DOI: 10.61376/MBIJ4892

Szász Lajos

„Az erős fegyveres” – Baltazár Dezső
Egy református püspök politikai pályája a 20. század első felében

Reformáció Öröksége 12
Sorozatszerkesztők:
Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 12

Szász Lajos

„Az erős fegyveres” – Baltazár Dezső

Egy református püspök politikai pályája a 20. század első felében

Dankó Imre (1922–2008) emlékére

Kálvin Kiadó

Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet

Budapest
2025

© Szász Lajos, 2025
© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2025

Tartalom

Előszó 7

Bevezetés 9
A történeti emlékezet Baltazár-képe 9
Módszertani megközelítések 11

Család és származás 13
Genealógia és imázsépítés 14
A Baltazár család története. 17
Gyermekkor, iskolák. 24

A felkészülés évei (1889–1900) 31
A magyar református egyház az 1890-es években 31
A debreceni konzervatív kálvinizmus gyökerei 42
Teológus, tanár, peregrinus 47
A kultuszminisztérium, pályaválasztás és házasság 53

Út a püspöki székig (1900–1911) 59
A hajdúszoboszlói évek 59
Első lépések a politika porondján 71
A koalíció évei. 91
Az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) 99
Két püspökválasztás 112

„A magyar protestantizmus problémája” (1911–1914) 125

Az első világháború viharaiban (1914–1918) 145
A háborús lelkesedés időszaka 145
Küzdelem a hátországon belül 155

„A próbáltatások idejében” (1918–1920) 171
Az őszirózsás forradalom idején 171
A vörös uralom hetei 186
A román megszállás 192

Új keretek között – A Horthy-korszak első évei (1920–1922) 203
Ismét célkeresztben 208
A Polgárok és Munkások Szövetsége 220

Az Újvilágban (1922–1925) 229
Amerikai magyar reformátusok az 1920-as években 229
Az amerikai utak előzményei 231
Az első amerikai út 233
A második amerikai út 239
A két út mérlege 242

Ellenzéktől a kormánypártig (1923–1928) 245
A liberális ellenzéki politika iránya az 1920-as években 245
A liberális ellenzék soraiban 246
Felekezeti konfliktusok 252
Egységtörekvés a református egyházon belül 255
Püspök a miniszterelnök ellen (1929–1931) 259
Lord Rothermere, Baltazár Dezső és a magyar kisgazdák 259
Külpolitikai akciók 266
Bethlen István támadása és a megbékélés 270
Az utolsó évek (1932–1936) 275
A gazdasági válság 275
Politikai szerepvállalás a gazdavédelem jegyében 277
A kormány szorításában 284
A nemzetiszocialista és antiszemita eszmék ellenében 290
A 25 éves püspöki jubileum – Baltazár Dezső kultusza 300
A püspök halála és utóélete 302
Összegzés 313
Irodalomjegyzék 319
Források 319
Szakirodalom 326

Előszó

Ravasz László szinte közmegegyezés szerint a 20. század legjelentősebb magyar református igehirdetője volt, aki csak ritkán okozott csalódást a hallgatóságának. Ilyen ritka eset volt 1936. augusztus 29-én Baltazár Dezső tiszántúli püspök, a református zsinat és konvent lelkészi elnökének temetése. A dunamelléki püspök egyébként zseniális textusválasztása (Lukács ev. 11:21–23.), melyben a Károli-fordítás szerint „az erős fegyveres"-t legyőző és lefegyverző Krisztusról van szó, talán némi joggal sértette a gyászolókat, hiszen a Ravasz által később is felvállalt, gyűjteményes kötetbe rendezett prédikációjában Baltazárt „az erős fegyveres"-sel azonosította. Ez a kis anekdota Baltazár Dezső földi pályafutásának utolsó állomásával kapcsolatosan szépen illusztrálja az életművének értékelésével kapcsolatos dilemmákat. Egyrészt kortársai is meg voltak győződve személyének jelentőségéről, másrészt azonban emlékezetét a mai napig kihatóan meghatározza az általa képviselt egyházpolitikai irányvonal értékelésével kapcsolatos számos kérdőjel. Valóban „erős fegyveres" volt, ám kérdés, hogy erejét, befolyását pályája során milyen célok szolgálatába állította, és ezen célok eléréséhez milyen eszközöket választott. E kötet ennek az életműben megjelenő feszültségnek a feltárására és magyarázatára tesz kísérletet, anélkül azonban, hogy hősének életét a maga teljességében kívánná bemutatni. Bizonyos értelemben tehát nem klasszikus biográfia, hanem sokkal inkább a közéleti, egyházpolitikai tevékenységre koncentráló életrajzi munka.

Baltazár Dezső nevével és jellegzetes arcélével debreceni lelkészgyerekként, a püspök szívéhez oly közel álló Debreceni Református Kollégium diákjaként találkoztam először. Ugyanis a Kollégium Nagykönyvtárába vezető, akkoriban még évszázados múltat idéző módon kellemesen nyikorgó lépcsőházat a nagy püspök domborműve díszítette. Ám élő emlékezete a 21. század első évtizedeiben már Debrecenben is alig-alig volt jelen, holott még a szocializmus alatt is a tovább élő „baltazárizmus" – jelentsen ez bármit is – veszélyéről értekezett a helyi pártvezetés. Emlékezete olyannyira elhalványult, hogy csupán a már megkezdett kutatás során tudatosult bennem, hogy gyermekkorom jelentős részében a korábban Baltazár püspök nevét viselő – ma Múzeum – utcában laktam. Ugyanebben az utcában lakott Dankó Imre, akkor már nyugalmazott múzeumigazgató, címzetes egyetemi tanár is, aki Karácsony Sándor tanítványaként maga is egész életében gyűjtötte a sokak által megcsodált, könyvektől roskadozó polcokkal körberakott dolgozószobájába a tanítványokat. Eddigi életem egyik legnagyobb ajándéka – az eltelt idő távlata csak növeli a szememben az értékét –, hogy egyetemista éveim elejéig Dankó Imre egyik utolsó tanítványa lehettem. Nem csupán szakmai pályámon indított el, hisz neki köszönhetem, hogy az Eötvös Collegium tagjaként folytathattam a fővárosban az egyetemi tanulmányaimat, hanem meghatározó hatást gyakorolt egy a felnőtté válás küszöbén álló fiatal jellemére, világlátására, formálódó hivatástudatára egyaránt. Éppen csak megkezdem tehát törleszteni az adósságomat iránta, amikor a jelen kötetet

Dankó Imre emlékének ajánlom. Neki köszönhetem azt is, hogy talán utolsó tanítványaként összekötött egyik legelső tanítványával, későbbi témavezetőmmel, a vele szintén lelkészgyerekként évtizedekkel korábban kapcsolatba kerülő Kósa Lászlóval. Köszönettel tartozom Kósa Lászlónak, hogy pártfogóként végigkísérte egyetemi tanulmányaimat, és e könyv megszületése felett is bábáskodott. Az ő közelében élhettem át, hogy mit is jelent az egyre inkább elszemélytelenedő egyetemi képzés sűrűjében a másik ember – legyen az akár egyszerű zöldfülű hallgató is – egyenlő mértékű tisztelete és megbecsülése, a tudományos, akadémiai ethosz megalkuvások nélküli, hiteles képviselete.

A jelen kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2021-ben megvédett doktori értekezésem szövegén alapul. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a doktori folyamat során a kézirathoz fűzött megjegyzéseikkel segítették a munkámat. Köszönöm tehát Csorba László, Csűrös András, Géra Eleonóra, Kertész Botond, Kovács I. Gábor, Lányi Gábor, Rébay Magdolna, valamint Tömösközi Ferenc és Kovács Kálmán Árpád észrevételeit. Hálás vagyok mindazon gyűjteményi munkatársaknak, akik munkájukkal segítették a kutatásaimat. Köszönöm különösen is a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár munkatársainak, Farkas Zsoltnak, Németh Irénnek és Szabadi István igazgatónak; Horváth Erzsébetnek és Kánási Szabolcsnak, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára munkatársainak, valamint a Ráday Levéltár munkatársainak, Szatmári Judit igazgatónak és Vörös Károlynak a segítségét.

Külön köszönöm a kézirat kiadásával kapcsolatosan Földváryné Kiss Réka és Lányi Gábor segítségét és támogatását.

Köszönöm végül gyülekezetem, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség presbitériumának, valamint néhai lelkipásztorának, principálisomnak, Nagy Péternek a támogatását, ami lehetővé tette, hogy a lelkészi szolgálat mellett a kutatásra is jusson elegendő energiám. Bízom benne, hogy a jelen kötet hozzásegítheti a református egyházat is küldetése jobb megértéséhez, a keresztyén üzenet, az evangélium hitelesebb képviseletéhez.

Végezetül, de egyáltalán nem utolsósorban köszönöm a folyamatos, áldozatos támogatást és segítséget feleségemnek, Csengének, aki érdeklődésével és kérdéseivel folyamatosan újabb szempontokat vetett fel, és aki nélkül bizonyosan nem született volna meg a kötet, valamint gyermekeimnek, Borbálának és Ágostonnak, hogy lehetővé tették a kézirattal való bíbelődést a számomra. Soli Deo Gloria!

Budafok, 2024. szeptember

Bevezetés

A történeti emlékezet Baltazár-képe

Baltazár tevékenységének történeti értékelése már az 1950-es években megkezdődött. A Tanácsköztársaság hajdúsági történetével foglalkozó kötetben jellemezték röviden, a korai Kádár-korszak egyházellenes retorikája mentén. Eszerint a személye a forradalmi időszakban mint „álhazafi" jelenik meg csupán, aki a „burzsoázia" és az „imperializmus nemzetközi összefogásának" volt a híve.[1] Ugyancsak egyöntetűen elmarasztaló Kádár Imre ítélete, aki 1957-ben megjelent könyvében, mely – ugyan forráshivatkozásokat tartalmaz, de ennek ellenére a szaktudományos munkák legelemibb igényeinek sem felel meg –, valójában a Horthy-korszak református egyházáról szólt, és negatív főhőse az ekkor még veszélyes ellenfélként számontartott Ravasz Lászlóról. Baltazár baloldali, liberális vonásait hamis szerepjátéknak vélte.[2] Kádár könyve jelentős mértékben befolyásolta a korszakról és Baltazárról megalkotott véleményeket, és sajnos nemzetközi elterjedtsége okán máig jelen van a nyugati szakirodalom értékeléseiben is.

Feltehetően Kádár Imre könyve nyomán kezdett el ma talán úgy mondanánk, hogy ismeretterjesztő módon – de talán helyesebb propagandisztikus célzatúnak nevezni – foglalkozni Baltazár életével a debreceni kommunista közíró, Mocsár Gábor. Kifejezett célja volt az ekkor még véleménye szerint létező Baltazár-kultusz elleni küzdelem, ezért az általa felvázolt Baltazár-kép is teljesen egyoldalú, a Kádár Imre által kiemelt 1918/19-es fordulópontokat, az azok mögött megbúvó következetlenséget kritizálta és a püspököt politikai szélkakasként jellemezte.[3]

A Horthy-korszak református egyházának, azon belül is Ravasz mellett Baltazár Dezső személyének az értékelése is a rendszerváltásig a kálvinizmussal marxista egyházkritikai alapon foglalkozó filozófus, Kónya István szakterülete lett. Kónya elemezte például a korszak egyházi vezetőrétegének az ideológiáját,[4] de foglalkozott az 1918/19-es események értékelésével, amit ugyan már bizonyos források felhasználásával, de mégis a Kádár Imre-féle értelmezés mentén végzett el. Meglátása szerint Baltazár ugyancsak következetlen, helyzetfelismerései nem „adekvátak", így nem is volt képes a kapitalizmus egyoldalú támogatásán túllépni.[5]

---

1 A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1959. 442.

2 Kádár Imre: Egyház az idők viharaiban. A magyarországi református egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp., 1957.

3 Mocsár Gábor: Szellem és századok. Betekintő Debrecen múltjába. Debrecen, 1962. 26., 159–162., 174–177.; Mocsár Gábor: Délibábjaim városa. Bp., 1981. 174–177.

4 Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Bp., 1967.

5 Kónya István: Az 1918/19-es forradalmak és a magyar református egyház. In: uő: Tanulmányok a kálvinizmusról. Bp., 1975. 126–136.

A rendszerváltást megelőzően, az 1980-as években a korszakkal újra egyházon belül is foglalkozni kezdő, fiatalabb egyháztörténészek nyúltak a témához. Csohány János és Kormos László a patinás *Studia et Acta Ecclesiastica* sorozatának megfelelő kötetében érintette – bár még mindig nem súlyának megfelelően – az első világháború és a Horthy-korszak időszakát.[6] Az általuk felvázolt kép, amennyiben Baltazárt érintette, már elmozdulást jelentett a korábbi teljesen elítélő alapálláshoz képest, Baltazár Ravasznál tehát pozitívabb, de Jánosi Zoltánnál, a „haladó" lelkész mintapéldányánál negatívabb értékelést kapott. Említésre méltó, hogy a debreceni helytörténetírás az 1980-as években, a helyi politika folyamatait kutatva foglalkozott a lokális szerepvállalásának történetével. Ugyan erősen meghaladott szempontjai és ítéletei ellenére végre a püspök 1920 utáni tevékenysége is figyelmet érdemelt.[7]

A rendszerváltás után felélénkült a korszak iránti szaktudományos érdeklődés is, illetve az egyháztörténeti irodalom iránti igény is felerősödött. Csohány János számos értékes tanulmányban foglalkozott Baltazár Dezső tevékenységével az Országos Református Lelkészegyesület történetén keresztül, például az 1917-es békekezdeményezés, vagy az 1918-ban megalkotott reformprogram kapcsán.[8] Emellett pedig egy rövid életrajzot is közölt Baltazárról, szintén az 1918/19-es, illetve az azt megelőző időszakra koncentrálva, melyben empátiával elemzi a püspök politikai tevékenységét.[9]

Az első, Baltazár teljes életművét értékelni hivatott tanulmányra 1998-ig kellett várni. Tarján G. Gábor adatgazdag, problémaközpontú szövege ugyan egyensúlyt próbált teremteni a különböző időszakok jelentősége között, ám a szisztematikus forrásfeltárás hiányában még mindig a forradalmak kora maradt a vizsgálódás fókuszában.[10] A személye iránti érdeklődést jelezte, hogy egyik leszármazottja értékes forrásokat, családi visszaemlékezéseket és kiadatlan kéziratokat is közlő, elemző részeiben ugyan elfogult és gyakran szakszerűtlen, de összességében forrásértékű kötetet állított össze.[11]

Az igazán komoly elmozdulást a püspök életútjának megismerésében Baráth Béla Levente doktori disszertációja jelentette, mely elkészülte után hosszú idővel, 2014-

6 Csohány János: A reformátusság és a politikai, szociális kérdések. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Szerk. Barcza József. Bp., 1983. 103–116.; Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Szerk. Barcza József. Bp., 1983. 271–294.

7 Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede 1919–1931. In: Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986.

8 Csohány János: Magyar református békekezdeményezés 1917-ben. In: uő: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. 3. k. Debrecen, 2006. 147–156.; Csohány János: Reformátusok reformprogramja, 1918–1925. In: uő: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen, 2004. 48–52.

9 Csohány János: Baltazár Dezső, a reformer püspök. In: *Hitel*, 1992/10. 30–33.

10 Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök. In: *Valóság*, 1998/12. 26–48.

11 Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső püspök élete és munkássága. Esztergom, 2000.; Ugyanebbe a sorba illeszkedik Szabó Zoltán rövid kis kötete Baltazár hajdúböszörményi tevékenységéről. Szabó Zoltán: A díszpolgár püspök. Dr. Baltazár Dezső hajdúböszörményi munkássága. Debrecen, 2006.

ben jelent meg.[12] Baráth főképp debreceni levéltári forrásokra és a korabeli egyházi sajtóra támaszkodva vázolta fel Baltazár életútját egészen 1920-ig. A püspök közéleti tevékenységét, politikai akcióit pozitívan, megértően értékeli, nem sok esetben marasztalja el, vagy véli felfedezni azt a következetlenséget, amely a korábbi narratívák alaptétele volt.

Miközben tehát az életút kérdése 1920-ig, ha nem is teljességében, de a legfontosabb irányvonalakat tekintve feltárásra került, addig a Horthy-korszakra vonatkozó kérdéseket a szakirodalom szinte egyáltalán nem érintette. Filep Tamás Gusztáv 2008-as tanulmánya is főképp ezen mezsgyén keresztül közelítette meg a témáját, ám tagadhatatlan, hogy kitekintett immár a két világháború korszakára is, ismertetve az 1929-ben keletkezett politikai programot. Baltazár politikai fejlődését a debreceni hagyományos református liberalizmus, szociálisan érzékeny kálvinista gondolkodás mentén találta értelmezhetőnek.[13] Az életút talán legjobban ismert oldala Baltazár Dezsőnek a magyar zsidósággal ápolt kapcsolata és küzdelme az antiszemitizmussal szemben.[14]

Módszertani megközelítések

Jelen kötetünk műfajilag leginkább a politikai életrajz kategóriájába sorolható. Politikai életrajz abból a szempontból, hogy bár kronológiai értelemben az egész életutat tartja szem előtt, bizonyos kérdések mégis kívül esnek a horizontján.[15] Így könyvünk ebből a tematikai fókuszból fakadóan nem foglalkozik például Baltazár családjának, közvetlen hozzátartozóinak és leszármazottjainak a sorsával. Csupán abban az esetben esik szó róluk, amennyiben ráhatással voltak a püspök közéleti tevékenységére. Ugyancsak emiatt nem taglaljuk kimerítően a részben püspöki munkaköréből, részben pedig saját ambíciójából felvállalt széles körű egyházi tevékenységét sem. Nem foglalkozhattunk részletesebben például Baltazár egyházlátogatásaival, nem mélyedhettünk el azokban az egyházszervezeti kérdésekben, melyek ebben az időszakban a tiszántúli református egyházkerületet, és azon belül különösen a nagyra nőtt debreceni református egyházközséget érintették. Nem térünk ki részleteiben többek között a számára oly kedves témára, a református énekeskönyv revíziójának problematikájára sem.

A közéleti szerepvállalás mint fókusz eredményezi, hogy a származás, a személyiségfejlődés – legyen szó a családi szocializációról vagy az intézményes oktatási

12 Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920). Sárospatak, 2014.

13 Filep Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármasúton. In: *Kommentár*, 2008/4. 76–87.

14 Matkó László: Él móré rahamim... Baltazár Dezső református püspök. In: *Múlt és Jövő*, 1997/1. 59–62.; Síró Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. In: *Debreceni Szemle*, 1993/2. 228–237.; Stark Tamás: Egy református „másként gondolkodó”: Baltazár Dezső püspök. In: H I T 2018. Hagyomány, identitás, történelem. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., 2019. 471–480.

15 Az biográfiaírás módszertanával kapcsolatosan: Kövér György: A biográfia nehézségei. In: *Aetas*, 2002/2–3. 245–262.; Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Bp., 2014. 9–14.

rendszerben való részvételről – kérdései elsősorban a későbbi politikai-közéleti megközelítés irányából domborodnak ki. Tehát nem feltétlenül csak – vagy főképp – arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen családból származott Baltazár, hogy kik voltak a felmenői, és ők miképpen hatottak a személyiségének formálódására. Legalább annyira fontos az, hogy a származástörténetét mint bizonyos értelemben konstruált narratívát miképpen használta fel a közéleti pályája során az általa képviselt üzenetek megjelenítésére. Illetve megfordítva: ezek az aktuális politikai kontextusok mennyiben befolyásolták a saját származásával kapcsolatos nyilvánosságban felvállalt emlékezetét.

Az életrajzírás komoly kísértése, hogy az életutat – vizsgálja azt bármely szempontból – egységesnek, de legalábbis valamiféle, általában utólag konstruált keret segítségével vagy fejlődési ív mentén értelmezze. Tagadhatatlan, hogy az egyes események, az életút állomásainak értelmezését jelentősen megkönnyíti egy ilyen ív – gyakran előzetes – konstruálása, ám esetünkben ezt próbáltuk elkerülni. Baltazár életútját sokkal inkább egyfajta problémaközpontú megközelítéssel kívántuk vizsgálni. A forrásaink jelentős része a püspök különféle vitáinak, konfliktusainak a nyomán keletkeztek, így ezeknek a feltérképezése adja a biográfia gerincét is. A különféle „találkozások" a kortársakkal azonban kizárólag Baltazár szemszögéből megközelítve értelmezhetetlenek volnának. Éppen ezért törekedtünk arra, amennyire ezt a terjedelmi korlátok és forrásadottságok lehetővé tették, hogy a kortársak, gyakran a vitapartnerek nézetei is ismertté váljanak. Ebből a szempontból kijelenthető, hogy a kötetünk tudatosan vállalta fel azt a célkitűzést, hogy a korszak politikatörténeti háttere előtt lezajló református vitákat, eszmecseréket egyenrangú résztvevők diskurzusaként mutassa be. Mindennek pedig összességében nem csupán a történész módszertani megközelítése szempontjából van jelentősége. Meggyőződésünk, és bízunk benne, hogy a jelen kötet kellőképpen fogja mindezt bizonyítani, hogy a vizsgált korszakunk belső, egyházi diskurzusai és konfliktusai nem értelmezhetőek kizárólag az eszmék és ideológiák mentén. Baltazár esetében a személyes ellenszenv, a gyakran évtizedekig dédelgetett ellenérzések némely döntése esetében legalább olyan súllyal estek a latba, mint a teológiai meggyőződése. Az életrajz a nagy összefüggések, eszme- és teológiatörténeti alapvetések mellett ezekre a kifejezetten személyes motívumokra is lényeges alkotóelemekként tekint. Ebből a szempontból tehát az intim, személyes érzelmek kifejezetten közéleti befolyásra tesznek szert.

Közismerten nehéz egy biográfia esetében a történész objektivitását, de legalábbis valamiféle távolságtartást fenntartani, miközben a „főhős" döntéseit, motivációit mégis a kellő empátiával kívánjuk kezelni. A 20. század magyar egyháztörténetével kapcsolatosan ráadásul óhatatlanul kérdésként vetődik fel a morális ítéletalkotás szükséges vagy elkerülendő jellege. Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy történészként elsősorban a megértés a célunk, éppen ezért a kérdésfeltevés Baltazár hosszú közéleti pályájának egyes állomásaival kapcsolatosan sokkal inkább a miértekre, a motivációkra koncentrál. A konklúziót pedig elsősorban a hősünk saját motivációi, célkitűzései és eredményei alapján kívántuk megalkotni.

Család és származás

Baltazár Dezső közéleti működése a dualizmus és a Horthy-korszak időszakára esett, így egyáltalán nem csodálkozhatunk rajta, hogy kortársaihoz hasonlóan számára is fontos volt a saját származása. A korszakkal foglalkozó kutatások megállapították, hogy ugyan a dualista időkhöz képest a Horthy-érára a magyar politikai elit jelentősen demokratizálódott, egyre nyitottabb lett a polgári vagy akár paraszti származásúak irányában, a második világháborút megelőző évtizedekre mégis az a jellemző, hogy a társadalmi elit összetételét meghatározó egyik legfontosabb tényező még mindig a származás volt.[16]

A magyar református egyház lelkészi karának, illetve lelkészi vezetőinek társadalmi hovatartozását, származását eddig különösebben nem méltatta figyelemre a kutatás.[17] A lelkészcsaládok fontos, az egyházon belüli karrier szempontjából lényeges szakmai tapasztalatot, kapcsolati tőkét átörökítő jelentőségét is eddig csupán regisztrálta a történeti kutatás. Egyetlen rövid, figyelemfelkeltő írásra hivatkozhatunk, mely röviden összefoglalja a Horthy-korszak püspökeinek származásával kapcsolatos adatokat, különösebb mély elemzés igénye nélkül. A szerző megállapítja, hogy a református egyház vezetőinek fontos volt a nemzeti hovatartozás, illetve kiemeli, hogy a református lelkészek általában vidéki, földhöz közeli, paraszti rétegből származtak, ahová a híveik nagyobb része is tartozott.[18] Az a tény, hogy a Baltazár által szinte autográf módon inspirált életrajzok (Czeglédy Emmánuel munkája és az ún. Baltazár-emlékkönyv dolgozatai) kiemelt fontosságú kérdésként kezelik a püspök családjának történetét, számunkra is lehetőséget nyújt arra, hogy a genealógiai adatok puszta regisztrálásán túl azt is megvizsgáljuk, hogy Baltazár Dezső családja – vélt vagy valós – történetén keresztül hogyan próbált tőkét kovácsolni az éppen aktuális közvélemény szemében, hogyan építette fel önmaga társadalmi reprezentációját. A források tüzetes vizsgálata nyomán ugyanis úgy látjuk, hogy a családtörténet bizonyos elemeinek hangsúlyozása, más részletek elhallgatása igencsak fontos részét képezte Baltazár imázsépítő erőfeszítéseinek. Az alábbiakban tehát először időrendben haladva kívánom bemutatni, hogy a pálya meghatározott pontjain miként használta fel és mutatta be Baltazár saját családtörté-

16 Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 2006. 221–257.

17 Kivételt képeznek a debreceni egyetem hittudományi karának teológiai professzorai, akik közül később többen püspökök lettek. Kovács I. Gábor: Hit–tudomány–közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Bp., 2014.; Szász Lajos: Református egyházi elit a 19. században. A Tiszántúli Református Egyházkerület esperesei. In: *Korall*, 2023/94. 5–26.

18 Nagy János: Református püspökök társadalmi eredete a két világháború közötti Magyarországon. In: *Valóság*, 2007/9. 86–100.; Csurgó Bernadett – Kiss László: Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közti református egyházi elit történetszociológiai vizsgálata. In: Kötő-jelek. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve. 2002. Szerk. Némedi Dénes – Fonyó Attila – Szabari Vera, 2002. Bp., 2003. 85–115.

netét, majd pedig felvázolom az általa nem említett, illetve feltehetően szándékosan elhallgatott genealógiai adatokat is, melyek egészen új megvilágításba helyezik nem csupán a család történetéről eddig tudottakat, hanem bepillantást engednek a korszak református közgondolkodásába is, amelyet Baltazár formálni kívánt.

Genealógia és imázsépítés

Nagyjából az első világháború végéig, 1920-ig Baltazár egyik legfontosabb közéleti célja a magyar nemzeti liberalizmus megerősítése, új életre keltése volt. Felfogása szerint a hazai történelemben oly sokszor bizonyított protestantizmus, azon belül is a magyar kálvinizmus hivatott ennek a feladatnak a végrehajtására. A magyar kálvinizmus ugyanis az egyetlen igazán magyar egyház, a katolicizmussal szemben mindig a magyar nemzeti mozgalmak, szabadságharcok oldalán állt. A magyar kálvinizmus tette naggyá a magyar liberalizmust, így neki kell azt megújítani is. Mindennek megfelelően Baltazár közéleti szereplése első időszakában megpróbálta magát mint a „legmagyarabb egyház" tősgyökeres magyar képviselőjét láttatni. Ebben az időszakban saját származásával kapcsolatosan elsősorban a magyarságát hangsúlyozta, a magáról kialakított kép fontos része volt, hogy ő legfontosabb ellenlábasaival, a római katolikus főpapokkal szemben tősgyökeres, magyar származású. A protestáns sajtó előszeretettel hangsúlyozta, hogy a katolikus főpapok egy nemzetközi szervezet működtetői, és még a nevük sem magyar, hanem tót vagy német. Ezzel szemben áll ott Baltazár, aki hamisítatlan, tiszta magyar származású. Ugyanezt az idegen–magyar ellentétpárt használták fel Baltazár kortesei a 1913-as nyírbátori időközi képviselő-választás során, amikor a püspök az idegenül hangzó nevű Laehne Hugóval szemben lépett fel. A *Debreceni Független Újság* fogalmazta meg a következőképpen a választás valódi tétjét: „...a legmagyarabb egyház kimagasló vezérférfia, […] Baltazár Dezső neve áll szemben ezzel a klerikális idegennel."[19]

Baltazár magyar származása mellett kiemelt szerepet kapott kapcsolata a hajdúsággal. A hajdúk ugyanis a korabeli hazai protestáns történettudatban mint a hitük és nemzetük szabadságáért többször is bátran fegyvert fogó, ősi magyar közösség tagjai jelentek meg.[20] Baltazár Dezső Hajdúböszörményben született, de csupán anyai ágon van kapcsolata a hajdúsággal. Édesanyja, Czeglédy Mária kiterjedt családja a Hajdúságban komoly befolyásnak örvendett – apja, a Hajdúszoboszlón született Czeglédy József például a hajdúk hadnagya volt.[21] A böszörményi lelkész, majd tiszántúli püspök tehát joggal tarthatta magát a hajdúk örökösének, és így a magyar protestáns vallásszabadság harcosai közé tartozónak. A magyarság és a hajdú identitás összekapcsolódását talán a legjobban Sassy Csabának, a 10. honvéd gyalogezred

19 *Debreceni Független Újság*, 1913. júl. 23. 2.

20 Dankó Imre: A hajdúság eredete. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk. Módy György. Debrecen, 1969. 3–12.

21 *Újság*, 1931. aug. 15. 8.

főhadnagyának Baltazárt köszöntő alkalmi költeménye fejezte ki, mely a püspök 1917-es harctéri látogatása során keletkezett. Ezt a hízelgésektől egyáltalán nem mentes verset a főhadnagy a következőképpen fejezte be: *„Éljen a hajdúk sarja, vére / A magyar püspök: Baltazár!"*[22] Ebben a megközelítésben Baltazár felekezeti hovatartozása szinte mellékes is, a lényeg a magyar nemzeti identitás kiemelése, aminek a hajdú származás csak még nagyobb hangsúlyt kölcsönöz. Baltazár az első világháború végéig egyébként tudatosan is törekedett a saját személyét a felekezeti elválasztó vonalakon felülemelni, magát mintegy a nemzeti liberalizmus főpapjaként reprezentálni. Mindez természetesen a felekezetileg és pártpolitikailag is erősen megosztott magyar társadalomban csak korlátozottan sikerülhetett.

Az elvesztett világháborúval azonban nemcsak az ország, hanem Baltazár helyzete is radikális fordulatot vett. A felekezeti határokon felülemelkedni vágyó püspök egyszerre szemben találta magát a keresztény nemzeti kurzus szinte teljes táborával, akik elsősorban világnézeti, politikai szempontból támadták őt. Nem csupán visszautasította a támadásokat, hanem már 1920-ban két nagyon fontos írásában rakta le a saját személyes, de közösségének is szánt önképének újabb alapelemeit. *A próbáltatások idejéből* című munkájának egy nagyon fontos, központi üzenete van: a személye – mint az igazi kálvinisták – mindig üldöztetésnek volt kitéve. Üldözték őt az őszirózsás forradalom alatt, majd a kommün idején, de nem volt védve a román megszállóktól sem. A visszaemlékezés második kötetét, mely a Horthy-korszak első évében elszenvedett sérelmekről szólt volna, feltehetően nem is engedték kiadni. A másik, ugyancsak 1920-ban keletkezett személyes hangvételű írásában, *„Az én hitvallásom"* első felében pedig az egész magyar protestantizmus történetét állította be Baltazár a folyamatos üldöztetés történeti narratívájába.[23] Ekkoriban lezajló „identitásváltásának" eredménye végigkísérte immár egészen az 1936-ban bekövetkezett haláláig. Fontos összetevője volt ennek a gondolatrendszernek, hogy minden erejével megpróbálta a saját személyes, vélt vagy valós üldöztetéseit összekapcsolni az egész református egyház, illetve a protestantizmus háttérbe tolásával. Ez történt 1921-ben a később részletesebben elbeszélésre kerülő debreceni templomgyalázás esetén, de az 1929/30-as, Bethlen István és Baltazár között lejátszódó politikai csörte alkalmával is. Az utóbbi esetében pontosan megfigyelhető, hogy miként sikerült a püspöknek az immár bejáratottnak tekinthető módon a saját személyes politikai kudarcát a szélesebb közvélemény előtt az egész magyar protestantizmus megaláztatásaként tálalnia. A gyülekezetek presbitériumaitól érkező számtalan támogató nyilatkozat bizonyítja, hogy egyáltalán nem volt sikertelen ez a próbálkozás.

Habár a Baltazár személyes származását bemutató szövegekben a püspök magyarságára való utalások továbbra is megmaradtak, a Horthy-korszakban egy nagyon fontos és újszerű elemmel bővült ezeknek az írásoknak a repertoárja. Elő-

22 Sassy Csaba: Hét ország frontján. II. Miskolc, 1931. 82.

23 Baltazár Dezső: „Az én hitvallásom". Debrecen, 1920. 3–16. Csupán a szöveg második részét, teológiai megállapításait közli: Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. Németh Pál, Bp., 1997. 11–13.

ször 1927-ben olvashattunk egy Baltazárról szóló szövegben ugyanis arról, hogy a püspök „hugenotta- és a hajdú-ősök leszármazottja".[24] Mindeddig nem esett szó hugenotta ősökről, és arra nézve sincs bizonyíték, hogy korábban maga Baltazár birtokában lett volna bármiféle erre vonatkozó adatnak. Az üldözött francia protestánsokkal való párhuzamba állítás azonban tökéletesen megfelelt a szándékainak. Éppen ezért nagyon jól jött neki, hogy 1929-ben, amikor először vállalt szerepet komolyabb egyházi rendezvényen Németországban, hosszú levelet kapott az addig számára ismeretlen Wilhelm Balthasar Wolfradttól.[25] Ebben a levélben a távoli rokon beszámolt a Balthasar-nemzetség eddig általa feltárt történetéről. E szerint a család – mint azt alább részletesebben látjuk majd – több olyan felmenővel is rendelkezik, akit a hite miatt üldöztek el hazájából. A püspöknek annyira megtetszett ez a családtörténet, hogy amikor 1930-ban Czeglédy Emánuel, akkor csepeli lelkész azzal az ötlettel állt elő, hogy életrajzi kötetet készítene róla, örömmel adta át ezeket az adatokat, illetve látta el instrukciókkal a szerzőt és nézte át a kéziratot. A hite miatt elűzött protestáns ősök képezik a Czeglédy-féle életrajz családtörténeti részének a magját, amelyet a kora újkor számos Czeglédy nevű református lelkészének a családfába beemelésével tett teljessé.[26] A Baltazár családjáról, származásáról alkotott kép így lett teljessé: hajdú katonák, gályarab-lelkészek, hitükért elűzött hugenotta és németalföldi protestáns értelmiségiek, lelkészek. Magyar, függetlenségi, kálvinista és mártír.[27] A Horthy-korszakban pedig ez utóbbi kettő lett a legfontosabb. Czeglédy könyvének a püspök származásáról szóló része – mely, mint láttuk, csupán néhány személyes levél tartalmán nyugszik – teljesen elfogadott lett, már a korszakban is, és azóta a Baltazárral foglalkozó egyháztörténeti szakirodalom sem bolygatta meg ezt a kérdést. Egyáltalán nem meglepő, hogy a még életében kiadni tervezett nagyszabású emlékkönyv vonatkozó fejezete – melyet testvére, János írt meg – szinte szó szerint vette át a már Czeglédynél is látott adatokat. E munka szintén a püspök intencióinak megfelelően készült el, az általa átnézett szöveg végső változata csakis az engedélyével készülhetett el. E kései, 1935/36 táján keletkezett írás is hangsúlyozza, hogy Czeglédy-ágon Baltazár „bujdosó, szenvedő magyar kálvinista katona és prédikátor nemzetségből származott".[28] A bujdosást, a szenvedést, az üldöztetést, vagy máshol, nagyon jellemzően vele kapcsolatosan a „gályarabok áldozatos elszántságát"[29] mint toposzt a püspök rendkívül tudatosan használta fel akár napi politikai céljaira, de leginkább önreprezentációs célból. Fontos volt neki mindez azokban a helyzetekben, amikor éppenséggel az általa megszemélyesített közösségek – legyen szó akár a re-

24 *Pesti Napló*, 1927. nov. 18. 16.
25 TtREL I. 1. e. 45. d. 1929/4461.; uo. 51. d. 1930/6319.
26 Czeglédy 1931. 7–11.
27 A protestáns martirológia utóbbi időszakban egyre inkább előtérbe kerülő kutatásáról lásd: Imre Mihály: Protestáns mártirológia a kora újkorban (Recepció- és kutatástörténeti specimen). In: uő: Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából. Debrecen, 2015. 15–50.
28 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár János: Baltazár Dezső családja és gyermekkora. 3.
29 Magyar országgyűlési almanach. 1931–1936. Szerk. Lengyel László – Vidor Gyula, Bp., 1931. 364.

formátus lelkészekről, vagy éppen az egész egyházról – hátrányos megkülönböztetéséről, horribile dictu üldöztetéséről beszélt vagy írt.

A Baltazár család történetének a fentebbi tudatos, egy sajátos protestáns identitáspolitikában gyökerező értelmezését akkor tudjuk talán a leginkább a saját helyi értékén kezelni, ha összevetjük egy másik – kortárs – református püspök, a dunamelléki püspöki székét 1921-ben elfoglaló Ravasz László családjával, származásával kapcsolatos információkkal. Kettejük sajátosan eltérő habitusa, az általuk képviselt eszmeiség különbözősége mellett azt láthatjuk, hogy a két püspök származása, és az abból levezetett identitáselemek, illetve értékek is egészen más irányba mutatnak. Míg Baltazár 1920 után felmelegítette és a napi politika színterére is beemelte – ha érdeke úgy kívánta – a protestánsok több évszázados hátrányos megkülönböztetéséből származó, immár szinte génjeikben kódolt üldözöttségtudatot, addig Ravasz László egészen más húrokat pengetett meg.[30] Az Erdélyből Budapestre került fiatal püspök számára is nagyon fontos volt az identitása, mindig jelentős volt „erdélyisége" és székely származása.[31] Sokkal ritkábban szólalt fel a protestánsokat ért sérelmekkel szemben, személye viszont jóval megfelelőbb volt a Horthy-rendszer nemzetpolitikai céljai számára.[32] Székely származásával, melyet gyakran emlegetett, Ravasz élő mementója lett a Trianon által szétszakított magyarság szenvedésének. Ahol csak felszólalt, megjelent, személyével önkéntelenül is az erdélyi magyarságra terelte a figyelmet, személye a nemzet határokon átívelő egységének lett a szimbóluma. Láthatjuk tehát, hogy két egészen eltérő identitáspolitikával, az adott személy küldetésének markánsan különböző hangsúlyozásával állunk szemben. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a Baltazár által megjeleníteni kívánt családtörténet, a származásával kapcsolatosan fentebbiekben elmondottak mennyiben felelnek meg a valóságnak.

A Baltazár család története

A família korai történetéről nincsenek megbízható forrásaink a már említett Wilhelm Balthasar-Wolfradt tollából származó levélen kívül, melynek adatait Czeglédy Emánuel is átvette. Azonban már Czeglédy is megállapította, hogy elég sok a homályos pont ebben a családtörténetben. A hagyomány szerint tehát a nemzetség ősatyja, a jómódú Baltazár László Prágában élt a 14. században, felesége Zrínyi/Czriny György lánya, Johanna volt, 1340-ben hunyt el. Fia, Miklós Prágában született 1325-ben, és 1384-ben hunyt el. Az ő felesége a lengyel főnemesi család sarja, Gachió Má-

30 Baltazár az üldözött prédikátor-ősök hangsúlyozásával sokkal inkább beleilleszkedik a református lelkészek önéletírói hagyományába, amely számára bizonyos szinte elhagyhatatlan elemek mellett fontos része volt a lelkészi felmenők felsorolása. Ld. Pályi Zsófia: A Pályi család prédikátori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története. Pápa, 2012.

31 Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. 25–31.

32 Nem szabad elfelejteni, hogy a korszak több meghatározó politikusa is erdélyi származású volt, így a közvélemény szerint Ravasszal egyébként is nagyon jó viszonyban lévő Bethlen István is. Ld. Ablonczy Balázs: Bethlen István erdélyisége. In: Gróf Bethlen István és kora. Bp., 2014. 49–55.

ria volt, a házaspár gyermekeként született meg Baltazár II. László 1351-ben. A hagyomány szerint ennek a Lászlónak a fia az első a családban, aki Magyarországon próbált szerencsét, itt is halt meg, tisztázatlan körülmények között. Leszármazottairól nem sokat lehet tudni, a 15–16. századból ugyan több Baltazár nevű kisnemesről tudunk Magyarország nyugati részéről, de teljességgel bizonytalan a kapcsolat közöttük. Czeglédy közlése itt egészen homályossá válik, a következő családtag, akit a középkori felmenőkkel összekapcsolni vél a szerző, Baltazár János, aki a 16. század második felében már a Francia Királyságban élt, állítólag a lutheránusokat Magyarországon ért üldöztetések miatt menekült oda. A történetben itt ismét egy nagyobb hiátus található, mígnem a 17. század közepén a családtörténet egy svájci orvosról, Baltazár Gáspárról, majd az ő fiáról, a Bécsben szintén orvosként dolgozó Kristófról ad hírt. Ennek a Kristófnak a fia, Baltazár Máté az első oklevelekkel bizonyítható ős – Baltazár Dezső az ő személyéig tudta visszavezetni közvetlenül a családja történetét –, aki valamikor 1699 után nem sokkal, a török uralma alól frissen felszabadult Szarvason telepedett le, és az új telepesekből álló közösség gyógyszerésze lett.[33]

Mielőtt ezen a szálon tovább követnénk a történetet, meg kell említenünk még, hogy a Czeglédy által is felvázolt családtörténet kiemeli, hogy a Baltazár-nemzetségnek volt egy másik, németországi ága is. A kettő közötti kapcsolatot nem tudja ugyan bizonyítani, de mivel a família ezen ágát a vallásuk miatti üldöztetés érte, illetve mivel 8(!) generáción át német evangélikus lelkészek követték egymást megszakítás nélkül, fontosnak tartotta felvenni a családtörténetbe, ezzel hangsúlyozhatta a vallási üldöztetés motívumát, illetve hivatkozhatott a lelkész-ősökre.[34] Ami viszont nagyon lényeges: a család ezen ágát nem sikerült még távolról sem összekapcsolnia a családtörténeti kutatásnak a másik, Magyarországgal szorosabb kapcsolatban álló ággal.

Ami biztosat tehát elmondhatunk a Baltazár család 18. századot megelőző történetéről, az igazán nem sok. Annyi bizonyos, hogy valamikor a 18. század elején Baltazár Máté, a képzett gyógyszerész letelepedett Szarvason. Minden más valójában csak homályos feltételezés, és csupán a püspök reputációjának emelésére szolgált.

A család történetében Szarvas, a 18–19. század folyamán egyre jelentősebbé váló Békés vármegyei település kiemelten fontos volt. A 18. század folyamán nagyszámú szlovák anyanyelvű evangélikus telepest fogadott be, akik viruló közösséget építettek ki. A város a 19. században az alföldi evangélikusság egyik legerősebb gyülekezetét adta, két lelkipásztorral az élén. A evangélikus értelmiségiek szarvasi jelentőségét jól érzékelteti, hogy Tessedik Sámuel itt nyitotta meg később híressé vált iskoláját.[35]

Ebben az élénk közösségben élte le élete jelentősebb részét Baltazár Máté fia, István, aki a családi hagyomány szerint nagy vagyont gyűjtött, és lelkészi szolgálata után Szarvasra vonult vissza. A család ebben az időszakban az evangélikus felekezethez tartozott.

33 Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső. i. m. 8–9.

34 Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső. i. m. 8.

35 Fényes Elek még „magyarosodni kezdő tót" mezővárosként jellemezte a 19. század közepén több mint 16 ezer lelket számláló települést. Ekkor a lakosság 9/10-e evangélikus volt. Ld. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. 1. k., Pesten, 1851. 67–68.

Az ő fia, Baltazár György 1766-ban született, mérnöki pályára lépett, és Szarvason élte le életét, a feltehetően szlovák származású feleségével, Chlebik Máriával.

Baltazár György az első a családban, akinek a gyermekei közül többnek is ismerjük a sorsát. Legidősebb fia, Baltazár István (?–1870k) Szarvason élt, fontos szereplője volt a helyi evangélikus közösségnek. Felesége, Jancsovics Johanna, a helyi evangélikus lelkésznek, Jancsovics Istvánnak, és Békés vármegye alispánjának, Jancsovics Pálnak volt a testvére. Jancsovics István (1811–1893) korának egyik legműveltebb lelkésze volt, több publikált írása mellett kiemelten jelentős az általa összeállított szlovák–magyar szótár. A kétnyelvű, magyar–szlovák közösségben vezető szerepet töltött be, a reformkori magyar nemzeti mozgalom egyik legaktívabb helyi exponense volt.[36]

Baltazár István gyermekei ezer szállal kötődtek mind az evangélikus egyházhoz, mind szűkebb pátriájukhoz, Békés vármegyéhez. Baltazár István Lajos 1848/49-ben mint honvéd szolgált, részt vett többek között a szolnoki csatában is.[37] Hazatérve a szarvasi evangélikus népiskolában helyezkedett el tanítóként. Testvére, Baltazár József ugyancsak egész életét Szarvason élte le, asztalosként dolgozva. A testvérek közül Baltazár Antalról (1840–1899) tudjuk a legtöbbet, aki nagybátyját követve a lelkészi pályát választotta. Iskoláit egy év kivételével Szarvason végezte el, majd az akkor még közös pesti protestáns teológiai intézetben tanult tovább 1862 és 1865 között. Peregrinusként egy évig a jénai egyetemen tanult, majd hazatérve a betléri (ma Betliar, Szlovákia) egyházközség hívta meg lelkészül. Innen 1886-ban került a többségében szlovák evangélikusok által lakott Jolsvára (ma Jelšava, Szlovákia), ahol egészen haláláig, 1899-ig szolgált lelkészként.[38] Feleségével, Delhy Emmával három gyermeket nevelt fel. Két lányuk Jolsván, a helyi jegyző és a néptanító feleségeként élte le életét. Baltazár Antal egyetlen fia, Baltazár János (1861–1910) továbbvitte az atyai hivatást, és szintén lelkész lett. Apja után a jolsvai gyülekezetbe került, ahol egészen a korán bekövetkezett haláláig szolgált.[39] Négy gyermeke közül Baltazár János (1909–?) az ároni nemzetségek szokásához híven követte apja és nagyapja hivatását. Rimaszombati középiskolai, majd pozsonyi teológiai tanulmányok után előbb Kassán lett káplán, majd 1939-től szülővárosában, az akkor ismét Magyarországhoz tartozó Jolsván kezdett el szolgálni.[40]

Mielőtt hősünk közvetlen felmenőivel foglalkoznánk, fontos, hogy egy szóval sem említi sem Czeglédy Emánuel, sem a félbemaradt Baltazár-emlékkönyv vonatkozó fejezete, hogy a kiterjedt evangélikus Baltazár lelkésznemzetség közeli rokonságban állt a református püspökkel. Mielőtt ennek okát kutatnánk, fontos megválaszolni a felvetődő kérdést: tudott-e egyáltalán nagyapja testvéréről, illetve annak leszármazottairól Baltazár püspök? Erre a kérdésre határozott igennel felelhetünk. Eltekintve attól, hogy egyáltalán nem gyakori névről van szó, Baltazár Dezső le-

36 Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 5. k. Bp., 1897. 350.
37 Neumann Jenő: Szarvas nagyközség története. Szarvas, 1922. 75.
38 *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1899/14. 167–168.
39 *Evangélikus Őrálló*, 1910/24. 209.
40 *Pesti Hírlap*, 1939. aug. 12. 15.

velezéséből egyértelmű, hogy ha nem is szoros, napi kapcsolatban, de bizalmi viszonyban volt apja unokatestvérével, Baltazár János jolsvai lelkésszel. 1907-ben őt kérte meg, hogy puhatolózzon kicsit az evangélikus egyházon belül, és írja meg neki, hogy a szervezés alatt álló protestáns szövetséggel kapcsolatosan milyen a lelkészek hangulata.[41] 1916-ban pedig a püspök segített a fiatalon megözvegyült Baltazár Jánosnénak egyik gyermekével kapcsolatos ügyes-bajos dolgát elintézni.[42] Amennyiben tehát bizonyíthatóan bizalmas, a rokoni szálakat számontartó kapcsolatban álltak, mégis miért maradt ki a családtörténetből az egyébként nagyon is említésre méltó rokonság?[43] A minden bizonnyal tudatos döntés alapja az lehetett, hogy Baltazár nem akarta világgá kürtölni, hogy a rokonságának jelentős része evangélikus, nem pedig református vallású, illetve – habár ezt utólag már nehéz megállapítani – erősen kötődtek a szarvasi szlovák anyanyelvű közösséghez. Baltazár Dezső nagyon is tudatos karrierépítése során ez a két tényező hátrányt jelentett volna a számára. Tudjuk például, hogy 1911-ben, a püspökválasztás körüli harc kellős közepén olyan – vélhetően szándékos – híresztelések keltek szárnyra a tiszántúli kerületben, amelyek szerint Baltazár nem született reformátusnak, hanem csak felnőtt fejjel tért át az evangélikus felekezetből.[44] Minden bizonnyal – az egyébként alaptalan – híresztelés terjesztői arra számítottak, hogy mindezzel negatívan befolyásolhatják Baltazár esélyeit a püspöki székre. A korabeli, származásra sokat adó közfelfogás szerint egy jó református püspöknek nem csupán saját magának kell kálvinistának lennie, hanem lehetőleg az egész családjának is. Ugyancsak kellemetlen kérdéseket vetett volna fel az is, ha kiderül, hogy a „legmagyarabb egyház" püspökének felmenői, illetve rokonai között szlovákok is vannak. Amellett tehát, hogy a püspök imázsépítésének fontos eleme volt a gyakran kissé ingatag lábakon álló családtörténet fentebb említett elemeinek hangsúlyozása, azt is megállapíthatjuk, hogy bizonyos tényeket pedig tudatosan elhallgatott vagy legalábbis nem hangoztatott, szintén az imázsépítés jegyében.

Történetünkben immár visszatérünk Baltazár Dezső közvetlen felmenőihez. A püspök nagyapja, Baltazár György és Chlebik Mária fia, János, 1796-ban született Szarvason, evangélikus felekezetűként.[45] Édesapjához hasonlóan a mérnöki pályán helyezkedett el (gyermekei születési anyakönyvi bejegyzéseiben contraagens, illetve geometra jelzőkkel illetik, tehát ellenőrként és földmérőként is dolgozott). Egyetlen apró irodalmi nyomot hagyott is maga után: a *Hasznos Mulatságok* című, válogatott érdekességeket felvonultató lapban az 1824 januárjában látott üstökösről írt beszámolót.[46] Baltazár János élete során több településen is megfordult, de bizonyosan

41 TtREL I. 18. b. 1. d. Cong. 188. Baltazár János levele Baltazár Dezsőhöz. 1907. nov. 22.

42 TtREL I. 1. e. 18. d. 2146/1916. Baltazár Jánosné levele Baltazár Dezsőhöz. 1916. szept. 26.

43 A rokonságról egyedül Rell Lajos evangélikus családok történetével foglalkozó jegyzeteiből lehet bizonyosat állítani. (EOL Rell Lajos hagyatéka. Baltazár család.) Ezúton is köszönöm Czenthe Miklósnak, hogy felhívta figyelmemet erre az értékes forrásra.

44 TtREL I. 2. 16. d. 42. sz. Gulya György levele Baltazár Dezsőhöz, 1911. máj. 8.

45 Szarvasi Evangélikus Egyházközség Keresztelési Anyakönyve, 1796. jún. 22. (FamilySearch.org., letöltés: 2024. 03. 20.)

46 *Hasznos Mulatságok*, 1824/9. 65–66.

hosszabb ideig élt a szlovák többségű Nagyrőcén (ma Revúca, Szlovákia), ahonnan első felesége, a helyi bányatulajdonos, néhány évtizeddel korábban nemességet szerző Barthóffy család tagja, Barthóffy Zsuzsanna származott.[47] Mérnöki tevékenysége során később az egész Tiszántúlról kapott megbízásokat, többek között az ő tervei alapján végezték például 1846-ban a nem sokkal korábban megrongálódott poroszlói Tisza-híd újjáépítését.[48] Három gyermekéről tudunk, két leánya született – 1826-ban Wilhelmina és 1832-ben Hersilia (az ő édesanyja már Major Zsuzsanna) –, valamint egyetlen fia, Baltazár János (1830). Mindhárman Nagyrőcén születtek, és mindannyiukat evangélikus felekezetűként keresztelték meg.[49] A családi emlékezet talán nem véletlenül, de nem említette meg Baltazár János nagyrőcei éveit, csupán azt jegyezte fel, hogy a családi fészek Szarvasról a Hajdúságba került át. Míg Fényes Elek szerint a század közepén már „magyarosodni kezdő tót mezőváros",[50] Szarvas történetének már nem csupán szlovák olvasata is volt, addig Nagyrőce a szlovák nemzeti mozgalom történetének egyik fontos szimbolikus helyszíneként kapott szerepet a 19. század második felében, hiszen nemzetiségi izgatás miatt az 1870-es években bezárt három szlovák középiskola közül az egyik itt működött.

Baltazár János, a későbbi püspök, Baltazár Dezső édesapja az iskoláit a reformkor utolsó éveiben a késmárki líceumban végezte (1846-ban és 1847-ben iratkozott be, mindkét évben ösztöndíjakat nyerve, apja ekkor már a Hajdú kerületben szolgált mérnökként),[51] ezt követően pedig a családi emlékezet szerint a debreceni református kollégiumban tett különbözeti vizsgát, ellenben a debreceni anyakönyvben beiratkozásának nyomára nem találtunk.[52] Bárhogyan is történt, tanulmányait bizonyosan megakasztotta az 1848 tavaszán kitört forradalom. Az alig tizennyolc éves fiatal bevonult honvédnak, és 1849 februárjától a hajdúsági 53. zászlóaljban strázsamesterként először toborzási feladatokat kapott, majd a harctéri cselekményekben is részt vett, ahol helytállása miatt 1849 júliusában hadnaggyá léptették elő.[53] A szabadságharc bukása Aradon érte, ahonnan később az emlékezet szerint a komáromi várbörtönbe került. Egész életére kiható nyomokat hagyott benne a császári katonaság kegyetlenkedése a fogoly magyar honvédekkel. A várfogság során tífuszban megbetegedett, a családi hagyomány szerint a halálán lévő foglyot a börtönből kidobták az utcára, ahol egy jószívű komáromi magyar szedte össze és juttatta el a rokonokhoz, akiknek a segítségével felépülhetett. A későbbiekben csupán saját szeme világának megkárosításával tudta elkerülni a kényszersorozást. Ezek a tapasztalatok eredményezték, hogy később is kiengesztelhetetlenül gyűlölte az osztrákokat, harcos ellensége volt a kiegyezésnek, ami az ő szemében a hazaárulással volt egyenértékű. Ahogy évtizedekkel a halála után

47 Kempelen Béla: Magyar nemes családok. 1. k. Bp., 1911. 454.
48 Hajós György: Feketeházy János. Esztergom, 2005. 10.
49 Nagyrőcei Evangélikus Egyházközség Keresztelési Anyakönyve, 1826. júl. 6., 1830. márc. 7., 1832. aug. 13. (FamilySearch.org, letöltés: 2024. 03. 20.)
50 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. 4. k. Pesten, 1851. 67.
51 Durovics Alex: Evangélikus líceumok felsőfokú hallgatói. 1771–1850. Bp., 2020. 222–223.
52 Baltazár Dezső: Csokonai Vitéz Mihály. In: Csokonai Vitéz Mihály munkái. [Bp.,] [1928.] V.
53 Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Online kiadás (www.arcanum.com, letöltés: 2024. 03. 20.)

a fia jellemezte őt: „Neki Petőfi volt az egyedüli költő és báró Jósika Miklós az egyedüli regényíró. Arany Jánost, Jókait semmire sem becsülte."[54]

János a szülői hivatást vitte tovább, mérnöki tanulmányokat folytatott a pesti József Ipartanodában (a későbbi Műegyetem jogelődjén),[55] valamint a bécsi egyetemen. Ezután Hajdúböszörmény „inzsellére", majd pedig az egész Hajdú kerület főmérnöke lett 1861-ben.[56] 1863-ban vette feleségül Czeglédy Máriát, Czeglédy József és Ludány Mária lányát. Feleségének édesapja egy kiterjedt és befolyásos hajdúsági birtokos család sarja volt, édesanyja pedig szintén jelentős, nádudvari birtokos családból származott. Baltazár János feltehetően a házasságkötést megelőzően tért át az evangélikus felekezetről a református egyházba, talán éppen jövendőbelije magasabb társadalmi presztízzsel bíró családjának a kérésére.[57] A Czeglédy család ezer szállal kötődött a hajdúsághoz, hajdúkapitányok és -hadnagyok egész sorát adta a kiterjedt armalista nemes nemzetség. Mindazonáltal egyáltalán nem bizonyítható, hogy a 17. század híres Czeglédy nevű lelkészei bármilyen kapcsolatban álltak volna Baltazár anyai nagyapjának családjával.[58] A Ludány család pedig Nádudvar környékén rendelkezett kiterjedt kapcsolatokkal.[59] Baltazár Dezső unokatestvére, Ludány Miklós (sz. 1886) az 1930-as években a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara és a Hajdú Megyei Gazdasági Egyesület alelnöke, illetve 1930-tól kezdve Hajdú vármegye részéről a felsőház választott tagja – mint ilyen elsősorban a tiszántúli kisgazdaérdekek védelmével foglalkozott.[60] Habár egyidőben voltak a felsőház tagjai, szorosabb együttműködésről vagy akár csak eszmecseréről nincs adatunk. Mindez talán annak is betudható, hogy Ludány Miklós erősen exponálta magát a mindenkori kormánypártok politikája mellett, az I. zsidótörvény felsőházi egyesített bizottsági vitájában elhangzott beszéde alapján pedig minden bizonnyal erősen ellenezte Baltazár filoszemita megnyilatkozásait.[61]

Baltazár János és Czeglédy Mária házasságából összesen öt gyermek született. A legidősebb, Gábor 1864-ben látta meg a napvilágot. Tanári pályát választott, előbb a késmárki, majd pedig a kecskeméti református gimnáziumban tanított. Családot nem alapított, 1928-ban hunyt el.[62] Baltazár Mária 1866-ban született, Újvárosi Szabó Antal felesége lett, aki Újvárosi Szabó Mihály, jómódú hajdúböszörményi birtokos, illetve egy cikluson keresztül szabadelvű párti országgyűlési képviselő fia volt – az ő gyerekeik közül Ilona Uzonyi György országgyűlési képviselő felesége lett. 1867-ben született a család harmadik gyermeke, Jenő, a tehetséges, művészetekben is jártas fiú, aki fájdalmasan fiatalon, 1893-ban hunyt el. A házaspár negyedik

54 Baltazár Dezső: Édesapámról. In: *Pesti Hírlap*, 1927. szept. 11. 35.
55 A Kir. József-Műegyetem tanárai és hallgatói 1851/2-től 1881/2-ig. Bp., 1883. 15.
56 *Magyarország*, 1861. márc. 27. 1.; *Budapesti Közlöny*, 1867/62. 658.
57 A késmárki iskolai anyakönyvben még evangélikusként szerepelt, ám a házassági anyakönyvi bejegyzésében már reformátusként jegyezték be. Hajdúböszörményi Református Egyházközség Házassági Anyakönyve, 1863/113. sz. (FamilySearch.org, letöltés: 2024. 03. 20.)
58 Herpay Gábor: Nemes családok Hajdú vármegyében. Debrecen, 1926. 125–126.
59 Uo. 179–180.
60 Országgyűlési Almanach. 1931–1936. Szerk. Haeffler István. Bp., 1931. 395.
61 MTI Napi Hírek, 1939. márc. 31.
62 Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső. i. m. 15.

gyermeke, János 1870-ben született, a debreceni gazdasági akadémia elvégzése után a Königswärter bárói birtokokon, előbb Csabacsüdön, majd pedig Gyapjún lett főintéző. Mezőgazdasági szakismeretével széles körben elismertségre tett szert. Ő volt Baltazár Dezső egyetlen testvére, aki a püspök halálakor még életben volt.

Baltazár Dezső tehát 1871-ben ennek a szélesebb családi, kapcsolati hálónak a tagjaként látta meg a napvilágot. Habár családja – legalábbis apai ágon – nem tartozott a leggazdagabbak közé, apja képzettsége és személyes kvalitásai révén mégis elismert tagja lett a helyi társadalomnak. A rokonság tagjai komoly befolyással bírtak az Alföld ezen részén. Baltazár rokonai között több tehetős gazda mellett vállalkozó szellemű városi polgárokat, a helyi, de akár az országos politikában is jártas, hangjukat és véleményüket hallató, kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró férfiakat látunk. Ez lesz az a tágabb kapcsolati háló, amelyen belül Baltazár karrierje első lépéseit megteszi. Itt sajátítja el azt a nagyon egyedi, és a korszak országos politikai életének vezetői közül csak kevesekre jellemző tulajdonságot: azt az érzéket, melynek segítségével egész pályáján keresztül képes volt a vezetésére bízottak – legyenek azok egyszerű vidéki gyülekezeti tagok vagy éppen a tiszántúli református lelkészi kar – érzéseinek, igényeinek autentikusan hangot adni. Baltazár Hajdúböszörményben, a családi házban tanulta meg, hogy a legegyszerűbb emberekkel hogyan lehet szót érteni. Az pedig, hogy ezt a képességét később, még excellenciás úrként sem felejtette el, azt eredményezte, hogy sok korabeli politikai és egyházi vezetővel ellentétben nem csupán követői, hanem valóságos csodálói lettek nagyon sokan azok közül, akikkel kapcsolatba került.

Baltazár egész életében e tágabb rokoni kapcsolatrendszer egyre befolyásosabb tagjaként határozta meg magát. Ha kellett, a legelesettebb, legtávolabbi rokonnak is készségesen nyújtott protekciót, befolyásosabb rokonai pedig akár az országos politikában is fontos szövetségesei voltak.[63] Valójában, mint arra Baltazár személyes karrierje is kiváló példa, a korszak egyházi eseményeinél – egyáltalán nem meglepő módon – a különféle családi kapcsolatrendszerek viszonya egymáshoz kimondottan fontos tényezőként jelenik meg. A gyakran Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényére emlékeztető, egyházon belül is megjelenő nepotizmusnak az egyéni karrierre nézve is nagyon súlyos hatásai lehettek. A 20. század első évtizedeiben a tiszántúli, illetve debreceni egyházi és közéletet is több ilyen „nagycsalád" tartotta kézben. Amennyiben egy pillanatra elvonatkoztatunk a különféle politikai, teológiai, illetve egyéb eszmei ellentétektől, akkor nyugodtan lehet ezt az időszakot különféle befolyásos egyházi klánok egymás elleni küzdelmeként értelmezni. Így lehet megérteni azt például, hogy Baltazár karrierje miért bicsaklott meg, amikor először tekintett ki (1908-ban) a megszokott, szűkebb és tágabb rokonság által kézben tartott hajdúsági egyházi és politikai közegből. Debreceni püspökként évtizedekig harcolt, több-kevesebb sikerrel az ellene felvonuló, lelkészekből, egyetemi tanárokból, városi politikusokból álló kiterjedt családi kapcsolatrendszer ellen, nemritkán

63 Baltazár levelezésében számos távoli rokonának protekciót kérő levele bukkan fel. Volt, akinek pesti postamesteri állásért járt közben (TtREL I. 1. e. 18. d. 665., 810.), egyik unokaöccsét pedig Vázsonyi Vilmoshoz ajánlotta be titkári pozícióra (TtREL I. 1. e. 33. d. 1088.).

saját rokonainak helyzetbe hozásával. De számos olyan egyházon belüli folyamat van, amit értelmezhetünk családi kapcsolatrendszerek egymás közötti interakciójaként is.[64]

Baltazár Dezsőt származása, családja és az a kiterjedt rokonság, amelynek körében felnőtt, sokkal inkább közéleti, politikai, mintsem egyházi pályára indíthatta. Ez a meghatározottság, életre szóló családi örökség – vagy talán református püspök esetében indokolt predesztináltságról beszélni – már a kortársakat is gondolkodóba ejtette. Tagadhatatlan, hogy míg lelkész kortársainak jelentős része a családi házból hozta magával a lelkészi hivatás irányába az indítást, az érvényesüléshez szükséges kapcsolatrendszert, egyáltalán az egyházi beágyazottságot, addig Baltazár egy egészen másfajta örökséggel indult útnak. Talán ennek is köszönhető, hogy sosem volt csupán a gyülekezete életével foglalkozó par excellence lelkipásztor. Személyes hivatástudata, illetve érdeklődési köre mindig jóval a rábízott egyházközség szűkebb határain túlra terjedt. Emellett pedig – bár kimondottan széles, tudományos kérdésekre is kiterjedő látóköre volt – teológiai szaktudományos kérdések sosem vonzották őt különösebben. Mindennek hangsúlyozását azért tartjuk fontosnak, mert fentebb felsorolt karakterjegyei, a politikai, társadalmi és gazdasági kérdések iránti fokozott érdeklődése éppenséggel nem számított kivételnek ebben a korszakban. Egyedi abban az értelemben volt, hogy ő volt talán az első olyan protestáns egyházi vezető, aki hangsúlyozottan az egyház politikai, társadalmi és gazdasági érdekei iránt mutatott érdeklődést, szinte teljesen figyelmen kívül hagyva korának komolyabb teológiai tudományos kérdéseit. Ha fontosabb kortársai, munkatársai életrajzi adatait átböngésszük, hasonlóan széles társadalmi, politikai aktivitásra bukkanunk, de mindez az életutakban sosem olyan kizárólagos, mint Baltazár Dezső esetében.[65] Baltazár tehát a klasszikus értelemben vett lelkipásztori szerepnek az átértelmezésében, a sokkal kiterjedtebb közéleti szerepvállalás irányába való elmozdításában járt élen. Sikerességének minden bizonnyal ez volt az egyik legfontosabb összetevője. Ilyen irányú érdeklődése, nyitottsága pedig minden bizonnyal a származására, családjának történetére, kortárs rokonságára tekintettel érthető meg.

Gyermekkor, iskolák

Baltazár Dezső gyermekkoráról kevés információval rendelkezünk, de mindaz, amit tudunk, fontos adalékokkal járul hozzá a későbbi püspök személyiségének megérté-

64 Az 1918/19-es egyházon belüli forradalmi eseményeket követő ellenforradalmi leszámolás a tiszáninneni és a tiszántúli kerületben valójában egy befolyásos, politikai életben is aktív lelkészi-professzori családi kapcsolatrendszert buktatott meg, megfosztva tagjait az állásuktól. Ebbe a rokoni hálóba tartozott Zoványi Jenő, Rohoska József és Ferenczy Gyula. Érdekes módon, akik bár részt vettek a terhükre írt „forradalmi cselekményekben", de nem voltak részesei a fentebbi családi hálózatnak, általában jelentéktelen büntetéssel megúszták.

65 Elég talán csupán Kiss Ferencre, Baltazár egyik leghűségesebb harcostársára utalni. Kiss Ferenc gyülekezeti lelkipásztor, majd debreceni egyetemi tanár volt. Gyülekezeti és tanári szolgálata mellett egy cikluson keresztül nemzetgyűlési képviselő, különféle szövetkezetek, egyesületek alapítója és vezetője, lapszerkesztő, illetve a lakótelepek építésének levezénylésétől egészen az Országos Református Szeretetszolgálatig terjedt a látóköre.

séhez. A család a kiterjedt rokonság ellenére nem számított különösebben gazdagnak. Az apa mérnöki fizetéséből éltek, nem mindig fényesen. Édesapja 1876-ban évi hatszáz forintos fizetésével nem tudta vállalni, hogy Hajdú vármegye kialakításával egyidejűleg Debrecenbe költözzön a családjával,[66] nem is csoda, hogy Baltazár maga is „szegény hivatalnokcsaládként" jellemezte a famíliáját.[67] Ennek a viszonylagos szegénységnek azonban, a családtagok visszaemlékezése szerint több előnye és kevesebb hátránya volt. A pénzhez való egészséges viszonyulást már gyerekkorban megtanulták. A pontos gazdálkodás, szerény életvitel, az anyagi ügyek személyes felügyelete mind-mind olyan értékek, amelyeket Baltazár Dezső egész életében képviselt. Mindenkor adott a külsejére, mely mindig tekintélyt sugárzott, azonban a kihívó költekezésektől általában tartózkodott: autót nem vásárolt sosem – igaz nem is volt rá szüksége, ha pedig mégis, jó barátja, Stern Samu kölcsönözte neki budapesti tartózkodása idejére az autóját –, előkelő városi villája sem volt, megelégedett a püspöki szolgálati lakással.

Baltazár a városi református elemi iskolában tanult, de mellette édesapja is foglalkozott a gyermekeivel. Szerény anyagi helyzetük nem tette lehetővé külön tanár vagy nevelő alkalmazását, de erre nem is volt szükség. Baltazár János ugyanis még a reformkor végén tanulhatott Késmárkon és Debrecenben, mindkét helyen kiváló képzésben lehetett része, az általa elsajátított latin és német nyelv mellett jártas volt a különféle művészetekben, a természet- és bölcsésztudományok széles területein. Ezeket az alapokat pedig megpróbálta kellő szigorúsággal átadni a gyermekeinek. A csemeték képzését nem csupán iskolaidőben, hanem a szünidőben is kézben tartotta, precízen meghatározott és betartatott napirendet dolgozott ki a gyerekeknek még a nyári szünidő napjaira is. A nevelés fontos része volt, hogy a kerti munkát szintén a család férfi tagjai végezték együtt. Minden bizonnyal ezekre a gyermekkori tapasztalatokra vezethető vissza Baltazár Dezső későbbi erős vonzalma a mezei munkákhoz, földműveléshez, állattenyésztéshez. De gyermekkorban alapozta meg a közös családi éneklések alkalmával a később a református énekeskönyv elkészítésénél kamatoztatott énektudását is. A magyar irodalom, különösen is a költészet iránti vonzalmat is az édesapa ültette el a gyermekek szívében. A szülői könyvespolcon Petőfi, Czuczor és Csokonai verseskötetei mellett Jósika Miklós regényei sorakoztak. Mind Baltazár Dezső, mind testvére, János hosszan részletezi, milyen nevelésben részesítette őket az édesapjuk. Mindketten kiemelik, hogy milyen szigor uralkodott a családban. A különféle csínyeket, a lustaságot vagy pontatlanságot nem tűrte a szigorú mérnök apa. De mindez nem kárára, hanem előnyére vált a felnövő Baltazár gyerekeknek. A püspök visszaemlékezése szerint apjuk halálakor a gyerekek a hagyaték egyetlen darabján, az atyai szigort megtestesítő pálcán vesztek össze, hogy kihez is kerüljön.[68]

66 Balthazár János mérnök lemond állásáról. In: A történelem hétköznapjai 1867–1944. Dokumentumok Hajdú és Bihar megye lakossága életmódjának történetéhez. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1984. 10.

67 Ki volt, mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek. Bp., 1928. 7.

68 Baltazár Dezső: Édesapámról. i. m.; TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv. Baltazár János: Baltazár Dezső családja és gyermekkora. 6–7.

Igencsak érdekes viszont, amit Baltazár édesanyjának a család életében, illetve a gyermekek nevelésében betöltött szerepéről megtudhatunk. A szerény anyagi helyzet nem engedte meg, hogy konyhai személyzetet tartsanak, így a főzést, mosást az édesanya vállalta. A gyerekek vallásos neveltetése is elsősorban az ő feladatköre volt. Érdekes módon a családi emlékezet határozott különbséget tett az apa és az anya valláshoz való hozzáállása között. Mintha a nemi szerepek különféle hozzáállásokat rejtenének: amíg az apa határozott véleményt formál a politika terén, amit kifelé is képvisel, még az öltözködésével, szakállviseletével is, addig mintha a vallásos nevelés, a bibliaolvasás, imádkozás az asszony feladata lenne. Ez a felosztás azért is érdekes, mert Baltazár Dezsőnél később is visszaköszön a hatása. Élete során – bármilyen meglepő is ez egy református püspöktől – saját hitéről, annak megéléséről nagyon ritkán tett számot. Azokból az elemekből, amelyeket például az 1918/19-es élményei során megoszt a szélesebb közönséggel, egyértelmű, hogy nagyon is mély hitéletet élt, csupán nem tartotta feladatának – ellentétben a politikai meggyőződésével –, hogy mindezt kifelé is láthatóvá tegye.[69]

Baltazár tanulmányait Hajdúböszörményben végezte egészen a gimnázium hatodik osztályáig, ekkor el kellett hagynia az iskolát, mivel az csonka, hatosztályos intézmény volt. Csupán ekkor, a későbbi továbbtanulás terveivel indult útnak Debrecenbe, hogy az ősi református kollégiumban járja ki a gimnázium utolsó két osztályát. Nem volt magától értetődő választás ez, főképp annak tekintetében, hogy Dezső két bátyja nem Debrecenben, hanem apjukhoz hasonlóan Késmárkon fejezték be a gimnáziumot. „A debreceni kollégium szelleme én hozzám is már nyíladozó gyermekkoromban a Csokonai versein keresztül ért. […] Mielőtt még valaki megmagyarázta volna, hogy Csokonai debreceni diák volt, ösztönösen megéreztem rajta. Rajta keresztül vágyott a lelkem a debreceni kollégiumba. A testvérbátyáim Késmárkon járták a felsőbb osztályokat, Hajduböszörményi osztálytársaim is mind oda szálltak. Én kiváltam közülök. A Csokonai jobb kezét megfogtam és a szomszédos hajdu városból beballagtam vele Debrecenbe a kollégiumba, amely anym lett és én gyermeke” – írta 1928-ban az iskolaválasztását meghatározó motivációkról.[70]

A debreceni évek (1889–1894)

1889 őszén a fiatal Baltazár Dezső azzal a kimondott vággyal iratkozott be a Debreceni Református Főgimnázium VII. évfolyamába, hogy a gimnázium elvégzése után ugyancsak Debrecenben fogja elkezdeni teológiai tanulmányait is.

A fiatal gimnazista, ahogy Hajdúböszörmény felől megérkezett Debrecenbe, minden bizonnyal nem lepődött meg az őt fogadó látványon. A város képe ekkoriban nem sokban különbözött az egyéb alföldi, félig falu, félig város települések látképétől. A sok kicsiny, szegényes, külterületi, kertségi ház után következett mint-

69 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv. Baltazár János: Baltazár Dezső családja és gyermekkora. 7–9.
70 Baltazár Dezső: Csokonai Vitéz Mihály. i. m. VII.

egy a távolról is impozáns látványt nyújtó Nagytemplom tövében elterülve a város igazi városias épületekből álló magja. A magát büszkén kálvinista Rómának nevező Debrecen mai „református negyedének" meghatározó egyházi épületei közül jószerivel csak a református kollégium robusztus négyszöge állt ekkor még. Nem készült még el a hatalmas „püspöki palota" bérháza sem, de a városképet meghatározó református főgimnázium épülete is csak később, mindkettő majd Baltazár püspöksége alatt épült fel. A debreceni református identitás számára fontos emlékhelyek, a gályarab-prédikátorok templomkertben található emlékoszlopa, illetve Bocskai István szobra is csak évek múlva találják meg a helyüket a Nagytemplom tövében. Ott volt azonban, és emlékeztetett a több évszázados református múltra a líceumfa az akkor még álló református parókia ablakrácsába fonódva. Baltazár Dezső 1889-ben összességében azonban egy sokkal kisebb léptékű, a régmúlt idők református cívisvilágába, a szerény, földszintes vagy legfeljebb egyemeletes porták világába csöppent bele. A debreceni református egyház mintha ezekben az években ocsúdott volna fel, és kezdte elhinni, hogy a templom és az iskola megtartásán kívül immár másra is fordíthatja figyelmét. 1889-ben, Baltazár érkezésével egy időben építik fel az első modernebb egyházi épületet, a templomkertre néző püspöki hivatal és lakás egyemeletes épületét, mely majd negyedszázadon keresztül szolgál Baltazár lakhelyéül. Ez a későbbi építkezésekhez képest inkább szerénynek nevezhető épület még sokkal inkább emlékeztetett az elmúlt időszakra, valójában csupán a Baltazár érkezése utáni években kezdett kibontakozni a dualizmus gazdasági fejlődése nyomán a városiasodás.[71]

Debrecen lakossága ezekben az évtizedekben szinte robbanásszerűen növekedett, míg 1880-ban csupán alig több mint 51 ezer lakosa volt a városnak, 1910-ben már majdnem 93 ezer. A lakosság növekedése viszont azzal járt együtt, hogy a nagyszámú katolikus és zsidó vallású bevándorló a felekezeti arányokat a reformátusok kárára mozdította el. Így, habár a református közösség lélekszáma ugyancsak növekedett ebben az időszakban, a városon belüli arányuk – egyedüli felekezetként a városban – ha nem is jelentős mértékben, de folyamatosan csökkent. Értelemszerűen mindez jelentősen frusztrálta a református közösséget. Talán éppen ezzel magyarázhatjuk a városképet meghatározó, identitásképző emlékhelyek, köztéri szobrok, illetve jelentős építkezések megszaporodását. A korábbi, megkérdőjelezhetetlen vezető szerepéből legalábbis a tendenciát illetően kimozdított református közösség ekkor már szükségét érezte a város identitását, arculatát meghatározó szimbolikus terek lefoglalásának. A másik, a debreceni reformátusság önképét a következő évtizedekre, de valójában egészen a jelenkorig meghatározó változás már Budapestet illeti. Hiába növekedett Debrecen városa, és benne abszolút értékben a református közösség lélekszáma rohamosan, a dualizmus kori Budapest növekedését megközelíteni sem tudta. Valamikor az 1870-es, 1880-as évekre a főváros vált a legnagyobb református közösségnek otthont adó településsé. Debrecen református közössége, amely

71 Fazakas Gergely Tamás: Emlékezet és térhasználat. Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben a 19. század második felében. Debrecen, 2022.

évszázadokon keresztül nem csupán szellemi központja, hanem egyszersmind legnagyobb eklézsiája is volt a református egyháznak, szembe kellett nézzen azzal, hogy a fővárosba betelepülő reformátussokból álló közösség mellett egyre inkább lemarad a lélekszám tekintetében.[72]

Baltazár püspöki működését, politikai pályáját nem tudjuk megérteni a fentebb felvázolt változások figyelembevétele nélkül. A főváros dominanciája mellett egyre inkább leszakadó, vagy legalábbis leszakadni látszó, emiatt pedig igencsak frusztrált debreceni református vezetőréteg gondolatvilága jelenik meg Baltazár számos cselekedete mögött, mint motiváció. Fontos tehát kiemelni, hogy a kortársak jelentős része meg volt győződve róla, hogy Debrecen régi dicső múltja után a lemaradás, elmaradás – talán erre rezonált Ady jelzője is: „a maradandóság városa" – korszakát éli. Kovács Gábor, debreceni jogakadémiai tanár a következőképpen foglalta össze a Debrecennel kapcsolatos benyomásait 1917-ben megjelent szociográfiájában: „Itt a kálvinista Róma, amelyben nagyon szembetűnik az országszerte hanyatlásnak induló kálvinizmus térvesztése."[73]

A Debreceni Református Kollégium Baltazár beiratkozásakor már majdnem 400 éves múltra tekinthetett vissza. Valószínűleg nem is sejtette a böszörményi diák, hogy egyszer majd ő fogja elindítani a 400 éves jubileumi ünnepélysorozat tervezését. A református iskolák közül a Debreceni Kollégium ekkoriban is a legjelentősebb volt. Klasszikus korszaka ugyan a reformkorral lezárult, a vidéki elemi iskolákra, az ún. partikulákra épülő iskolarendszer ideje lejárt, de a Kollégium szellemi vonzáskörzete ekkor is országos volt, a tömbreformátus alföldi települések számára itt képezték ekkor nem csupán a lelkészeket, de a jogakadémia és a tanítóképzés révén a másik két fontos tisztviselőt: a jegyzőt és a tanítót is.[74] A patinás kollégium gimnáziuma folyamatos változásokon esett át ebben az időszakban. Habár az 1883-as középiskolai törvény előírásainak megfelelt, mégis számos – a szűkös anyagi helyzetre visszavezethető – problémával kellett megküzdenie az iskolát fenntartó egyházkerületnek. A nyolcosztályos gimnáziumban nagyon magas volt az osztályok létszáma, mivel egész egyszerűen nem volt pénz új tanárok alkalmazására, ezzel együtt pedig párhuzamos osztályok indítására. Hiába a törvényi előírás, az 1880-as években még megtörténhetett, hogy végzett teológusok – szaktanári végzettség nélkül – tanítottak segédtanári kinevezéssel az alsóbb osztályokban.[75] A különféle problémáktól eltekintve viszont azt mondhatjuk, akár szaktanárai képzettségét, akár pedig az iskola felszereltségét – könyvtárait, szertárait – vesszük tekintetbe, hogy a Kollégium ekkor is az ország egyik legerősebb iskolájának számított.[76]

72 Kósa László: Bevezetés: Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban. In: Reformátusok Budapesten 1. k., Szerk.: Uő. Bp., 2006. 11–35.

73 Kovács Gábor: A kálvinista Róma. In: *Huszadik Század*, 1917/1. 387.

74 Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938. Debrecen, 1938. 180–183.

75 Csohány János: Korszakváltások évszázada (1849–1950). In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1988. 219–220.

76 Uo. 223–224.

Baltazár Dezső sok hozzá hasonló, a vidéki elithez tartozó társával együtt nem a Kollégiummal kapcsolatos visszaemlékezésekben, szépirodalmi munkákban is megjelenő, utólagosan idealizált diákinternátusban kapott elhelyezést – az internátus ugyanis közel sem lett volna elegendő az ebben az időszakban a Kollégiumot szinte elözönlő diáktömeg lakhatásának biztosításához. A diákok jelentős része – így Baltazár is – egy-egy debreceni polgár házában talált magának – gyakran többedmagával – szállást. Ez ugyan gyakran drágább volt, mint a kollégiumi internátus, de egy komoly előnnyel kecsegtetett, melyet a diákok minden korszakban különösen fontosnak tartottak: a városban lakó diákokra nem vonatkoztak a szigorú internátusi szabályok. Baltazár egészen a teológiai tanulmányai lezárásáig – habár a konviktusban étkezett – végig a városban lakott, cívisgazdák házában. A Kollégiumhoz közeli Darabos utcán, majd a Csapó utcán lakó diáknak a saját tanulmányai mellett az utolsó gimnáziumi évében – édesapja korai halála miatt – már egy rábízott kisdiák tanításával is foglalkoznia kellett.[77] A tanulás-tanítás mellett csupán egyetlen szenvedélyének hódolhatott: 8. osztályos gimnazista korától kezdve tagja volt a Kollégium híres, a 18. században alapított kórusának, a Kántusnak. Az 1890-ben letett sikeres érettségi vizsga után nem is volt kérdéses, hogy hol folytatja tovább tanulmányait.

77 TtREL I. 6. 3. d. Nagy Sándor: Baltazár Dezső kollégiumi évei. 7.

A felkészülés évei (1889–1900)

A magyar református egyház az 1890-es években

Nemzet és protestáns identitás

Ahhoz, hogy azt a tágabb egyházi kontextust megérthessük, amelyben a fiatal Baltazár Dezső teológushallgatóként mozgott, azt a református egyházi közeget, amelyben az első impulzusok érték őt, röviden meg kell ismerkednünk a hosszú úttal, amely az 1890-es évek nagyon sajátos kérdésfelvetéseihez, diskurzusaihoz vezetett el.

A magyar protestantizmus a hosszú, először keményebb, majd végül csupán „csendes" ellenreformáció szorítása alól 1781-ben, II. József császár Türelmi rendelete jóvoltából szabadult, majd pedig az 1791. évi XXVI. tc. megalkotását követően lélegezhetett fel. Arra azonban még évtizedeket kellett várni, hogy a 18. század végével immár kisebbségbe kerülő protestáns egyházak egyenjogúnak mondhassák magukat az uralkodó római katolikus felekezettel. A magyarországi protestantizmus, de különösen is a magyar ajkú evangélikus és református közösség számára kiemelkedően fontosak voltak a reformkor évtizedei. A politikai téren nagyon sokáig háttérbe szorított magyar protestantizmus ugyanis ekkor a politika porondján megjelenő protestáns szabadelvű férfiak révén ismét szóhoz juthatott. Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Zay Károly – hogy csak néhány nevet említsünk közülük – liberális katolikus társaikkal együtt nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a reformországgyűlések egyik fontos témájává vált a protestáns egyházak egyenjogúsításának kérdése. A protestáns egyházak törekvései így egybeestek ezekben az években a liberális ellenzéki politikai csoport érdekeivel.[1] Ez a felállás, mely a magyar protestantizmust mintegy elkötelezte a nemzeti liberalizmus mellett, az egész 19. századi történetére komoly kihatással lesz. Nem véletlen, hogy a korszak talán legjelentősebb magyar protestáns mozgalma, a mindkét felekezetben komoly visszhangra találó protestáns uniómozgalom is szervesen illeszkedett az érdekegyesítő, a nemzet erőinek összefogására törekvő liberális célkitűzésekbe. A liberális politikai elit által is komolyan támogatott mozgalom, mely éppen a 48-as forradalom előtti években jutott el a tetőpontjára, egyértelműen egy erős, egyesített, magyar többségű protestáns egyház létrehozására törekedett, melynek keretein belül a kisebbségbe szoruló szlovák és német evangélikusok magyarosodása megfelelő biztosítékot nyerne.[2] Nem véletlen, hogy az előbb röviden felvázolt terv, éppen plasztikus egyszerűsége és logikus

1 Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985. 181–182.

2 Kertész Botond: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. In: *Protestáns Szemle,* 1997/4. 256–281.

végkövetkeztetése miatt egészen az első világháború idejéig szirénhangjaival időről időre csábította a magyar nemzet megerősödését ettől remélő politikusokat.[3]

Szinte magától értetődő volt sokak számára, hogy 1848/49-ben a magyar protestánsok túlnyomó többsége a forradalom és szabadságharc ügye mellé szegődött.[4] 1848 ugyanis elhozta a magyar reformátusok, evangélikusok és unitáriusok számára a várva várt egyenjogúságot, melyet az áprilisi törvények részeként az 1848. évi XX. tc. mondott ki a bevett vallásfelekezetekre vonatkozó érvénnyel. De nem mondható, hogy csupán az egyenjogúsítás miatti hála vitte a protestánsok tömegeit a honvédség soraiba, vagy tüzelte a lelkészeket a szabadságot éltető prédikációkra és indította a püspököket elkötelezett körlevelek megfogalmazására. A korábbi évtizedek összefonódása a liberális jogkiterjesztésre törekvő politikai irányzattal, illetve a két protestáns egyházban a reformkorban egyre inkább teret nyerő – az uniómozgalom éltető levegőjét is biztosító – liberális-racionalista teológiai irányzat, mely a fokozatos fejlődés hitével a reformáció korabeli dogmák félretételét, illetve egy elsősorban az erkölcsiségben, az egyén szabad felelősségében megmutatkozó vallásosságot tűzött ki célul, nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar protestánsok őszinte örömmel fogadták az 1848-as történéseket.[5]

A szabadságharcban való részvétel, annak bukása, majd az ezt követő megtorlás élményei és az ezekből leszűrt tapasztalatok a 19. századi magyar protestáns közgondolkodás és mentalitás alapelemeivé sűrűsödtek össze. A forradalmat leverő bécsi kormányzat ugyanis bűnösnek tekintette a protestáns egyházakat, és ehhez mérten bánt velük.[6] A megtorlás egészen a püspökök szintjéig jutott, de számos lelkészt bebörtönöztek, egyeseket halálra ítéltek és ki is végeztek.[7] Az a tény ellenben, hogy a katolikus hierarchia néhány kivételtől eltekintve egyöntetűen állt ki a Habsburg-dinasztia mellett – elsősorban a történeti emlékezet és a felekezeti indentitásképzés terén –, a 19. század további szakaszában meghatározó módon járult hozzá a katolikus–protestáns ellentét, immár a kora újkori dogmatikai alapú küzdelmet túlhaladó, eszmei-politikai síkon történő megjelenéséhez. Fontos tény, hogy 1848 – Európa-szerte érezhető – egyik következménye volt a pápaság, személyesen IX. Pius pápa – a katolikus egyház nagyobb részében érezhető – konzervatív fordulata. Általánosan megfigyelhető, hogy a többségi, az államhatalommal szoros kapcsolatot ápoló egyházak – akár protestáns, mint pl. Poroszországban, akár katolikus – inkább a forradalmak ellen foglaltak állást, míg a kisebbségi, helyzetükben javulást remélő egyházak inkább támogatták a forradalmakat. Értelemszerűen ez a fajta ellentét a következő évtizedekben az egyházakra, akár a forradalmakat legyűrő hatalom megtorlásának képében, akár pedig a liberális vagy forradalmi bal-

3 Szász Lajos: Protestáns uniómozgalom a dualizmus korszakában. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2017/4. 5–41.

4 Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben. Bp., 2002. Gáborjáni Szabó Botond: A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben. Debrecen, 1999.

5 A teológiai liberalizmussal kapcsolatosan ld. Márkus Jenő: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia. Bp., 2005.

6 Szatmári Judit: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860. Bp., 2015. 21–37.

7 Zakar Péter: Haynau egyházi áldozatai. In: *Aetas*, 2000/1–2. 62–81.

oldali mozgalmak reakcióként felerősödő antiklerikális hangvételében egyértelműen érezhető volt. Az egyházak 1848-as politikai szerepvállalása a szekularizációs tézis képviselői szerint nagyban hozzájárult ahhoz, hogy számos európai országban a baloldali mozgalmak szembeforduljanak a forradalomellenesnek és konzervatívnak bizonyuló egyházakkal.[8] Habár komolyabb antiklerikális mozgalom Magyarországon – ekkor még – nem figyelhető meg, a következő évtizedekre a katolikus egyházra tapadt az aulikusság és a kormányhűség bélyege, míg a protestánsok a kiegyezés után a politikai liberalizmus támogatására építették fel identitásuk jelentős részét.

Az önkényuralom az 1850-es években a protestánsokkal szemben foganatosított korlátozó rendelkezései, amelyek a protestáns egyházi önkormányzat súlyos megcsonkításával járó 1859-es, ún. protestáns pátens kiadásában csúcsosodtak ki, szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a későbbiekben a protestáns önkép a szabadságért harcoló, elnyomással is dacoló, igazi szabadelvű tulajdonságokkal bővüljön.[9] Mindez jótékonyan bővült ki azzal, hogy a pátens végrehajtásának felfüggesztését a protestánsok a liberális politikai erők segítségével érhették el 1860-ban, így egy történelmi pillanatra ténylegesen összefonódott a nemzet és az egyház szabadságáért folytatott küzdelem. A pátensharc emlékét a benne részt vevők tudatosan próbálták életben tartani, a kiegyezés utáni években sorra jelentek meg a visszaemlékezések, kordokumentumok, melyek segítségével ez a küzdelem a dualista korszak protestáns identitásának fontos építőkövévé válhatott.[10]

A magyar református identitás ebben az időszakban, az 1848-at követő évtizedekben komoly érlelődési folyamaton ment keresztül. A református közgondolkodásra ezekben az években a múltba révedés, a 16–17. századi nagy történeti eseményekre, személyekre koncentrálás jellemző. A dualizmus korszakában egyházi téren tudatosnak nevezhető emlékezetpolitikai tevékenység figyelhető meg. A protestáns többségű városokban, illetve az egyház történetében fontos szerepet játszó helyszíneken a 19. század utolsó évtizedeiben jelennek meg a városképet meghatározó emlékművek, szobrok, melyek azonban – és ezt fontos kiemelni – ebben az időszakban elsősorban nem a felekezeti hősöket, a magyar vagy éppen nemzetközi reformáció vezető képviselőit jelenítik meg, hanem a református egyház és a magyar nemzeti és függetlenségi gondolat összefonódásának állítanak emléket.[11] A reformáció, illetve Erdély 17. századi „aranykorának" középpontba állítása a történeti irodalmat is

8 Hugh McLeod: Secularisation in Western Europe, 1848–1914. Basingstoke, 2000. 31–51.

9 Szatmári Judit: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben, i. m. 195–269.

10 Herger Csabáné: Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században. Bp., 2010. 161–184.

11 Ebben a gondolatrendszerben helyezhető el Károlyi Gáspár, a bibliafordító – a magyar nyelv fejlődését komolyan befolyásoló – református esperes gönci szobra 1890-ből, illetve a gályarab-prédikátorok – nem csupán a vallásuk, hanem a magyar függetlenség szimbolikus hősei – emlékműve Debrecenben 1895-ből. Az 1890-es években indul meg Nagyenyeden egy Bethlen-szobor felállítására a gyűjtés. Bocskai István szobrot kapott Budapesten a Köröndön 1902-ben, majd ez került át a Hősök terére néhány évvel később, de 1906-ban – a bécsi béke évfordulóján – kiemelt szimbolikus térben kapott helyet a szobra mind Debrecenben, mind Hajdúböszörményben. Megemlítendő még Bethlen Gábor, a Habsburgok ellen küzdő református fejedelem 1902-ben szintén a Köröndön elhelyezett szobra, mely később ugyancsak a Hősök terén található szoborcsoport része lett.

nagyban – egészen a legutóbbi időkig tartó hatással – befolyásolta. Véleményünk szerint mindez nem magyarázható pusztán azzal a ténnyel, hogy ebben az időszakban élte fénykorát a magyar protestantizmus, mivel a korabeli történeti témájú írások jelentős része a reformációnak a magyar nemzetre, illetve annak függetlenségi törekvéseire gyakorolt hatása felől közelítette meg ezt a korszakot.[12]

A magyar történeti múlt ilyen sajátos, a protestantizmus felől történő értelmezése, illetve mindennek a magyar nemzet történetével történő összekapcsolása lényeges eszmetörténeti folyamat a 19. században. A magyar történelemnek a „kuruc" értelmezése, mely gyakorlatilag az 1848-as traumából vetített vissza egy történeti sémát egészen a 16. századig, nagyszerű szolgálatot tett a protestáns identitás nemzeti töltetű kialakításának is. A dualizmus korszakára a protestánsok egy egyszerű kétosztatú „identitástérképet" készítettek, melyen nagyon könnyen elhelyezhető volt bárki, és a fogalmak szinte felcserélhetőek voltak. Így állt egymással szemben kuruc és labanc, katolikus és protestáns; reakciós, illetve ultramontán és liberális; végsőképpen leegyszerűsítve pedig a nem magyar, „idegen" és „a legmagyarabb vallás". Ez a protestáns „identitástérkép" egészen az 1890-es évekig uralkodó helyzetben volt, Baltazár Dezső és kortársai ebben a szellemben nevelkedtek, de éppen arra az időszakra datálhatjuk ennek a masszív gondolatrendszernek a kifáradását, amikor a fiatal Baltazár az 1890-es években felsőfokú tanulmányait végezte. Kossuth halálakor még próbálják a református megemlékezők a gyászeseményekről távol maradó katolikus klérus nemzetietlenségét hangsúlyozni, de amikor mintegy a másik oldalra csapva a baptista és nazarénus közösségeket vádolják meg az „égi haza" iránti nagyobb hűséggel, akkor már egyértelmű, hogy egy szorongatott, kisebbségi komplexusokkal küszködő közösség kapaszkodik görcsösen csupán identitásának ebbe az immár képlékennyé vált alapjába.[13] A felszínen azonban a szintézis még mindig masszívan tartotta magát, ezt jól mutatják a millenniumi ünnepség protestáns szónokainak beszédei, cikkei, melyek a magyar nemzet történetét megpróbálják a fentebbi séma szerint értékelni.[14] A látszat azonban ezúttal is csalóka. A magyar református egyház ugyanis éppen ezekben az években, a 19. század utolsó évtizedeiben került több szempontból is krízisbe. Az alábbiakban ezeket az újabb kihívásokat próbáljuk meg körbejárni.

A vallásosság átalakulása

Közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar társadalom szerkezete 1867 után folyamatos átalakulásokon esett át, ám mindenféleképpen foglalkoznunk kell legalább

12 Igen szemléltetően példázza mindezt Pokoly József eredetileg 1896-ban elkészült, majd kisebb kiegészítésekkel végül 1910-ben kiadott munkája: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1910. A bevezetőjében tudatosan felvállalt szempont szerint a közel ötszáz oldalas munka több mint 80%-a(!) foglalkozik az 1711-et megelőző korszakkal, míg a fennmaradó alig száz oldalon követi az eseményeket a szerző a saját koráig.

13 Ferenczy Gyula: Nemzeti gyász és nemzeti egyház. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1894/14. 169–170.

14 Brandt Juliane: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. In: *Századvég*, 1998/11. 167–193.

dióhéjban azokkal a társadalmi változásokkal, amelyek kihatással voltak általában a vallásosság, de különösen is a református egyház helyzetére. Ezek a folyamatok, illetve az átformálódó, polgárosuló társadalom képezte azt a kontextust, amelyen belül a fiatal Baltazár Dezső szocializálódott, majd pedig lelkészként, espereskén és végül püspökként politikai és egyházi tevékenységét kifejtette.

A szakirodalom, de kortárs beszámolók is megegyeznek abban, hogy a dualizmus korszakának első felében is komoly, legalább 1848-ig, de inkább még korábbi időszakra visszavezethető szekularizációs folyamattal állunk szemben. Ez a folyamat több szinten zajlott le, egyrészt természetesen értelmezhető az intézményesülés szempontjából a liberális állam egyre nagyobb mértékű térnyeréseként, például az állami iskolarendszer kiépülése tekintetében, mely egyre komolyabb konkurenciát jelentett – leginkább az elemi iskolák szintjén – az egyházi iskolarendszer számára. Azonban a szekularizáció másik értelmezése, mely az adott népesség elvallástalanodásaként vagy legalábbis a vallás tradicionális formáitól való elfordulásaként érhető tetten, szintén megjelenik a kortárs egyházi közbeszédben. Már az 1870-es évek elején arról panaszkodnak a lelkészek, hogy üresek a templomok,[15] a vallási és társadalmi élet összefüggéseiről 1874-ben publikált kötetében pedig Szeremley Sámuel már ki is mondja – a liberális teológiai krédójára jellemző módon elsősorban erkölcsiségként felfogva – a vallásosság teljes válságát, melyhez szerinte az 1848-as forradalmi zűrzavar, illetve az azóta lejátszódott társadalmi változások vezettek.[16]

A kérdés azonban meggyőződésünk szerint többrétű annál, mint hogy a modernizálódó társadalmak szükségszerűen esnek át a szekularizáció – mindkét fentebbi értelmében – folyamatán, amely végül a vallásosság eltűnését, de legalábbis radikális háttérbe szorulását fogja okozni. Ez ilyen leegyszerűsített formájában természetesen nem állja meg a helyét a 19. század második felének Magyarországára tekintettel sem. Sokkal inkább a vallásosság átalakulásával találjuk szemben magunkat. Mindez egyszerre egy belső teológiai krízis eredménye, illetve a társadalmi modernizációra adott egyházi válaszok következménye.[17]

A magyar református egyház komoly öröklött rendellenességekkel találta magát szemben az 1848 utáni változásokkal. Egyrészt egy nagyon komoly teológiai krízisen esett éppen át, nagyjából az 1890-es évekre zajlik le az utolsó hulláma ennek a belső teológiai vitának, mely a leghevesebben az 1860-as, 1870-es években tombolt.[18] A tradicionális keresztény hittételeket egészen nyíltan megtámadó liberális-racionalista teológiai irányzat komoly bázissal rendelkezett a gyorsan fejlődő fővárosban. Az elsősorban Debrecenben koncentrálódó konzervatív erők azonban eredménnyel vették fel a versenyt liberális kihívóikkal. A két irányzat közötti küzdelem valójában

15 D–s: Miért üresek a templomok s mi következik ebből? In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1873/3–4. 122–130.

16 Szeremley Sámuel: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet Magyarországon 1848 óta. Bp., 1874. 5–7.

17 Kósa László: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: uő: *Művelődés, egyház, társadalom*. Bp., 2011. 155–184.

18 Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Bp., 2010.

éppenséggel a modernitás kihívásaira adandó adekvát válasz megtalálása körül zajlott. A liberális irányzat egyrészt az egyént próbálta felszabadítani a kötelező egyházi tanítás, a dogmák érvényességének nyomása alól, másrészt pedig – a vallást erkölcsiségre redukálva – a fejlődő nemzet lelkiismereteként kívánták az egyház feladatkörét meghatározni. A nemzeti célokat – ha nem is mindig nyíltan hirdetve – fontosabbnak tartották, mint az általuk szűkkeblűnek vélt felekezeti érdekeket, nem véletlen, hogy a teológiai csatározások hátterében a reformkor nagy célja, az egységes, erős és magyar egyesült protestáns egyház eszméje – melynek útjában elsősorban az eltérő dogmák állnak – folyamatosan kísértett a háttérben.[19] A konzervatív oldalon pedig éppen a felekezeti határok elmosódásával, az identitásnak alapot biztosító hittételek cseppfolyóssá válásával magyarázták az egyre érzékelhetőbb vallástalanodást, és a régi, járt úthoz való visszatérést sürgették.

Valóban, a magyar protestantizmus ezekben az esztendőkben olyan tapasztalatokkal gazdagodott, amelyek a következő évtizedekre nézve meghatározták a fejlődését. Egyrészt a kiegyezés után rohamosan meginduló társadalmi és földrajzi mobilitás állította kérdések elé az egyházat. Így vált lehetségessé az, hogy a századfordulón a száz évvel korábban még szinte kizárólag református Debrecenben egy virulens, intézményekkel bőven ellátott és társadalmilag is aktív katolikus közösség létezett. De ugyancsak fontos ennek a fejlődésnek a másik oldala, amely azt eredményezte, hogy a rohamosan növekvő fővárosi lakosság egy markáns kisebbsége vallotta magát a millennium idején reformátusnak. Minden bizonnyal a következő évtizedek két kiemelkedően fontos református központjának – Budapestnek és Debrecennek – eltérő előjelű viszonya a helyi katolikus közösséghez is hozzájárult a két centrumnak a felekezeti kérdésben elfoglalt eltérő kiindulópontjához.[20] Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy a kozmopolitább Budapest, a maga túlnyomóan katolikus jellegével, viszont növekvő, erősödő református közösségével inkább a többséggel való békés együttműködésre sarkallta a helyi protestánsokat. Míg az alföldi, magát sokáig biztos többségben tudó tömbreformátus közösségek sokkal érzékenyebbek voltak a felekezeti arányok megbontására, legyen szó katolikus terjeszkedésről vagy éppen baptista misszióról. Zoltai Lajos, az ismert debreceni múzeumigazgató 1902-ben katolikus „előnyomulásról" értekezett, és arra panaszkodott, hogy „Debrecen rohamos gyorsasággal kezdi elveszíteni kálvinista jellegét".[21] A különféle szocializáció, az eltérő környezet ennek a két református miliőnek a gondolkodását az általunk vizsgált időszakban – egészen a Horthy-korszak végéig biztosan – erősen meghatározta nem csupán a keresztény felekezetekkel való kapcsolattartás szempontjából, de például a zsidósághoz való viszony tekintetében is markáns ellentéteket figyelhetünk meg.

A társadalom szerkezetének átalakulása, a jobbágyság eltörlésével fokozatosan polgárosodó parasztság, illetve a vidéki kis- és középbirtokos nemesség társadalmi

19 Szász Lajos: Protestáns uniómozgalom. i. m.

20 Kósa László: Bevezetés: Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban. i. m. 11–35.

21 Z-i L-s: A katholicizmus előnyomulása Debrecenben. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1902/9. 132.

szerepének átformálódása is kihatással volt a református közösségekre.[22] Ugyancsak az öntudatosodás jeleként értékelhetjük a vallásváltások különböző formáit. Eklatáns példája a megváltozott szellemiségnek a kunágotai áttérés története, amikor is egy egész falu közössége váltott felekezetet a lelkész személye körüli botrányok miatt.[23] Ezekkel a folyamatokkal egy időben veszítette el jelentőségét a lelkész személyének és a presbitériumnak komoly tekintélyt biztosító egyházfegyelem gyakorlása.[24] Mindezek a változások, a helyi nemesi patrónusok gyakori elszegényedése, a paraszti közösségek öntudatosodásával együtt a lelkész szerepének, feladatkörének átalakulása komoly kihívás elé állították a református egyházat.

A gazdasági, társadalmi jellegű átalakulásoknak köszönhetően a vallásgyakorlás terén is változások figyelhetőek meg. A 19. század második felének kétirányú fejlődése fokozottan nehéz helyzetbe hozta a protestáns egyházakat. Egyrészt a már említett szekularizáció jelentett komoly kihívást, másrészt az intenzívebb vallásos élet iránt megmutatkozó egyre erősebb igény keltett feszültségeket. A nyomtatott termékek – köztük az 1840-es évek óta a Brit- és Külföldi Bibliatársulat által először ténylegesen tömegesen kiadott Biblia – könnyebb hozzáférhetősége, illetve az alfabetizáció növekvő mértéke a már említett öntudatosodással, a lelkész tekintélyének csökkenésével együtt komoly változásokat okoztak. A 19. század második felére részben a baptista misszionáriusok révén az egyéni vallásosság olyan új – nyugat-európai, elsősorban angolszász ébredési és német pietista gyökerű – formái jutottak el a magyar protestáns gyülekezetekbe, amelyek találkozva az egyre inkább a saját vallásos szükségleteit a felette álló egyházi tekintélyek nélkül, gyakran azokkal szemben meghatározó közösségi igényekkel, oda vezettek, hogy végül a protestáns lelkészek a saját gyülekezetük feletti lelki-szellemi befolyás elvesztésével találták szemben magukat.[25] A magyar egyháztörténet egyik új, vagy legalábbis elsőként ebben az időszakban jól dokumentálható jelensége a hívek protestáns egyházi szervezettől független, azzal párhuzamosan működő kicsiny, lakóházaknál összegyűlő közösségei. Ezek a közösségek gyakran mutatkoztak nyitottnak a baptista, illetve nazarénus térítés felé, amennyiben nem kaptak elismerést az anyaközösségüktől.[26]

Azt a református egyházi közeget, amelyben Baltazár Dezső szocializálódott, ez a kettős veszélyérzet hatotta át. A református egyház ugyanis egyrészt belső szervezetlensége, másrészt a fennálló teológiai ellentétek miatt nagyon nehezen talált

22 Kósa László: Paraszti polgárosulás és a nép kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Bp., 1998. 42., 58.

23 Kósa László: A kunágotai áttérés. In: uő: *Művelődés, egyház, társadalom.* Bp., 2011. 267–288.

24 Illyés Endre: Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. sz.). Debrecen, 1941.

25 Izgalmas esettanulmány a református lelkész gyülekezete feletti befolyásának elvesztéséről, illetve az ezzel párhuzamosan erősödő baptista térhódítás kapcsolatáról: Simon Ervin: Harcos apologéta vagy felelősségre vont bűnbak? Egy református lelkészi életpálya mikroszintű elemzése a kisegyházak csetényi térhódítása tükrében. In: Bárth Dániel: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Bp., 2013. 256–285.

26 Szigeti Jenő: A békési paraszt-ecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1891). In: „Mert ezt Isten hagyta..." Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk. Tüskés Gábor, Bp., 1986. 444–478.

választ a kihívásokra.[27] Egészen új helyzet volt az állam által teremtett jogi környezet is. A bevett, elismert, illetve el nem ismert felekezetek „koordináta-rendszere" a jogokkal rendelkező bevett felekezetek számára a „vallási piacon"[28] monopolizált helyzetet biztosított. A protestánsok azonban egyszerre érezték azt, hogy az állam – dacára a jogi egyenlőségnek – inkább katolikus jellegű, másrészt a „piacról" kiszorult baptista, nazarénus „dugárutól" is féltették az állásaikat. Egyszerre voltak tehát a rendszer fenntartásában – az új szereplőknek a „piactól" akár hatósági fellépéssel történő távoltartásában –, illetve annak módosításában érdekeltek.

A korszakot tehát jellemzi a katolikus egyházzal való állandó konfrontáció, mely az egyre szorosabb együttélésből, főként a vegyes házasságok szaporodásából adódott. A legkomolyabb harc – immár évszázados múltra visszatekintve – a vegyes házasságokban született gyermekek hovatartozása körül dúlt. Ennek egyik fontos törvényi szabályozására éppen 1891-ben vállalkozott a szabadelvű kormány, az úgynevezett elkeresztelési rendeletével, mely komoly ellenkezést váltott ki katolikus részről.[29]

A külső megoldások keresése, a törvényi szabályozásban való bizakodás mellett – legyen szó akár a katolikusokkal, akár a baptistákkal szembeni védekezésről – a református egyházon belül többféle válasz született a felvetett kérdésekre. Az egyik legfontosabb megújulási kísérlet a belmisszió névvel illetett eléggé sokrétű, egységesnek korántsem nevezhető mozgalom volt. A belmisszió kifejezést Johann Hinrich Wichern, hamburgi evangélikus lelkész használta először, a lényegét 1848 őszén a wittenbergi Kirchentagon fejtette ki. Eszerint a külmisszióhoz hasonlóan, mely nem keresztény országok lakóinak megtérítését tűzi ki célul, a belmisszió a kontinentális keresztény országok vallástól eltávolodott lakosságát próbálja az egyházhoz visszavezetni.[30] Magyarországon évtizedekkel később kezdett kibontakozni a belmissziós mozgalom, de a fogalom tartalmának tisztázására, illetve a hivatalos egyház áldására jóval a századforduló utánig kellett várni. A problémát az okozta, hogy a különböző teológiai alapon állók eltérő módon érzékelték a betegséget, így természetesen más-más gyógymódot ajánlottak.[31] Azért is különösen izgalmas a számunkra a magyar református belmisszió története, mert éppen Baltazár teológiai tanulmányainak idején,

27 A református egyház szervezetileg csupán az 1881-es debreceni zsinat következtében egységesült. A zsinat azonban csupán a szervezeti kérdésekre koncentrált, teológiai kérdéseket tudatosan nem vettek napirendre, így azok nyitva maradtak.

28 Meggyőződésünk szerint a szakirodalomban a 20. század utolsó évtizedeiben elterjedt, a modern nyugati vallásszabadság helyzetére adaptált ún. „religious market" modellje, mely szerint a különböző vallási közösségek a saját „termékeiket" próbálják a lehető legjobb eredménnyel „eladni", és ebben a versenyben egymás ellenfelei, jól alkalmazható a korabeli magyar viszonyokra nézve is. Érdekes, hogy a korabeli egyházi sajtó is előszeretettel használt a modellre jellemző képeket, fogalmakat: pl. a vallási „dugáru", a törvénytelen térítésre a „csempészés" kifejezését stb. Ld. Friedrich Wilhelm Graf: Die Wiederkehr der Götter. Religion in der Modernen Kultur. München, 2007. 19–30.

29 Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918. 1. k. Bp., 1992. 290–312.

30 Johannes Wallmann: Geschichte des Christentums in Deutschland seit der Reformation. Tübingen, 2006. 230–232.

31 Géra Eleonóra Erzsébet: Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952. Bp., 2006. (Doktori értekezés) 11–28.

az 1890-es években kezdett el igazán komoly hullámokat vetni hazánkban a mozgalom. 1895-ben több hónapon keresztül foglalkoztatta az egyházi sajtót, az elsősorban a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain folyó vita a belmisszió lényegéről, majd pedig egy évre rá, 1896-ban lépett színre Szabó Aladár az általa szerkesztett *Új-Óramutató* című gyűjteményes kötettel, melyben a belmisszió tekintélyesebb képviselői fejtették ki nézeteiket az irányzatról.[32] A konzervatívabb felfogású lelkészek, mint például a későbbi tiszántúli püspök, Erőss Lajos a belmissziót a rendes lelkipásztori munka intenzívebb műveléseként, illetve a keresztények karitatív felelősségvállalásaként értelmezték.[33] Velük szemben az elsősorban a skót ébredési irányzathoz húzó Szabó Aladár, Szalay József nagybecskereki lelkész, illetve kisebb mértékben Csiky Lajos debreceni professzor a belmisszió alatt a korábbi egyházi keretek fellazítását, újragondolását is elképzelhetőnek tartották. Meglátásuk szerint nem csupán mennyiségi, hanem minőségi váltás is szükséges. Az emberek szomjaznak mélyebb, intenzívebb lelki élményekre, a közösség népegyházi kereteken túli megtapasztalására, illetve mélyebb teológiai ismeretekre. Ez az irányzat örömmel tanult volna a baptista misszióból, átértelmezve a lelkész szerepét, megengedhetőnek tartották volna világi evangélisták szolgálatba állítását is, amit mások hevesen elleneztek.[34] A Dél-Alföldön Békés vármegyében és a Bánátban számos lelkész (Kecskeméti Ferenc, Keck Zsigmond, Szalay József stb.) képviselte ezt az angolszász ébredési teológiát, amelyet skóciai tanulmányaik során szívtak magukba,[35] de részesülhetett belőle az Alföld népe közvetlenül is, A. N. Sommerville 1889-es híres prédikációs körútja során.[36] Ezzel az irányzattal, amelynek támogatói Balogh Ferenc, Erdős József vagy éppen Csiky Lajos személyében a debreceni teológiai akadémián is képviselve voltak, Baltazár Dezső szinte biztosan kapcsolatba került.

Ezek a viták mind-mind azt mutatják, hogy egy komolyabb erjedési folyamat bontakozott ki az 1890-es évekre a református egyházon belül. Ennek egyik fontos jellemzője, hogy az egyházi nyilvánosság tere még pár évtizeddel korábban is elképzelhetetlen mértékben kitágult. A hivatalos vagy félhivatalos egyházkerületi lapok mellett komoly, patinás tudományos folyóirat indult (*Protestáns Szemle*, 1889-től), a belmissziós mozgalmak saját, szélesebb körben terjesztett lapokat adtak ki *(Hajnal*, *Kis Tükör),* ezek mellett pedig több kisebb-nagyobb egyházpolitikai vagy teológiai irányzat jelentetett meg ebben az időben hosszabb-rövidebb ideig fennálló lapot (*Közpapok Lapja, Szabad Egyház, Reformátusok Lapja, Keresztyén, Evangyélista, Őrálló* stb.). Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egyházvezetés hivatalos véleményén kívül más, esetleg határozottan kritikus hangok is szóhoz jussanak. Ezek

32 Kósa László: Szabó Aladár és az Új óramutató. In: Reformátusok Budapesten. Szerk. uő. 1. k., Bp. 2006. 511–522.

33 Erőss Lajos: Belmissio és még valami. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1895/22–23. 266-269., 277–281.

34 Szabó Aladár: Nyilatkozat. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1895/26. 318.; Szalay József: A belmissio szerintünk. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1895/31. 376–377.

35 Hörcsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: Tovább… Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József, Debrecen, 1989. 161–182.

36 Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Sommerville magyarországi körútja (1887–1888). Debrecen, 1943.

a lapok azonban a legtöbb esetben állandó anyagi krízissel küszködtek, szerkesztői gárdájuk csupán néhány főből állt, stabil előfizetői réteget nem tudtak kialakítani.[37] Mégis fontos megemlíteni, hogy az egyházon belüli véleményformálásban ebben az évtizedben áttörés történt. Habár a mozgalmak nagyobb része elbukott vagy magától kialudt, mégis, határozott fellépésükkel megmutatták, hogy a hivatalos egyházon és tisztviselőin kívül akár a legkisebb falu lelkésze is befolyással bírhat az egyházon belüli folyamatokra. Erre a tapasztalatra fog majd mintegy két évtizeddel később építeni Baltazár Dezső, amikor az első, hivatalos egyházkerületi lapokon kívüli, életképes hetilapját, a *Lelkészegyesület*et megalapítja.

A liberalizmus krízise, a politika és egyház kapcsolata

A kiegyezés pedig nem csupán az önkényuralom végét, és ezzel az egyházi önkormányzat helyreállítását hozta magával, hanem a protestáns egyházak történetében egy egészen új fejezetet nyitott: a protestáns erdélyi fejedelmek kora óta ugyanis először történt meg, hogy a protestáns egyházak közvetlen állami támogatásban részesültek.[38] Az egyház és állam jogi kapcsolata az egész dualizmus korszakának vitatott kérdése maradt. Az egyre inkább kiépülő, többek között a kultúra és az oktatásügy területén is egyre nagyobb befolyásra szert tevő liberális állam fellépése óhatatlanul hozta magával a súrlódásokat az egyházakkal fenntartott kapcsolatban. Alapvetően kétféle irányzat figyelhető meg: az egyik csoport olyannyira bízott a magyar nemzeti állam megerősödésében – illetve a szemében jóformán egy és ugyanaz volt a református egyház és az állam rendeltetése –, hogy egyáltalán nem aggodalmaskodott amiatt, hogy az egyház függetlensége csorbát szenvedett.[39] Ezzel szemben a másik irányzat foggal-körömmel harcolt minden ellen, ami az egyházi önkormányzatot szűkebb területre szorította volna vissza.[40] Ugyanígy fontos kérdés volt, hogy az egyházközségekre egyre nagyobb anyagi terhet rovó iskolák fenntartási költségeit honnan teremtsék elő. Az egyházon belüli elégedetlenség már így is igen nagy volt az egyházi adóterhek miatt, tovább fokozni már nem lehetett. Másrészt némelyek ekkléziológiai meggyőződésük alapján vallották, hogy az iskolafenntartás nem tartozik az egyház igazi feladatkörébe, így arról le lehet mondani. A kérdés jogi szempontból pedig már ekkor is – mint ahogy a következő évtizedekben is – az 1848.

37 Szász Lajos: A református „közpapok mozgalma" a 19. század utolsó évtizedében. In: „Hiszek, hogy megértsem!" Konferenciakötet. Szerk.: Gér András László – Jenei Péter – Zila Gábor. Bp., 2015. 257.

38 Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966. 89–90.

39 Így például az 1889-ben megindult *Közpapok Lapja* az államtól követelte, hogy a szerényebb jövedelmű lelkészek fizetését emeljék fel. Meggyőződésük szerint a magyar protestáns lelkészek tulajdonképpen nemzeti hivatást teljesítenek, ezért a magyar nemzeti államnak kötelessége őket hivatásuk gyakorlásában anyagilag is támogatni. Ld. Péntek Ferenc: Közpapok szövetsége. In: *Közpapok Lapja*, 1889/1. 2–3.

40 Legradikálisabb képviselői ennek a mozgalomnak a *Szabad Egyház* című lap konzervatív hitvallásos teológiai irányultságú szerzőgárdája bizonyult. Ez az irányzat komoly kétségeinek adott hangot a lelkészek állami fizetéskiegészítése, illetve az iskolák fenntartására bocsátandó állami segélyeket illetően. Ld. Rácz Károly: Az egyházi és iskolai szükségek állami költségek által fedeztetéséről. In: *Szabad Egyház*, 1890/6. 44–45.

évi XX. tc. értelmezése körül forgott: mit is jelent az állam által átvállalandó minden egyházi és iskolai költség? A lelkészek innentől az államtól kapják a fizetésüket? Az összes iskolát át kellene vennie az államnak? Ilyen, és ehhez hasonló kérdések foglalkoztatták ebben az időszakban az egyházi közvéleményt.[41]

A másik, talán még az előzőnél is megosztóbb vita tárgya az egyház, illetve az egyházi szervek, tisztségviselők bevonódása a politikai életbe. Habár Török Pál dunamelléki püspök 1880-as évekbeli képviselő-választáson elszenvedett kínos bukása után évtizedekig nem próbálkozott más püspök képviselői mandátum megszerzésével, a képviselőházban számos lelkész, illetve világi egyházi tisztviselő is helyet foglalt.[42] A képviselők mellett azonban a lelkészek jelentős része helyi szinten – általában a függetlenségi párt színeiben – töltött be valamilyen politikai tisztséget. A teljesen átpolitizált társadalomban érthető módon az egyházi tisztviselők sem mentesülhettek egykönnyen a mindent átszövő politikától.[43] Az igazi problémát azonban az okozta, hogy az egyházi élet egyéb területein is pártérdekek kezdtek dominálni. Igencsak nehéznek bizonyult a politikai és az egyházi tisztségeket szétválasztani egymástól, így sokan sérelmezték, amikor politikai testületek próbáltak egyházi kérdésekbe beleszólni, vagy éppen fordítva, egy-egy magasabb egyházi tisztséget betöltő – a kortárs vélemény szerint ez főképp a politikailag általában egyébként is aktív világi tisztségviselőkre volt jellemző – személy az egyházi pozícióját használta fel politikai érdekei érvényesítésére.

Az egyházat különféle módokon megosztó ellentétek szemléltetésére vessünk egy pillantást az 1895-ös debreceni lelkészválasztásra, amelynek lefolyását minden bizonnyal a fiatal Baltazár Dezső is figyelemmel kísérte. 1895 tavaszán ugyanis a megürült lelkészi állásra előbb pályázatot írt ki a presbitérium, majd utóbb döntését meghívásra módosította, néhány nappal később pedig a 48-as függetlenségi párt városi székházában a pártgyűlés utasította a presbitériumban helyet foglaló párttagokat, hassanak oda, hogy Mitrovics Gyula, exponált függetlenségi szellemiségű sárospataki teológiai tanár legyen megválasztva. A konfliktust mélyítette, hogy a hitvallásos konzervatív teológiai irányvonalat képviselő debreceni professzorok a nyilvánosság előtt fejtették ki kétségeiket az iránt, hogy pl. Mitrovics a hitvallásoknak

41 Néhány markánsabb vélemény az egyházi fősodorból: Czinke István: Az egyház és az iskolák. In: *Sárospataki Lapok*, 1890/34. 685–688. Ld. Rébay Magdolna: Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület oktatási politikájára. Debrecen, 2011. 132–134.

42 Országgyűlési képviselő volt a teljesség igénye nélkül például: Kovács Albert budapesti teológiai tanár (1881–1896 között), a liberális teológiai irány egyik zászlóvivője; Kecskeméti Ferenc, békési lelkész, az alföldi ébredési mozgalom egyik vezetője függetlenségi programmal 1901 és 1910 között; Kiss Albert, debreceni lelkész, függetlenségi programmal, 1883-tól 1891-ig.

43 Irinyi Károly debreceni politikai mentalitásról szóló egyébként adatgazdag könyvében részletesen, viszont – egyértelműen nem az egyház integritását féltő szempontoktól vezérelve – teljes mértékben elítélően nyilatkozik mindenfajta egyházi politikai szerepvállalásról. Egyedül a szocialista ideológiával kokettáló – 1989 előtt ezért piedesztálra emelt – Jánosi Zoltán esetében hajlandó kivételt tenni. Ld. Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben. 1867–1918. Debrecen, 2002.

megfelelően gondolkodik-e Krisztus feltámadásával kapcsolatosan.[44] A helyzet teljes fonákságát mutatja, hogy Mitrovics ellenfelének, az egyébként politikai szempontból inkább színtelen Szele Györgynek az akkori szolgálati helye, Derecske függetlenségi pártvezetésétől kellett ajánlólevelet kérnie és Debrecenben terjesztenie, bizonyítandó, hogy korábbi tevékenysége sosem állt szemben a párt céljaival.[45]

Minden bizonnyal nem tett jót az egyházon belüli egységnek az sem, hogy az egyház világi tisztségviselői, az egyházmegyei és -kerületi gondnokok szinte kivétel nélkül valamilyen (párt)politikai tisztséget is viseltek, sokan közülük a kormányban képviseltették magukat. Nem szabad elfelejteni, hogy Tisza Kálmán miniszterelnök például huzamosabb ideig volt a dunántúli református egyházkerület főgondnoka. Habár ezekből a pozíciókból számos előny is hárult az egyházra, mégis fontos látnunk, hogy az egyházon belülre került pártpolitikai ellentétek, konfliktusok nemritkán botrányok forrásává váltak. Ez a jelenség változó intenzitással ugyan, de a vizsgált korszakunk egészét meghatározta.

A debreceni konzervatív kálvinizmus gyökerei

Az alatt a négy év alatt, 1890 és 1894 között, amikor Baltazár Debrecenben a teológiai képzést végezte, komoly változások folytak le az intézményben. 1893-ban alakult meg ugyanis az addig egységes főiskolából kihasítva a teológiai akadémia külön tanári karral, saját dékánnal.[46] Baltazár ittlétekor összesen öt tanszék ugyanannyi professzora állt a teológiai oktatás szolgálatában. A hatodik tanszéket majd csak 1912-ben állítják fel, akkor Baltazár harcostársa, Kiss Ferenc püspökladányi lelkész kerül az akadémiára, hogy a Magyarországon magának lassan utat törő belmisszió elméletét és gyakorlatát oktassa a lelkészjelölteknek.[47]

Érdemes egy pillantást vetni azokra a professzorokra, akik ezekben az években a teológiai oktatásban részt vettek. Az ideérkező hallgatók az 1890-es évek első felében egy szellemileg, teológiai nézeteit tekintve viszonylag egységes tanári karral találkozhattak. Az évtizedes teológiai küzdelemnek köszönhetően Debrecen ekkor már a teológiai ortodoxia központjaként volt ismert nemcsak Magyarországon, de a határokon kívül is. Kovács Ábrahám kiváló monográfiájában szépen mutatja be, hogy az 1860-as évektől hogyan formálódott ki ez a sajátos debreceni teológiai iskola.[48] A teológiai küzdelem az 1880-as években sem hagyott alább. Habár az 1881-es debreceni zsinat szándékosan elkerülte a hittani kérdések tárgyalását, a feszültség még a következő évtizedben is érezhető volt. A debreceni teológiai kar viszonylag egységesen lépett fel a teológiai liberalizmus kései hullámaival szemben,

44 A debreczeni lelkészválasztás ügye. Írta: Oculus. Debrecen, 1895. 3–6.
45 TtREL II. 27. c. 2. d. Nyilatkozat. Derecske, 1895. szept. 12.
46 Csohány János: Korszakváltások évszázada (1849–1950). i. m. 246.
47 Kovács Ábrahám: A Debreceni Református Kollégium teológiai oktatásának története 1850–1912. A teológiai akadémia a kollégium oktatási rendszerében. In: *Gerundium*, 2017/4. 40–51.
48 Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. i. m.

tanárai küzdöttek például a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (a továbbiakban: MPIT) 1889-es megalakulását követően azért, hogy a társulatba ne léphessenek be az általuk nemhogy protestánsnak, de még keresztténynek sem tartott unitáriusok. Az elsősorban Kovács Albert, illetve Ballagi Mór pesti professzorok által képviselt kultúrprotestáns, a hitvallási kötöttségeket rugalmasabban kezelő irányzat semmi problémát nem látott az unitáriusok megjelenésében, ám a debreceni professzorok, élükön Balogh Ferenccel, tiltakoztak az ellen, hogy a Jézus Krisztus isteni voltát tagadó unitáriusokkal egy platformra kerüljenek.[49] Az erőviszonyokra jellemző, hogy ebből a vitából végül a debreceni irányzat került ki győztesen, így kizárólag evangélikus vagy református lehetett az MPIT tagja. Ezekben az években a református egyházon belüli teológiai diskurzusok alapvetően az akadémiai szférát mozgatták meg. Az eszmecseréknek teret biztosító lapok nagyobb részét valamely teológiai tanár szerkesztette, és a releváns írások többségét is az akadémiai professzorok jegyezték. Az alábbiakban megkíséreljük kicsit részletesebben megvizsgálni, hogy a debreceni teológiai akadémia tanárai milyen teológiai irányzatok hatása alatt álltak, általuk pedig milyen hatások érhették a tőlük tanuló Baltazár Dezsőt.

A debreceni professzorok közül a legjelentősebb az ekkor már az évtizedes küzdelmek veteránjának számító, a Tiszántúlon nagy tekintélynek örvendő Balogh Ferenc (1836–1913) volt.[50] Professzorként már 1870-ben megalakította a Hittanszaki Önképző Társulatot a teológusok számára. Az Önképző Társulat nem csupán a hallgatóknak nyújtott terepet a szépirodalmi és tudományos művek ismertetésére, hanem a professzorok, elsősorban maga Balogh, és tanítványa, Erdős József, illetve Csiky Lajos tartottak felolvasásokat. A társulat lapjában, a méltán híressé vált *Közlöny*ben pedig a tehetségesebb hallgatók publikálhattak. A szerzők között a tiszántúli egyházi élet későbbi meghatározó szereplői bukkannak fel. Baltazár teológusévei alatt tagja volt az Önképző Társulatnak, egyidőben a választmánynak is.[51] Mivel a társulat nem egy zárt elitklub volt, ezért különösebb konzekvenciákat nem vonhatunk le ebből a tényből.[52]

Balogh tehát egy konzervatív, hitvallásos teológiai irányzatot képviselt, amely azonban a belmissziós gyülekezetépítés, illetve az ébredéses lelkiség felé is nyitott, mindezt azonban természetesen szigorúan református alapon. A különbséget közte és a belmisszió fővárosi, szintén skót hatásokat magába szívó Szabó Aladár között talán azzal lehet leginkább szemléltetni, hogy míg ők ketten egymást az egyház ébresztésében elvbarátnak tekintették, addig ellenfeleik Szabó Aladárt többször vádolták meg a baptisták felé – legalábbis módszereiben – túlzott nyitottsággal, míg

49 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantismus története. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 2. k. 335–336.

50 Sajnos Balogh Ferenc életművéről modern, részletes feldolgozás még nem készült. Ötvös László részletes, a kutatásban eligazodást jelentő értekezése (Ötvös László: Balogh Ferenc életműve. Egyháztörténeti doktori értekezés. Debrecen, 1997) valójában nem lezárta, hanem sokkal inkább csak megkezdte az életmű feldolgozását.

51 Emlékfüzet a Debreczeni Ev. Ref. Hittanszaki Önképző Társulat huszonötéves fennállásának emlékünnepélye alkalmából. Összeáll. Lencz Géza, Debrecen, 1895. 65.

52 Hivatalosan a teológusok jelentős része tagja volt az Önképző Társulatnak, az aktivitásuk szintje természetesen eltérő lehetett, közelebbit erről azonban nehéz megállapítani.

ugyanez Balogh esetében fel sem merült. Balogh teológiai felfogását összességében talán a következő, teológushallgatóknak szánt soraival lehet a legjobban érzékeltetni: „A kor második követelménye [az első ti. a tudományos igényesség – Sz. L.], hogy minden theologus legyen komoly, igazi vallásos és lelkiismeretes theologus. Az új orthodoxia, az evangyéliom-elvűség, abban különbözik a régi orthodoxiától, hogy felfogása szerint a keresztyénség nem puszta tan és elv, hanem isteni erő és élet, melynek át kell hatni s alakítani az embert, a vallásnak érzületben, tettekben és életben kell magát kimutatni, igazolni és megvalósítani."[53]

A debreceni professzorok közül a legnagyobb hatással kétségkívül Erdős József (1856–1946) volt Baltazár Dezsőre. Az ő életével, teológiai látásával egy kicsit tüzetesebben is foglalkoznunk kell tehát.[54] Erdős József Debrecenben végezte a teológiai tanulmányait mint Balogh Ferenc egyik legtehetségesebb tanítványa. Balogh közvetítésével jutott ki Bécsbe, ahol Eduard Böhl mellett tanult 1877–1879-ben, két tanéven keresztül. Erdős Eduard Böhl egyik leghűségesebb magyar tanítványa lett végül, élete végéig levelezésben maradt a professzorral,[55] írásait közvetítette magyar lapokba, *Dogmatiká*ja alapján adta elő a rendszeres teológiai tárgyakat, illetve a licenciátusi és a doktori fokozatokat is a Bécsi Protestáns Teológiai Fakultáson szerezte meg. Erdős József fordította le újból – Eduard Böhl javaslatára – a református egyház hitvallási iratait, a II. Helvét Hitvallást és a Heidelbergi Kátét, ezek pedig az egyházkerület kiadásában megjelenve a századfordulóra újból elterjedtek, és nagyban hozzájárultak a hitvallásos irányzat elterjedéséhez.[56] Erdős maga Debrecenben az újszövetségi írásmagyarázatot tanította, de aktívan részt vett az Önképző Társulat munkájában is. Egyidőben szerkesztője volt a *Debreceni Protestáns Lap*nak is, ahol teret adott Baltazár első egyházjogi témájú írásainak. Erdős József és Baltazár Dezső között a kapcsolat a szokásos tanár-diák viszonynál mélyebb volt, Baltazár őt kérte fel esküvőjén szolgálni, és még jóval a debreceni évek után is állandó levelezésben álltak.[57] Baltazár saját emlékei szerint ő volt az, aki az egyházjog felé irányította a figyelmét.

Erdős szervesen illeszkedik – bizonyos szempontból pedig kiterjeszti, elmélyíti – a debreceni „új orthodoxia" vagy „egyházias kálvinizmus" néven ismert konzervatív

53 Balogh Ferenc: A hittanulói pálya s a jelenkor követelménye. Beszéd a debreczeni hittanszaki önképző társulathoz 1884. október 18-án. In: *Közlöny*, XV. évf., 1884/1885. 2. sz. 10.

54 Életrajzát l. Csohány János: Simai Erdős József. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/3. 68–76. Kovács I. Gábor: Hit-Tudomány-Közélet, Bp., 2014. 152–156.; Peres Imre: Erdős József (1856–1946). In: Őrállóvá tettelek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és a református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez. Szerk. Baráth Béla Levente – Fekete Károly, Debrecen, 2019. 416–425.

55 Erdős József: Dr. Böhl Eduard. Nekrológ. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903. 76–77., 94–95., 108–110., 122–124., 140–141., 157–158.

56 A Heidelbergi Káté fordítása 1891-ben jelent meg. Ld. Bucsay Mihály: A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig. In: A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Szerk. Bartha Tibor. Bp., 1965. 236.; A II. Helvét Hitvallást – bár Erdős évtizedekkel korábban már lefordította – 1907-ben adta ki az egyházkerület. Ld. Tóth Endre: A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon. In: A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Szerk. Bartha Tibor, Bp., 1967. 47–48.

57 Ennek a levelezésnek egy részét maga Erdős József tette közzé Baltazár Dezső halála után. Ld. Erdős József: Baltazár Dezső, a tanítvány. Debrecen, 1936.

teológiai irányzathoz. Ez a hitvallásos irányzat a 19. század közepén, id. Révész Imre működése során kezdett Debrecenben gyökeret verni, de igazi hitvallásos, a reformátori örökségekhez visszanyúló mélységét a századfordulón érte el, amikor már Balogh Ferenc és Eduard Böhl több tanítványa, Lencz Géza, Erdős József, majd pedig Kiss Ferenc is a teológiai akadémián tanított. Talán messzire nyúlunk vele, de érdemes mint hipotézist felvetni, hogy talán éppen ennek a konzervatív teológiai irányzatnak köszönhető, hogy a két világháború között a debreceni teológiai kar viszonylag nyitott volt a liberális teológiát ugyancsak erősen kritizáló dialektika-teológiával szemben.[58]

Röviden tehát érdemes Eduard Böhlről is megemlékezni, illetve felvázolni, hogy milyen hatások érték általa a magyar református egyházat, illetve ebből mi és milyen formában érinthette Baltazár Dezsőt.[59] Eduard Böhl 1836-ban született Hamburgban, egy tehetős kereskedő gyermekeként. Már egyetemista korában váltott felekezetet, és lett evangélikusból reformátussá. Nagy hatással volt rá Friedrich Kohlbrügge (1803–1875), az elberfeldi németalföldi református gyülekezet alapító lelkésze.[60] Kohlbrügge nyomán Böhl számára is nagyon fontossá vált, hogy a 19. században megerősödő történet-kritikai bibliakutatással szemben egy hangsúlyozottan konzervatív hermeneutikát képviseljen. Böhl emellett a történelmi kálvinista hitvallások felelevenítésével szerzett magának ismertséget.[61]

A mi szempontunkból azonban legalább annyira fontos Böhl nevelői-szervezői tevékenysége. A bécsi professzor ugyanis kimondottan fontosnak tartotta – saját élményei hatására is – a tanítványaival való személyes foglalkozást. A több mint harminc év alatt, amíg Bécsben tanított, több tucat magyar református diákja volt, akik közül nagyon sokan számoltak be arról, hogy kimondottan szívélyes viszonyt tartott fenn velük Böhl. Ugyancsak sokakat segített hozzá más, konzervatívabb protestáns főiskolán elnyerhető ösztöndíjhoz. Eduard Böhl nagy szerepet játszott a cseh református egyház újjáépülésében és megerősödésében.[62] A magyar hatásaival eddig csupán érin-

58 Ágoston Sándor, a jugoszláviai magyar reformátusok püspöke visszaemlékezésében éppen erre utalt. Az ő mestere, Keck Zsigmond szintén debreceni Balogh-, majd bécsi Böhl-tanítvány volt, Ágoston pedig ennek a hatásnak tulajdonította, hogy szinte természetes folyamatnak vette a Karl Barth által képviselt Ige-teológia átvételét. Ld. Ágoston Sándor: Hogyan lettem lelkipásztor. Bp., 2010.

59 Eduard Böhl életútjával kapcsolatosan egy holland nyelven írt életrajz segít az eligazodásban. W. Balke: Eduard Böhl. Hoogleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H.F. Kohlbrugge. Boekenzentrum Zootermeer. 2001.

60 Kohlbrüggével kapcsolatosan mind a mai napig a legteljesebb életrajz az 1930-as években született az elberfeldi lelkész, Hermann Hesse tollából. Hermann Klugkist Hesse: Hermann Friedrich Kohlbrügge. Wuppertal-Barmen, Emil Müllers Verlag, 1935., Karl Barth: Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Berlin, 1961. 579–587.

61 Ulirch H. J. Körtner: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie. In: Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996. Hrsg. Karl Schwarz – Falk Wagner, Wien, 1997. 427–451.

62 Pavel Filipi: Die Schüler Eduard Böhls in Böhmen und Mähren. In: Zeitenwechsel und Beständigkeit. i. m. 453–468.; Hermann Klugkist Hesse: Hermann Friedrich Kohlbrügge. i. m. 351.

tőlegesen foglalkozott a szakirodalom,[63] tanítványai közül a már említett Erdős Józsefen, Lencz Gézán és Kiss Ferencen kívül meg kell még említeni Venetianer Sándort, Rácz Károlyt, Keck Zsigmondot és Dávid Gyulát. Tanítványainak egy csoportjából tehát elismert kutató és oktató vált, míg a másik részük kisebb, részben német ajkú missziói gyülekezetek lelkésze lett. Többen bekerültek a Kohlbrügge és Böhl leghűségesebb tanítványait tömörítő, ún. „Kohlbrügge-körbe", vagy pedig annak intézményesített formájába, a „Heidelbergi Káté barátai" közé. Ebbe a nemzetközi közösségbe holland, német és cseh lelkészek, teológiai tanárok tartoztak, akik rendszeresen adtak számot egymásnak tevékenységükről levélben. Rácz Károly az általa alapított *Szabad Egyház* (1884–1915) című lapban közölte a társaságra vonatkozó híreket, Böhl és több más résztvevő levelezését. A *Szabad Egyház* megpróbálta tömöríteni a Böhl irányához tartozókat, illetve a dél-alföldi ébredés tagjait. Mindenesetre fontos számontartani mint a magyar protestáns sajtó egy markánsan konzervatív színezetet képviselő orgánumát. A magyar Böhl-tanítványokra a Kuyper irányvonalát követő Sebestyén Jenő-féle történelmi kálvinizmus az 1930-as években mint előfutáraira kívánt visszatekinteni.[64] Összességében elmondhatjuk, hogy Friedrich H. Kohlbrügge és Eduard Böhl hatása kimutatható a 19. század második felében a magyarországi református hitvallásos megújulás irányzatában.[65] További hatásai pedig elsősorban a debreceni teológiai akadémián tanító tanítványain, barátain, elsősorban Balogh Ferencen, Erdős Józsefen és Lencz Gézán keresztül érzékelhetőek. Ezek a hatások pedig kimutathatóan találkoznak a skót ébredési irányzat erőivel, így járulva hozzá a debreceni ortodoxia megtermékenyítéséhez. Kovács Ábrahám és debreceni kollégája, Hörcsik Richárd több írásukban is felhívták a figyelmet ennek a debreceni iskolának a kapcsolatára a skóciai kálvinista ébredéssel.[66] A letagadhatatlan, és nagyon is erős skót hatás mellett azonban szólnunk kellett az egyháztörténeti irodalmunkban méltatlanul elfeledett, a 19. század második felének debreceni teológiai gondolkodása szempontjából azonban megkerülhetetlen jelentőségű, Eduard Böhl bécsi teológiai professzor által képviselt, konzervatív teológiai irányzatról is.

A Baltazárt Debrecenben érő hatások közül tehát kiemelkedik az Erdős Józseffel kialakult mély mester-tanítványi viszonya. A további két professzor, akikkel találkozhatott az intézményben, már számos ok miatt sokkal kevésbé gyakorolhattak rá hatást. Tóth Sámuel (1838–1899)[67] tanította a dogmatikát Baltazárnak. Tóth külföldi tanulmányai során Schleiermacher irányával találkozott, de idehaza a konzervatív

63 Szász Lajos: A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821–1918). In: Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János, Bp., 2017. 175–187.

64 Erdős József: Böhl Eduárd emlékezete. In: *Magyar Kálvinizmus*. 1937/1. 44–47.; S[ebestyén] J[enő]: Református mozgalom a XIX. században. In: *Magyar Kálvinizmus*. 1938/2. 93–95.

65 Utalás szinten regisztrálja mindezt Koncz Sándor: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942. 118.

66 Hörcsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: Tovább… Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József, Debrecen, 1989. 169.

67 Balogh Ferenc: Tóth Sámuel jellemzése. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1899/18. 262–264.; Balogh Ferenc: Tóth Sámuel. Nekrológ. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1899/19. 271–272.

környezet hatására mérsékeltebb irányt kezdett el képviselni. „Némileg ruganyos, néha ingadozó" – ahogy azt Balogh Ferenc írta róla nekrológjában. Miután kinevezték egyházkerületi jegyzőnek, energiája jelentősebb részét az adminisztratív ügyek, a jegyzőkönyvek szerkesztése, gyűlések előkészítése vette el, így a tanítással, tudományos munkával nem foglalkozott behatóbban. Sass Bélát (1865–1928), az utolsó professzort, aki Baltazárt tanította, németországi tanulmányok után nevezték ki alig 25 évesen az Ószövetséggel kapcsolatos tudományok tanítására a debreceni teológiai akadémiára. Forrásaink szerint – feltehetően kora miatt is – nem volt különösebb hatással a nála csak néhány évvel fiatalabb Baltazárra.[68]

Teológus, tanár, peregrinus

Baltazár Dezső debreceni református kollégiumban eltöltött éveiről viszonylag kevés információval rendelkezünk. Elsősorban a főleg saját visszaemlékezésein alapuló, de Nagy Sándor tollából származó dolgozat nyújt tájékoztatást.[69]

Mivel Baltazár édesapja 1890-ben váratlanul elhunyt, a fiatal teológus – hogy kímélje özvegy édesanyját – megpróbált teljesen önellátó lenni. Ezt úgy tudta elérni, hogy kiváló tanulmányi eredményei elismeréseképpen a teológia négy éve alatt végig a Józsa András-féle alapítvány jótéteményese volt. Emellett pedig a kor szokásának megfelelően magántanítványok felkészítését is elvállalta. A tanulás mellett – az otthonról hozott örökségéhez hűségesen – az éneklés és a testnevelés terén is kitűnt. Utóbbiban való jártasságának köszönhette, hogy kinevezték a gimnázium tornasegédtanárának, ami szintén egy kis jövedelemkiegészítéssel járt.[70] Az éneklésre pedig a kántus nyújtott kiváló lehetőséget. A már ekkor is nagy múltra visszatekintő kollégiumi kórus fellépései során Baltazár nem csupán a debreceni református társadalmat ismerhette meg, hanem a Tiszántúl számos református gyülekezetében szolgálhatott. Ugyancsak a tiszántúli gyülekezetek megismerését szolgálta a legáció régi hagyománya, melynek során a Kollégium diákjai a sátoros ünnepek alkalmából az egyházkerület gyülekezeteiben végeztek szolgálatot és gyűjtöttek adományokat az anyaintézménynek. Mindez szintén nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a jövendő lelkészek mélyebben megismerhessék az egyházkerület gyülekezeteit, azok különböző sajátosságaival, nem mellesleg pedig a lelkészi hivatás gyakorlására, illetve kapcsolatok építésére is kiváló alkalom volt mindez. A püspök visszaemlékezése alapján úgy tudjuk, hogy a fiatal Baltazár Dezsőre is egy geszti legációja alkalmából figyelt

68 Kovács I. Gábor (szerk.): Hit-tudomány-közélet. i. m. 120–123.; Sass Béla emlékezete. A Tiszántúli Református Egyházkerület kegyelete. Debrecen, 1929.

69 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Nagy Sándor: Baltazár Dezső kollégiumi évei.

70 Baltazár 1892-ben az „előkészítő csoportot", a legfiatalabb növendékekből álló csoportot vezette „elő-tornászként", heti két órában. Ld. A debreceni tornaegylet közgyűlése. In: *Herkules*, 1892/20. 1.; Varga A. József: Soltész Elemér. Dokumentumok és visszaemlékezések dr. Soltész Elemér altábornagy protestáns tábori püspök életéről és munkásságáról. Bp., 2000. 15.

fel Tisza Kálmánné, így amikor később Lajos fia számára nevelőt kerestek, a már ismerős fiatal teológust kérték fel.[71]

A debreceni református teológiai akadémiát azonban távolról sem szabad úgy elképzelni, mint valamiféle világtól elrekesztett intézményt, amelynek elefántcsonttornyában elzárva éltek a teológusok. A teológiai akadémia a város szívében, a Nagytemplom tövében elhelyezkedő Kollégium akadémiai tagozatának egyik kara volt. A századfordulóhoz közeledve nem volt olyan sok hallgatója, de maga az intézmény a többi főiskolai hallgatóval együtt már komoly létszámmal rendelkezett. Az egész Kollégiumot át- és átjárta a magyar függetlenségi szellem. A Kollégium diákjai maguk is úgy gondolták, hogy a nemzet nagy politikai harcának szereplői lehetnek. Nem is meglepő mindez, hisz ha csak a debreceni lelkészeket nézzük meg, azt látjuk, hogy a város református társadalma számára a politika mindennapos valóság volt. A diákok a különféle fáklyás menetek vagy macskazenék alkalmával fejezhették ki véleményüket. Baltazár mindezeken tudatosan részt vett. Fontos eseménye volt a későbbi püspök kollégiumi éveinek, hogy negyedéves korában komoly kortes-hadjárat eredményeképpen megválasztották a Kollégium könyvtárnokának, amely akkoriban a szeniori tisztség „alkotmányos" jellegének eltűnésével – a tanári kar nevezte ki, nem pedig a diákság választotta – az egyik legfontosabb, és ráadásul kiválóan dotált diáktisztsége volt a kollégiumi diákönkormányzatnak.[72] Máskor pedig a román nemzeti mozgalom éppen Debrecenben tartózkodó, és feltűnően irritálóan mulatozó tagjai ellen szervezett – eredménytelen – támadást. Összefoglalva tehát, Baltazár már diákkorában kitűnt a kortársai közül. Elsősorban éppen azokkal a tulajdonságaival, amelyek később is egyre magasabb pozíciókba juttatták őt: a jó szervezőképességével, illetve az emberek lelkesítéséhez, megmozgatásához szükséges szuggesztív személyiségével, amihez járult az otthonról hozott kész nemzeti függetlenségi eszmerendszer. Mindehhez talán érdemes megjegyezni, hogy teológus korában a Hittanszaki Önképző Társulat lapjában, az egyébként kiváló színvonalú *Közlöny*ben – ellentétben sok, később komoly szerepet betöltő kortársával – Baltazárnak egyetlen tudományos dolgozata sem jelent meg, csupán 1893-ban egy verse, amely tudomásunk szerint az első nyomtatásban megjelent írás tőle.[73] Később is előszeretettel írt verseket, melyek közül egy csokorra valót Leel-Őssy Lóránt adott ki Baltazár-biográfiája függelékében.[74] Mindenesetre ez a fajta nemzeti-romantikus gondolkodás, amely számára a „politika csinálás" és a mozgalmárkodás, már diákkorban nagyon fontos a tudományos elefántcsonttoronnyal szemben, nagyon lényeges komponense lesz Baltazár későbbi gondolkodásának, egyházi és politikai működésének. A teológiai tudományos kérdések helyett ekkoriban az aktív cselekvés sokkal jobban érdekelte őt. A verseknél is érdekesebb az első, közéleti témájú írása, az 1894. március 15-én, a főiskolai hallgatók nevében elmondott beszéde, mely teljes

71 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Nagy Sándor: Baltazár Dezső kollégiumi évei. 10.
72 Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső. i.m. 14–15.
73 Baltazár Dezső: Kétség… Nyugalom. In: *Közlöny*, 1893/2. 18.
74 Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső a püspök. i. m. 274–290.

terjedelmében megjelent a *Debreczen* hasábjain. Már az a tény beszédes, hogy a negyedéves teológus mondhatta az ünnepi beszédet, de a tartalom maga is figyelemre méltó. Baltazár 1848 eseményeit a felvilágosodásból eredeztetve, a középkori sötétséggel, szolgasággal állítja ellentétbe. Meglátása szerint Milton, Voltaire és társaik készítették az utat a – pozitív színben lefestett – francia forradalomig, majd pedig a reformkor és a szabadságharc időszakáig. Az árulás nyomán elvesztett szabadságharcot és a megtorlást követően a kiegyezést a következőképpen értékelte: „királyunk, mint atya gyermekével, kibékült velünk s ismét élvezzük az alkotmányosság áldásait s szent hittel reméljük, hogy a mi még hiányzik belőle, erős akarattal azt is ki fogjuk vivni!”[75] Bizonyos elemek tehát, mint a negatív színben feltüntetett középkor képe, valamint a felvilágosodás dicsérete, ezen túl pedig a függetlenségi követelések hangsúlyozása, már ekkor is megtalálhatóak gondolkodásában.

Végezetül fontos megemlíteni, azt, hogy nem cövekelt le teljesen ekkor a teológia tudománya mellett, jól mutatja az is, hogy már teológus korában eljárt a jogakadémia kurzusaira, amelyek közül annyit elvégzett, hogy majd budapesti jogi tanulmányai során beszámítottak számára egy évet. 1894-ben úgy hagyta el a teológia falait, hogy az egyébként a református teológiai oktatás során fájóan elhanyagolt egyházjog iránti érdeklődése már kialakult.

A Tisza család körében

Az a bizonyos geszti legáció jelentős fordulatot hozott Baltazár életében. Amint végzett a teológiával, hatalmas lehetőséget kapott. A volt miniszterelnök, Tisza Kálmán az ekkor még gimnazista fiának, Lajosnak keresett ugyanis nevelőt. A család hagyományosan Debrecenből, a Kollégiumból kért fiatal, tehetséges diákokat nevelőnek. Így lehetett a későbbi debreceni egyetemi tanár, Pokoly József előbb nevelőként, majd geszti lelkészként hat évig a família közelében, aztán pedig Géresi Kálmán, a debreceni jogakadémia későbbi tanára volt Tisza István nevelője. Nem is beszéltünk akkor még Tisza Domokos híres tanáráról, Arany Jánosról. Egyszóval Baltazár komoly elődök nyomdokaiba léphetett, amikor 1894-ben Erdős József ajánlásával megkezdhette Tisza Lajos mellett nevelői munkáját.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni Baltazár későbbi pályájával kapcsolatosan a következő évek jelentőségét. A 19. század második felére ugyanis az ún. academica promotio régi, több száz éves rendszere erősen átalakulóban volt. A partikuláris iskolarendszer korábbi felfogása szerint a vidéki kisebb iskolák a Kollégium végzett diákjai közül nyerték el a tanítóikat. A nagyobb, jelentősebb iskolákba kerülhettek azok a tehetséges diákok, akik két-három évnyi tanítóskodás során elegendő pénzt gyűjtöttek össze ahhoz, hogy külföldi tanulmányútra menjenek. A 19. század közepétől azonban az iskolarendszer átalakulásával együtt ez a régi szép hagyomány is fokozatosan eltűnt. Természetesen lehetőség még mindig volt a külföldi tanulmá-

75 Emlék-beszéd. – Írta és a mai márcz. 15-iki ünnepélyen elmondotta: Baltazár Dezső. In: *Debreczen*, 1894. márc. 15. 2.

nyutakra, de jobbára különféle – gyakran a fogadó intézmény által felajánlott – ösztöndíjak segítségével. Baltazár Dezső számára hatalmas lehetőséget jelentett, hogy a Tisza családdal kötött megegyezés értelmében nem csupán Magyarországon – illeszkedve a család szokásaihoz, felváltva Budapesten és Geszten –, hanem az előre betervezett külföldi tanulmányúton is Tisza Lajos kísérője lehetett. Emellett pedig tanítványával együtt járhatott a budapesti tudományegyetem jogi karára, ahol majd jogi doktori címet is szerez. Mindezért pedig még ráadásul viszonylag magas fizetést is kapott.[76]

De mit is kellett egészen pontosan tennie a következő évek során? Miből is álltak a nevelői feladatai? Minderre nézve részletesebb forrásokkal rendelkezünk, így megkísérelhetjük felmérni, hogy milyen hatásokkal voltak a fiatal Baltazárra az 1894 és 1898 közötti évek.[77] Tisza Lajos eleinte a Barcsay utcai gimnáziumba járt, majd pedig együtt látogatták a jogi kar kurzusait. Baltazár 1895-ben tette le az első alapvizsgáját. A jogi karon olyan jelentős magyar jogtudósok tanították, mint Vécsey Tamás, Timon Ákos, Kmetty Károly vagy Concha Győző, egyházjogot pedig Kovács Gyulánál hallgatott. A budapesti jogi karon még a klasszikus liberalizmus magyar jogi iskolája nagy tanárainak gondolkodásával ismerkedhetett meg. Habár ezekben az években már érezhető volt a budapesti egyetemen az a hatalmas feszültség, mely ekkor még az egyetem falain belül, a diákegyesületi választások körüli harcokban jelent meg. 1901-ben azonban az egyetem egyszerre egy hatalmas csatatér közepén találja magát, köszönhetően a kereszt-botrányként elhíresült eseménysornak. Ekkor ugyanis ismeretlen tettesek az egyetem aulájában található koronás címerről letörték a keresztet, és máig nem bizonyítottan állítólag Dávid-csillagot festettek a helyére. Az évek óta gyűlő feszültség, a konzervatív egyetemisták és a liberális demokraták közötti konkurenciaharc – melynek hátterében a fővárosi egyetem hihetetlenül felduzzadt hallgatói létszáma és a viszonylag korlátozott elhelyezkedési lehetőségek álltak – bizonyára nem hagyták Baltazárt sem érintetlenül. Feltehetően azonban ő nem politizált, legalábbis semmi nyoma sincs ennek, mivel Tisza Kálmán fiának nevelőjeként ezt nemigen tehette meg.[78]

Ezeknek az éveknek ugyanakkor nem csak a később oly hasznosnak bizonyuló jogi tudás, illetve a doktori cím megszerzése voltak a gyümölcsei. Baltazár az év jelentős részét Budapesten töltötte, csupán a nyári hónapokra költözött a család Gesztre. Baltazár a Tisza család kvázi tagjaként olyan társasági eseményeken vehetett részt, ahol nem csupán később hasznos ismeretségeket szerezhetett, hanem egyszersmind eltanulhatta a legmagasabb körökben dívó társadalmi érintkezés szabályait is.

76 Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső. i. m. 17–18.

77 A geszti nevelői élményeiről írt részletgazdag visszaemlékezést Pokoly József 1928-ban. Pokoly József: A geszti otthon. In: Tisza-emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára. Debrecen, 1928. 11–42.; Baltazár emlékeit pedig Farkas Ignác dolgozta fel a püspök beszámolói és korabeli levelezés alapján. TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Farkas Ignác: A Tisza-családnál. Ez utóbbi részletesen kitér Baltazár geszti hétköznapjaira, hogy milyen napirend szerint élt a család a nyári hónapokban stb.

78 Szabó Miklós: Újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus. 184–196.

Habár Baltazár feltehetően erősen szűrt visszaemlékezése szerint Tisza Kálmánnal szemben a családi és egyéb beszélgetések alkalmával a 48-as eszméket rendíthetetlenül védte, azért mégis azt kell mondanunk, hogy a Tisza család liberalizmusa – még a közjogi kérdés terén esetleg tapasztalt ellentét dacára is – minden bizonnyal hatott Baltazárra.[79] Ugyan később majd részletesebben tárgyaljuk eszmei formálódását, útkeresését, azonban azt már most megelőlegezhetjük, hogy a magyar liberalizmus klasszikus korszaka, az időben talán Tisza Kálmán miniszterelnökségéhez köthető időszak gondolkodása képzi majd Baltazár gondolat- és értékvilágának is az alapját.

A budapesti évek másik fontos gyümölcse a fővárosi református egyház intézményeinek, vezetőinek, illetve a következő generáció legjobb tagjainak megismerése. Baltazár volt talán az első olyan vidéki püspök, akinek valóban élő kapcsolatai voltak a fővárosi politikai, kulturális és vallási vezetőkkel. Személyesen ismerte a budapesti viszonyokat, hiszen egy év megszakítással 1894 őszétől 1900 tavaszáig többnyire a fővárosban élt. Részt vett – ha nem is kimondottan aktívan – a Budapesten ekkor kibontakozó belmissziói munkában, előadásokat tartott a Református Ifjúsági Egyesület alkalmain, esetenként istentiszteleti szolgálatokat is vállalt a budapesti templomokban.[80] Ez idő alatt formálódott ki Haypál Benővel, a későbbi budai lelkésszel az egészen annak 1926-ban bekövetkező haláláig kitartó bensőséges fegyverbarátság.[81] Haypál az egyik leginkább exponált szabadkőműves református lelkész volt, az ezzel kapcsolatos konfliktusairól még lesz szó, feltehetően ő volt az, akin keresztül Baltazár a szabadkőműves körökhöz is kapcsolatot talált. Habár Debrecenben sem kellett sokáig keresgélnie, ha szabadkőműves református lelkészt vagy tanárt akart találni, mégis Haypál Benő az, aki a legkorábban kerül kapcsolatba Baltazárral.

A Tisza család körében eltöltött évek hatásaiban talán legfontosabb időszak az 1897/98-as tanév, amelyet – egy egy hónapos budapesti kitérőt leszámítva, amikor is Baltazár letette utolsó jogi vizsgáit is – Németországban töltött a mentor és tanítványa. Az őszi félévet Berlinben, a tavaszit pedig 1898 augusztusáig Heidelbergben töltötték.[82] Nehéz felmérni, hogy ez az esztendő milyen hatással volt Baltazár

79 Egy alkalommal például Görgey Artúr értékelése kapcsán szólalkoztak össze, Baltazár hevesen kiállt amellett, hogy Görgey áruló volt, míg Tisza Kálmán nagyobb megértést mutatott a tavaszi hadjárat hősével szemben. Ld. TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv irata. Farkas Ignác: A Tisza-családnál. 6.

80 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Dr. Nagy Sándor: Dr. Baltazár Dezső minisztériumi és egyházi szolgálatai Budapesten. 3.; *Budapesti Hírlap*, 1895. máj. 31. 7.; *Fővárosi Lapok*, 1896. nov. 15. 7. A budapesti ref. ifjúsági egyletben. In: *Hajnal*, 1897/2. 59–60.

81 Sajnos Haypál Benő életével kapcsolatosan nem született még részletes, kiegyensúlyozott történeti munka. Nagy Zsombor írása: Nagy Zsombor: Haypál Benő, a budai gyülekezet első lelkésze. In: Reformátusok Budapesten, I. k. Bp., 2006.) több fontos kérdéskört érintetlenül hagy. Haypál 1912-ben a szabadkőművesség és a kereszténység összeegyeztethetőségéről ír könyvet álnéven. Majd az budapesti református gyülekezet presbitériuma Bernát István és társai nyomására elítéli – nevét nem említik, de egyértelműen utalnak a személyére – szabadkőművessége miatt. A világháború alatt az Országos Radikális Pártban tevékenykedik, exponált helyen van 1919-ben is. A kommün leverése után, a református egyházon belüli igazoló eljárások során a konzervatív fővárosi világiak az ő fejét is követelik, végül megmaradhatott budai parókiájában.

82 Berlinben 1897. november 5-én iratkoztak be, majd március 7-én távoztak, Heidelbergben pedig 1898. május 20-án iratkoztak be. Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919. Bp., 2001. 124., 317.

Dezsőre. Minden bizonnyal – habár saját bevallása szerint csupán az egyetemi tanulmányaikkal foglalkoztak – szélesebb lett a szellemi horizontja. Mivel nagyon tudatosan az egyházjogi tanulmányainak elmélyítése volt a célja, feltehetően elsősorban az egyházjogi előadásokat látogatta, azon belül is kiemelendők Hinschius berlini és Kirchenheim heidelbergi professzorok, akikkel személyes kapcsolatot is kialakított. Az előbbi indította el Baltazárt a dogma és az egyházjog kapcsolatának vizsgálatára, amivel mint látni fogjuk, foglalkozott is egy darabig, később azonban feladta ez irányú céljait.[83]

Amennyiben Baltazár nyitott szemmel járt Berlinben, és érdeklődött az egyházi események iránt, akkor két nagyon fontos folyamat minden bizonnyal felkeltette az érdeklődését. Az 1890-es évek ugyanis a porosz evangélikus egyház két, egymáshoz csupán a részt vevő személyek azonosságán keresztül kapcsolódó nagyon izgalmas mozgalomtól volt hangos. Az első, az ún. „Apostolikumstreit" 1891-ben robbant ki, amikor is egy porosz lelkészt felmentettek a hivatalából, mivel hitbeli okokra hivatkozva megtagadta az Apostoli Hitvallás istentiszteleti használatát. Mindez hatalmas vitát generált a konzervatív és liberális teológiai irányzatok képviselői között. Nem csupán az volt a kérdés – amiben egyébként Adolf von Harnack is állást foglalt –, hogy vajon mennyiben tükrözi valóban az őskeresztények hitvallását a Credo, hanem egyszersmind az is, hogy meddig terjed a lelkiismereti szabadsága akár egy lelkésznek is, és hol húzható meg az egyházi tanítások, dogmák, hitvallások kötelező érvényességi köre.[84] Ehhez hasonló kérdésfelvetésekkel Baltazárnak is meg kellett később küzdenie, akár a Zoványi Jenővel kapcsolatos többszöri konfliktusokra gondolunk, akár pedig személyes véleménykülönbségére az úrvacsorai liturgia kérdésében Tisza Istvánnal 1916-ban, mely utóbbi során a miniszterelnök vádolta dogmatizmussal a püspököt.[85] Baltazár megpróbált egyfajta közvetítő irányzatot kialakítani, amely egyszersmind hangsúlyozta a kereszténység pozitív, megváltoztathatatlan hitbeli alapjait, de fontosnak tartotta az ezt nem érintő kérdésekben a lelkiismereti szabadság hangoztatását. A közvetítő álláspont talán a németországi, késhegyig menő viták leszűrt tapasztalatként is értelmezhető.

A másik nagyon lényeges németországi tapasztalat az egyház szociális felelősségével kapcsolatos. Habár Magyarországon a 19. század második felében sorra alakulnak a protestáns karitatív intézmények, mégis a szociális kérdés társadalmi, illetve politikai jellegű megoldására a protestáns egyházak a század végéig még nem jelentkeznek konkrét tervekkel. Németországban éppen az 1880-as években dúlt komoly küzdelem – kihatással a következő évtizedre is – egyrészt a szociáldemokrácia, másrészt pedig az Adolf Stöcker berlini evangélikus lelkész nevével fémjelezhető kereszténységi szociális mozgalom között. Stöcker megpróbálta a kereszténységellenesnek bélyegzett szociáldemokráciával és az ultramontán katolicizmussal szemben

83 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Farkas Ignác: A Tisza-családnál. i. m. 8–10.

84 Christian Nottmeier: Adolf von Harnack und die deutsche Politik 1890–1930. Eine biographische Studie zum Verhältnis von Protestantismus, Wissenschaft und Politik. Tübingen, 2004. 128–132.

85 Az úrvacsora és a dogma. In: *Keresztény Magvető*, 1916/3. 189–190.

az evangélikus egyház összes szociális szervezetét, mozgalmát egy nagy ernyőszervezet alá tömöríteni. Azonban nem csupán a hitelvi-teológiai ellentétek buktak ki hamar, hanem a világnézeti kérdések is, és olyan eszmék miatt is sokan léptek ki, mint a Stöcker által erősen képviselt antiszemitizmus. Ennek eredményeként maga Stöcker hagyta ott 1895-ben az Evangelisch-sozialer Kongresst, amely Harnack és liberális társai befolyása alá került.[86] A német szociális mozgalomnak csak viszonylag kevés visszhangja volt a magyar protestáns sajtóban, habár a debreceniek elítélték Stöcker antiszemitizmusát, a szociális gondolat nem váltott ki nagyobb rezonanciát. Hogy Baltazár melyik oldallal szimpatizálhatott, azt sajnos nem tudjuk, de az bizonyos, hogy a következő évtized során éppen a szociális kérdés nagyon is gyakorlatias, konkrét problémákban megmutatkozó kérdésfelvetései lesznek azok, amelyek az egyházon belül és azon kívül is országos hírnevet szereznek majd neki. Az idáig vezető úton pedig minden bizonnyal a németországi tapasztalatok is fontos mérföldkövet jelentenek.

A kultuszminisztérium, pályaválasztás és házasság

Baltazár egészen tisztességes módon már 1898 tavaszán jelezte, hogy nem érzi tovább szükségesnek Tisza Lajos mentorálását, véleménye szerint ugyanis a fiatal immár egyedül is képes boldogulni a rá váró kihívások között. Éppen ezért kérte, hogy az eredetileg 1899 nyaráig szóló megbízatása alól mentse fel őt a Tisza család. Mindez meg is történt 1898 őszén, amikor is Budapesten helyezkedett el Baltazár, immár mint a református gyülekezet bejegyzett segédlelkésze, aki vallástanári feladatokat lát el. Egészen 1900 késő őszéig volt a budapesti gyülekezet vallásoktató segédlelkésze, elsősorban az állami, illetve katolikus iskolákban tanuló református diákok oktatása volt a feladata. Így tanított a IX. kerületi Szent István Felső-kereskedelmi Iskolában, a Zrínyi Miklós Gimnáziumban, illetve a piarista gimnáziumban is.[87]

Minden bizonnyal csupán ideiglenesnek tartotta a vallástanári elhelyezkedését, ezt bizonyítja, hogy már korábban is az volt a terve, hogy esetleges üresedés alkalmával megpróbál Debrecenben a teológiai akadémián egy tanári állást elnyerni. Erre 1899 tavaszán került lehetőség, Tóth Sámuel professzor váratlan elhunytával ugyanis megüresedett a dogmatikai tanszék. Baltazárt debreceni információk alapján a lehetséges jelöltek között tartották nyilván március közepén,[88] de végül a tanári kar áprilisi gyűléséről szóló beszámoló nem említi meg az egyébként kilencfős mezőnyben.[89] A tanszéket végül Erőss Lajos püspökladányi lelkész, a *Debreceni Protestáns Lap*

86 Manfred Schick: Kulturprotestantismus und Sozialer Frage. Versuche zur Begründung der Sozialethik, vornehmlich in der Zeit von der Gründung des Evangelisch-sozialen Kongresses bis zum Ausbruch des 1. Weltkrieges (1890–1914). Tübingen, 1970. 75–95.

87 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1899/6. 94.; Dunamelléki Református Egyházkerület 1900. évi közgyűlésének jegyzőkönyve, Budapest, 1900. 105.

88 Tóth Sámuel öröke. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1899/12. 190.

89 *Debreceni Protestáns Lap*, 1899/20. 302.

főmunkatársa nyerte el, a tanári kar is az ekkor már ismert, számtalan publikációval rendelkező konzervatív szemléletű lelkészt ajánlotta első helyen, illetve a *Debreceni Protestáns Lap* is őt támogatta.[90] Az ő személye Baltazár pályája során még nagyon fontos lesz, részletes bemutatását későbbre halasztjuk.

Az mindenesetre bölcs önmérsékletről és realista gondolkodásról tanúskodik, hogy a kezdeti érdeklődése ellenére Baltazár végül be sem adta pályázatát a tanszékre. Habár néhány hosszabb-rövidebb cikke már megjelent a *Debreceni Protestáns Lap*ban Erdős József hathatós támogatásával, mégis, a jóval ismertebb Erőss Lajossal nem vehette fel a versenyt. Érdemes egyébként az 1900-ig megjelent néhány írására is vetni egy-két pillantást, hiszen végre autentikus források állnak rendelkezésre a fiatal nevelő, majd vallástanár gondolkozását illetően. Az az alig fél tucat írása, amely 1896 ősze és 1898 nyara között megjelent, már lehetővé teszi bizonyos következtetések levonását. Baltazár megfogadva Erdős József tanácsát, az egyházjog tudományával kezdett el foglalkozni. Ez a kissé mostohán kezelt szakág a magyar protestáns teológián belül nem volt ekkoriban sem különösebben népszerű. Első írásai, melyek a későbbi cikkeitől különbözően objektív tudományos megközelítéssel íródtak, nem váltottak ki különösebb visszhangot. Megpróbálta az egyébként elvontabb egyházjogi fejtegetéseit valamilyen módon egy-egy kortárs kérdéshez, gyakorlati problémához kötni. Egyik első tudományos dolgozatában például a protestáns egyházak jogi természete mellett érvelt, bebizonyítva, hogy a katolikus egyházzal együtt ugyancsak jogosultak a „jogi egyház" jelzőjére.[91] Egy másik írásában pedig a protestáns unió mellett szólalt fel. Az *Őrálló* című protestáns egyházpolitikai lap ugyanis éppen a millennium közeledtével vette elő az ekkor éppen a politikai katolicizmus ellen újból élesre fent régi protestáns fegyvert: az uniót.[92] Baltazár érvelése jól tükrözi a hitvallásokhoz ragaszkodó debreceni teológiai iskola gondolkodását és antiklerikális felfogását. A protestáns uniót ugyanis szerinte nem a teológiai ellentétek erőszakolt kisimításánál, hanem az egyházjogi különbségek feloldásánál kellene kezdeni.[93] Az 1897 decemberében megjelenő cikkében pedig a protestáns körökben oly előszeretettel használt kifejezésről, a „szabad egyház szabad államban" jelmondatáról próbálta meg lerántani a leplet. Kissé elnagyolt ábrázolásban mutatta be mind történeti fejlődésében, mind pedig a jelenbeli sokszínűségében az állam–egyház viszonyrendszert, megállapítva, hogy a keresztyénség történeti fejlődésében az állammal való partneri, illetve sok esetben alárendelt viszony volt a jellemző. Az igazi, szó szerinti szabadságot pedig csupán a katolicizmus tudta elérni, a pápaság hatalmának csúcsán, a protestantizmus semmilyen formája sem törekedett erre, és elvei feladása nélkül nem is törekedhetett az állammal szembeni szabadságra, önmaga emancipálására.[94] Már 1898-ban jelent meg az a kétrészes írás,

90 *Debreceni Protestáns Lap*, 1899/14. 206.

91 Baltazár Dezső: Jogi egyház. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1897/6. 65–72.

92 Szász Lajos: A protestáns unió a dualizmus korszakában. i. m. 17–26.

93 Baltazár Dezső: Egyházjog. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1896/46. 583–587.

94 „Röviden visszapillantva a történelmi fejlődés sok százados vonalán, azt látjuk, hogy a szabad egyház, egyházszabadság csak akkor érvényesült, a mikor a római pápa, mint Caesar orbis terrarum világuralmi

mely a dogma és az egyházjog kapcsolatának kérdését feszegette.[95] Baltazár ezen írásán is érződik a furcsa köztes álláspont, amely protestáns unióval kapcsolatos nézeteit is jellemezte. Egyrészt határozottan elítélte a katolikus egyház gyakorlatát, mely szerinte a lelkiismeret szabadságát béklyóba kötve, egyházjogi kérdéseket – pl. cölibátus – dogmává merevítve válaszol meg. Határozott, és egyébként a korabeli liberális protestáns gondolkodásnak megfelelő kritikáját követi a protestáns gyakorlat védelmezése. Mindenáron megpróbálta ugyanis a katolicizmus–protestantizmus összehasonlításban az utóbbit a szabadság megtestesítőjeként bemutatni, miközben mégis fenntartotta az egészséges, hitvallásos tanhoz való ragaszkodás, sőt az esetleges elhajlások, tévtanítások szankcionálásának fontosságát.[96]

A kissé erőltetett szembeállítás szintén egyfajta félmegoldásnak tűnik, csakúgy, mint a protestáns uniónak jogi egységre történő redukálása. Ezek a félmegoldások jól tükrözik a Baltazár későbbi pályája során jelentkező dilemmákat, amelyekre a konkrét helyzethez képest adott választ, gyakran ingadozóan, félreérthetően. Mindenesetre azok a témák, amelyek később fontosak lesznek számára, de még az alapelvek is jól kiolvashatóak ezekből a húszas évei végén papírra vetett gondolatokból. Egyrészt ki kell emelni a határozott katolicizmus-kritikát, azzal a megkötéssel, hogy már ekkor sem generálisan utasította el a római katolikus vallást, egyházat, hanem csupán megkötéssel. Élete végéig fontosnak tartotta a „jó" és a „rossz" katolikusok közötti különbségtételt, egyrészt bízva az előbbiek esetleges támogatásában, másrészt pedig kivédendő a katolikusellenesség vádját. Mindenesetre a protestáns sérelmi attitűd, illetve a túlzott katolikus befolyás réme már megjelenik ezekben a korai írásokban is. Hangsúlyozni kell még a liberális állammal szembeni pozitív hozzáállást is. Ezzel Baltazár nem volt egyedül a korszakban, de mégis sokan kritizálták a protestáns egyházak egyre szorosabb függését az államtól. Baltazár azonban egészen fiatalon – esetleg a németországi példát is szem előtt tartva, ahol a porosz állam a Kulturkampf során útját állta az „ultramontán" törekvéseknek – elkötelezte magát az állammal szoros kapcsolatot fenntartó, a korszakban nyers egyszerűséggel csak „államsegélyes" egyházpolitikaként számontartott irányzat mellett.[97]

állását az egyház lényegével ellenkező eszközök segélyével rövid időre ki tudta erőszakolni. Ezt a rendeltetéstől messze elhajlott és csakis látszólag dicsőséges állapotot ne hajhászsza egy egyház sem, mert ez a törekvés a modern állam egyetemes rendeltetésének kifejlett öntudatán úgy is megbukik., sokkal inkább az általános jogrend korlátain belül az evangyéliom hatalmával s a béke áldásos eszközeivel igyekezzék betölteni azt a hivatást, melyet az emberiség erkölcsi életére nézve szent szerzőjétől kapott." Baltazár Dezső: A szabad egyház a történelemben. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1897/52. 640–642.

95 Baltazár Dezső: A dogma és az egyházjog kölcsönhatása. I–II. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1898/28–29. 397–400., 409–413.

96 „A szabad vizsgálódás, melynek jelszava alatt a reformatio megindúlt, kizárt minden formát, békót, bilincset, mely a lelkiismereti, a hitbeli szabadságra nézve feszélyező volna., és ha még is a protestáns egyházban symbolumokkal és hitvallás kényszer egyes egyházjogi intézményeivel találkozunk, amazt a külső ellenséggel szemben való igazolás, a belső elleni védelem, emezeket az az át örökítési, folytonossági erő indokolja, mely alul a legerősebb ellenhatással telt mozgalom sem mindig emancipálhatja magát." Baltazár Dezső: A dogma és az egyházjog kölcsönhatása. II. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1898/29. 411.

97 Kovács Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: VERITAS Évkönyv, 2015. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2016. 13–32.

Egyházjogi ismereteit nemsokára a gyakorlatban is kamatoztathatta. Habár érdeklődött a debreceni professzori állás iránt is, több vasat tartott a tűzben. Az egyházjogi tanulmányok ugyanis nem csupán a saját tudományos érdeklődését elégítették ki, hanem úgy tűnik, hogy az egyházpolitikai kérdések terén ekkoriban igen aktív Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is számontartotta a Németországban tanuló fiatalembert.[98] Már 1898 tavaszán egy kultuszminisztériumi állás felől biztatta őt Erdős József, bár ekkor még közel sem volt biztos benne, hogy egyáltalán felállítják-e az adott ügyosztályt.[99] Valójában egy sokak által rég óhajtott törvény megalkotásán fáradozott ekkoriban a minisztérium. Ugyanis már 1889-ben mozgalmat indítottak szegény falusi „közpapok" a lelkészi fizetések növelése, állami kiegészítése érdekében. Ez a mozgalom részben az egyház állammal szembeni függetlenségét védeni óhajtók ellenállásán azonban elbukott, azaz inkább elaludt a 90-es évek első éveiben. Az egyházpolitikai törvények körüli harc jobbára elfeledtette az igényeket, de miután ez lecsendesedett, elérkezett az idő a protestáns lelkészek fizetésrendezéséhez is. Végül az 1898. évi XIV. törvénycikk rendelkezett arról, hogy a protestáns lelkészek fizetését egységesen 1600 koronáig kiegészíti az állami költségvetés.[100] Az év folyamán összeállította a konvent a református igényeket, mely szerint összesen 1439 érintett gyülekezetben az 1600 koronára történő fizetéskiegészítés esetén egy kicsivel több mint egymillió korona lett volna az államtól igényelendő összeg.[101] Talán mondani sem kell, hogy a majd másfél ezer gyülekezettel való kapcsolattartás, illetve az adminisztráció egy egész ügyosztály felállítását tette szükségessé. Az ügyosztály felállítása kapcsán feltehetően már a tervezés szakaszában is felmerült Baltazár neve, de a konkrét munkában már egészen biztosan részt vett. 1899 májusában, nem sokkal a debreceni professzori állás sorsa felőli döntés után nevezték ki Baltazár Dezsőt a Kultuszminisztériumba „fizetéstelen segédfogalmazónak".[102] Feltehetően a vallástanári állás megtartása mellett folytatta minisztériumi tevékenységét, nem sokkal később már fogalmazói kinevezéséről lehetett olvasni.[103] A Baltazár-emlékkönyv tanúsága szerint egyenesen ő vezette az ügyosztályt, ahol 14 hi-

98 Baltazár a miniszter előtt beszámolási kötelezettséggel volt, amit részben az ekkoriban megjelenő cikkeivel kívánt kiegészíteni. Ld. Baltazár Dezső levele Erdős Józsefhez. 1897. dec. 11. In: Erdős József: Baltazár Dezső, a tanítvány. Debrecen, 1936. 16–18.

99 Baltazár Dezső levele Erdős Józsefhez. 1898. márc. 17. In: Erdős József: Baltazár Dezső, a tanítvány. i. m. 18–19.

100 A törvény csupán a törvényesen bevett felekezetek lelkészeire vonatkozott. (A katolikus papság igényeit ez a törvénycikk nem érintette.) Azon lelkészek kapták meg az 1600 koronáig történő fizetéskiegészítést, akik legalább 3 évig tanultak középiskola után és lelkészi képesítést szereztek. Képesítés nélkül 800 koronáig egészítették ki a fizetéseket. A törvény magyar állampolgársághoz, erkölcsös életvitelhez kötötte, „államellenes magatartás" esetén pedig a juttatás megvonását helyezte kilátásba. Mindez természetesen a nemzetiségi egyházak papsága ellen irányult. Komoly korlátozása viszont a felekezeti autonómiának, hogy új kongruás lelkészi állást csak abban az esetben létesíthetett az adott egyház, ha a minisztérium azt „indokoltnak" tartotta. Ld. Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak. i. m. 95–96.

101 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1899/25. 394.

102 *Budapesti Közlöny*, 1899/114. 1.

103 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1899/23. 368.

vatalnok dolgozott a keze alatt.[104] Ugyancsak a püspök által inspirált szövegben olvashatunk arról, hogy a feletteseivel való személyes ellentét miatt állt fel végül, és hagyta ott a minisztériumi karriert 1900 őszén. Állítólag nem volt hajlandó egy minisztériumi felettese határozott kérésére sem protekcióban részesíteni annak egy ismerősét. Nem tudni, hogy ez, vagy pedig az igencsak csekély miniszteri fogalmazói fizetése járult-e hozzá ahhoz, hogy kapva kapott a lehetőségen, amikor kiírták a megüresedett hajdúszoboszlói lelkészi állásra a pályázatot.[105] Mindenesetre fontos megjegyezni, hogy Baltazárt a családalapítás is állásváltásra késztethette. 1899. május 27-én vette feleségül ugyanis Ujvárossy Szabó Izabellát, sógora unokatestvérét, U. Szabó Mihály, hajdúsági volt országgyűlési képviselő lányát. Az esküvői tanú maga a volt patrónus, korábbi miniszterelnök: Tisza Kálmán volt.[106]

104 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Dr. Nagy Sándor: Dr. Baltazár Dezső minisztériumi és egyházi szolgálatai Budapesten. 4.

105 Az 1893. évi IV. tc. alapján a VKM miniszeri fogalmazói állása a IX. fizetési osztályba tartozott. Ennek értelmében pedig évi 1000–1200 forint fizetésre, illetve budapesti szolgálati hely esetén 400 forintnyi lakáspénzre volt jogosult.

106 Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső. i. m. 20–22.

Baltazár Dezső ifjú esperes korában,
(1904 k.) DRK Múzeuma, 1004.

Út a püspöki székig (1900–1911)

A hajdúszoboszlói évek

Baltazár lelkészi tevékenysége

A vidéki lelkészek átlagához képest jóval szélesebb látóköre, képzettsége és nem mellesleg a szűkebb hajdúsági pátriában rendelkezésére álló komoly kapcsolati tőkéje jelentékeny segítségére volt abban, hogy a hajdúszoboszlói lelkészi állásra pályázó 23(!) jelölt közül végül 1900. október 28-án egyhangú többséggel Baltazár Dezsőt választák meg.[1] Baltazár ezzel a 24 anya- és egy leányegyházközséget, összesen 27 rendes és hét segédlelkészt magába foglaló, Hajdú és Szabolcs vármegyék területének egy részére kiterjedő egyházmegye egyik legjelentősebb gyülekezetének lett a lelkipásztora. Hajdúszoboszló ekkor mintegy 15 ezer lakosú rendezett tanácsú város volt, melynek többsége reformátusnak vallotta magát.[2] Ezzel az egyházmegyén belül a legjelentősebb városok közé tartozott, a vasárnapi istentisztelet látogatottságát tekintve (1900-ban Szoboszlón átlagosan 600–1500 fő között mozgott a vasárnapi gyülekezet létszáma) pedig csak Hajdúböszörmény előzte meg, egy szinten volt Hajdúnánással, Balmazújvárossal és Szentmihállyal.[3] A gyülekezet bevételét tekintve pedig Hajdúböszörmény és Hajdúnánás mögött (több mint 60 ezer korona évente) az egyházmegye harmadik helyén állt. Mindezeken túl fontos kiemelni, hogy a hajdúszoboszlói lelkész a nagy átlaghoz képest igencsak jó anyagi körülményeknek örvendhetett. A hajdúszoboszlói gyülekezet egyike volt annak a három egyházközségnek az egyházmegyéből, amelyik két lelkipásztort is el tudott tartani. Amikor Baltazár 1904-ben szoboszlói állását a hajdúböszörményi parókiára cserélte fel, kikötötte, hogy az új fizetése sem lehet kisebb, mint a korábbi. Az ekkor lejegyzett, pénzbeli értékében több mint 3300 koronás honoráriuma akkoriban átlag felettinek számított a lelkészek között.[4] A lelkészi fizetések között óriási különbségek voltak, ezért is volt hatalmas áttörés, hogy 1898-ban az 1200, illetve 1600 koronára történő állami kiegészítést törvénybe iktathatták. Az egyházmegyében összesen nyolc olyan gyülekezet volt, amely lelkészei fizetésénél kongruára szorult. Jó néhány olyan

1 Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Ev. Ref. Egyházmegye 1901. augusztus 29-én Debreczenben tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúböszörmény, 1901. 7. sz. 5.

2 A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902. 560.

3 Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Ev. Ref. Egyházmegye 1901. augusztus 29-én Debreczenben tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúböszörmény, 1901. Esperesi Jelentés.

4 Ugyan ennél jóval többet, több mint 8000 koronát keresett az 1910-ben a híres szatmári gyülekezet lelkészévé választott Kováts J. István Ld. Kováts J. István: Egy élet prédikációja. Önéletrajz. h. n. é. n. 182–183.

közvetlen kollégája is akadt tehát Baltazárnak, akiknél több mint kétszer nagyobb fizetéssel rendelkezett.[5]

Baltazár egyszeriben rövid fővárosi vallásoktatói és minisztériumi tevékenység után egy jelentősebb tiszántúli gyülekezet megválasztott lelkipásztora lett. Magyarázatra szorul mindez már csak azért is, mert megválasztásával ő lett az egyházmegye legfiatalabb parókus lelkésze, egyszersmind a legrövidebb szolgálati idővel rendelkező megválasztott lelkipásztor, egyúttal pedig ekkor az egyetlen doktori címmel bíró lelkész. A nála csupán két évvel idősebb Mészáros Lajos 1900-ban már nyolc leszolgált esztendővel a háta mögött is csupán a kicsiny Saáp lelkésze volt. Baltazár pályájának felívelése, emelkedése tehát valójában már a hajdúszoboszlói lelkészválasztással elkezdődött. Kiváló képzettsége, jogi doktorátusa, a Tisza család révén egészen magas körökkel, rokonságán keresztül pedig a hajdúsági elittel való kiterjedt kapcsolatrendszere segítette hozzá ahhoz, hogy alig harmincévesen egy olyan lelkészi állást foglalhasson el, amilyenről sok kollégája egész életén keresztül legfeljebb csak álmodhatott. A református lelkészi karon belüli mobilitási lehetőségek ugyanis korlátozottak voltak. Habár a református iskolarendszer, például a debreceni kollégium is a képesítés megszerzéséig, illetve egészen ritka esetekben akár egészen a külföldi tanulmányokig támogatta a szegény, de jó képességű diákjait, a lelkészi karon belüli mobilitásra kevesebb lehetőség volt. Az egyházmegyei lelkészi elit, amely egyébként a lelkészválasztásokra is informális és törvény biztosította kiterjedt befolyással rendelkezett, kezében tartotta a legjelentősebb gyülekezeteket. Ezek a jövedelmezőbb állású lelkészek nemritkán többgenerációs lelkészi családok leszármazottai voltak, illetve ároni családokba nősültek be.[6] A kapcsolatokon túl fontos tényező volt az esetleges külföldi tanulmányút végzése, mely szinte kimondatlanul is mintegy feltétele volt a nagyobb gyülekezetekben való szolgálatnak. Nem véletlenül, kizárólag a tudományok iránti szomjúság okán áldozott fel Baltazár is több évet az életéből, hogy Tisza Lajos oldalán eljuthasson a németországi egyetemekre. Ez az áldozat, amely az önállósodás, a családalapítás kitolódásával járt, végül meghozta a várt eredményt, hiszen olyan állásban kezdhette meg lelkészi szolgálatát, amelynél – úgy tűnik legalábbis – a szolgálati időnél fontosabb szempont volt a képzettség és a kapcsolatok megléte. Így tehát azt látjuk, hogy Baltazár már 1900-ban, hajdúszoboszlói lelkésszé választása révén bekerült az egyházmegye szűkebb elitjébe.[7]

Baltazár Dezső hajdúszoboszlói szűkebben értelmezett lelkészi szolgálatáról sajnos a források hiánya miatt viszonylag keveset tudunk. Minden bizonnyal nem

5 Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Ev. Ref. Egyházmegye 1901. augusztus 29-én Debreczenben tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúböszörmény, 1901. 7. sz. 5.

6 Szász Lajos: Egy több évszázados református „ároni ház": a Dávidházy család története. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/1. 36–45.; Koloh Gábor: Református lelkészi mobilitás a Dunamelléki Egyházkerületben a két világháború között. In: *Korall*, 2023/94. 27–43.

7 A lelkészi kar tagolódása már a 19. század első felében megfigyelhető volt. A felsőbb és alsóbb rétegekre jellemző különböző származási, képzettségi tulajdonságok fontossága azonban megmaradt az évszázad során. Ld. Szász Lajos: Lelkészi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: „Vidimus enim stellam eius..." Konferenciakötet. Szerk. Szávay László. Bp., 2011. 425–433.

kevés munkája lehetett a hatalmas létszámú gyülekezetben, főleg mivel lelkésztársa, Soltész László a hetvenedik életévéhez közeledve számos alkalommal panaszkodott egyre gyengülő erejéről. A kortársak szerint Baltazár már Hajdúszoboszlón elkezdett foglalkozni a helyi szegényebb réteg, a mezőgazdasági munkások kérdéseivel, ami miatt később is sok vád érte őt.[8] Sokkal többet tudunk viszont az egyéb jellegű tevékenységeiről.

A politikai újságíró (1900–1904)

Az ifjú prédikátor, a korban egyáltalán nem szokatlan módon rögtön megválasztása után tevékeny részese lett a város közéletének. Azonban nem csupán a helyi dalegylet, olvasókör és egyéb polgári társulatok munkájában vett részt, hanem formálója és alakítója volt a város politikai életének is. Mint arról korábban szó esett, Baltazár nagyon erős függetlenségi szellemiséget hozott magával a szülői házból. Talán kissé furcsa, de gyülekezeti lelkipásztorként ebben a korban a politikai iránti szenvedélyét sokkal szabadabban élhette ki, akinek ehhez indíttatása volt. Bizonyos szempontból valójában a századforduló református lelkészei – egyébként egészen a Horthy-korszak végéig – nem is nagyon vonhatták ki magukat a helyi, a választókerületüket érintő politikai események alól. A legtöbb képviselő-választás idején az érintett települések lelkészeire is különféle irányból nehezedett nyomás, gyakran egyházi feletteseik is – mint ahogy azt majd később Baltazár is nem egyszer tenni fogja – próbálták befolyásolni a lelkészeket a kívánt jelölt támogatása érdekében. Tehát nem is a politika iránti érdeklődés az izgalmas Baltazár lelkészi évei során, hanem az, hogy az ifjú lelkész alakítója és formálója is volt a szoboszlói politikai életnek.

Már 1901-ben nagy része volt abban, hogy az akkor már több mint tíz éve a függetlenségi 48-as párt színeiben a város képviselői mandátumát bíró Polónyi Gézát megbuktatták, és a helyére az ugyancsak függetlenségi Kovács Gyulát, a város polgármesterét és a református egyházközség világi vezetőjét, főgondnokát választották meg. Az évtizedekkel későbbi – az eseményekben ugyancsak részt vevő Bor János, ekkor szoboszlói református tanító, „másodállásban" pedig hivatalos kortes, tollából származó – visszaemlékezés szerint a fő indok Polónyival szemben az volt, hogy a függetlenségi párt Ugron Gáborhoz húzó „klerikális" vonulatához tartozott.[9] Mindebből a lelkész politikai tevékenységének regisztrálásán túl nagyon lényeges megállapítani, hogy talán nyomokban éppen a Baltazár későbbi politikai pályájára oly jellemző felekezeti szempont érvényesülését láthatjuk itt. A dualizmus liberális szintézisének falain a századfordulón kezdenek el ugyanis komolyabb repedések mutatkozni. Ennek egyik jele volt az antiszemitizmus felerősödése, és egyszersmind pedig a gyakran erősen katolikus színezetű újkonzervatív irányzat felemelkedésére

8 Bor János: Szoboszlói papsága. In: Debreceni Protestáns Lap, 1911/26. 401–402.

9 TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai. Bor János: Dr. Baltazár Dezső hajdúszoboszlói lelkipásztori működése. 13.

adott reakcióként az antiklerikalizmus megjelenése.[10] Nem véletlen, hogy Baltazár, aki a tiszántúli antikatolikus és liberális református hagyományban nőtt fel, Polónyi kibuktatásában egy kis antiklerikális győzelmet látott.

A függetlenségi eszmék védelmében a már képviselővé választott Kovács Gyula és a helyi választókerület függetlenségi párti elnöke, Ádám János egy hetilapot is alapított *Független Hajdúság* címmel 1902 decemberében. A lap szerkesztője a már említett helyi református tanító és kortes – Baltazárnak bő egy évtized múlva lesz is vele ilyen minőségben dolga – Bor János lett, állandó vezércikkírója pedig maga Baltazár Dezső. A megalapítástól kezdve egészen 1904 őszéig, hajdúböszörményi lelkésszé választásáig majd minden héten írt egy-egy politikai vezércikket a lap számára, illetve egyidőben a belpolitikai és külföldi hírrovatot is ő állította össze.[11]

A lap nem lépett ki ugyan regionális jelentőségéből, viszont arra tökéletesen megfelelő volt, hogy Baltazár nevét a szűkebb pátriája, a Hajdúság közélet iránt érdeklődő közönsége előtt ismertté tegye. Erre pedig szüksége is volt, hiszen a fiatal lelkésznek komoly ambíciói voltak. Szinte alig költözött ugyanis be a hajdúszoboszlói parókiába, amikor 1902 nyarán megpályázta az egyik megüresedett debreceni lelkészi állást. Nem szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a debreceni egyházközség lelkészének lenni a magyar református egyházon belül mindig kiemelkedő pozíciónak számított. Nem csupán az anyagi, hanem a társadalmi megbecsültsége is komoly volt a debreceni papságnak. Többször megtörtént az is, hogy egy-egy debreceni teológiai professzor a jobban dotált helyi lelkészi állásra cserélte fel a tanszékét. Éppen ezért különösen szembetűnő, hogy az ekkor alig 32 éves Baltazár neve egyáltalán szóba kerülhetett a lelkészválasztás alkalmával. A pályázók között olyan jeles, idősebb lelkészek nevei tűntek fel, mint Rácz Károly szapáryfalvi vagy Bartók Jenő nyíregyházi lelkipásztoré. De a fiatalabb generáció törekvő tagjai is jelentkeztek: Marjai Péter nagylétai lelkész, későbbi esperes; Csánki Benjámin tiszafüredi lelkész, későbbi debreceni professzor; illetve Illyés Endre balmazújvárosi lelkész, később szintén debreceni professzor.[12] Az összesen mintegy tucatnyi pályázó közül végül Jánosi Zoltán hajdúsámsoni lelkész és Baltazár Dezső emelkedett ki. A *Debreceni Újság* Baltazárt a következőképpen jellemezte: „Jeles tulajdonságai őt is predesztinálják a debreczeni papi székbe. Nagyműveltségű – kiválóan képzett ember – az egyetlen a református papok között, akinek jogászi képzettsége van."[13] Az augusztus utolsó napján tartott választáson Baltazár végül annak ellenére is alulmaradt, hogy pártja mintegy 30 bérkocsival járta a külsőségeket, hogy minél több szavazót szállítsanak az urnákhoz. A több mint 1500 leadott szavazatból csupán 295-öt kapott meg, míg Jánosi Zoltán abszolút többséget szerezve, 770 szavazattal nyerte el azt a lelkészi állást, amelyből egyébként majd éppen Baltazár hozzájárulásával fogják őt elmozdítani mintegy húsz év múlva.[14]

10 Szabó Miklós: Újkonzervativizmus. i. m.
11 Ld. TtREL Baltazár Emlékkönyv. Módis László: Baltazár Dezső a publicista.
12 *Debreceni Újság*, 1902. júl. 31. 4.
13 *Debreceni Újság*, 1902. aug. 27. 4.
14 *Debreceni Újság*, 1902. aug. 31. 3–4.

Mi lehetett Jánosi sikerének az oka? Későbbi politikai és közéleti tevékenységéről még lesz szó, ami számunkra lényeges, az az, hogy a fiatal hajdúsámsoni lelkész testesítette meg a modern politikus-lelkész prototípusát.[15] A svájci vallásos szocializmussal megismerkedve a szociális kérdések napi egyházon belüli tematizálását tűzte ki célul. Nem csupán remek szónok volt, hanem prédikációit is magától értetődően használta fel az évek során egyre inkább a szociáldemokrácia irányába nyitó függetlenségi gondolatai népszerűsítésére.[16] Emellett pedig gyakran jelentkezett az aktuális politikai eseményekre is reflektáló cikkekkel a napilapok hasábjain.[17] Érdekes módon egyáltalán nem vett részt viszont a teológiai tudományos életben, nagyon ritkán publikált egyházi lapokban, akkor is leginkább költeményeket. Mindezzel pedig egy merőben új lelkésztípust honosított meg, amely a „tiszteletes-tudós" lelkészideált felváltva sokkal inkább a politika, illetve annak érzelmi és szociális aspektusai iránt fogékony alsóbb rétegek megszólítására törekedett.[18] Hosszú teológiai értekezések helyett inkább tartott gyújtó erejű beszédeket, írt izgató cikkeket. Baltazár Dezső pedig a saját bőrén tapasztalhatta meg, hogy ez a lelkésztípus képviseli a jövőt. Hiába a komoly kapcsolatrendszere – mely, mint láttuk, nem elhanyagolható anyagi áldozatokat is vállalt érte – és a széles körű képzettsége, kibontakozó tudományos tevékenysége, Jánosi elsöprő többséggel győzött a szociális kérdésektől egyre inkább feszültté váló Debrecenben. Baltazár mindebből levonhatta a tanulságot: amennyiben személyes céljait el akarja érni, neki is alkalmazkodnia kell az új korszak megváltozott követelményeihez. Éppen ezért nem véletlen, hogy az elbukott lelkészválasztás után néhány hónappal már ő maga is egy politikai lap főmunkatársa lett. A napi kérdésekkel foglalkozó, aktuális, mozgalmat szervező, agitáló újságírás ettől kezdve válik a védjegyévé. Azt a hozzáállást, amely innentől kezdve Baltazárt püspökké választásáig jellemezni fogja, egy néhány évvel később keletkezett leveléből érthetjük meg leginkább. 1908-ban, az általa megálmodott antiklerikális egységfront kiépítésének idején írta a következő sorokat Zsilinszky Mihálynak, a szövetséges evangélikus

15 Jánosi Zoltánról modern életrajz még nem született. Személye a második világháború után, a szocializmus iránti elköteleződése miatt fontossá vált az egyház legitimációja szempontjából is, ezért több tanulmányban is foglalkoztak életútjával, illetve teológiai gondolkodásával. Ezek közül elterjedtsége okán a legfontosabb: Bottyán János: Hitünk hősei. Bp., 1998. 191–197., Pásztor János: A svájci vallásos szocializmus és hatásai a magyar reformátusok között. Bp., 1969. Még az 1980-as években is érezhető volt a Jánosival szembeni pozitív elfogultság a szakirodalomban. Ld. Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás i. m. 163–164.

16 Debreceni székfoglaló prédikációja például politikai programnak is beillik. Ebben a beszédben állt ki amellett, hogy az egyháznak nincs joga beleszólni abba, hogy milyen párt színeiben politizál, ugyanakkor pedig hangoztatta a 48-as függetlenségi eszmék fontosságát a református egyház számára. Ld. Politika és vallás. Írta: Jánosi Zoltán. Debreczen, 1902.

17 Jánosi legtöbbször a tekintélyes debreceni függetlenségi napilapban, a *Debreczen*ben, majd pedig a *Debreceni Reggeli Hírlap*ban jelentkezett írásaival. Írásai gyakran tartalmaztak egyszerű, könnyen megérthető bibliai citátumokat, alapozva arra, hogy a függetlenségi olvasótábor jelentős része gyakorló református volt.

18 Jánosi kimondottan népszerű volt a kollégiumi fiatalság körében is. Debreceni megválasztása azért is szimptomatikus, mert talán a Tiszántúl legnagyobb gyülekezetének lelkészválasztása volt a közvetlen demokrácia elvei szerint a legnagyobb demokratikus választás a kerületben. A mindenkori püspököt ugyanis nem az egyháztagok, hanem a presbitériumok választották.

világi vezetőnek: „Arra kérem ugyanis Nagyméltóságodat, hogy a nagy konczepcziójú munkákkal méltóztassék egyelőre félbe hagyni(!). Méltóztassék kiszállani a nyílt harczmezőre és napról napra vezetni a folytonos harczot minden aprólékosságaival. Ilyen lázas küzdelmek idején a napról-napra, hétről hétre megjelenő publiczisztikai apróbb termékek többet érnek, mint a tanulmányok. Magunknak kell zsurnalisztáknak lennünk, mert a professionátus zsurnalistikában ugyan nem bízhatunk."[19]

A módszerek azonban gyorsabban változtak Baltazár esetében, mint a mögöttük meghúzódó eszmék. A *Független Hajdúság* munkatársaként a keményvonalas függetlenségi meggyőződést képviselte. Már második vezércikkében is a kiegyezést támadta igencsak vehemensen. Meglátása szerint ugyanis Bécstől, „[…] a magyar pénz, magyar erő, magyar önérzet gyűjtő-fogházából" nem támadhat semmi jó. A kiegyezés pedig „[…] Magyarországnak nem kell; és ezerszer inkább nem kell ennek a független hajdú népnek, mely mindenben a maga erős lábán szeret járni".[20]

A függetlenségi párton belül pedig ekkor Kossuth Ferenc és nem pedig Ugron Gábor, illetve Bartha Miklós oldalán állt Baltazár és köre. Érdekes ugyanakkor, hogy bár Baltazár cikkeiben folyamatosan kritizálta a szabadelvű párt közjogi politikáját, azt készségesen elismerte, hogy a liberális vívmányaikat még a függetlenségi gondolkodásúaknak is respektálni illik.[21] Másrészről viszont kimondottan támogatta az obstrukciót, mely szerinte jogos ellenállás a nemzet többsége által támogatott függetlenségi párt részéről.[22] Írásainak állandóan visszatérő eleme volt az elnyomott, háttérbe szorított magyarságra történő hivatkozás, nézete szerint ugyanis a kiegyezéssel létrejött államberendezkedésben a magyarság nem súlyának, jelentőségének megfelelően kapott helyet.[23] A harcos, az ellenállást a végsőkig fokozó dacos függetlenségi ideált képviselte ebben is, mely gyakran már-már apokaliptikus képekben festette le a nemzetre leselkedő veszélyeket, amelyeket a hazaáruló szabadelvű párt hozott a magyarságra.[24] Ebben a felfokozott nemzeti lázban Baltazár és eszmetársai számára úgy tűnt, hogy mindenki összefogott a függetlensége után áhítozó magyarság ellen. Nem csupán a véres múltú császár-király és bábkormánya, hanem a felheccelt nemzetiségek és a megosztás nagymesterei, a „fekete sereg", a reakciósok, a jezsuiták, a klerikálisok hada is a magyarság ellenségeként jelent meg.[25] Baltazár azonban már ekkor sem volt szolgalelkű követője a párt vezetőségének. Jellemző a korszak gyakran kisszerű politikai viszályaira, sűrű pártváltásaira, hogy 1903 nya-

19 EOL Zsilinszky Mihály hagyatéka. Baltazár Dezső levele Zsilinszky Mihályhoz. 1908. okt. 27.

20 [Baltazár] D[ezső]: Kelletlen kiegyezés. In: *Független Hajdúság*, 1903/1. 1–2.

21 [Baltazár] D[ezső]: A függetlenségi párt helyzete. In: *Független Hajdúság*, 1903/2. 1–2.

22 [Baltazár] D[ezső]: Obstrukczió. In: *Független Hajdúság*, 1903/7. 1–2.

23 [Baltazár] D[ezső]: Csehek, magyarok. In: *Független Hajdúság*, 1903/3. 1–2.

24 Húsvéti cikkében a következő bibliai hasonlattal írta le az aktuális politikai helyzetet: „A Cézárok, Pilátusok, Kajafások és Judások sötét világa ül rajtunk halotti tort. A király császári trónról beszél velünk, Pilátusa: a miniszterelnök minden igazság megfeszítésekor szóáradatban mossa kezeit, a klerikális Kajafások mozgósították a farizeusok fekete táborát s a Judások kínálgatják 30 ezüst pénzért szolgálatokat: eladni, elárulni alkotmányos szabadságunkat, nemzeti jogainkat." [Baltazár] D[ezső]: Feltámadás. In: *Független Hajdúság*, 1903/15. 1–2.

25 [Baltazár] D[ezső]: Bizonytalanság. In: *Független Hajdúság*, 1903/14. 1.

rán nagyjából egy hónapra – döntésének okairól természetesen több cikkben is hangot adva – ő is kilépett a Függetlenségi 48-as Kossuth-pártból, mivel az a parlamenti harcot feladva megegyezett a szabadelvű párttal.[26]

A fiatal lelkész-újságíró számára kiemelkedően fontos volt a liberalizmus meghatározása, illetve annak védelme. Baltazárra komoly hatással voltak hajdúsági kapcsolatai, Kovács Gyula (1860–1916) hajdúszoboszlói polgármester, majd képviselő, Hajdú megyei alispán, illetve Benedek János (1863–1926) hajdúböszörményi képviselő, akik mind a *Független Hajdúság,* mind pedig a *Hajdúböszörmény és Vidéke* című hetilap tulajdonosi körében feltűntek. Polónyi Géza kibuktatásán túl a hajdúsági hetilap szellemiségén is meglátszottak a következetes liberális gondolkodás jegyei. 1903-ban például, amikor Somló Bódog Társadalomtudományi Társaságban elhangzott előadása országos botrányt váltott ki – evolucionista társadalomfejlődési gondolatai sokak szerint a magyar történeti alkotmány felforgatásának lehetőségét is tartalmazták –, Baltazár hosszú cikkben állt ki a megtámadott nagyváradi jogtudós mellett. A Somlót a parlamentben támadó klerikális-ultramontán körökkel szemben a tudós pártjára álló Benedek János, Vészi József és Vázsonyi Vilmos nézeteit osztotta. Jellemző módon Baltazár ekkorra már elsajátította – az 1894 óta bizonyosan képviselt – progresszivista retorikát, mely az általa képviselt szélső liberális irányzatot a „haladás", az „új kor", a „világosság" képeivel illette, míg ellenfelei – függetlenül a közjogi kérdésben elfoglalt álláspontjuktól – a „sötétség", a „reakció" letéteményesei voltak.[27] A Baltazár által képviselt szabadelvűség adott esetben túl tudott lépni a magyar nemzeti érdekeken is, így például amikor egy vegyes lakosságú választókerület addigi magyar képviselője kibukott a Házból és helyette román nemzetiségű képviselő került be, akkor örömmel konstatálta, hogy immár a „valódi szabadelvűség" befolyása nőtt, mivel a román kisebbség is, kilépve a politikai rezerváltságból, újra képviselethez jut az országgyűlésben.[28] Fontos talán megemlíteni, hogy Baltazár már ekkor támogatta – ha azt nem is tematizálta kimondottan gyakran – a nők egyenjogúsításának ezekben az években még igencsak progresszívnak számító eszméjét.[29]

Politikai gondolkodásának ekkorra már kiforrott, és innentől valójában élete végéig képviselt tétele volt a politikai katolicizmus minden megnyilvánulása elleni harc. Meggyőződésesen kritizálta a Néppárt tevékenységét, benne a haladás ellen harcoló sötét sereg zászlóvivőjét láttatva. Különösen is érdekes, hogy a Néppárt Baltazár felfogásában még az uralkodó 67-es Szabadelvű Pártnál is sokkal rosszabb megítélést kapott: „A néppárt! Ez meg nem hogy ködöt, hanem egyenesen sötétséget akar; szellemi sötétség békóiba (*sic!*) verni a népet s akkor könnyen szolga módra rendelkezni vele császárnak, pápának kénye kedve szerint. Uralomra jutva még

26 [Baltazár] D[ezső]: A magyar függetlenségi politika sarkpontja. In: *Független Hajdúság,* 1903/27. 1–3., Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. 2. k. Bp., 1992. 17–18.

27 [Baltazár] [Dezső]: Feszítsd meg! In: *Független Hajdúság,* 1903/23. 2., Benedek János interpellációja. In: Képviselőházi napló, 1901–1906. 16. k. 258–262. Ld. még: Litván György: Jászi Oszkár. Bp., 2003. 36–37.

28 [Baltazár] [Dezső]: Egy választás. In: *Független Hajdúság*, 1903/24. 6–7.

29 [Baltazár] [Dezső]: A nők pártolása. In: *Független Hajdúság*, 1903/26. 2.

sokszorta lenne veszedelmesebb mai kormánypártnál, mert ezt egy és más tekintetben legalább a szabadelvű czím köti, tartóztatja, gátolja a józan haladás ellenére tenni."[30] Mintha tehát azt látnánk, hogy a függetlenségi, a nemzeti eszmék az igazi szabadelvűség, a liberális haladás eszméjével szemben bizonyos esetekben háttérbe szorulhatnának. Habár fontosnak tartotta Baltazár a közjogi kérdés 48-as szellemű megoldását, a bécsi elnyomással szembeni harcot, mégis, a tiszta liberalizmus eszméje és annak védelme még ennél is lényegesebb volt a számára.

Ugyancsak fontos kiemelni, hogy Baltazár ekkoriban nagyon határozottan támadta Tisza István politikáját. Egyáltalán nem válogatott a kifejezésekben, amikor a szerinte elvtelen hajbókoló módjára a hazát áruba bocsátó reakciós gróf tetteit jellemezte. Nem egy esetben még igaz reformátusságát is megkérdőjelezte, ami talán nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Baltazár számára a reformátusság a haladó liberalizmus szinonimája volt.[31] Tisza ugyanis Baltazár szemében megtestesítette mindazt, ami az igazi liberális haladás, fejlődés, szabadság elérését gátolta.[32]

1903–1904-re Baltazár Dezső eszmei-politikai gondolkodása, világképe nagyon határozott formát öltött. A magyar szellemi porond két antagonisztikus részre történő felosztása, tehát a klerikális-reakciós és a liberális-haladó irányzatok ellentétét axiómaként elfogadó világkép gondolkodásának sarokkövévé vált. Nem ennyire mélyen, de ugyancsak meghatározó számára a függetlenségi szellemiség. A kiegyezés radikális elutasítása, a dualista államrendszer teljesen negatív megítélése Baltazár következő évtizedére nyomja rá a bélyegét. Úgy látszik, hogy a fiatal református lelkész megőrizte tehát otthonról hozott Habsburg-ellenességét, azt politikai krédóvá formálta. Az igazán izgalmas folyamat azonban talán nem is ez, hanem annak a liberalizmusnak a kialakulása, mely a hagyományos tiszántúli református katolikusellenességet beépíti a progresszív liberális gondolkodás liberális–reakciós ellentétpárjába, megerősítve a 19. század végének kálvinista alaptételét, miszerint a jó református magától értetődően liberális is. A liberalizmus és a református identitás összekapcsolása tehát a fiatal Baltazár számára szintén hangsúlyosan fontos elemmé válik. Egy későbbi fejezetben ki fogunk térni arra, hogy Baltazár mennyiben tekinthető a polgári radikálisok eszmei partnerének. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a radikális irányba tolódó függetlenségiekhez húzott, ahonnan 1906 után többen a polgári radikális irányzatnál kötnek ki.

Az egyházi adózás kérdése

Baltazár karrierje befolyásos támogatói révén hajdúszoboszlói megválasztása után is folyamatosan emelkedett. Mint láttuk, mind a politikában, mind pedig az egyházi életen belül igen komoly támogatói voltak. Habár rátermettség és ambíció tekinteté-

30 [Baltazár] D[ezső]: Nyári köd. In: *Független Hajdúság*, 1903/28. 1–2.

31 „A protestáns és különösen a kálvinista papság századok óta a valódi magyar szabadelvűségnek képviselője, letéteményese, harczosa; túlnyomó részben ennélfogva a függetlenségi párthoz tartozik." [Baltazár] D[ezső]: Eredmények. In: *Független Hajdúság*, 1903/47. 1–2.

32 [Baltazár] D[ezső]: Az erőszak útján. In: *Független Hajdúság*, 1903/31. 1–2.

ben magasan kiemelkedett az egyházmegye lelkészei közül, mégsem teljesen magától értetődő, hogy a még fiatal és tapasztalatlan lelkészt előbb 1903-ban egyházmegyei jegyzővé választják és az egyházkerületi gyűlésre mint az egyházmegye képviselőjét küldik ki,[33] majd pedig 1904-ben az akkor összeülő országos zsinatra az egyik egyházmegyei képviselői helyre az esperes mellett őt választják meg.[34] Tagadhatatlan, hogy Baltazár ambicionálta ezeket a feladatokat, és tudatosan készült is rájuk. A politikai sajtóban való tevékenysége mellett időt fordított arra, hogy az egyházon belül nagy figyelemmel kísért zsinati előkészítő munkálatokból is kivegye a részét. A korábbi, visszhangtalanul maradt egyházjogi fejtegetései után most végre olyan problémakört érinthetett, amelyről bizonyos volt, hogy az egyházi közvélemény is figyelemmel fogja követni. Jogi képzettsége és szaktudása pedig lehetővé tette, hogy a nyilvánosság előtt mint avatott szakértő léphessen fel. A *Debreceni Protestáns Lap*ban 1902 folyamán rendszeresen publikálva számos egyházjogi kérdést érintett írásaiban.[35] A legtöbbször formai, illetve jogi finomságokat érintő cikkei azonban mégsem váltották ki a várt hatást. Ezekből az írásokból egy az egyház jogi rendszerét mélyen ismerő, annak hiányosságait felmérő és észszerű javaslatokkal szolgáló szakértő képe bontakozik ki. Mindez talán ahhoz elég is lett volna, hogy fiatal kora ellenére az egyházmegyéje zsinati képviselővé válassza. Baltazár azonban ennél szemmel láthatóan többre vágyakozott. 1902 végén, 1903 tavaszán végül meg is találta azt a témát, amely a következő években mintegy összefonódott a nevével, és amely az egyházon belül – és bizonyos mértékben azon kívül is – végül országosan is ismertté tette. Ez a téma pedig az egyházi adózás kérdése.

Az egyházi adózás ügye minden szempontból tökéletes választás volt. Az egyház minden adófizető tagját húsba vágóan érintette, ráadásul mivel az egyházi adózás az állami adózás elveit is figyelembe vette, az egyházon kívül is érdeklődésre tarthatott számot a kérdés, végül pedig tökéletesen alkalmas volt arra, hogy az egyházon belülre importált haladó–konzervatív, progresszív–reakciós ellentét e kérdés körül jegecesedjen ki. Az adózás kérdése, azon belül is a progresszív adózás eszméje ugyanis a radikális liberálisok kedvelt témája volt a századfordulótól kezdődően, több politikai program tartalmazta ezt a gondolatot.[36]

33 Az Alsószabolcs-hajdúvidéki Ev. Ref. Egyházmegye 1903. márczius 26-n Hajdúdorogon tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúböszörmény, 1903. 4. sz., 6.; 6. sz. 7–8.

34 Az Alsószabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye 1904. szept. 8-án Debreczenben tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúszoboszló, 1904. 5. sz. 6.

35 Baltazár Dezső: Lelkész-képzésünk. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1902/21. 333–334.; Baltazár Dezső: Az egyházi törvénykönyv külső rendje. In: uo., 1902/25. 399–401.; Baltazár Dezső: A zsinati törvényanyag terjedelme. In: uo., 1902/28. 443–445.; Baltazár Dezső: A zsinat-tartás ideje. In: uo., 1902/29. 459–461.; Baltazár Dezső: Incompatibilitás és érdekeltség. I–II. In: uo., 1902/30–31. 471–472., 483–485.; Baltazár Dezső: A törvény területi hatálya. In: uo., 1902/32. 495–497.; Baltazár Dezső: Egyháztagság. In: uo., 1902/33. 507–511.; Baltazár Dezső: Közhivatali viszony. In: uo., 1902/34. 519–522.; Baltazár Dezső: Az államhatalom befolyása az egyházra. I–III. In: Uo., 1902/35–37. 531–533., 548–550., 562–565.; Baltazár Dezső: A papok fegyelme. In: uo., 1902/42. 639–643.; Baltazár Dezső: „A lelkészválasztás." In: uo., 1903/8. 115–116.

36 Erényi Tibor: Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában. In: *Múltunk*, 1998/3–4. 103.

Az egyházi adózás kérdése a református egyházon belül ekkor már évek óta vitatott dolog volt. A 19. század második felétől megfigyelhető elvallástalanodás, illetve az áttérések számának megemelkedése mögött többen is a szegényebb rétegek számára elviselhetetlennek tartott adóterheket sejtették.[37] A megoldás tehát, nem csupán az egyház anyagi nehézségeit illetően, az adórendszer átalakításában rejlett. Az adócsökkentés azonban önmagában nem volt lehetséges az egyházközségek többségére jellemző rossz pénzügyi helyzet miatt, ezért számosan már a századforduló idejére eljutottak oda, hogy az állam kötelessége az egyház nemzetfenntartó érdemeiért cserébe anyagi támogatást adni. Erre a segítségnyújtásra pedig az 1848. évi XX. tc. 3–4. §-ainak a végrehajtása nyújtott volna tökéletes alapot.[38] Mindebből jól látható, hogy az egyházi adóreform egy igencsak széles és az állam–egyház viszonyrendszert is érintő kérdéskör volt, amely joggal tarthatott számot a szélesebb közvélemény figyelmére is. Azt is le kell szögeznünk, hogy nem Baltazár volt az, aki ezt a kérdést először felvetette, még csak azt sem mondhatjuk, hogy az érvei tartalmukat tekintve különösebben újszerűek lettek volna.

Az egyházi adózással kapcsolatos probléma lényege a következő: az 1891/93-as zsinat határozatai alapján az egyházi adó kivetése személyenként történt, és csupán egy viszonylag alacsony felső küszöbbel vette figyelembe az illető jövedelmét, illetve az általa fizetett állami adó mértékét. Az alacsony felső korlát következtében a legvagyonosabb egyháztagok aránytalanul keveset fizettek az egyház javára, míg a kisebb jövedelműek arányaiban jóval többet adóztak.[39] A konvent által kiküldött zsinat-előkészítő bizottság (tagjai között pl. Tisza Istvánnal) 1903 tavaszán állt elő az adóreformra vonatkozó tervezetével, mely bár az aránylagosság felé mozdult el, mégis az állami egyenes adót véve alapul, annak emelkedésével arányosan csökkentette az egyházi adó százalékos mértékét. Tehát a legnagyobb állami egyenes adót fizetők fizettek volna arányaiban a legkevesebbet.[40]

Baltazár először 1902 őszén írt a kérdéssel kapcsolatosan, már ekkor a közelgő zsinat legfontosabb témájának nevezve az adóreformot. Az igazán érdekes ebben a korai cikkében a hangvétel és a stílus. Amellett, hogy józanul érvel az igazságosság elve alapján az aránylagos adózás mellett, szinte meglepő, hogy egy alig két éve lelkészkedő, harmincas évei elején járó fiatal lelkész milyen módon beszél a konventről általában, és különösen az adótervezetet elkészítő Tisza Istvánról. A konventet azzal vádolta, hogy a zsinat közeli összehívásával, az érdemi vita lehetetlenné tételével csupán a konfrontációt akarja elkerülni, illetve a fennálló helyzetet kodifikálni. Tisza István pedig, aki a vagyonosabbakat kívánta védeni a nagyobb terheléstől, Baltazár

37 „Köznépünk nyögve a nyomor alatt, nem bírván fizetni az egyházi adót, nem a napról-napra emelkedő tengernyi kiadásokat, eldobják magukról a ledobhatót: az egyházit, lesznek felekezetnélküliek; vagy otthagyják a mágnások s koldusok hazáját s fájó szívvel elvándorolnak a messze idegenbe." Homoky György: Megjegyzések a protestáns közönyösség című cikkre. In: *Protestáns Pap*, 1906/9–10. 265.

38 Így kérte már a Konventet a Tiszántúli Egyházkerület 1903-as közgyűlése is, hogy az egyházi adózás reformját kösse össze a 48:XX. tc. végrehajtásának ügyével.

39 Egyházi törvények az Evangeliom Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházban. A Budapesti 1891–93-ik évi országos zsinat megbízásából. Közzéteszi: Tóth Sámuel. Bp., 1894. 64–71.

40 Baltazár Dezső: A zsinati előmunkálatok állása. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/10. 150–152.

szemében a „jobbágyi" adózás fenntartója volt, ami szerinte a 20. század elején már elképzelhetetlen. A fiatal lelkész pedig az egyház vezető testületével és legtekintélyesebb világi képviselőjével szemben a közvéleményhez apellált, bízva abban, hogy annak nyomása alatt a retrográd irányzatnak is meg kell hajolnia.[41]

1903 folyamán Baltazár írói stílusában komoly fordulat állt be. Az adóügyi vitához hozzászóló cikkei folyamatos radikalizálódást mutatnak retorikájukban. Az év tavaszán még száraz egyházjogi érveléssel próbálta bizonygatni, hogy az addiginál igazságosabb lenne az általa aránylagosnak nevezett adórendszer. Kiállt amellett, hogy az adóreformot, mely részben, az arányosítás mellett valójában adócsökkentés is lenne, össze kell kapcsolni az 48. évi XX. tc. végrehajtásának követelésével. Az államtól kapott támogatásnak kellene az adócsökkentés által keletkező lyukakat betömnie.[42] A későbbiekben a tartalom nem változott, csupán az azt alátámasztó érvek és Baltazár retorikája. Tisza István az 1903 tavaszán írott – részben kimondottan Baltazár gondolataira reflektáló – cikkében, habár arányosítást vett tervbe, mégis mind az állami költségvetést, mind pedig a vagyonosabb egyháztagokat kímélni próbálta.[43] Előbbit az egyházi autonómiára hivatkozva, utóbbit pedig azért, hogy a túlzott megterhelés miatt el ne veszítse az egyház a vagyonosabb tagjait. Tisza konzervatív higgadtsággal óvott a radikalizmustól és a délibábok kergetésétől.[44] Érvelése szerint mindez megfelel az evangéliumi egyenlőség elvének, melyet sértenének azzal, ha nem mindenkitől ugyanannyit kérnének. Baltazár kapva kapott az alkalmon, hogy végre méltó ellenféllel – a más téren is sokszor megtámadott Tiszával – találta magát szemben a küzdőtéren. A saját igazának védelme mellett több új retorikai elemet emelt be a diskurzusba. Minden bizonnyal a konzervatív erők legmélyebb félelmeire alapozott akkor, amikor a szocializmus rémét is felemlegette az írásaiban. Egyrészt azzal érvelt, hogy az egyre hangosabban követelőző szocializmushoz képest még mindig visszafogott a kérésük: „Aránylagos és pedig szigorú aránylagos teherviselés megállapítását vártuk, ma a mikor már harsogják a szociálisták a progresszivitást..."[45] Később pedig azzal hozakodott elő, hogy a szocializmus nyomásának engedni kell, meg kell hajolni, mert a merev ellenállás katasztrófához vezet: „Az előítéletek, a megkövesedett konzervativismus ideje lejárt; a szocialismus tulzott követeléseivel szorít előre; merev ellentálláshoz gyenge is, nem is méltó a mi egyházunk; a jogos követelések előtt meg kell hajolni, mert különben a jogtalanokkal együtt fognak diadalra jutni s ennek a diadalnak a mi egyházunk lesz egyik áldozata."[46] Mindezen túl pedig megpróbálta a kérdést a „gazdagok", az egyházat vezető „földesurak", illetve a presbi-

41 Baltazár Dezső: A konvent és az egyházi adóreform. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1902/51. 819–820.

42 Baltazár Dezső: Az egyházi adó-reform. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/13. 195–198.

43 Tisza István: Néhány szó az egyházi adózási javaslathoz. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/17. 257–259.

44 Számosan képviselték ezt a fontolva haladó, az arányosítást csak fokozatosan elérni kívánó nézetet: pl. Pokoly József: Az egyházi adó-reform kérdéséhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1903/4. 49–52.

45 Baltazár Dezső: Egyházi adóügyünk reformja. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/18. 274.

46 Baltazár Dezső: A törvénytervezet adóreformja. II. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/32. 482. Később így ír: „A kor pedig halad az emberi jogok tisztázásának méltóságos útján., a socialismus hajtja, kényszeríti a konzervativismust előre s ha nem halad, diadalszekeréhez láncolva triumphál végig vele a győzedelmi

tériumokat megtöltő vagyonosabb egyháztagok, másrészről pedig a „szegény nép" ellentétére redukálni. Különösen érdekes, hogy a csupán néhány hónappal korábban is még tisztán jogi érvelésre alapozó Baltazár eljutott odáig, hogy a választott egyházi szervek – presbitériumtól fel a konventig – legitimitását megkérdőjelezze, mondván, hogy azok csupán egy kasztot, egy kiváltságos réteget képviselnek, semmibe véve a „nép" érdekeit. Az egyházi adminisztráció világi elemei ellen megfogalmazott kritika nem új keletű, a századforduló körül a legkülönbözőbb teológiai irányzatokhoz köthető lelkészek foglalkoztak a „hierarchia" (ti. a lelkészi kar) és a „küriarchia" (ti. a világiak) egyházon belüli harcával, és az utóbbiak kártékony befolyásával az egyház vezetésében.[47] Meggyőződésük volt ugyanis, hogy a lelkészek háttérbe szorításával az egyház belső életét a különféle hatalmi, politikai érdekek mentén szerveződő csoportosulások határozzák meg.[48] Baltazár azonban ezt a már meglévő kritikát bontja ki és tölti meg új tartalommal: valójában nem is csupán a lelkészek, hanem az általuk képviselt nép állnak szemben a világiak elnyomásával. Az egész egyházi adóreform ügye pedig éppenséggel ennek a két tábornak az egyházon belüli harcáról szól.[49] Az érvek, a tartalom adott volt, Baltazár társított hozzá egy harcias, már-már forradalmi retorikát, mely az elnyomó–elnyomott antagonizmusra építve, a „nép" érdekeinek felkarolásáról beszélt. A felvetett kérdés – az adóreform – ebben a felfogásban pedig túlmutat önmagán: a kudarc esetére az egész egyház bukását vetítette előre.[50]

A sajtóban folytatott agitációja az adóreform ügyében meghozta végre Baltazárnak az országos ismertséget. Az ügy összeforrott a személyével, nevét Tisza Istvánéval együtt emlegették. Jól mutatja növekvő elismertségét, hogy 1903 őszén már őt kérték fel a tekintélyes Magyar Protestáns Irodalmi Társulat vándorgyűlését megnyitó igehirdetés megtartására.[51] A végül halasztások után 1904-ben megnyílt budapesti zsinatra Baltazár mint egyházmegyéje képviselője érkezhetett, itt élőszóban is nagy vehemenciával képviselte az adórendszer progresszív átalakításának ügyét. A zsinati ülésekről tudósítottak a napilapok, ám ennél lényegesebb, hogy a *Debreceni Protestáns Lap* új tulajdonos-szerkesztője, a debreceni teológia professzora, Erőss Lajos 1905 januárjától lehetőséget adott Baltazárnak, hogy az újság hasábjain a zsinati ülésekről

uton, melyen – ha az idők jelét nem értjük – az eltaposottak, legázoltak mi leszünk." Baltazár Dezső: A törvénytervezet adóreformja. V. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/35. 516.

47 Hasonlóan érvelt: Zoványi Jenő: A zsinati törvény-tervezet a küriarchikus irány szolgálatában. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/37. 547– 551. Ld. még Szász Lajos: A református közpapok mozgalma. i. m.

48 Baltazár már 1903 decemberében egy az addigi lapokat, köztük a Magyar Szót is felváltó, kimondottan a protestáns lelkészek számára fórumot biztosító politikai lap alapítását szorgalmazta. Ld. Baltazár Dezső: Protestáns papok politikai folyóirata. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/49. 739–740.

49 Baltazár Dezső: A törvénytervezet adóreformja. III–V. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/33–35. 491–492., 503–504., 515–516.

50 Már a zsinat előtt többen biztosították Baltazárt – kimondottan őt, és nem csupán az általa képviselt elveket! – támogatásukról. Pl. Erőss Lajos: A csökkenő százalék. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/19. 289–291. Lényegében egyet értett vele, főképpen a szocialisztikus mozgalmak értékelése szempontjából: Lencz Géza: Gondolattarlózás az egyházi adózás mezejéről. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/21. 321–323.

51 Baltazár Dezső: A „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság" 1903. évi nagyváradi gyűlésére alkalmi egyházi beszéd. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/41. 611–614.

tudósítson, kommentálva a történéseket. Baltazár a zsinati gyűlésre saját határozati javaslattal érkezett, amely az összes egyházközségre kötelező jelleggel írta volna elő az állami adót alapul véve az aránylagos adórendszert.[52] Kemény és radikális fellépésével a zsinaton is sikerült elérnie, hogy a viták középpontjába kerüljön, és bár számosan a tekintélyesebb zsinati atyák közül elutasították a véleményét, mégis viszonyítási pont volt az állami adóhoz igazítandó egységes egyházi adóra vonatkozó javaslata. A november 18-i ülésen robbant ki Baltazár sokadszor hangoztatott javaslata körül a vita. A vagyonosabb egyháztagok nagyobb megterhelése mellett Baltazár – némileg talán a „karzatnak" vagy inkább a sajtó munkatársainak is beszélve – azzal érvelt, hogy „a szegényebb néposztály méltán megütközik azon, hogy a gazdagabbak nem járulnak az egyház költségeihez vagyonuk arányában."[53] Hegedűs Sándor vállalta az ellenvélemény kifejtését, Baltazár javaslatát „szocialisztikus ízűnek" nevezte, a vagyonosok elleni „gyűlöletét" pedig visszautasította. Habár a maga teljességében nem sikerült Baltazárnak elfogadtatnia a zsinattal az általa képviselt elveket, a következő év tavaszán, amikor az egyházi adózásról végül döntött a zsinat, bizonyos részleteket beemeltek a javaslatából a törvénytervezet szövegébe.[54] Az egyházi adózás körüli harcok eredményeit tehát joggal könyvelhette el sikerként a fiatal lelkész.

Első lépések a politika porondján

Ismerkedés a szocializmussal

Baltazár Dezső pályája szempontjából megkerülhetetlen kérdés a szocializmussal mint eszmével, illetve egészen konkrétan az Újjászervezett Szociáldemokrata Párttal (ÚSZDP) való kapcsolatának felderítése. Habár Baltazár még 1920-ban megjelent visszaemlékezéseiben is részletesen – bár talán nem teljesen őszintén – vallott az ÚSZDP-vel, illetve annak vezetőjével, Mezőfi Vilmossal fenntartott nexusáról,[55] a Baltazárral foglalkozó történeti irodalom meglehetősen „szemérmesen" kezelte mindeddig ezt a témát. Czeglédy Emmánuel többször említett életrajzában is olvashatunk röviden Baltazár agrárszocialista nézeteiről, illetve arról, hogy az ÚSZDP egy „liberális és nemzeti" programot dolgozott ki, amely a kálvinista földműves nép érdeket képviselte. Czeglédy szerint Baltazár az 1910-es években a párt agitációs „modora" miatt szakította meg a szervezettel a kapcsolatot.[56] 1957-ben Kádár Imre már nem tartotta fontosnak Baltazár és Mezőfi, illetve az ÚSZDP kapcsolatára utalni, habár megemlítette, hogy a Lelkészegyesület és maga Baltazár is „radikális" és „demokrata" nézeteket képviseltek, amelyeket azonban véleménye szerint Baltazár püspökké választása után később elárult.[57] Ezzel Kádár mintegy megteremtette

52 *Budapesti Hírlap*, 1904. nov. 16. 7.; 1904. nov. 17. 7.
53 *Budapesti Hírlap*, 1904. nov. 19. 13.
54 *Budapesti Hírlap*, 1905. márc. 28. 10.
55 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből i. m. 104–107.
56 Czeglédy Emmánuel: Dr. Baltazár Dezső i. m. 58–59.
57 Kádár Imre: Egyház az idők viharaiban i. m. 18–29.

a Baltazár elvcseréjéről, vagy finomabban szólva, a „konzervatív fordulatáról" szóló elterjedt narratívát. A „reakciós", „konzervatív" árral úszó radikális püspök képe mellett már élete során főképp a politikai katolicizmus konzervatív oldaláról érte Baltazárt támadás szocialista múltja miatt.

Az 1980-as évek elején Csohány János az egyház és a politika dualizmus kori kapcsolatáról értekezve Baltazár ÚSZDP-tagságáról mint a református egyház haladó politikai irányvonalát jelző tényről beszélt. Megjegyzi azonban, hogy a párttagság bizonytalan, egyidőben szüneteltetve lehetett.[58] Nem sokkal később, Irinyi Károly már határozottan tagadta – bár egyáltalán nem Baltazár iránti szimpátiából –, hogy Baltazárnak bármiféle köze lett volna akármilyen szocialista párthoz.[59] Leel-Össy Lóránt Csohány nyomán említi meg a Mezőfi-kapcsolatot, majd érdekes módon azt is állítja, hogy Garamival és a Szociáldemokrata Párttal is „kiegyensúlyozott" volt a püspök viszonya.[60] Tarján G. Gábor tanulmányában természetes folyamatként írt Baltazár balra tolódásáról, amelynek következtében Mezőfi eszméinek „propagálója" lett.[61] Szabó Zoltán 2006-ban megjelent, Baltazárt teljesen egyoldalúan pozitívan ábrázoló kötete pedig egyetlen szóval sem említi a szocialista kapcsolatot.[62] Baráth Béla Levente elsősorban Baltazár 1920-as visszaemlékezése alapján állítja, hogy nem volt az ÚSZDP tagja, annak irányvonalát azonban támogatta, lapjába többször írt, illetve egyébként is szociálisan érzékeny volt lelkészi pályája elejétől kezdve. Szocialista eszméit, az említett cikkeket azonban Baráth sem idézi, elemzi.[63] Látjuk tehát, hogy az életével foglalkozó írások nagyon eltérő adatokkal rendelkeznek Baltazár és a szocializmus kapcsolatára nézve, melyet a narratívájuktól függően helyeznek reflektorfénybe, vagy felejtenek el szinte teljesen.

A református egyház és a szocializmus kérdésköre a századforduló idején

Mielőtt Baltazár Dezső szocializmussal kapcsolatos állásfoglalásait vizsgálnánk meg, fontosnak tartjuk, hogy legalább vázlatosan feltárjuk, hogy a szocializmus kérdésköre milyen tálalásban, milyen kontextusban jelent meg a századforduló magyar református közbeszédében.

Több okra is visszavezethető, hogy egészen az 1890-es évekig szinte semmilyen mérvadó állásfoglalást sem találunk a szocializmussal kapcsolatosan a magyar református sajtóban. Egyrészt közrejátszott mindebben az a tény, hogy a református közösség ekkor még kimondottan a vidéki, alföldi régióban volt nagyobb tömbben képviselve, így a főváros kiformálódó munkásrétegének problémáival csak kevesen kerültek kapcsolatba. Éppen ezért valójában a református közvéleményt az évtized második felében is elsősorban az alföldi agrárszocialista mozgalmak formájá-

58 Csohány János: A reformátusság és a politikai, szociális kérdések. i. m. 106.
59 Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás i. m. 278.
60 Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső püspök élete i. m. 76.
61 Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső. i. m. 27.
62 Szabó Zoltán: A díszpolgár püspök i. m.
63 Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés i. m. 50–51.

ban kezdte el érdekelni a szocializmus. A szocializmus elméleti kérdéseit elsősorban a *Protestáns Szemle* – nagyobb lélegzetű írások számára teret biztosító – hasábjain taglalták. 1900-ig azonban itt is csupán egy-egy tanulmányt találunk a témában, melyek mintegy megbújnak a főképp egyháztörténeti, kisebb részben pedig teológiai témájú dolgozatok között.[64]

Az inkább elméleti jellegű fejtegetések mellett az évtized második felétől találunk azonban olyan írásokat, melyek a magyar vidék agrárszocialista jelenségeire kerestek válaszokat. Igazából néhány konkrét kérdés körül zajlott kisebbfajta vita a protestáns sajtóban ezekben az években. Egyesek határozottan kitartottak amellett, hogy a szocializmusnak mindenfajta, vagy legalábbis a legtöbb megjelenési formája egyház- és vallásellenes.[65] A kérdéssel kapcsolatosan megnyilatkozók java része amellett tette le a voksát, hogy elsősorban erkölcsi jellegű a kérdés, mint ilyen pedig vallásos úton, egyfajta „keresztyén szocializmus" kiépítésével oldható meg.[66] Az erkölcsi okok között elsősorban a régi, hagyományos patriarchális szemlélet kimúlását, illetve az alsóbb rétegek mohóságát, kapzsiságát emlegették. A feladat tehát a vagyonosabb rétegek önzésének csökkentése, illetve az alsóbb osztályok erkölcsösebbé tétele, részükről az elégedetlenség megszüntetése lenne, összességében pedig a keresztyén társadalom szellemi alapjainak a helyreállítása. Ebből a szempontból pedig az egyházaknak nevelő, békítő, a feszültségeket csökkentő közvetítő szerepe lenne. Az állami szerepvállalást szintén hangsúlyozták egyesek, mint ami ellensúlyozhatja a szocialista bujtogatás negatív hatásait. Konkrét lépésre, társadalmi vagy politikai akcióra azonban nem sokan voltak készen.[67] Ezen korai írások megegyeznek abban, hogy a szocialista mozgalmakról – akár agrárszocialista, akár pedig az MSZDP tevékenységéről beszélünk – nagyon negatívan nyilatkoznak, másrészt viszont próbálnak a szocializmussal szemben valamiféle, még ha mégoly naiv, de gyakorlati programot felvázolni. A századforduló felé közeledve pedig már egyre több olyan hang vegyült a szegényeket türelemre és megértésre intő szavak közé, mely elismerte, hogy az alsóbb néprétegek helyzete kimondottan rossz, változtatásért kiált.[68]

64 Csiky Kálmán: A régi socialismusról: In: *Protestáns Szemle*, 1893/4. 434–457., Pulszky Ágost: A jelenkori társadalmi mozgalmakról és tanokról. In: *Protestáns Szemle*, 1894/1. 43–59., Szlávik Mátyás: A socialismus és a keresztyénség. In: *Protestáns Szemle*, 1895/9. 489–494., Raffay Sándor: Az első keresztyének socialismusa. In: *Protestáns Szemle*, 1900/1–10. 405–420.

65 Gergely Antal: Keresztyénség és szociálizmus. In: *Protestáns Eegyházi és Iskolai Lap*, 1898/30. 465–467.; Gergely Antal: Szociálizmus: atheizmus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1898/33. 513–514.

66 Bernát István: Egyházunk feladata a szocializmussal szemben. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1899/48. 753–756.

67 Szentmártoni: A paraszt socializmus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1897/27. 417–419.; Rácz Kálmán: A lelkész és a szociálizmus. I–II. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1900/4–5. 49–51., 65–67.

68 Kiemelkedik a kortárs protestáns megnyilatkozások közül Bernát István több írása, köztük a már idézett Bernát István: Egyházunk feladata i. m. is. Bernát egyrészt nagyon őszintén és kíméletlenül beszámol a városi munkásság és az agrárproletariátus nyomoráról, másrészt pedig – főképp az ezt követő évtizedekben – gyakorlati tervekkel is előállt, mindezt pedig egy organikus, konzervatív társadalmi-erkölcsi megújulás keretébe illesztve képzelte el. Bernát maga többször is hitet tett amellett, hogy a katolikus vezetés alatt álló keresztényszocialista mozgalom a a protestánsok példaképe lehet, ami miatt számosan, köztük Baltazár Dezső is támadta őt. Ld. Baltazár Dezső: A zsinatról. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1906/14. 211–212.

Egyrészt immár többen elismerték, hogy a szocializmus követelései jogosak, másrészt pedig határozott meggyőződés alakult ki azzal kapcsolatosan, hogy nem elzárkózni kell, hanem a szocialista mozgalomban való részvétellel kellene mintegy krisztianizálni az egyébként nem kimondottan keresztyén szellemiségű szocializmust. Összességében pedig elmondható, hogy az új évszázad első éveire a szocializmus mint kérdéskomplexum immár szélesebb rétegeket mozgatott meg a református egyházon belül is. Juliane Brandt a *Protestáns Szemle* első világháborút megelőzően publikált cikkeit vizsgálva jutott arra, hogy a legtekintélyesebb protestáns lap eszmeisége inkább a konzervatív megoldások felé hajlott, a belmisszió szociális térre kiterjesztett tevékenységében látta a választ a társadalmat feszítő kérdésekre.[69] 1903-ban a legpatinásabb protestáns tudományos grémium, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közgyűlésén mondta el alapvetően konzervatív, a gyökeres változtatásoktól ódzkodó, a jelenlegi viszonyok fokozatos fejlesztésében bizakodó beszédét Tisza István gróf.[70] 1904 nyarán pedig ötven teológushallgató vitatta meg konferenciájukon a legmegfelelőbb eljárást a szocializmussal kapcsolatosan. Arra jutottak, hogy a lelkészi karnak nem gátolni, hanem irányítani kellene a szocialista mozgalmat.[71] Ekkor már azonban, ugyan nem a *Protestáns Szemle* vagy éppen a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain, de az is előfordulhatott, hogy valaki egyházi lapban egy konkrét szocialista pártról kifejezetten pozitív színezetben írjon. Márk Ferenc okányi lelkész 1904 során több cikkében is foglalkozott a szocialista követelésekkel, kiemelve, hogy a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt nem egyház- és nemzetellenes, kifejezetten nyitott lenne a lelkészek közreműködésére.[72] Írására kimondottan pozitív reakciók érkeztek, melyek már a szocializmussal való kibékülésről szóltak, részben természetesen a konfliktusok elkerülése végett.[73] 1903-ban már volt olyan református lelkész, aki magát a *Magyar Szó* hasábjain szociáldemokratának nevezte, Tiszát pedig mind a szocialistákat elítélő nyilatkozata, mind pedig a progresszív adózás ellenzése miatt élesen támadta. Ezt az első, akkor még egyedi nyilatkozatot követően 1904–1905 táján már több magát szocialistának valló lelkész borzolta a kedélyeket a konzervatívabb egyházi vezetők körében.[74]

Az egyház felső vezetése, egyházmegyei szinten és afölött általában véve teljes mértékben össze volt fonódva a fennálló politikai rendszerrel. Az egyházat vezető világiak – gondoljunk csak Tisza Istvánra vagy Bánffy Dezsőre – a politikai rendszer fenntartásában, és nem pedig annak akár szocialista szempontból történő újragondolásában vagy átalakításában voltak érdekeltek. Az egyház lelkészi vezetői pedig szintén a politika helyi vagy országos szintű vezetőinek, a nagyobb politikai pártok

69 Juliane Brandt: Der ungarische Protestantismus und die westeuropäische soziale Entwicklung im Spiegel der Zeitschrift „Protestáns Szemle" 1889-1914. In: Hungarológia 7. Bp., 1995. 55–87.

70 A szoczializmus és az egyház. Tisza István gróf beszéde a Prot. Irod. Társaság 1903. évi közgyűlésén. Bp., Hornyánszky Viktor kiadása, 1903.

71 Theologusok konferenciája. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1904/23. 405–406.

72 Márk Ferenc: A socialisták és a ref. lelkészi kar. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/20. 307–308.

73 Őry Tamás: „A socialismus és a ref. lelkészi kar." In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1903/23. 356.

74 Varga Dezső: Gróf Tisza István és a szoczializmus. In: *Magyar Szó*, 1903. okt. 3. 10–11.

kegyeinek köszönhették emelkedésüket az egyházi ranglétrán. Mint majd az 1908-as és 1911-es tiszántúli püspökválasztási küzdelmek kapcsán látni fogjuk, valójában nem egyes személyek, hanem a jelöltek mögött álló politikai erők harcáról beszélhetünk. Ebben a közegben egyáltalán nem csoda, ha a – nevezzük így – egyházi *establishment* lapjai, a *Protestáns Szemle* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* némi megszorítással pedig a többi egyházkerületi hivatalos és félhivatalos újság inkább a szocialista agitációra reagáló konzervatív politikai véleményeket tükrözte, csakúgy, mint az egyházi vezetőréteg – mely kezében tartotta ezeket a lapokat – legnagyobb része. Nem véletlen tehát, hogy a szocialista eszmékkel rokonszenvező egyházi vélemények is elsősorban „világi" újságokban juthattak csak szóhoz. Az egyháztörténet-írásunk komoly hiányossága, hogy eddig – korábban részben ideológiai okokból – megelégedett a konzervatívabb nézeteket tükröző lapok vizsgálatával, és a kutatást nem terjesztette ki szélesebb körre.[75]

A Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt és a protestáns egyházak

A Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot Mezőfi Vilmos (1870–1947), eredetileg zsidó vallású, magát szegény sorból felküzdő újságíró alapította meg 1900-ban.[76] Mezőfi a szociáldemokrata pártban politizált, de miután 1899-től kezdődően többször éles kritikával illette a pártvezetést, mivel az elhanyagolta a vidéki agrárproletariátus és a kisgazdaréteg politikai szervezését, 1900 tavaszán kizárták. Ő azonban nem sokkal később 200-nál is több taggal már meg is alapította az ÚSZDP-t. A párt 1900. április 18-án kiadott programja a szociáldemokrata párt követeléseinek számos elemét átvette. Programjukban a termelési eszközök közös tulajdonba vétele mellett a munkás-érdekvédelem, az általános és titkos választójog követelése, az ingyenes, „vallásfelekezet nélküli" oktatás eszméje is helyet kapott. Számos függetlenségi követelés (pl. önálló vámterület és magyar államiság elismerése) mellett kiemelten a vidéki, földműveléssel foglalkozó rétegek, a kisgazdák, földmunkások és kubikusok érdekeivel foglalkoztak.[77]

A párt elsősorban azt az űrt próbálta meg betölteni, amely a Várkonyi-féle agrárszocialista mozgalmak lecsengése után keletkezett a dél-alföldi régióban. Mivel az MSZDP leginkább a nagyvárosi ipari munkásságot próbálta elérni, Mezőfiék számára komoly tér nyílt Csongrád, Bihar, Hajdú és Békés vármegyék területén az agrárnépesség megszervezése terén. Programjuk, mely ugyan hangoztatta a nemzetközi

75 Kiemelendőek Klestenitz Tibor sajtótörténeti írásai, amelyek a szakirodalom régi, berögzött sémáit kívánják meghaladni. Ld. Klestenitz Tibor: A Magyar Szó mint protestáns napilap? In: Uő: Fejezetek az egyházi sajtó történetéből. Bp., 2020. 21–32.

76 Életével kapcsolatosan ld. Takács József: A földmunkásmozgalom története. Bp., 1926. 69–77.; Farkas Dezső: Mezőfi Vilmos és az „újjászervezettek". (Mezőfi születésének 100. évfordulójára.) In: *Alföld*, 1970/6. 49–56.; Farkas József: Mezőfi Vilmos. In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Szerk. Varga Lajos, Bp., 1999. 428–429.

77 Az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt programja. In: Magyarországi Pártprogramok 1867–1919. Szerk. Mérei Gyula, Pölöskei Ferenc. Bp., 2003. 197–201.

munkásság testvéri kapcsolatainak fontosságát, kimondottan visszafogott volt, a későbbiekben egyre hangsúlyosabb nemzeti elemekkel gazdagodott. Mezőfi tudatosan építette fel pártja imázsát, amelyben a nemzeti eszme, illetve a kereszténységgel szembeni pozitív attitűd kiemelt szerepet kapott. 1901-ben megszerezte a *Szabad Szó* című hetilapot, melyet széles körben elterjedt politikai lappá fejlesztett. Mezőfi számára a választójoggal rendelkező kisbirtokosok megnyerése, illetve a helyi intelligenciával fenntartott jó kapcsolat nagyon fontos eszköznek bizonyult. Így jutott el 1903–1904 táján oda, hogy a dél-alföldi régióban jelentős református közösség vezetőivel, a lelkészekkel és tanítókkal felvegye a kapcsolatot.[78]

Ekkoriban helyi szinten már több református lelkész biztosította szimpátiájáról a párt munkáját, egy-két lelkész pedig még arra is hajlandó volt, hogy a párt lapjában propagálja az ÚSZDP eszméit, illetve megkísérelje megvédeni a pártot az őt ért támadásoktól. 1903 elején két református lelkész vitájáról olvashatunk a lapban, akik a párt vélt keresztényellenességéről diskuráltak. A somogydarányi református lelkész, Varga Dezső (1866–1931) cáfolta a család- és házasságellenességre vonatkozó vádakat, csakúgy, mint a földosztással kapcsolatos híreszteléseket, ez utóbbi szerinte csupán a kötött hitbizományi, egyházi és állami birtokok felosztására vonatkozik. Szerinte a párt úgy általában pedig nem forradalmi, hanem csupán a jézusi parancs beteljesítője, amikor a szegények anyagi jólétének előmozdításán fáradozik.[79] Ez év nyarán a lap már az éppen összeülő református zsinatot intette óva attól, hogy a szociáldemokrácia elleni harcot feladatul tűzze ki a lelkészek és tanítók számára. Márk Ferenc *Debreceni Protestáns Lap*ban megjelent, már idézett, pozitív hangvételű cikkére reflektálva pedig kijelentették, hogy örömmel lesznek „keresztyén szocialisták", ha az egyház végre a szegények oldalára áll.[80] Néhány héttel később a pártprogram keresztény felekezetekre vonatkozó passzusait vette védelmébe Varga Dezső. Szerinte ugyanis az állami támogatástól, földektől és iskoláktól megfosztott egyházak tudnának igazi lelki szolgálatot végezni. Valójában tehát ezek a követelések nem vallás- és egyházellenesek, hanem csupán a klerikalizmus alatt vágják a fát.[81]

A *Szabad Szó* hangsúlyozottan próbálta a párt által képviselt álláspontot a protestánsok számára vonzóvá tenni. A kereszténységgel, egyházakkal kapcsolatos kritikájukat általában a római katolikus egyház elleni támadásra szűkítették le, terepet engedve mindezzel az alföldi tömbreformátus vidékek tradicionális katolikusellenességének. A klerikalizmus elnyomó, (vallás-)szabadságellenes tevékenységének kritikája, mely a lap szerint az igazi szabadelvűség ellensége, szintén nyitott fülekre talált a liberalizmus iránt elkötelezett protestáns rétegek köreiben. A katolikus egyház hatalmas vagyonának tervezett elvétele, a földbirtok felosztása pedig egyszerre jelentett volna elégtételt a gyakran nyomorgó falusi lelkészek és tanítók számára,

78 A párt szervezésének kezdeti szakaszára nézve ld. Fancsovits György: A Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt történetéből 1901–1905. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1995. 159–202.

79 A mi papunk a szocziáldemokrácziáról. In: *Szabad Szó*, 1903/1. 1–2.

80 Az egyház és a szocziáldemokrácia. In: *Szabad Szó*, 1903/23. 2–3.

81 Varga Dezső: A vallás ellen küzd-e a szocziáldemokráczia? In: *Szabad Szó*, 1903/35. 1.

illetve a földéhségtől az egykézés vagy a kivándorlás felé szorított protestáns kisbirtokosok és agrárproletárok számára is. Nem mellesleg pedig az egyházi adóterhek enyhítését is elhozhatta volna a katolikus birtokok szekularizációja.[82]

Sok szempontból tehát az újjászervezett szociáldemokraták és az alföldi protestáns lelkészi kar és tanítók érdekei, céljai találkoztak ezekben az években. Nem véletlen, hogy Mezőfi lapja az 1903-as esztendőt egy szinte profetikus vezércikkel zárta le, melyben a következő év áttörését jósolták meg.[83] A protestáns egyházakkal fenntartott kapcsolat egyébként is nagyon foglalkoztatta a párt vezetőségét. Nem véletlen, hogy több cikkben és kiemelt helyen foglalkoztak ezzel a témával. Egyáltalán nem meglepő, hogy az egyházi sajtó – mint fentebb láttuk – szintén ebben az időszakban kezdett el behatóbban foglalkozni a szocializmus gyakorlati kérdéseivel is. Ahogy az ÚSZDP szervezése, a helyi szintű párt- és népkörök kiépítése haladt, úgy került egyre több református lelkész és tanító is napi szintű, közvetlen kapcsolatba a szocialista eszmékkel. A fogadtatás természetesen közel sem volt mindenhol olyan pozitív, Nagylétán például éppen a református lelkész, Marjai Péter próbálta meg a népgyűlést szétveretni.[84] A mozgalom újszerűsége, dinamikus fejlődése (a párt szervezeti kiépülése, tagságának növekedése nagyjából 1905-ig töretlenül ívelt felfelé), az egyházak ügyeivel kapcsolatos rendszeres állásfoglalásai egyeseket félelemmel töltöttek el, mások pedig fokozott érdeklődéssel és nyitottsággal válaszoltak a párt felhívására. A kimondottan vékony értelmiségi, intelligens vezetőréteggel rendelkező párt komoly vonzerőt gyakorolhatott egy-egy vidéki, ambiciózus fiatal lelkészre. Ezek a gyakran fiatal, vagy éppen egyéb okokból a lelkészi kar peremére

82 Farkas József: A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1993/1–4. 215–217.

83 „Mi, szociáldemokraták vagyunk a názáreti Jézus igazi követői. Ő hirdette: Szeresd felebarátodat, mint enmagadat. Ő hirdette: Egyenlő az ember, a koldus, a király, mert szabadnak és egyenjogúnak született mindenki. Ő mondotta: Csak az egyék, aki dolgozik. Ezeket hirdetjük mi is. (…) 1904 esztendő előtt keresztre feszítették az eszmét. Az feltámadt a sírból s diadalmasan járta be a világot. Ekkor támadtak farizeusok, hamis írástudók, az önzés tőkéjét kovácsolók seregei, jöttek a papok és keresztre feszíttetett az eszme másodszor is. A sír fölött, melyben Jézust eltemették, a bűnös kezekkel, zsarnokságnak, népbutításnak hatalmas várát építették a hamis apostolok. Mialatt szemforgatással hirdették Jézus tanát a szegénységről, szelídségről és alázatosságról, az egyház némely urai lábbal tapodva e tant, tobzódtak a földi javakban, melyeket a sötétségben tartott munkásnéptől harácsoltak el. Évszázadokon át a legrettegettebb hatalom volt a római pápa, a jászolban született, a mezítláb vándorolt, a keresztfán halt szegény Jézus földi helytartója. És akik Jézustól kölcsönözték nevüket a jezsuiták, – hol az a könyvtár, melyben gaztetteik krónikája elférne?! És ma is, ők az urai még ennek a világnak. Milliókat érő templomokban, gyémántos, aranyos feszületekkel dicsőítik Jézust, akinek emlékét az egész emberiség borzasztó kárára ily czudarul kihasználták a maguk javára. (…) Bennünk, szociáldemokratákban világít az igazi krisztusi világosság, melyet a jezsuiták meg nem tudnak hamisítani. (…) Elvtársak, ünnepeljétek karácsonyt, mert Jézus a tietek volt, a szegényeké, az elnyomottaké, a kizsákmányoltaké. De nem volt az övéké – bármily fennen hirdetik is – a gőgösöké, a zsarnokoké, az »uraké« és a papoké! Ezek használták ki hírét és nevét, pedig ő értünk élt és szenvedett. Te szegény magyar nép, álld körül a betlehemi jászolt, amelyben az igazság, egyenlőség és felebaráti szeretet született. Álljad körül és hidd és várd, hogy ismét ki fog törni sírjából az eszme, az igazság, a népfenség, amelyet mi most a szociáldemokráciában hirdetünk. Ki fog törni és meg fogja váltani a tőke, a farizeusok, a jezsuiták és a hamis írástudók jármában görnyedező világot." Megszületett Jézus Krisztus. In: *Szabad Szó*, 1903/52. 1.

84 Marjai Péter tiszteletes úr. In: *Szabad Szó*, 1903/41. 3.

szorult, de mégis törekvő lelkészek nézeteiknek korábban nem találtak megfelelő fórumot. A Pályi Ede szerkesztette *Magyar Szó* mellett most a szociáldemokrácia felé nyitottabb lelkészek az ÚSZDP lapjában, a *Szabad Szó*ban találtak rá arra a lehetőségre, amelyet kerestek. Baltazár Dezső is azok közé tartozott, akik a párt alföldi terjeszkedésében, politikai sikereiben felfedezték a lehetőséget.

A fiatal hajdúszoboszlói lelkész tudomásunk szerint először 1903 májusában foglalkozott a szocializmus jelenségével. A *Független Hajdúság*ban megjelent cikkében erősen szkeptikus hangot ütött meg a „vörös szocializmussal" szemben. Remélte, hogy nem éri el a Hajdúságot a szocialista izgatás. A nép közé kijáró agitátorokat pedig egyenesen a gyújtogatókhoz hasonlította. A probléma szerinte már a szocialista eszme alapvetésénél tetten érhető. Baltazár szerint: „A szocializmus a szeretet munkáját akarja elvégezni a szegényen, a szűkölködőn s ezt a munkát a szeretetlenség és gyűlölet eszközeivel indul valósítani. E miatt hiába is hangoztatják a szeretet kiindulási pontját, ha az első lépésnél félretérnek annak irányától. A szocializmus a társadalmi rendet akarja kifordítani a sarkaiból; de helyére másikat, jobbat ajánlani képtelen."[85] Meggyőződéses liberálisként az egyéni szabadságot helyezte előtérbe a szocialisták kollektivista nézeteivel szemben, amely az állam mindenhatósága alá rendeli az egyént. Meglátása szerint azonban a szocialista követelések között számos jogos és igazságos található: elsőként a kötött birtokok felszámolása, mely segítene az elégedetlen és vagyontalan rétegek megnyugtatásában. Ugyancsak egyetértett az igazságosabb adórendszer követelésével is. A legfontosabb azonban szerinte a következő: „Meg kellene már érteni azoknak, akiknek a kormány gyeplője a kezükbe akadt, hogy a hazátlan szocializmust nemzetivé s szelíddé tenni az által lehet, ha megadatik lehetősége annak, hogy szorgalma gyümölcsén az édes haza testéből megszerezhet egy darabkát a hazának mindenik fia. Jogosult kívánsága a szocializmusnak az is, hogy senki ne kényszeríttessék erején felüli munkára s szorgalma útján lehető legyen magának s családjának emberséges életmódot biztosítani. Míg becsületes és szorgalmas nyomorúság, dologtalan és esztelen fényűzés egymással szemben állanak, addig a szocializmust elhallgattatni nem lehet."[86] Ezeket a jogos kívánalmakat pedig teljesíteni lehetne a társadalmi rend, a haza és a vallás felforgatása és megtámadása nélkül is.

Baltazár első megnyilvánulása tehát a szocialista mozgalmakkal szemben idegenkedést, a konkrét követelésekkel, elsősorban a vagyoni egyenlőtlenségekre vonatkozó részével szemben viszont megértést mutatott. Változott azonban a hangnem és a tartalom is az év őszére, 1903 szeptemberében ugyanis Baltazár már komoly különbséget vélt felfedezni a fővárosi szociáldemokrata és a Mezőfi-féle irányzat között: „[…] azok a Goldner, Bokányi, Groszman-féle szocziálisták, ahoz a vörös nemzetközi szocziálizmushoz tartoznak, melynek se hazája, se Istene nincs. Velük szemben és pedig késhegyig menő szemben állanak az agrár-szocziálisták, kiknek véleményét tolmácsolja és csinálja Mezőfi, a »Szabad szó« politikai heti lapban és

85 [Baltazár] D[ezső]: Szocializmus. In: *Független Hajdúság*, 1903/20. 2.
86 Uo. 3.

a kikhez tartoznak az alföld józan szocziálista elemei."[87] A szocialista eszmék felé tett határozott lépés ellenére Baltazár ekkor még alapvetően a függetlenségi párt kapuin belülről tekintett a szocialistákra. Megpróbálta őket meggyőzni arról, hogy valójában Kossuth Lajos is szocialista volt, így a függetlenségi párt – Kossuth örököseként – a potenciális szövetségese a szocialistáknak. Utóbbiaknak éppen ezért támogatniuk kellene a függetlenségi irányzatot, erősíteniük kellene a szocialista mozgalomban a nemzeti jelleget, a választójogi követeléseikkel pedig óvatosan kellene bánniuk a nemzeti érdekek veszélyeztetése miatt. Baltazár mindenesetre örömét fejezte ki Mezőfiék önálló pártalakítása felett, ami szerinte biztosítja, hogy a vidék megmarad az Isten és haza alapján.

Mi történt a két írás megjelenése között eltelt hónapok során? Baltazár 1920-ban megjelent visszaemlékezéseiben írja le, hogy miért is változott meg az álláspontja a szocializmussal kapcsolatosan. Hajdúszoboszlón ugyanis 1903 nyarán kezdtek el az aratások idején mozgolódni a mezőgazdasági munkások. Népkört kívántak alapítani, és szerettek volna Mezőfihez csatlakozni. Baltazár kollégája, Soltész László türelmetlen reakciója után többen kiléptek az egyházközségből is, így Baltazár arra a döntésre jutott, hogy inkább élére áll a mozgalomnak, mintsem hogy ellensége legyen. Az igazán izgalmas a történetben az, hogy – ő maga 1920-ban, már a kommün után ezt állítja, de a korabeli források is erről tanúskodnak – a munkásokkal való megegyezés előtt a helyi birtokos gazdaréteggel konzultált, megnyerve engedélyüket és támogatásukat a tervéhez. Ez utóbbiak kimondottan örültek annak, hogy a lelkész áll élére a mozgalomnak, amely így nem fog túlzott feszültségekhez vezetni.[88]

Az igazi áttörést Baltazár és a szocializmus kapcsolatában az 1904-es esztendő hozta el. Ez év nyarán végre az országosan is elterjedt, függetlenségi szellemű politikai lapban, az *Egyetértés*ben jelent meg egy hosszabb cikk, mely a protestantizmus és a szocializmus problematikáját taglalta. A cikkíró szerint teljesen értelmetlen és káros, hogy a protestáns egyházak lelkészei a szocializmust kritizálják és támadják, mert így – a leromló középosztály és dzsentri után – az egyetlen megmaradt társadalmi bázisát, a kisgazda és földműves rétegeket is el fogja veszíteni az egyház. Ezért kellene a mozgalomnak sokkal inkább élére állni, és nem pedig ellenezni azt.[89] A cikk komoly visszhangot váltott ki. A *Népszava* természetesen „jezsuita" ügyeskedésnek címkézte, kijelentve, hogy „a keresztény-szocializmus a papság üzleti érdeke", amit minden józan szocialista meg fog látni.[90] Támogatásáról biztosította azonban az eszmét a *Magyar Szó,* mely ezekben az években a radikális protestáns papság szócsöveként működött. A lap szerint a lelkészeknek kell végre a szocialista mozgalom zászlaját felvenni. Ki kellene használni, hogy a szocialisták különbséget

87 [Baltazár] D[ezső]: A szocialisták és a függetlenségi párt. In: *Független Hajdúság*, 1903/38. 1.

88 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 105–106.; Rásó Gyula alispán 1904. októberében kelt jelentésében arról írt, hogy Baltazárék akarata ellenére hívták meg Mezőfit a 1904. október 2-ra beszédet tartani. Ld. „Ha majd a szellem napvilága..." Az iskolán kívüli népművelés Hajdú-Bihar megyében. 1867–1919. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1979. 83.

89 (p. f.): Protestántizmus és szocziálizmus. In: *Egyetértés*, 1904. aug. 29. 2.

90 Protestántizus és szocziálizmus. In: *Népszava*, 1904. szept. 1. 4.

tesznek az ellenséges katolikus és a baráti protestáns egyházak között.[91] Az ÚSZDP lapja, a *Szabad Szó* is beállt a protestáns–szocialista közeledést támogatók közé, kijelentve, hogy a szocializmust egyedül az egyház nagybirtokos világi vezetőrétege, és az őket kiszolgáló lelkészi elit utasítja el. A gyülekezetek, a lelkészek és presbiterek elfogadják és támogatják a szocializmus eszméit.[92] Természetesen katolikus oldalról ez a tervezett közeledés, annak hangsúlyosan antiklerikális jellege miatt komoly támadásokat kapott, az *Alkotmány* például kifejezetten antiszemita megnyilvánulások közepette tette helyre a zsidók által megtévesztett protestánsokat.[93] Az 1903-ban meginduló keresztényszocialista mozgalom megpróbált katolikus vezetéssel, de felekezeteken átívelő egységfrontot létrehozni a nemzetközi szociáldemokráciával szemben, éppen ezért ellenzett mindenfajta „külön alkut" a protestánsok és a szocialista párt(ok) között.[94] A protestáns egyházak hivatalos lapjai is reagáltak a tervekre, természetesen némileg visszafogottabban, mint a fentebb idézett cikkek. A szocializmus kérdésével kapcsolatosan többször megnyilatkozó Márk Ferenc a *Protestáns Szemle*ben fejtette ki nézeteit, melyekkel elsősorban Bernát István és Tisza István gondolataihoz kívánt kapcsolódni. A korábbiakhoz képest messzebb nem jutott el ebben az írásában sem, a konzervatív gondolati alapon megmaradva azt fejtegette, hogy az egyház szeretete a szocialistáknak is kijár, a szegények panaszait meg kell hallgatni, illetve a szegénygondozás szociális feladatait intenzívebben kell ellátni.[95] Írása tehát visszafogott reakció volt csupán a felvetett eszmékre, mégis különösen izgalmas az a – egyébként a fentebb röviden ismertetett cikkek alapján teljesen indokoltnak tűnő – megállapítása, mely szerint Jézus Krisztus egyháza jelenleg „a kihívó hitetlenség" és a „túlzó, sötét irányú reakcionárizmus" között őrlődik.[96] Ez a helyzetfelmérése, mely a szociáldemokrácia és a katolikus vezetésű keresztény szocializmus között vergődő, választani nem tudó, kiutat kereső protestantizmusról szól, kísértetiesen hasonlít a mintegy évtizeddel később még szélesebb körben felvetett, „a magyar protestantizmus problémája" körül kialakult vita alaptéziséhez. A nagy különbség a tíz évvel későbbi helyzethez képest, hogy a vitában részt vevők ekkor még protestáns oldalról reménykedtek abban, hogy a két ellenséges oldal szorításából van kiút. Ezt a kiutat pedig egy modern, szocialista irányzat jelenti, amely egyszerre keresztény – tehát szemben áll az egyházellenes MSZDP-vel –, és egyszerre nemzeti, függetlenségi és szocialista – tehát szemben áll a kereszténységszocialista törekvésekkel. Ezt a dilemmát a progresszió hazai vezéregyéniségei is érzékelték. Jászi Oszkár Szabó Ervinhez írott 1904 októberi levelében számolt be testvére, Viktor – ekkor debreceni jogakadémiai tanár – tapasztalatai alapján arról, hogy a Debrecen környékén élő protestáns értelmiség legjava – név szerint is említi Ferenczy Gyulát, Jánosi Zoltánt és Baltazár Dezsőt –, azaz „a nemesebb gondolkozású emberek" – talán még nem

91 A protestáns papság és a szoczialismus. In: *Magyar Szó*, 1904. aug. 30. 7–8.
92 A protestáns egyház és a szociáldemokráczia. In: *Szabad Szó*, 1904/37. 3–4.
93 A szocialisták és a protestánsok, meg az 1848: XX. *Alkotmány*, 1904. okt. 20. 3.
94 Gergely Jenő: A kereszténységszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp., 1977. 22–44.
95 Márk Ferenc: Protestantizmus és szocziálizmus. In: *Protestáns Szemle*, 1904/9. 489–495.
96 Uo. 489.

egészen öntudatosan – a szocializmus után szomjúhoznak, de ott lebeg lelkeik felett a jelenlegi szocialista párt „hazaáruló törekvéseinek réme [...] szívből rokonszenveznek a szocializmussal, csak »hazátlan« programja miatt nem csatlakoznak hozzá".[97] Közülük néhányan ezt a kiutat az Újjászervezett Szociáldemokrata Pártban vélték megtalálni.[98]

Ebben a tágabb kontextusban kell értelmezni a következő egy-két év eseményeit Baltazár Dezső pályáján. Habár az 1903-as népköralapító tevékenysége még nem váltott ki olyan nagy visszhangot, folytatta a szocializmus irányában megtett lépéseit. Az egyházi ranglétrán történő fokozatos emelkedése révén – 1903-ban egyházmegyéje zsinati képviselője lesz, majd 1904-ben az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye esperese –, különféle gesztusai, gondolatai egyre nagyobb hatást váltottak ki. Nem véletlen tehát, hogy a fiatal esperes, a fentebb ismertetett sajtóvita után alig néhány héttel, 1904. október 2-án elvállalta az ÚSZDP Hajdúszoboszlón tartott népgyűlésének elnöki tisztét, melyre a környékbeli településekről több ezer fős tömeg sereglett össze. A gyűlést lelkes beszéddel nyitotta meg, majd pedig ugyancsak ő rekesztette be. Ezen a gyűlésen felszólalt többek között a pártvezér, Mezőfi Vilmos, de Jánosi Zoltán debreceni lelkész is.[99] Úgy tűnik, nem sokkal korábban ismerhették meg egymást személyesen, és most egy komoly feltűnést keltő eseményen próbálták meg deklarálni a közös munkálkodást. Később Mezőfi a lapjában hatalmas lelkesedéssel számolt be Baltazár tüntető jelenlétéről a népgyűlésen. Nem győzte hangsúlyozni a tényt, hogy végre egy lelkész, ráadásul egy esperes tett hitet az újjászervezett szociáldemokrata eszmék mellett. Fontosnak tartotta ugyanis, hogy a szocialista eszmék nemcsak a szegény, alsóbb rétegeket, hanem a műveltebb embereket is meg tudják hódítani. Azzal pedig, hogy Baltazár elsőként vállalta fel a lelkészek között szociáldemokrata voltát, egyszersmind „apostollá" lett. Baltazár példáján fellelkesülve a lelkészeknek, tanítóknak, de az egyszerű kisgazdáknak, földműveseknek is be kell állniuk a párt zászlaja alá.[100]

---

97 Jászi Oszkár Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. In: Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll. Litván György – Varga F. János, Bp., 1991. 46–47.; Somló Bódoghoz írt egy héttel korábbi levelében pedig arról elmélkedett Jászi, hogy éppen Baltazár nyílt kiállása Mezőfi mellett életre keltette benne régi meggyőződését: „a magyar szocializmus revízióját", ez a revízió pedig a szocializmus némiképp nemzetivé tételére vonatkozik, mint azt levelében kifejtette. Ezzel lehetne megnyerni számos – Baltazárhoz hasonló – „nemes és jóindulató embert" a szocializmus ügyének. Ld. Jászi Oszkár Somló Bódoghoz. 1904. okt. 9. In: Jászi Oszkár válogatott levelei. i. m. 44–45.

98 A kérdéskörrel kapcsolatos ld. még: Hatos Pál: A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 2005/1. 89–117.

99 Esperes a szocialisták közt. In: *Budapesti Hírlap*, 1904. okt. 4. 6.

100 „Ti kishitűek, akiknek életérdeke a szociáldemokráczia: még húzódozni mertek? Ti kisgazdák, ti kisiparosok, ti munkások, kikre rémesen vigyorog a nyomor:még tartózkodók vagytok? Nem-e győz meg dr. Balthazár Dezső, ev. ref. esperes elvtársunk bátor hitvallása arról, hogy ha ő, aki nem szegény, nem elnyomott, csak igaz ember, sorompóba áll a szegények vallásáért, a szociáldemokrácziáért – menynyivel nagyobb kötelességetek ezt cselekednetek, ti nektek, akiknek életérdeke a szociáldemokráczia győzelme. Dr. Balthazár Dezső esperes elvtársunk utat mutatott: Kövessük. Tette, minden szónál szebben beszél. Azt mondja: »A szociáldemokrácziáé az igazság, a diadal, övé a jövendő. Én mondom ezt, a tudós pap, Krisztus hív szolgája, emberek higyjetek – az eszméért küzdjetek – a pártért áldozzatok!« Szegények, elnyomottak: értsük meg, a mi tiszteletes elvtársunk dicső beszédét!" Mezőfi Vilmos: A tiszteletes példája. In: *Szabad Szó*, 1904/42. 1.

Baltazár fellépéséről említés szintjén számos politikai lap megemlékezett, amiről a *Szabad Szó* közölt le összefoglalót.[101] A függetlenségi irányzat oldaláról a *Független Magyarország* helyeslőleg nyilatkozott az esperes és a pártvezető együttműködéséről.[102] Egyáltalán nem meglepő, hogy a katolikus *Alkotmány* is reagált az eseményre, Baltazárt a közismert szocialista hírében álló Jánosi Zoltánnal egy kalap alatt említve ítélte el a szocialista pártok protestáns oldalról érzékelt támogatását. Elsősorban a szocializmus vallás- és erkölcsellenességét próbálták bizonygatni, kiemelve, hogy „zsidó szellem" lengi át az ÚSZDP-t, ami természetesen besározza az őket támogató protestáns lelkészeket is.[103] A harcias antiklerikális *Magyar Szó* azonban védelmébe vette Baltazárt, kiemelve, hogy a protestáns liberalizmus megengedi a szabad vélemény kinyilvánítását még a szocializmus irányában is.[104]

Baltazár egyházi karrierjének sem ártott az országos hírnév. Nem sokkal később, 1904 novemberében már az egyházmegye legjelentősebb egyházközsége, Hajdúböszörmény hívta meg lelkipásztorául. A beiktatáson Brassay Károly, a helyi gimnázium tanára Baltazárban a „szocialista lelkészt" üdvözölte, „kihez hasonlóvá kellene lennie minden cálvinista (sic!) papnak".[105] Úgy tűnik a beszámolóból tehát, hogy Baltazárt sokkal inkább szocialista volta miatt, mintsem annak ellenére választották meg a böszörményiek.

A következő, 1905-ös esztendő kiemelkedő jelentőségű az ÚSZDP történetében. Mezőfi Vilmos ugyanis a szegvári kerületben fellépve január végén előbb megelőzte a képviselő-választás első fordulójában a kormánypárti és függetlenségi jelöltet is, majd pedig a február 14-én tartott második körben 34 szavazattal szerzett többet, mint a kormánypárti jelölt.[106] A két választás között Baltazár küldött levelet a kerület választópolgárainak címezve, buzdítva őket a Mezőfi melletti kiállásra. Véleménye szerint a szegény nép melletti fellépése miatt megérdemli a mandátumot Mezőfi, aki pedig nemzet- vagy vallásellenességgel vádolná meg őt, azt utasítsák Baltazárhoz, hogy meggyőződhessen ennek ellenkezőjéről.[107] Ugyanebben a számban közölték

101 A mi papunk. In: *Szabad Szó*, 1904/43. 4.

102 A szegények pártján. In: *Független Magyarország*, 1904. okt. 4. 8–9.

103 A szocialisták és a protestánsok, meg az 1848: XX. In: *Alkotmány*, 1904. okt. 20. 3.

104 Szociáldemokrata tiszteletesek. In: *Magyar Szó*, 1904. okt. 12. 5.

105 Lelkész-beiktatás Böszörményben. In: *Független Hajdúság*, 1904/50. 3.

106 Fancsovits György: Szegényparaszti egyletek közjogi törekvései. In: *Honismeret*, 1991/3. 20.; Varga Lajos: Az országgyűlési képviselő Mezőfi Vilmos. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Szerk. Gergely Jenő, Bp., 2000. 615–626.

107 „Én a magam részéről, úgy is mint e hazának hű fia, úgy is mint egyházamnak papja, úgy is mint minden igazságnak, szabadságnak rajongó szószólója, úgy is mint a szegény magyar nép résztvevő osztozója, kiváló súlyt fektetek reá, hogy a szociálizmus hatalmas képviselője, tudniillik ön, szeretett elvtársam a honatyák közt helyet foglaljon, s bizonyságot tegyen ott a felől, hogy az újjászervezett szociáldemokrata párt, nem egy és ugyanaz azzal a másik szocializmussal, amelynek csak lelketlen önzése, feneketlen sebe (sic!) és eladó lelkiösmerete van. (…) Ha lenne valaki, aki akár tudatlanságból, akár rágalmazó lelke gonoszságából önt szeretett elvtárs azzal vádolná, hogy a haza vagy vallás ellen intézi azt a hatalmas mozgalmat, melynek élére állott, csak küldje, utasítsa hozzám, a becsületes bizonyságtétel erejével fogom őt megkeresztelni s felvilágosítani efelől, hogy önnek már eddig is sokat, nagyon sokat köszönhetünk mindannyian, a kik hazánkhoz, vallásunkhoz hívek vagyunk." Dr. Balthazár Dezső hajdúböszörményi evangélikus református esperes levele a szegvárkerületi képviselőjelöltjéhez.

Varga Dezső támogató levelét is.[108] Nem tudni, hogy milyen mértékben járult hozzá a győzelemhez a lelkipásztorok támogatása, mindenesetre Mezőfi igen nagy súlyt helyezett a két lelkész kiállására.

A támogatás azonban nem maradt egyoldalú, 1905 folyamán az ÚSZDP beavatkozott egy kimondottan egyházi belügynek számító kérdésbe. A *Szabad Szó* ugyanis kampányt indított az egyházi adózás rendszerének megváltoztatása mellett. Láttuk, hogy Baltazárt nagyon is érdekelte ez az ügy, az egyházi lapokban többször is értekezett a kérdésről, vitába szállt még Tisza Istvánnal is, ha éppen arra volt szükség. A *Szabad Szó* természetesen „elvtársuk", Baltazár álláspontját propagálta ez ügyben. 1905 januárjában – a választási harcok hevében – felszólította a lap a református presbitériumokat, hogy kérvényeiket nyújtsák be a zsinathoz az egyházi adózás arányosabbá tételével kapcsolatosan. Mintaként pedig a somogydarányi egyházközség – Varga Dezső gyülekezete – kérvényét közölték.[109] A képviselő-választás után a lap visszatért a kérdésre, kérve ismételten a darányi beadvány támogatását.[110] A márciusban megnyíló zsinati ülésszak előtt a közvéleményre hivatkozva próbálták a gyávának titulált zsinati atyákat bátor lépésre, az egyházi adó rendszerének arányosítására, az adómaximum eltörlésére rábírni.[111] Április elején, a zsinati döntés után pedig címlapon köszöntötte az eredményt a lap.[112] Mezőfiék nem is akarták elhallgatni, hogy saját érdemüknek tartják a zsinaton elért eredményeket. Érdekes a szereposztás, amelyet a lap örömittas cikke felvázol: Baltazár Dezső „elvtárs" a zsinaton a „párt" szószólójaként lépett fel, és harcolta ki az adóreformot.[113] Ami miatt az egyház világi vezetőivel elégedetlen lelkészek számos alkalommal panaszkodtak, hogy a világiak pártpolitikai érdekeiket viszik be az egyházi ülésekre, az most egészen új felállásból valósult meg: egy lelkész képviselte a pártja politikai ideológiájának megfelelő egyházi célokat a zsinaton belül. Baltazár a *Szabad Szó* állítása szerint az ÚSZDP képviselőjeként lépett fel az egyházi törvényhozó testületen belül.[114] Ez pedig radikálisan

In: *Szabad Szó*, 1905/6. 2.; A levél miatt – klerikális hátszéllel vádolva őt – megtámadta Mezőfit a *Népszava*. Ld. Kossuth helyettese. In: *Népszava*, 1905. febr. 11. 1–2.

108 Varga Dezső levele. In: *Szabad Szó*, 1905/6. 2.

109 Igazságot az egyházi adóban! In: *Szabad Szó*, 1905/2. 4.

110 Az egyházadó. In: *Szabad Szó*, 1905/8. 5.

111 A tizenkettedik órában. In: *Szabad Szó*, 1905/10. 2–3.

112 Győztünk! In: *Szabad Szó*, 1905/14. 1–2.

113 „S itt büszkeséggel hangoztatjuk, hogy ezt a dicső eredményt e milliónyi református nép *egyedül és kizáróan* a mi pártunknak köszönheti. Elmondta ezt a református szegény nép bátor szószólója, ennek a nagy ügynek első előharcosa dr. Balthazár Dezső esperes elvtársunk ott a zsinaton is, mondván, hogy a szocziáldemokrácziának az érdeme, hogy a fokozatos egyházi adó életbeléptetését a zsinati nagyfejűek akarva, nem akarva, kimondani kénytelenek voltak. Mert a mi pártunk volt az, amely *először* szólalt fel az egyházi adó igazságtalansága miatt a *Szabad Szóban*. A *Szabad Szó* volt az, amely felszólította presbiter elvtársainkat országszerte, hogy kérvényeket intézzenek a zsinathoz, követelvén a fokozatos adózás életbeléptetését. A felhívásnak foganatja lett. Nagyszámú kérvény érkezett a zsinathoz." Milliónak örömhír. In: *Szabad Szó*, 1905/14. 5. (Kiemelés az eredetiben)

114 Ezt támasztja alá, hogy a párt működéséről készített jelentés is megemlékezett az egyházi adózás terén végzett munkáról. „A pártvezetőségnek az 1905. évi április 23., 24., 25. és 26. napjain Nagy-Szalontán tartott hatodik országos kongreszus elé terjesztett jelentése, egy esztendei pártműködésről." In: *Szabad Szó*, 1905/15. 2.

új jelenség volt, melyhez – ilyen felállásban – nem volt hozzászokva az egyházi közvélemény. Látjuk tehát, hogy Baltazár és Mezőfi viszonya a kölcsönös támogatáson és segítségnyújtáson alapult. Baltazár a református egyház felé próbálta a pártot mint elfogadható alternatívát felmutatni, míg a párt beállt mögé a zsinaton folytatott harcában. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az 1905-ös év során mindkét oldal csak nyert ezzel a kapcsolattal.

Az ÚSZDP vallásügyi kérdésekben a református egyházi adó rendszerét leszámítva viszonylag ritkán nyilatkozott meg. Mindezt feltehetően Baltazár érintettségével lehet magyarázni. Az az egyházpolitikai irányvonal, melyről szűkszavúan bár, de határozottan írt a lap, tökéletesen megfelelt Baltazárnak is.[115] 1905 tavaszán a következő rövid egyházpolitikai krédó jelent meg a *Szabad Szó*ban: „Az újjászervezett szocziáldemokrata párt programmja szerint a vallás magánügy. A különböző egyházak magántársulatoknak tekintendők. S minden egyház a maga emberségéből igyekezzék fentartani magát. Mindaddig azonban, míg ez a végczél elérve nincs, míg az egyik egyházat, különösen annak papjait, majdnem agyontömi az állam anyagiakkal, másokat meg koldusbotra kényszerít; mindaddig, míg az egyházi javak szekularizációja végre nem hajtatik: követeljük, hogy minden egyház egyenlő arányban részesüljön az állam javaiban; követeljük az 1848: XX. t.-czikknek teljes végrehajtását.”[116] A Baltazár által képviselt egyházpolitikai irányvonal éppenséggel az 1848. évi XX. tc. teljes, szó szerinti végrehajtását követelte, és ugyan arról komoly viták folytak, hogy mindez mit is jelentene, az egyértelműnek tűnt, hogy komoly állami támogatásokat kellene kapnia a törvénycikk által érintett felekezeteknek, hogy az anyagi helyzetük a sokkal tehetősebb katolikus egyházéval egyenlő szintre jusson.

Baltazár az év folyamán még több fontos cikket publikált a *Szabad Szó*ban, melyeket legalább érintőlegesen elemeznünk kell. Az év augusztusában először egy általánosabb témában, az ÚSZDP politikai irányának védelmében ragadott tollat. Habár nézete szerint az újjászervezett szociáldemokraták a szeretet útját követik, ez az írása már kifejezetten aggodalomra adhatott okot a konzervatív körökben. Kifejtette ugyanis, hogy az építéshez előbb rombolni kell. Erre a rombolásra pedig a párt készen áll mind az állami, mind pedig az egyházi ügyek terén. Szerinte ugyan csak a „romlott”, isteni céljaitól elfordult államnak és egyháznak van oka félni a szociáldemokráciától, de annak aztán valóban. A párt ezen romboló tevékenysége azonban mégsem olyan kérlelhetetlen, átgondolatlan, mint amilyen a nemzetközi szocialisták tervei közt szerepel. Velük összehasonlítva az ÚSZDP valójában csupán a hibák kijavítását szeretné. Az általa elérni kívánt állapotot pedig így jellemezte: „Népakaraton felépült, népakarat által vezetett, kormányzott, igazgatott állam; felebaráti és Istenszeretet által áthatott, éltetett egyház: azok a keretek, melyekben a szocziálismus embermegváltó küldetését teljesítheti.”[117]

115 A pártvezetés jelentése szerint 1905-ben hét lelkész volt tagja a pártnak. Ld. Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció. Bp., 1960. 26.

116 A tizenkettedik órában. In: *Szabad Szó*, 1905/10. 2–3.

117 Baltazár Dezső: Az újjászervezett szocziáldemokrata párt erősségei. In: *Szabad Szó*, 1905/34. 5.

A párt az 1905-ös év során érte el a legnagyobb taglétszámát, sorra alakultak az alföldi régióban a szervezetei. Október elején jelentős ünnepség keretén belül avatták fel az új pártkörük épületét Hajdúszoboszlón.[118] A *Szabad Szó* állítása szerint többezres tömeg jelenlétében tartott ünnepségen az avatóbeszédet Baltazár mondta, de megjelentek Mezőfi mellett még a függetlenségi párt helyi környékbeli prominens személyiségei közül is többen: Benedek János és Kovács Gyula képviselők, Jánosi Zoltán debreceni lelkész, Bor János lapszerkesztő. Szinte mindannyian Baltazár elvbarátai voltak, aki ilyen módon kapcsolta össze függetlenségi politikai szövetségeseit Mezőfivel.[119] A fiatal esperes beszédében az alkalomhoz illő egyszerűséggel és tömörséggel tett hitet a szociáldemokrácia igazsága mellett. A bibliai képekkel teletűzdelt megszólalásában az elnyomottak felszabadítójaként beszélt a szociáldemokráciáról.[120] Az általános jogkiterjesztésen, illetve a vagyoni egyenlőtlenségek eltörlésén túl érdekes gondolatoknak adott hangot az államforma kérdésével kapcsolatosan is, utalva arra, hogy a népuralom szemben áll a királysággal.[121] Figyelemreméltó, ahogyan Baltazár a szociáldemokrata eszmék diadalra jutását Kossuth félbehagyott munkájának betetőzéseként értelmezte. A népuralom „Kánaánjába" ugyanis Baltazár generációja fogja átvezetni a jogaitól és kenyerétől megfosztott népet.[122]

A *Szabad Szó*ban megjelenő cikkekre első pillantásra talán némileg meglepő helyről, a *Szövetkezés* című hetilap részéről érkezett számottevő reakció. A *Szövetkezés* a Magyar Gazdaszövetséghez tartozó szövetkezetek hivatalos lapja volt, felelős

118 A debreceni radikális függetlenségiek, a Jánosi Zoltánhoz közel álló *Debreczeni Reggeli Újság*, de a *Független Magyarország* is lelkesen számolt be az eseményekről. Szocziáldemokraták ünnepe. In: *Debreczeni Reggeli Újság*, 1905. okt. 9. 1–2.; Szoboszlói népkör avatása. In: *Független Magyarország*, 1905. okt. 10. 4.

119 Ünnep Hajdú-Szoboszlón. In: *Szabad Szó*, 1905/41. 2.

120 A bibliai képek, történetek kifejezetten szabad asszociációs felhasználása a későbbiek során is Baltazár egyik jellemző tulajdonsága maradt. Alig néhány héttel később karácsonyi cikkében például a következőképpen kapcsolja össze a szociáldemokráciát Jézus születésével: „Karácsony a világmegváltó szeretet ünnepe. A minden múlt és minden jövő idők szocziálizmusainak isteni tüköre született akkor. Meg ne feledkezzetek róla, hogy ő egy és egyedüli volt; a társadalom megváltására újabbat, másikat ne várjatok. Mert ha teste szerint el múlt is, lelke, szelleme itt maradt: az eszme. A világot megváltó szocziáldemokráczia szédítően magas, csudálatosan mély eszméje." Balthazár Dezső: Karácsony. In: *Debreczeni Reggeli Újság*, 1905. dec. 24. 1.

121 „Erőszak és hatalmaskodás útján emberimádást, tudniillik született kiváltságokat örökletes koronákat és trónokat teremteni mindig csak ott és akkor sikerült, ahol és a mikor az emberek általánossága, egyetemes nép elbolondított mámorba, fagyott álomba és tetszhalálba merült. A hol a közhatalom egyes embernek, egyes osztálynak a kezébe kerül, ott az igazságnak mindig nagypéntekje, ahol a közhatalom a nép egyetemének kezébe kerül, ott az igazságnak mindig virágvasárnapja, vagy nagypéntek után húsvétja támad." Baltazár elvtárs beszéde. In: *Szabad Szó*, 1905/41. 2.

122 „A rendi alkotmány és osztálytársadalom nagypénteki halotti rendszere felett a nagy Kossuth Lajos zendítette meg a feltámadás reményharsonáját, melynek hangjaira itt-ott beomlott a bűnös múlt Jerikó-fala., de még mindig maradt belőle annyi, hogy a császárságban kifejezésre jutott emberimádás mögéje búvva el tudta állani a Kánaán felé vezető utat a népek milliói előtt és kényszerítette őket továbbra is a pusztában éhen-szomjan becsületes kenyér és emberi jogok nélkül bolyongani.
Íme egy új nemzedék nőtt fel; a hosszú nélkülözésből kijózanodva, a nyomorult sorban testvérré összeforrva, a be nem váltott ígéretektől felvilágosodva, a robot munkában megerősödve. Tisztán látja az igazságot s érzi magában az erőt, hogy le tudja dönteni a rendialkotmány és osztálytársadalom, az emberimádás és lefojtott népjogok Jerikójának maradék falait." Baltazár elvtárs beszéde. In: *Szabad Szó*, 1905/41. 2.

szerkesztője pedig nem más, mint Bernát István (1854–1942). Bernát az agrárius és újkonzervatív körök népszerű és képzett képviselője volt, egyben a szövetkezeti mozgalom egyik atyja is. Egyházi vonalon pedig a református egyház egyik legaktívabb világi tagja, számtalan cikk, értekezés és kötet szerzője, egyházi bizottságok, gyűlések és értekezletek rendszeres résztvevője és előadója, aki örömmel és gyakran foglalkozott egyházi kérdésekkel, különösen pedig az egyház és társadalom témaköre érdekelte őt. Személyisége azért is különösen fontos, mert valójában ettől a pillanattól kezdve egészen Baltazár haláláig kérlelhetetlen ellenfele lesz a későbbi püspöknek. Személyes küzdelmük elsősorban az eszmék terén zajlott, de – mint azt látni fogjuk – nem ijedtek meg egy-egy kimondottan személyeskedő, gyakran kisstílű támadástól sem, amikor a másik esetleges ellehetetlenítése került elérhető közelségbe. Bernát a konzervatív, organikus fejlődésen alapuló szociálpolitika híve volt. Ellenezte a társadalmi intézmények radikális megváltoztatását. Kimondottan támadta a szocialista eszméket, de konzervatív oldalról kritizálta a liberalizmus túlhajtásait is. Társadalompolitikai terveiben pedig nagy szerepet szánt az egyházaknak is, amelyek összefogását hangsúlyozottan fontosnak tartotta.[123]

Feltehetően Bernát írta a *Szövetkezet*ben megjelenő cikket, amelyben aggodalmait fejezte ki a felett, hogy egyre több református lelkész tett hitet a szocializmus mellett. Véleménye szerint elsődleges feladat, hogy az egyház ennek a tendenciának gátat vessen.[124] Bernát támadására Varga Dezső replikázott, nem kevés igencsak súlyos megállapítást téve, melyek a további vita gyúanyagaként szolgáltak. Egyrészt megállapította, hogy Bernát és lapja a klerikális reakció kiszolgálója, aminek egyetlen célja van: „Távol tartani a kálvinista papságot az egyedül üdvözítő krisztusi szocziáldemokrácziától, hogy a keresztény szocziálizmus czégére alatt a klerikálizmus és az osztályuralom uszályhordozóivá legyenek."[125] Ezzel szemben a szocialista lelkészek tényleg krisztusi módon cselekednek.[126] Hitet tett amellett is, hogy a szociáldemokrácia valójában az igazi szabadelvűséget képviseli, egyik legüdvösebb célja pedig az általános választójog bevezetése. Ha pedig mindez nem lenne elegendő, a szociáldemokratákat kellene a reformátusoknak támogatni már csak a közös ellenség okán is: „…mivel e párt esküdt és kérlelhetetlen ellensége a kálvinista egyház legnagyobb ellenségének, a klerikálizmusnak: nyilvánvaló, hogy azok a kálvinisták, kik a nevezett szocziáldemokrata párt felé hajlanak, egyházuk jól felfogott érdekében cselekszе-

123 Életéről, eszméiről még mindig az egyik legjobb összefoglaló: Bernát István: Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékek. Bp., 1936., Lásd még: Kovács I. Gábor: Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Bp., 2016. 111–126.; Szász Lajos: Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában. Bernát István pályája. In: Hagyomány, Identitás, Történelem 2022. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., 2023. 185–196.

124 β [Bernát István?]: A kálvinista papok és a szocializmus. In: *Szövetkezés*, 1905. szept. 13. 317–318.

125 Varga Dezső: A kálvinista papok és a szoczializmus. In: *Szabad Szó*, 1905/41. 1.

126 „Ellenben a szocziáldemokráczia az ő világmegváltó programmjával, mely az általános emberszeretet fenséges elvén alapul, mely már a földet menyországgá akarja varázsolni, szigorúan a krisztusi erkölcstan alapján áll, s igaz meggyőződésű szocziáldemokraták igazán a Krisztus szellemében cselekszenek." Uo. 1.

nek."[127] Az ÚSZDP tehát nem veszélyes sem államra, sem pedig egyházra, ez utóbbi lelkészeinek és híveinek pedig szervezetten kellene belépnie abba a pártba, amely az osztályuralom és klerikalizmus legyőzését hirdeti.

Bernát válaszában arra helyezte a hangsúlyt, hogy sem Varga, sem pedig – a szoboszlói beszéde után immár személyesen is megszólított Baltazár – nem ismerik igazán a szociáldemokráciát, amely az állam és egyház szétválasztására törekszik, nem pedig az 1848. évi XX. tc. remélt végrehajtására. Kifejezetten visszautasította a demokrácia és a monarchia szembeállítását az előbbi javára, legvégül pedig több megfontoltságra buzdította a szocialista lelkészeket és tanítókat, nehogy bedőljenek a népbolondításnak. Sokkal jobban tennék, ha a meglevő eszközökkel törekednének a nép nyomorának enyhítésére.[128] Nem sokkal később újra visszatért a kérdésre, a lelkészek tudatlanságát és naivitását ostorozva, miközben többszörösen kiemelte, hogy a szocializmus a vallás ellen tör, minden ellentétes állítás pedig csupán megtévesztés. Éppen ezért: „A szocializmussal szemben a papnak csak egy álláspontja lehet: küzdeni ellene, tulzásairól a népet felvilágosítani és rámutatni, hogy felforgatás, rombolás és hitetlenség nélkül is segíthető a nép, megszüntethető a baja. A papnak szociális érzésünek kell lenni, támogatnia kell a népet segítő akciókat, reformokat, de nem lehet szociálista s annak uszályhordozója, mert önmaga, hite, Istene ellen küzd."[129] Minderre válaszul ragadott tollat Baltazár, és kifejtette részletesebben is a felavató beszédében kritizált pontokat. Visszavonásról azonban szó sem volt. Hosszan taglalta, hogy a keresztyénség nem felelős a királyság intézményéért, azt csupán örökölte és elfelejtette elhagyni, hiszen az kimondottan káros.[130] Amíg pedig a szociáldemokrácia a „népuralom" kiteljesítésén fáradozik, a *Szövetkezés* és köre csupán a „kiváltságos és klerikális uralkodás" további fennmaradását szolgálja.

Az év során még egy nagy cikke jelent meg Baltazárnak a *Szabad Szó*ban, amely azonban az egyik legfontosabb írása ebből az időszakból. Ebben a cikkében az ifjú esperes az általános választójog kérdését járta körül. 1903 őszén a szocialista agitáció nyomán írt először az általános választójog kérdéséről. Ekkor még – ugyan kiemelve, hogy elvileg függetlenségiként támogatja azt – „megdöbbent" az esetleges gyakorlati következményeitől. Mint sok kortársa, ő is félt attól, hogy az általános választójog bevezetésével megnőne a magyar államhoz kevésbé lojális, nem magyar ajkú

127 Uo. 1.

128 β [Bernát István?]: Az új dogma. In: *Szövetkezés*, 1905. okt. 28. 532–534.

129 b.[Bernát István?]: A tiszteletes urakhoz! In: *Szövetkezés*, 1905. nov. 4. 568.

130 „A született királyság lényege, akárhogy szépítsük is, emberimádás., mert akárhány király szent és sérthetetlennek tartatott, mivel királynak született, holott szerzett érdemei, végzett munkája, erkölcsi élete folytán a legközönségesebb jobbágyot megillető tiszteletre sem tarthatott volna igényt. A királyság intézménye csak addig állhat fenn, míg az ember elég gyarló, elég tudatlan, elég homályos látású, elég bűnös: az érdemet magáért az érdemért, az igazságot magáért az igazságért, a jogot magáért a jogért nem tisztelni és nem szeretni. De amint ennek ideje elérkezik, amint fel tudunk mindnyájan emelkedni az eszmék és tisztul elvek magaslatára, mindjárt nem lesz szükség emberi gyarló formába ábrázolni ki a legfőbb hatalmat., mert a legfőbb hatalom mindenkinek lelkében az igazság ereje leend s az ember nem azért lesz szent és sérthetetlen, mert ennek vagy annak születik, hanem azért mert a maga munkája és érdeme által alkotott erkölcsi és vagyoni szentélyének küszöbén őrt áll az igazságnak ereje." Baltazár Dezső: Egy kis világosság. In: *Szabad Szó*, 1905/45. 2.

választók aránya, amivel együtt a politikai rendszer stabilitása is veszélybe kerülne. Mivel kizárólag nemzeti szempontból vizsgálta a kérdést, a megoldása is arra korlátozódott, hogy a magyarságot kell erősíteni az országon belül, és ha többségre jut, akkor lehet szó az általános választójogról.[131] Az 1905 végén írott cikkében már nincsenek fenntartásai az általános választójoggal kapcsolatosan. Úgy véli, hogy a választójog kiterjesztése az első és legfontosabb lépés a szociáldemokraták szempontjából: „Mindennél előbb valónak tartja [ti. a szociáldemokrácia – Sz. L.] az általános választói jogot; megdönthetetlen bizonysággal tudva azt, hogy e nélkül általános népjólét sem a lelkiekben, sem az anyagiakban nem lehet. Tudja azt, hogy a mostani kiváltság és jogtalanság sanyarú korában legelső czél az általános választói jog, s mihelyt ez a czél elérve lesz, azonnal eszközzé válik; eszközzé a szocziáldemokráczia többi programmpontjai megvalósításának."[132] Baltazár szerint az általános választójog bevezetése egy egész elitcserét fog eredményezni, végre azok kerülnek a hatalom közelébe, akik nem csupán hírből ismerik a munkát.

Éppen ettől az elitcserétől, a politikai agitáció révén a parlamentet elözönlő szocialista képviselők seregétől tartott a magyar politikai közvélemény azon része, amely – a korábban említett nemzeti okokon túl – ellenezte az általános választójog bevezetését. A nép tanulatlansága, a politikai jogok gyakorlására való éretlensége közhely volt a konzervatív oldalon. Bernát István lapja, a már idézett *Szövetkezés* is ezt kérte számon az általuk egyébként szimpatikusnak tartott keresztényszociális párt programján.[133] Nem lehet véletlen, hogy a szociális kérdést övező feszültség növekedése, a katolikus vonalon megindult keresztényszociális agitáció – mely szintén 1905 környékén érte el az első világháború előtti időszakban a legnagyobb intenzitását – együttesen vezettek oda, hogy 1905 legvégén a református egyház konzervatív köreiben már felvetődött egy központi ernyőszervezet létrehozásának az ötlete, melynek a neve is készen állt már ekkor: Kálvin Szövetség. Ez a szövetség lett hivatott a kálvinista alapokon álló konzervatív társadalmi és szociális program terjesztésére, népszerűsítésére, szervezői, megálmodói között pedig ott találjuk Darányi Ignácot, Bernát Istvánt, de támogatta az eszmét az agrárius mozgalom feje: Károlyi Sándor is.[134]

Nem csupán az ÚSZDP számára jelentette 1905 a csúcsot, melyet a lassú hanyatlás követett a pártszervezet életében, Baltazár aktivitása a szocialista mozgalmon belül szintén ekkor tetőzött. 1906-ban már csupán egyetlen nagyobb lélegzetvételű cikkel jelentkezett a pártlapban, de ennek sem volt különösebb gyakorlati mondanivalója, igazából csak a szocialista eszme melletti kitartásra buzdított, tudva, hogy a célig vezető út nem lesz göröngyök nélküli.[135] Habár innentől kezdve eltávolodott az Újjászervezett Szociáldemokrata Párttól, azt biztosan lehet állítani, hogy közte és Mezőfi között nem romlott meg a viszony, több mint egy évtizeddel később

131 [Baltazár] D[ezső]: A szocialisták és a függetlenségi párt. In: *Független Hajdúság*, 1903/38. 1–2.
132 Baltazár Dezső: Az általános választói jog. In: *Szabad Szó*, 1905/49. 1.
133 Ő: A keresztény szociális program. In: *Szövetkezés*, 1905. nov. 8. 585–586.
134 Kálvin-szövetség. In: *Szövetkezés*, 1905. dec. 20. 776.; Fehér György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906. Bp., 2019. 421–422.; Szász Lajos: Konzervatív kálvinizmus. i. m. 187–188.
135 Baltazár Dezső: Az igazság útja. In: *Szabad Szó*, 1906/42. 1.

a politikai kapcsolatot ugyanott tudták folytatni, ahol abbahagyták.[136] Feltehetően nagyon is gyakorlati okai voltak Baltazár visszahúzódásának. Részben minden bizonnyal magyarázható mindez a megnövekedett terheléssel – hajdúböszörményi lelkészi és esperesi tevékenységéről később fogunk szólni –, de valószínűleg nagyon is végiggondolt döntés eredménye az, hogy látványos szakítás nélkül, a jó viszonyt fenntartva próbált meg leválni a szociáldemokrata mozgalomról.

Minden bizonnyal közrejátszott Baltazár döntésében az a tény, hogy az ÚSZDP 1905-től kezdve egyre inkább sodródott az egyház- és vallásellenesség irányába. Eleinte még csupán egy-egy, véleményük szerint túlzó vagy babonás katolikus nézetet pellengéreztek ki a lapjukban,[137] de már ekkor is jelennek meg olyan írások, amelyek például a szerzetességet általában vették célkeresztbe.[138] 1905-ben azonban még vette a lap a fáradtságot a vallásellenesség vádja elleni védekezésre.[139] 1906 januárjában viszont már arról írnak, hogy a tudomány és a hit ellentétes egymással, rövid és kimondottan leegyszerűsítő érvelésében a névtelen cikkíró eljut odáig, hogy „a hit a tudatlanságban rejlik", éppen ezért pedig meg is kell haladni azt.[140] Egy amerikai keresztény vezető látogatása kapcsán pedig már a *Népszava* stílusában írt a lap a keresztyén felekezetekről: „A felekezeti mozgalmaknak pedig mindenütt, úgy Európában, mint Amerikában, a munkásosztály elnyomása a célja."[141] A főképp a katolikus egyház irányában folytatott támadások egyre szaporodtak, stílus tekintetében is egyre alpáribb lett a lap tartalma 1907-től kezdődően. A remélt nyitás a protestáns egyházak részéről ugyanis elmaradt. Habár láttuk, hogy Baltazár számára is imponáló volt a katolikusellenesség, a szocializmussal szembeni ellenérzéseket nem tudta a párt leküzdeni. Talán erről is tanúskodik, hogy 1907 őszén – feltehetően az Országos Református Lelkészegyesület megalakulása okán – még egyszer felvetődött a protestáns lelkészi kar felé teendő nyitás kérdése, de a felhívás valójában még a lapon belül is visszhangtalan maradt.[142] Baltazárnak tehát legkésőbb 1907-re rá kellett jönnie, hogy az Újjászervezett Szociáldemokrata Párttal fenntartott jó viszonya nem hoz annyit a konyhára, amennyit veszít vele. Habár Baltazár neve országosan ismert lett, egyszersmind hozzáragadt a „szocialista" jelző is.[143] Ez utóbbi pedig kimondottan hátrányt jelentett számára a magasabb egyházi és politikai körökben. Kínos volt neki a *Szabad Szó* egyre erősebb egyház- és vallásellenessége, minekutána nevének megjelenése a lapban az egyházi körökben visszatetszést kelthetett. Összességében talán megkockáztathatjuk, hogy Baltazár számára az Újjászervezett Szociáldemok-

136 Mindezt bizonyítja talán a *Szabad Szó*ban a későbbiekben gyéren előforduló hírek hangvétele is. Ld. Éljen Balthazár Dezső! In: *Szabad Szó*, 1910/15. 1.

137 „Szűz Mária levele." In: *Szabad Szó*, 1905/31. 2–3.; A hit szatócsai. In: *Szabad Szó*, 1905/32. 3–4.

138 Naplopás Jézus nevében. In: *Szabad Szó*, 1905/30. 3.

139 Ifj. Dávid Gábor: A szocziáldemokraták istentagadók és vallástalanok? In: *Szabad Szó*, 1905/22. 3.

140 Hit és tudomány. In: *Szabad Szó*, 1906/3. 2–3.

141 Clark úr Magyarországon. In: *Szabad Szó*, 1906/30. 6.

142 Kormányos Benő: Katholikus és protestáns papok. Kik legyenek szövetségeseink? A pártvezetőség figyelmébe. In: *Szabad Szó*, 1907/36. 2.

143 Több alkalommal még az egyházi sajtóban is a „szocialista pap" jelzővel illetik Baltazárt. Ld. Barakonyi Kristóf: Zsinati beszámoló. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1905/23. 403.

rata Párttal kiépített fegyverbarátsága csupán egy eszköz volt személyes céljai elérésében. A párt és lapja által biztosított nyilvánosság, egyáltalán a felvetett kérdésekre adott radikális megoldási javaslatai mind-mind radikális, újító, reformer imázsának kiépítésében segítettek. Mint láttuk, különösebben új, elméletileg megalapozott gondolatokat nem vetett fel, de a kialakult vitákba rendre beszállt, a párt álláspontját határozottan megvédte.[144] Összességében tehát ezekben az években mind az ÚSZDP, mind pedig Baltazár profitáltak a kapcsolatból, a válás talán azért sem volt olyan fájdalmas egyik oldal számára sem, mivel a párt is irányváltáson esett át.

A fentebbieken túl fontos megjegyezni, hogy egészen egyszerűen Baltazárt 1906-tól más tevékenységek vonták el a szocialista mozgalomtól. Egyházpolitikai szervező tevékenysége éppen 1906-ban bontakozott ki, innentől pedig éveken keresztül ez a munka foglalta le az energiái nagy részét. Az alábbiakban részletesen foglalkozunk ez irányú tevékenységével, de megelőlegezve fontos kiemelni, hogy az általa megálmodott széles bázisú antiklerikális összefogás számára Mezőfi már tehertétellé vált. Bizalmas kapcsolatukat jól jellemzi, hogy Mezőfi számára nem jelentett problémát, hogy hátralépett, akár a szekularizációért 1907-ben megindított kampányról legyen szó, akár az 1908-as püspökválasztási küzdelemről. Tudta jól, hogy zsidó származása és szocialista volta miatt az egyházi belharcokban nem feltétlenül jelent hasznot a nyílt támogatása.[145]

Baltazár az egyre terhesebbé váló szociáldemokrata liezont 1910 után megpróbálta tudatosan is cáfolni, illetve felejtésre ítélni. Később részletesebben kifejtésre kerül a püspökválasztás körüli fordulata, annyit elöljáróban érdemes itt megjegyezni, hogy a „szocialista espereskénť" híressé vált Baltazár már egyáltalán nem akart „szocialista püspökként" nevet szerezni. Korábbi tanára és mentora, Csiky Lajos a széles körben terjesztett *Debreceni Képes Kalendárium*ban közölt életrajzot a megválasztott püspökről, amelyben nyomatékosan cáfolta a szocialistaság vádját: „Püspökünkről egyesek nagy előszeretettel hirdették, különösen esperessé választása idején, hogy ő a szoczialistákkal tart, maga is szoczialista. Volt alkalmunk vele többször is beszélni e tárgyról, s tudjuk tőle és róla, hogy soha mint pártember nem tartozott a szoczialisták közé, de mert a szoczializmus kérdéseivel működése és tanulmányai folytán a lehető legbehatóbban foglalkozott, jó szíve sugalmaitól is indíttatva, megismerte a nép, a tömeg nyomorát s szoczialista lett abban az értelemben, ahogy a legtöbb olyan gondolkodó fő az, akinek az Isten, agya gondolatait egy mélyen érző szív sejtjein vezeti keresztül. A szoczialisták tulzó nézeteit soha egy szóval sem vallotta a magáéi gyanánt, sőt

144 A szocializmus elméleti kérdései vállaltan nem foglalkoztatták, meglátása szerint ugyanis a szocializmus gyakorlati mozgalom, amit a tudományos megközelítés csak eltérített eredeti céljaitól. (Ld. Baltazár Dezső: Gyakorlati szociálizmus. In: *Szabad Egyház*, 1905/11–12. 5–6.) Egyetlen, a szocializmus elméleti kérdéseit érintő írását ismerjük, egy kritikáját Király Péter: A magyar szocializmus. (Debrecen, 1907.) című munkájáról. (Ld. Baltazár Dezső: A magyar szocializmus. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1907/7. 104–106.)

145 TtREL I. 18. b. ORLE igazgatási iratok 1. d. 52. sz. Mezőfi Vilmos levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. okt. 25.; Uo. 612. sz. Mezőfi Vilmos levele Baltazár Dezsőhöz, 1908. jún. 17.

azokat, ahol jelenlétében megnyilatkoztak, mindenkor teljes határozottsággal visszautasította."[146]

Nem is nagyon tudunk egészen 1918 őszéig bármiféle kapcsolatfelvételről Baltazár és Mezőfiék között. Az őszirózsás forradalom után azonban Baltazár ismét felvette korábbi harcostársával a kapcsolatot, cikket is írt a *Szabad Szó*ba, de sokkal több ekkor nem történt. 1919 után viszont számtalan alkalommal támadták Baltazárt a szocialista meggyőződése miatt, amit – a már idézett emlékiratában – ő maga nem is tagadott, a közreadott források miatt nem is tagadhatott. Érdekes módon, 1921 tavaszán, amikor ismét baloldali pártokkal és politikusokkal alakítandó politikai szövetség ötletét mérlegelte Baltazár, az ekkorra politikai értelemben teljesen eljelentéktelenedő Mezőfi neve már szóba sem került. Baltazár esetében tehát azt látjuk, hogy a szociáldemokrata kapcsolatait akkor próbálta elővenni és felmelegíteni, amikor a személyes politikai érdekei éppen azt diktálták. A szocialista politikai és társadalmi víziókkal valójában a kezdeti szakaszt leszámítva sohasem azonosult, egy-egy ad hoc jellegű közös politikai fellépés erejéig tartotta csupán elképzelhetőnek az együttműködést 1906 után. Mindez azonban Mezőfinek és körének tökéletesen megfelelt, ugyanis a párttal fenntartott kapcsolat 1911 utáni letagadása szemmel láthatóan nem rontott a bizalmas viszonyon, amely szükség esetén feléleszthetőnek bizonyult.

A koalíció évei

Baltazár Dezső 1904 utolsó heteiben nem csupán mint „szocialista lelkész" nyerte el a hajdúböszörményi gyülekezet tagjainak bizalmát, ugyanis nagyra értékelték a már ekkor megmutatkozó szervezői képességét, illetve személyében ekkor már az egyházmegye esperesét is tisztelhették.

Baltazár koránál és tapasztalatánál fogva, bármilyen tehetséges is volt, nem is gondolhatott az egyházmegye lelkészi vezető tisztségének elnyerésére. 1904 nyarán azonban kirobbant a botrány a hajdúböszörményi lelkész és esperes, egyben pedig a tiszántúli egyházkerület lelkészi főjegyzője, Zsigmond Sándor körül. Zsigmond a később bebizonyosodott vádak szerint a rábízott pénzekből nagyobb összeget sikkasztott, ezért pedig nem csupán kártérítésre ítélték, hanem fentebbi tisztségeitől is megfosztották.[147] Az esperesi cím elfogadására első körben az egyházmegye rangidős lelkészét, Soltész Lászlót kérték fel, aki azonban előrehaladott korára hivatkozva visszautasította azt, ugyanígy tett később a pozícióval kapcsolatban szóba hozott Kiss Ferenc, ekkor püspökladányi lelkész is. Utóbbi Baltazárral már ebben az időben is jó kapcsolatot ápolt, a későbbiekben egyik legszorosabb szövetségese lesz az egyházon

146 Csiky Lajos: Dr. Baltazár Dezső. A tiszántúli református egyházkerület püspöke. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1912. 22.; Hasonlóan érvel: Bor János: Szoboszlói papsága. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1911/26. 401–402.

147 Zsigmond Sándor. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1922/32. 1–2.

belüli és kívüli harcokban.[148] Sajnos a források hiánya miatt nehéz kideríteni, hogy miként került egyáltalán szóba Baltazár neve, mindenesetre a helyi függetlenségi párti elvbarátait és rokonait is felhasználta a kampányban, aminek eredményeképp 1904 szeptemberében esperessé választották.[149]

1904. október 6-án tartotta esperesi székfoglaló beszédét, melyben határozott fellépést ígért a súlyos botrány hatása alól még alig felocsúdott egyházmegyének. Baltazár szerint a meglazult erkölcsök megerősítéséhez a vallás alapjaihoz kellene visszanyúlni, mindezt pedig csak konzervatív teológiai alapon lehet elképzelni.[150] Azonban a liberális teológia túlhajtásai mellett elutasította az evangélizáció és pásztori szolgálat terén az „idegen formák" erőltetését és a „túlbuzgóságot", mely alatt bizonyosan a magyarországi ébredés konzervatív körökben sokat kritizált jelenségeire utalt. Esperesi programjának szerves része volt a református egyház anyagi helyzetének javítását célzó terve is, melyet a korban sokat emlegetett állami támogatással vélt kivitelezhetőnek. Az államtól pedig a református egyház korábbi nemzetfenntartó és alkotmányvédő tevékenysége miatt követelte joggal az anyagi támogatást.

A frissen megválasztott esperest nem sokkal később elődje kényszerűen elhagyott lelkészi állására is megválasztották, így lett 1904 decemberében a hajdúböszörményi gyülekezet lelkésze. A gyülekezet – bár a legnagyobb és legtekintélyesebb volt az egyházmegyében – ekkor komoly gondokkal küszködött. Hitélete lanyhult, tünetszerű, hogy a presbiteri gyűléstől lelkészi jelenlét nélküli vallásos alkalmak tartására termet igénylőket a szektásodás vádjával utasította vissza az egyháztanács.[151] Baltazár azonban fontosnak tartotta, hogy ne csupán az adminisztrációval foglalkozzon, ezért 1907 februárjától újraindította az idénymunkákhoz igazodva hetenként megtartott vallásos estélyeket.[152] Az egyházközség jó hírnevét és kasszáját is megtépázta a sikkasztás, de mindezt leszámítva is komoly pénzügyi kérdések feszítették a gyülekezetet. A fejlesztés alatt álló fiatal gimnázium rengeteg pénzt emésztett fel, de komoly – részben anyagi természetű – problémát jelentett a baptista felekezet állami

148 Baltazár ellenfelei később előszeretettel hozták fel ellene, hogy törtető, saját magát előtérbe helyező viselkedésével érte el, hogy a nála tapasztaltabb és idősebb kollégáival szemben őt válasszák meg. A Baltazárral szemben 1920 után kimondottan ellenséges Zoványi Jenő visszaemlékezéseiben a választási szokások megszegésével és karrierista pozícióhajhászással vádolta meg az esperesválasztással kapcsolatban. (RL C/101. Zoványi Jenő iratai. 28. d. Zoványi Jenő: Dávid harca Góliáttal. 267.)

149 Kiss Ferenc levelezésében található néhány Baltazártól származó levél ezekből a hetekből. Ebből úgy tűnik, hogy Kiss zokon vette Baltazár fellépését, akinek több levélben kellett magyarázkodnia amiatt, hogy Kisst úgy tartotta számon, mint aki nem reflektál a pozícióra. (MREZSLt Fond 47. Kiss Ferenc hagyatéka. 3. d. Baltazár Dezső levelei 1904-ből. 1–5. sz.)

150 „Egyházunk azon a fundamentumon épült, melyen kívül mást senki sem vethet, mely is a Jézus Krisztus, csakis addig állhat szilárdan, míg ezen marad, működéséből, hatásából csak az számíthat a földi isten-ország előbb vitelének érdemére, a mi az Ur Jézus evangéliomából sarjadt, tehát a mi a keresztyéni erkölcsöt nemcsak szín, látszat, keret, de tartalom és pedig teljes tartalom gyanánt bírja. A modern idők hamis eszméi romlott világnézlete, a vallástudomány szabadelvűnek csak hazudott kalandozásai, a nagy társadalmi evolúciók, melyek tűzhányókényt vetik itt-ott fel a meglazúlt, ingoványos talajt, kétségbeejtőnek megmételyezték az erkölcsi felfogást..." Baltazár Dezső: Esperesi székfoglaló az „Alsó-szabolcs-hajduvidéki ev. ref. egyházmegye" 1904. október 6-iki közgyűlésén. Debrecen, 1904.

151 Ev. ref. egyháztanácsi gyűlés. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*. 1905/6. 1–2.

152 Vallásos estély. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*. 1907/6. 2.

elismerése után a református egyházból kilépők tömege is.[153] Szintén fokozott anyagi terheket rótt az egyházközségre a református egyház által fenntartott népiskolai rendszer.

Baltazár már 1903-ban felkarolta a református egyház oktatási rendszerének megújítását szorgalmazó mozgalom ügyét. A probléma elsősorban anyagi természetű volt. A gyülekezetek nem bírták el az iskoláztatás és alfabetizáció terjedésével egyre szaporodó iskolák terheit. Amennyiben az újabb tanítói állásokat megfelelően fizetni akarták, emelni kellett az egyháztagokra kivetett adó mértékét, így el is jutottunk az aránylagos egyházi adó ügyéhez. A kérdés másik lehetséges megoldása, mely több gyülekezet számára járhatóbb útnak bizonyult, mint az adóemelés – a tanítók fizetésének leszorítása volt. Egyáltalán nem csoda, ha a tanítók szervezkedése még gyorsabban haladt, mint a szintén elégedetlen, de 1898-ban azért az államtól jelentősebb anyagi támogatásban részesített lelkészi kar hasonló mozgalma. A tanítók mozgalma 1903–1904 körül kapott egyre komolyabb visszhangot. Ekkorra ugyanis a radikális és szocialista mozgalmak már többször hangoztatták a felekezeti iskolarendszer felszámolására, de legalábbis korlátozására vonatkozó terveiket, illetve a nemzetiségi mozgalmak felerősödésével egy időben vetődött fel az állami iskolarendszer magyar nemzeti szempontból történő erősítésének a terve. A református egyházon belül komolyabb vita alakult ki az iskolák államosítását illetően. Többek érve szerint a gyülekezeteknek át kellene adniuk az államnak az általuk fenntartott népiskolákat – elsősorban ugyanis róluk szólt a diskurzus –, így a tanítók is magasabb fizetéshez jutnának, és a gyülekezetek is megszabadulhatnának az őket nyomasztó terhektől. Mindez pedig szolgálná a magyar nemzeti érdekeket is azzal, hogy a nemzetiségi iskolák szintén állami felügyelet alá kerülnének.[154]

Baltazár még a zsinat 1904-es összeülése előtt több részletben közölte a cikkeit a Hajdúböszörményben kiadott *Tanítók Lapja*ban, mely Dobó Sándor szerkesztésében jelent meg a Magyar Református Tanítók Országos Egyesületének közlönyeként. Baltazár jogászi alapossággal és teljes mellszélességgel állt ki a tanítókért azok érdekvédelmi harcában. Egyrészt azt javasolta, hogy a tanítói kart az egyházi törvények ismerjék el az egyházszervezet alkotó tagjainak, nyerjenek képviseletet az egyházi önkormányzat fórumain, egyházmegyei, -kerületi és zsinati szinten is.[155] Emellett hangsúlyozta a tanítói fizetésrendezés szükségességét, meglebegtetve a tanítók államosítást szorgalmazó mozgalmának legalább hallgatólagos támogatását is.[156] Gondolkozására e téren is a magyar nemzeti állammal szembeni pozitív, etatista attitűd volt jellemző.

153 Ev. ref. egyháztanácsi gyűlés. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*. 1905/52. 1–2.

154 Támogatta az államosítást például a *Hajdúböszörmény és Vidéke* c. lap. (Ld. Állami népiskolák Hajdúmegyében. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1905/5. 1., Magyarország legyen magyar! In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1905/30. 1–2.)

155 Baltazár Dezső: A törvénytervezet bírálata. Köznevelési és közoktatási szervezet. I. In: *Tanítók Lapja*, 1903/40. 713–716., Baltazár Dezső: A törvénytervezet bírálata. Köznevelési és közoktatási szervezet. II. In: *Tanítók Lapja*, 1904/3. 1–2., Baltazár Dezső: A törvénytervezet bírálata. Köznevelési és közoktatási szervezet. IV. In: *Tanítók Lapja*, 1904/9. 1–3.

156 „Én a magam részéről az államosításnak híve nem vagyok, de nem tudna kijönni ajkaimon egyetlen elítélő szó sem a tanítói kar államosítási törekvései ellen, ha mi az egyház tovább is a nyomorúság

Baltazár tehát azok nézetét osztotta, akik bizonyos esetekben az állam kezében jobb helyen látták volna az iskolákat, mint az egyházak tulajdonában.[157]

Baltazár ugyanakkor a zsinati tanácsterem és a lapok hasábjain túl személyesen is szembesült a református népiskolai rendszer kérdéseivel, miután 1904 legvégén elfoglalta böszörményi parókiáját. A város református tanítókara igencsak képzett és öntudatos emberekből állt, akik a szűkebben értelmezett feladataikon kívül is széles tevékenységet fejtettek ki. Bor János például az egyházkerületben esedékes kortesi feladatokat látta el másodállásban, legyen szó akár püspök-, akár pedig képviselő-választásról. Porcsalmy Gyula (1865–1925) a helyi függetlenségi szellemű lapnak, a *Hajdúböszörmény és Vidéké*nek volt a szerkesztője, Dobó Sándor (1864–1931) pedig a református tanítók lapjának.[158] Nem csoda, hogy Baltazár tevékenységét ők is árgus szemekkel figyelték. 1905–1906 folyamán ráadásul a konzervatívabb közvéleményt a tanítók egyre erősebb szocialista hajlandóságai is aggasztani kezdték. Immár nem csupán a *Szabad Szó* próbálta őket megmozgatni, hanem a *Tanítók Lapja* is a „nemzeti" és „józan" szocializmus mellett szólalt fel.[159] A fizetésemelés tervével fellépő „társadalmi" és nem pedig „politikai" természetű szocializmust a függetlenségi szellemiségű *Hajdúböszörmény és Vidéke* is örömmel üdvözölte.[160] Baltazár maga is részt vett az egyházmegyéje tanítóegyesületének szervezkedésében. Támogatta a református tanítók szocialista irányú szervezkedését, de véleménye szerint egy saját szocialista jellegű szervezet keretei között lenne mindez szerencsés, nem pedig valamely már fennálló párton belül.[161] Megpróbálta a presbitériumon belül is – bár a tanítók által vártnál csekélyebb mértékben – a fizetésemelés ügyét már 1905 elején áterőltetni, de a presbiterek jobban féltek az egyházi adó felemelésétől, mint az elégedetlen tanítóktól, ezért javaslatát leszavazták.[162] A tanítókat és az iskolarendszert érintő kérdések azonban továbbra is napirenden maradtak, Baltazár pedig feltehetően a Hajdúböszörményben átélt élményei hatására is fokozatosan a tanítók szociális mozgalmának legmagasabb tisztségű lelkészi támogatója lett.[163] Ő képviselte tehát a zsinaton a tanítók mozgalmát,[164] aminek az lett a következménye, hogy a református tanítóság személy szerint neki volt hálás a helyzetében beállt fejlődésért. Dobó Sándor lapja 1905 végétől kezdődően néhol már-már a puritán református hagyomá-

mértéke szerint állapítanánk meg a tanítói fizetéseket." Baltazár Dezső: A törvénytervezet bírálata. Köznevelési és közoktatási szervezet. III. In: *Tanítók Lapja*, 1904/6. 2.

157 Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Bp., 2007. 78–80.

158 Nyakas Miklós: Hajdúböszörmény a múló időben. Hajdúböszörmény története. Hajdúböszörmény, 2000. 258–259.

159 Tóth István: Milyen legyen a tanító állásfoglalása és teendője a szoczializmus kérdését illetőleg? I–II. In: *Tanítók Lapja*, 1905/11–12. 1–3., 1–3.

160 Tanítók szociálizmusa. (Első közlemény). In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1906/44. 1., Tanítók szociálizmusa. II. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1906/45. 1–2.

161 Tanítók szociálizmusa. II. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1906/45. 1–2.

162 Ev. ref. egyháztanácsi gyűlés. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1905/6. 1–2.

163 A Tanítók Lapja nem egyszer a tanítók lelkészek általi elnyomatásáról írt, ezzel is újabb aspektussal növelve az egyébként is komoly feszültséget. (Pl. Van-e kálvinista hierárchia? In: *Tanítók Lapja*, 1906/20. 1–2.)

164 Baltazár zsinaton tartott beszédének a szövegét közli: A kivívott jog. In: *Tanítók Lapja*, 1906/45–46. 5–7.

nyokkal szakító, szinte személyi kultuszba csapó hódolatban részesítette Baltazárt. Az 1906-os évfolyam első számának címlapján az esperes bajszos, marcona arcképe díszelgett, mely mögött kissé esetlenül hatott a magát csupán szerényen „eszközként" aposztrofáló cikke az ünnepeltnek,[165] végül pedig Dobó tüntette ki Baltazárt a „magyar ref. tanítók legigazabb barátja" címmel.[166] Imázsának innentől kezdve vált elhagyhatatlan elemévé az egyszerű tanítókat támogató esperes, majd püspök képe. A *Tanítók Lapja*ban közölték le az első Baltazárt vezérként és hősként jellemző dicsőítő költeményeket is.[167] A tanítók jótevőjének szerepétől élete végéig nem vált meg. Az 1935 körül tervezésbe vett, monumentálisra szabott, de végül be nem fejezett, és kiadatlanul maradt Baltazár-emlékkönyvben is egy vaskos fejezetet szenteltek a püspök és a tanítók kapcsolatának.[168] Személyes kapcsolata a református tanítósággal és annak legfontosabb orgánumával azért is lényeges, mert a minden egyes egyházközségben jelen lévő tanítói kar komoly súllyal esett a latba az 1908-as és az 1911-es püspökválasztás alkalmával is.

A fiatal esperes-lelkész más területeken is hamar a hajdúböszörményi közélet centrumában találta magát. Mint a református gyülekezet lelkészét nevezték ki a városi iskolaszék elnökének is, de a település kulturális életének, hagyományápolásának is igazi motorjává vált. Többek között Baltazár szervezői képességeinek köszönheti a böszörményi városi dalárda is a létrejöttét, de részt vett az 1906-os jubileumra felállítani tervezett Bocskay-szobor körüli szervezői munkákban is.[169] Nem szakította meg azért Hajdúszoboszlóval sem a kapcsolatait, így például ő mondta az avató beszédet 1905 októberében a hajdúszoboszlói népkör megalakulása alkalmával, amelynek fő ihletője Baltazár szociáldemokrata elvbarátja, Mezőfi Vilmos volt.[170]

Baltazár hajdúböszörményi működésének kezdete éppen egybeesik a dualizmus időszakának egyik legizgalmasabb, talán legtöbb indulattal és pártszenvedéllyel fűtött időszakával, a Magyarországot évtizedekig irányító Szabadelvű Párt látványos bukásával, az ellenzéki koalíció győzelmével, a darabont-kormány rövid működésével és ezt követően pedig a koalíció hatalomra kerülésével. Baltazár espereskén, hajdúböszörményi lelkészként, egy helyi függetlenségi család leszármazottjaként és exponált szociáldemokrataként sem tehette meg, hogy kivonja magát a politikai csatározásokból. De szemmel láthatóan mindezt nem is nagyon tervezte.[171]

Már 1905 januárjában tagja lett Hajdú vármegye közgyűlésének és a törvényhatósági bizottságának is, kiterjedt rokonsága, az U. Szabó család számos, egyébként szabadelvű párti tagjával egyetemben. A megyei közgyűlés már az ő jelenlétével és feltehető támogatásával szavazott bizalmatlanságot Tisza Istvánnak 1904 novembe-

165 Baltazár Dezső: A győzelemhez. In: *Tanítók Lapja*, 1906/1. 1–2.
166 Dobó Sándor: Dr. Baltazár Dezső esperes. In: *Tanítók Lapja*, 1906/1. 6.
167 Tuba Károly: Egy arczkép előtt. (Dr. Baltazár Dezső.) In: *Tanítók Lapja*, 1906/3. 2., Gál István: Dr. Baltazár Dezső. In: *Tanítók Lapja*, 1907/14. 2.
168 TtREL I. 6. 3. d. Ormós Lajos: Dr. Baltazár Dezső és a református tanítóság.
169 Értekezlet Bocskay István lovasszobra ügyében. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1905/2. 2.
170 A szociáldemokraták ünnepe. In: *Debreceni Reggeli Újság*, 1905. okt. 9. 1–2.
171 Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. i. m. 86–146.

rében a házszabály módosításának erőszakos és szabályellenes véghezvitele miatt.[172] Néhány héttel később szerzett Mezőfi Vilmos – részben Baltazár aktív támogatásával – ellenzékiként mandátumot a szegvári kerületben, amelyet a következő évi választás alkalmával is meg tudott őrizni.[173] Mezőfi a kibontakozó alkotmányos küzdelem során a koalíció táborát támogatta, elítélve a Fejérváry-kormányt és a vele 1905 őszén lepaktáló MSZDP-t. Amikor a darabont-kormány 1905 decemberében meghirdette programját, Mezőfi és lapja az általános, titkos választójog ígérete miatt kezdte el noszogatni a koalíciót, hogy vállalja fel maga ezt a tervet.[174]

Baltazár számára az 1905-ös esztendő első fele a zsinati munkáról, az egyházi adóreformról és a tanítók ügye melletti kiállásról szólt. Habár a Szabadelvű Párt bukását minden bizonnyal elégedettséggel konstatálta, az ellenzéki pártok szövetségéből felálló koalíció összetétele, elsősorban a Néppárt jelenléte azonban annál inkább nyugtalaníthatta őt. Valójában már 1903–1904 körül érezhetőek voltak a jelek, hogy a magyar protestantizmuson belül egy számottevő csoport úgy gondolja, a katolikusok közéleti és politikai megerősödése komoly veszélyekkel jár a protestánsokra nézve. 1904 októberében az evangélikus és református egyház Közös Bizottsága a két egyház sérelmeit taglaló hosszú beadvánnyal fordult a Képviselőházhoz. Mindebből természetesen hónapokig tartó sajtópolémia kerekedett, katolikus oldalon minden vádat tagadtak, míg a protestánsok már a középkori inkvizícióról, a klerikalizmus által terjesztett sötétségről beszéltek.[175] Ez a küzdelem is megelőlegezi a néhány éven belül a protestáns felekezeteken kívül is megerősödő, elsősorban a katolikus egyház ellen irányuló antiklerikalizmust. A protestáns sérelmi beadványt viszonylag nyitottan fogadó Tisza azonban 1905 elején megbukott. Baltazár és a hozzá hasonló függetlenségi gondolkodású, de a politikai katolicizmus térnyerésétől rettegő alföldi protestáns értelmiségiek aggodalmasan figyelték a fejleményeket. A helyzet Baltazár számára 1905 őszére ért meg annyira, hogy hallassa a hangját.

1905 novemberében a *Magyar Szó*ban, Pályi Ede napilapjában írt nagy hatású cikket a politikai helyzetről. Pályi 1900-ban alapította Bánffy Dezső támogatásával újságját, majd eltávolodott patrónusától, és 1903 körül már a protestáns lelkészek politikai lapjaként hirdette a *Magyar Szó*t. Pályi maga Tisza István holdudvarához tartozott ekkor. 1905 tavaszán fel is lépett szabadelvű támogatással, de végül elbukott a függetlenségi jelölttel szemben. Lapjában innentől kezdve a protestáns sérelmeket

172 Megyei közgyűlés. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1905/3. 1–2.

173 Dolmányos István szerint a függetlenségi párt országos vezetése hallgatólagosan támogatta Mezőfi választási harcát a vele szemben álló kormánypárti jelölt ellenében. Ld. Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció. i. m. 30–32.

174 Uo. 39–42.

175 A protestánsok »sérelmei«. In: *Alkotmány*, 1904. okt. 16. 3., A protestánsok memoranduma. In: *Alkotmány*, 1904. okt. 25. 3., A protestánsok memoranduma. In: *Alkotmány*, 1904. okt. 26. 4., A protestánsok memoranduma. III. In: *Alkotmány*, 1904. okt. 27. 4., A protestánsok memoranduma. IV. In: *Alkotmány*, 1904. okt. 28. 4., Visszhangok a protestáns „sérelmekre". In: *Alkotmány*, 1904. okt. 30. 9., Visszhang a protestáns sérelmekre. A temetők használata. In: *Alkotmány*, 1904. nov. 1. 4., A protestánsok memoranduma. V. In: *Alkotmány*, 1904. nov. 3. 3–4., Visszhang a protestáns „sérelmekre". In: *Alkotmány*, 1904. nov. 4. 8–9., A protestánsok memoranduma. VI. In: *Alkotmány*, 1904. nov. 8. 8–9.

hangoztatta, harcolt az 1848. évi XX. tc. végrehajtásáért, és fórumot biztosított az alakuló lelkészegyesülettel kapcsolatos eszmecserének. A *Magyar Szó*ban elsősorban az egyházi hierarchiában alacsonyan álló vidéki lelkészek publikálták a koalícióval szemben megfogalmazott véleményüket.[176]

Miután a Fejérváry-kormány 1905 októberének legvégén közreadta programját, több függetlenségi, de progresszív gondolkodású politikust zavarba hozott a kialakult helyzet.[177] Baltazár 1905. november 9-én már a függetlenségi eszme devalválódásáról írt. Ebben az évek óta tartó folyamatban szerinte elvesztette a függetlenségi párt a maga demokratikus és liberális arculatát, mostanra pedig már „klerikális" és „arisztokratikus" elemekkel is koalícióra léptek. Baltazár – sok függetlenségi kortársa számára talán megbotránkoztatóan – amellett érvelt, hogy a király által prezentált programot a 67-es szellemiségű pártok szövetkezésével fogadják el. Szerinte ugyanis ez a program olyan elemeket tartalmaz, amelyek sokkal fontosabbak az ország jövője szempontjából, mint a függetlenségiek vesszőparipája, a magyar vezényleti nyelv. A kormány programjából Baltazár a progresszív adózást, az általános választójogot és az 1848. évi XX. tc. végrehajtásának ígéretét tartotta olyan pilléreknek, amelyek megvalósítását támogatnia kellene a pártoknak.[178] Velük szemben pedig a „klerikális" elemek – legyenek azok 48-asok vagy 67-esek – sorakoznak majd fel. Baltazár nem is kertelt a protestáns lelkészek lapjában: a 1848. évi XX. tc. végrehajtása nélkül a két protestáns egyház hamarosan „összeroskad". Ezen cikke eszmetörténeti szempontból is igen izgalmas, itt használta ugyanis először magára nézve a „független szocialista" összetételt, kifejezve kétirányú, felfogása szerint egymást ki nem záró elkötelezettségét.[179] Ezzel a meglátásával egyébként mások is szimpatizáltak, de talán ennyire húsba vágóan éppen Baltazár érezte szükségét a kétféle lojalitás kibékítésének. Nem véletlen, hogy maga Mezőfi is – aki korábban kevesebb megértést mutatott a közjogi kérdések iránt – új nevet adott pártjának 1908 decemberében: 48-as Szociáldemokrata Párt.[180] Baltazár 1906 folyamán még többször is jelét adta a függetlenségi párt iránti lojalitásának. Jelen volt 1906 szeptemberében, amikor újraalakították Hajdú vármegyében a Függetlenségi és 48-as Pártot. A megyei függetlenségi párt alelnökévé is választotta, ezt a tisztséget egészen 1913-ig töltötte be.[181]

176 Pályi Ede: Egy Tisza István-féle választás 1905-ben. In: *Világ*, 1924. aug. 22. 4.; Krúdy Gyula: Pályi szerkesztő úr rövid életrajza. In: uő: A szobrok megmozdulnak. Bp., 1974. 277–278.

177 A Fejérváry-kormány programja. In: *Budapesti Hírlap*, 1905. okt. 29. 31–35.

178 A kormány az 1848: XX. tc. végrehajtását az egyházak „különleges viszonyainak" és „fejlődésének" figyelembe vételével, az autonómiák sérelme nélkül, a „teljes egyenlőséget" az „egész vonalon" érvényesíteni kívánta. Az egyházi adózás reformjának átvitelét és segítését külön is kiemelte a program. Uo. 35.

179 Baltazár Dezső: Felelősség. In: *Magyar Szó*, 1905. nov. 9. 1–3.

180 Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció. i. m. 74–75.

181 Egy újabb kísérlet. In: *Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1906/38. 2–3.; Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 106. Nem igaz mindamellett Baráth Béla Levente azon állítása – melyet többen átvettek tőle –, mely szerint Baltazárt 1906 és 1910 között pártja országgyűlési képviselője lett volna. Valójában Baltazár – bár többször került a közelébe – sosem kapott képviselői mandátumot. (Vö. Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 48.)

Komoly szerepe volt Kovács Gyula hajdúböszörményi polgármester, országgyűlési képviselő alispánná választásában is.[182]

Baltazár a függetlenségi közjogi gondolkodás alapzatára építette fel a szociáldemokrata ideológia maga számára lefordított társadalmi tanait, mindezt pedig egy, az alföldi tömbreformátus vidékek zsigeri katolikusellenességéből táplálkozó, az egyházi élet szociális igazságtalanságait szem előtt tartó antiklerikalizmus egészítette ki. Érdekes módon 1905 végén a függetlenségi eszme kevésbé tűnt számára fontosnak, mint saját egyháza anyagi helyzetének törvényes rendezése, illetve a választójog kibővítése, ami pedig Mezőfiék körének volt kiemelt követelése. Nem véletlen, hogy a már idézett, általános választójogról szóló írásában 1905 decemberében még az „ördögtől" is elfogadta volna a választójog bővítését.[183] A koalíciós válság képezi Baltazár és Bernát István 1905 őszén lefolytatott vitájának a hátterét is, így érthető, hogy 1906 tavaszán olyan hevesen támadta Bernát István és Darányi Ignác szociális jellegű egyesületalapítási szándékát, a Kálvin Szövetség ötletét Pályi lapja.[184]

A *Magyar Szó* már 1904 végétől támadta a függetlenségi pártot, eszméik feladásával, klerikális paktálással vádolva őket.[185] Igencsak érdekes, hogy a lap hasábjain számos lelkész jutott szóhoz, kifejtve ellenérzéseit a Néppárttal koalícióra lépő függetlenségi párttal szemben. 1906 áprilisában, az új koalíciós kormány kinevezését Baltazár már rezignációval vette tudomásul, a három fontos követelésből már csupán a választójog bővítésében bízott.[186] Az államsegély emelkedésében reménykedő protestáns lelkészek számára rossz ómen volt, hogy Wekerle Sándor programbeszédében egy szót sem ejtett az 1848. évi XX. tc. végrehajtásáról, ráadásul a kultuszminiszteri tárcát is Apponyi Albert, az eminens klerikális hírében álló arisztokrata kapta meg.[187] A kormányba vetett bizalom csökkenésével egyrészt elkezdett a Tisza István iránti nosztalgia erősödni, ami majd Tisza 1907-es dunántúli egyházkerületi főgondnokká választásában kulminált,[188] másrészt ezzel egy időben az elégedetlen lelkészek is mozgolódni kezdtek. A zsinaton hiába került szóba az államsegély kérdése, a radikális megoldást szorgalmazó lelkészek számára az egyház legfőbb törvényhozó

182 Baltazár Dezső: Az alispán választáshoz. In: *Debreceni Független Újság*, 1906. jún. 17. 1–2.; Baltazár Dezső: Az alispán választáshoz. In: *Debreceni Független Újság*, 1906. júl. 1. 1.

183 Baltazár Dezső: Az általános választói jog. In: *Szabad Szó*, 1905/49. 1.

184 Mi az a Calvin-szövetség? In: *Magyar Szó*, 1906. márc. 25. 14.; A „Calvin-szövetség" politikai háttere. In: *Magyar Szó*, 1906. márc. 27. 12. Többek között Hamar István válaszolt a vádakra a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain. Ld. Hamar István: Kalvin-szövetség. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1906/1. 2–3.; Uő: Kálvin-szövetség. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1906/14. 209–210.

185 A „függetlenségi párt" ellen. In: *Magyar Szó*, 1904. dec. 18. 4–5. (A cikk egy ref. lelkész és egy tanító függetlenségiekből kiábrándult levelét közli.); Birtha József: Kiáltó szó! In: *Magyar Szó*, 1904. dec. 22. 4.

186 Baltazár Dezső: A mérleg. In: *Magyar Szó*, 1906. ápr. 19. 1.

187 *Magyar Szó*, 1906. ápr. 13. 12–13.

188 Vermes Gábor: Tisza István. Bp., 2001. 183. Vermes tévesen állítja, hogy Tiszát „szuperintendenssé" választották. Vö. Ki legyen a dunántúli főgondnok? Éljen gróf Tisza István! In: *Magyar Szó*, 1907. jan. 6. 9.; Tiszát támogatta a *Debreceni Protestáns Lap* is, amely vele gyébként az általános választójog kérdésében ellentétes álláspontot képviselt: „A kinek nem kell a fekete internationale, a kinek a vallásbéke, a haladás a felvilágosodás ügye szívén fekszik, az gr. Tisza István felé néz." Gróf Tisza István. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1907/7. 106–107.

szerve ekkorra már a gyávaság, a gyengeség szimbóluma lett, a világi tagjait pedig azzal vádolták, hogy az egyház érdekeit politikai célból helyezik háttérbe.[189]

Az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE)

A magyar református lelkészi karon belül a 19. század folyamán többször is felvetődött a lelkészek egyesületének, közös szervezetének létrehozására irányuló szándék. A legmesszebb az 1890-es évek elején, Péntek Ferenc vezetésével jutottak a magukat „közpapok"-nak nevező vidéki lelkészek, akik rövid életű lapot és egyesületet alapítottak. Az egyházi hierarchia erős ellenérzése, és korlátozott célkitűzésük, mely csupán a lelkészi fizetések rendezésére vonatkozott, együttesen járult hozzá ahhoz, hogy a mozgalom gyorsan elhaljon.[190] Ugyan a lelkészi fizetéseket 1898-ban rendezték, ám a szerveződés iránti vágy nem hunyt ki. A kisebb, vidéki gyülekezetek lelkészei úgy érezték, hogy az egyházszervezet nem támogatja őket eléggé, ráadásul a „nagypapok", a lelkészi dignitáriusok lenézik és elfelejtik szegényebb, képzetlenebb kollégáikat. Ehhez az alaphangulathoz járult hozzá 1906 körül a koalíciós kormány egyházügyi programjával kapcsolatosan széles körben elterjedt szkepszis. A mozgalom ekkor mégis csupán azért juthatott sikerre, mert az egyházon belüli progresszió képviselői melléálltak, felkarolták. Meglátásunk szerint 1906–1907 folyamán a református egyházon belül kialakult konfliktus, mely a Kálvin Szövetség és az Országos Református Lelkészegyesület (a továbbiakban: ORLE) alapítása körül kristályosodott ki, áttételesen leképezte az ugyanebben az időszakban az egész magyar szellemi életet két ellentétes eszmei-politikai pólusra szabdaló ellentétet. Nem csupán időbeli, hanem – mint látni fogjuk – mélyebb, eszmei összefüggés is fennáll a két folyamat között. Míg a Kálvin Szövetség a társadalmi kérdésekre egy alapvetően konzervatív, a kereszténységszociális mozgalomtól kölcsönzött megoldáscsomaggal lépett elő, addig a Lelkészegyesület körül tömörülő elemek kisebb-nagyobb mértékben, de társadalmi változást akartak.[191] Azt mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a református egyházon belül ekkoriban kezdik el azokat a szellemi lövészárkokat ásni, amelyek majd az első világháború alatt vezetnek teljes szakításig, és komoly kihatással voltak az 1918–1919-es forradalmi időszak eseményeire, majd pedig a kommün leverése után az egyházon belüli „rendcsinálás" is ezen törésvonal

189 *Magyar Szó*, 1906. jún. 21. 7–9., H[amar] I[stván]: Hierarchia – Küriarchia. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1906/46. 721–723.

190 Szász Lajos: A református „közpapok mozgalma" a 19. század utolsó évtizedében. In: „Hiszek, hogy megértsem." Konferenciakötet. Szerk. Gér András László–Jenei Péter–Zila Gábor, Bp., 2015. 256–261.

191 Ezt az ellentétet Nagy Károly, kolozsvári teológiai tanár, későbbi erdélyi püspök már 1906 tavaszán tisztán látta: „Dr. Bernáth István, a gazda, azt kiáltja oda a papnak: szeretetet, anyagi és erkölcsi támogatást adjatok a népnek! Dr. Balthazár Dezső, a pap, azt kiáltja oda a gazdának: a szó és alamizsna nem segít a népen: földet a népnek, hogy legyen kenyere az éhezőnek, »tulajdon«-t a vagyontalannak!" Nagy Károly: Május 1. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1906/18. 146.

mentén realizálódott. Baltazár Dezső pedig éppen az ORLE alapításával került az egyik egyházon belüli csoportosulás vezető pozíciójába.

A lelkészegyesület eszméje azonban – ellentétben életrajzíróinak tendenciózus beállításával – nem Baltazár fejéből pattant ki. Az egyesület alapításával kapcsolatos ötletbörze 1906 augusztusában a *Magyar Szó* hasábjain indult meg, majd pedig szinte az összes egyházi lap részletesen vitatta a kérdéskört. Meg sem kísérelhetjük még csak felvázolni sem az egyesület céljaival, formájával kapcsolatos vélemények rendkívül széles skáláját. A kezdeti szakaszban még abban sem voltak biztosak a tervezgető lelkészek, hogy csak lelkészek, vagy világiak is részt vegyenek-e a szervezetben.[192] Kérdés volt az is, hogy csupán reformátusok vagy minden protestáns részt vállaljon-e az egylet életében.[193] A kialakult sajtóvita lehetőséget adott a lelkészek sérelmeinek szinte parttalan kiteregetésére, ami nem járult hozzá az egyesülettel szembeni bizalom kialakulásához.[194] A legfontosabb követelések között szerepelt a lelkészek fizetésrendezésének ügye, ami miatt az egyesület ellenfelei rögvest anyagiaskodással vádolták meg a szervezőket. Másrészt pedig a katolikus egyház térnyerésével szemben kívántak a lelkészek összefogni, ami pedig a felekezetieskedés vádját hívta elő a türelmesebbek részéről. Baltazár 1906 októberében szólt hozzá először a kérdéshez, akkor egészen tárgyilagos hangvételű cikkében állt ki a lelkészek mint „hivatalos foglalkozási ág" szervezkedése mellett a „jogosult erkölcsi, jogi és anyagi méltatásért".[195]

Pályi Ede és a *Magyar Szó,* meglátva az egyesület alapítása körül kibontakozó vitában a politikai lehetőséget, hamar a terv mögé állt. Pályitól sem az egyház anyagi érdekeinek képviselete, sem pedig az antiklerikalizmus nem állt távol, így az egyesület eszméjének legfőbb propagátorává vált a lapja. A lelkészek az első kongresszusukat eredetileg az 1906. október 31-én és november 1-én éppen a Bocskay-szobor avatásának apropóján Hajdúböszörményben ülésező Magyar Protestáns Irodalmi Társaság vándorgyűléséhez kapcsolódva kívánták megtartani, ami azonban elmaradt, a kongresszussal együtt, mivel nem készült el a szobor. A felfokozott érzelmi helyzetre jellemző módon a lelkészek szándékosságot sejtettek az eset mögött, mely-

192 Felvetődött még az az ötlet is, hogy Tisza István álljon az elégedetlen lelkészek élére. Ld. Pólya Lajos: A papi kongresszusról. In: *Magyar Szó*, 1906. szept. 21. 9.; Másrészt a közpapok ellenérzéseit a lelkészi vezetőket is megrontó világiakkal szemben jól jellemezte Sütő Kálmán: „(…) a papság sajnosan tapasztalta, hogy az egyházi hivatalos hatóságok sok esetben nem hű kifejezői a közhangulatnak, s az egyház érdekeit a legtöbbször nem képviselik a kellő erélylyel és határozottsággal. Teszi pedig ezt leginkább azért mert különböző egyházi fórumokon a világi elem vezet, ez pedig a politikát rendszerint beleviszi az egyházi kérdésekbe." Sütő Kálmán: Református papok kongresszusa. In: *Magyar Szó*, 1906. okt. 10. 11–12.

193 Szamosmenti: Ref. papi congresszus. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1906/39. 319–320., Horváth István: A reform. Papi kongresszus. In: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1906/42. 345–346.

194 A *Magyar Szó*ban megjelent írások egyszerre támadták az egyház lelkészi vezetőit és a világiakat. Pl. B.: A papi kongresszusra. In: *Magyar Szó*, 1906. aug. 19. 11–12.; B.: A papi kongresszus némely tárgyaiul. I. In: *Magyar Szó*, 1906. aug. 29. 7–8.

195 Baltazár Dezső: A papság mozgalma. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1906/41. 649–651.

lyel a hivatalos egyház szabotálni akarta a lelkészek szervezkedését.[196] A magát kellő önmérséklettel csupán „előkészítő értekezletnek" hívő összejövetelre végül 1906. november 22-én került sor Budapesten, mintegy 50 lelkész részvételével. A résztvevők – akik között nem találjuk ott Baltazárt – elhatározták az évente kongresszust tartó, az egyháztól független lelkészegyesület megalakítását, célul tűzték ki a lelkészi fizetések 2400 koronára történő felemelését és az államsegély 12 millió koronára emelését az 1848. évi XX. tc. alapján. Végül pedig egy 12 tagú végrehajtó bizottságot választottak.[197] Mindezzel valójában le is rakták a lelkészegyesület alapjait, hiszen a legfontosabb dolgok, a formát és a célokat illetően ekkor el is dőltek. Egyetlen kérdés maradt csupán nyitott: ki vezesse az egyesületet? A jelenlévők között egyetlen valamennyire ismert lelkész volt csupán: a Kálvin Szövetség körül is felbukkanó Hamar István, budapesti teológiai tanár. Az értekezlet elnöke mégis a szinte teljesen ismeretlen Morvay Ferenc, nagyvátyi lelkész lett.

Az értekezlet és az általa felvetett kérdések talán még az addiginál is erősebb hullámokat vetettek. Egyrészt a szervezők között alakult ki egy méltatlan személyeskedésektől sem mentes hírlapi vita, másrészt pedig a hivatalos egyházi lapok támadták ugyancsak keményen az értekezlet határozatait. A még meg sem született lelkészegyesület egyik legádázabb ellenfele a következő években is a *Sárospataki Református Lap* lett, mely – például az egyetemes papság elvére hivatkozva – még a létjogosultságot is elvitatta az egyesülettől, a résztvevőket pedig tudatlan, anyagias papoknak nevezte több alkalommal is.[198] De támogatta azt már a kezdetektől a *Debreceni Protestáns Lap*, Ferenczy Gyula lapja.[199] Az egyesület természetéről folytatott vita nem lanyhult 1907 tavaszán sem. Volt, aki az unitáriusok – 1889-ben ők kimaradtak az MPIT-ből – távolmaradását nem tudta feldolgozni,[200] Pályiék pedig az egyesület szakszervezeti jellege mellett kardoskodtak.

Baltazár Dezső hosszabb hallgatás után végül 1907 februárjában ragadott tollat, hogy hangját hallassa a lelkészegyesület kérdésében. Állítása szerint ekkorra már többen is felkérték a mozgalom vezetésére, azonban a vitába csak ekkor, az első hullámok elvonulta után kívánt beleszólni. Cikkében a tehetősebb „nagypapok" ellen forduló „közpapokat" próbálta megnyerni a lelkészi karon belüli egyenlőség hangoztatásával. Másrészt pedig kiállt amellett, hogy az egyesületnek a jogos anyagi követeléseken túl is küldetéssel kell bírnia: a kálvinista lelkészek öntudatának és önérzetének emelését, illetve kapcsolatok ápolását kell szolgálnia.[201] Határozottan kardoskodott amellett viszont, hogy az egyesület az egyháztól függetlenül, ám arra hatással működjön. Az egyesület szellemiségét pedig két összetevőnek kell egyen-

196 A Protestáns Irodalmi Társaság gyűlése. In: *Magyar Szó*, 1906. okt. 27. 8. A történet azért is érdekes, mert Baltazárnak kellett kivédenie az ő felelősségét is szóba hozó vádaskodásokat. Ld. Baltazár Dezső esperes levele a Szerkesztőséghez. In: *Magyar Szó*, 1906. okt. 31. 4–5.

197 Magyarországi református lelkészegyesületet előkészítő értekezlet. In: *Magyar Szó*, 1906. nov. 23. 7–9.

198 Az ó esztendő. In: *Magyar Szó*, 1907. jan. 1. 10.

199 Ferenczy Gyula: Ref. papi testület. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1906/35. 552–554.

200 Pólya Lajos: Az unitáriusok és a papi kongresszus. In: *Magyar Szó*, 1907. jan. 3. 8–9.

201 Baltazár Dezső: A lelkész-egyesület kérdéséhez. I. In: *Magyar Szó*, 1907. febr. 16. 9–10.

súlyban tartani: „Legyen benne konzervativizmus egyházunk hitelvi alapja iránt; józan orthodoxia, amely nélkül laza összetétel, ingadozó kapkodás s kívülről az elemeknek mulattató látvány az egyház élete; de legyen radikalizmus is: erőteljes és czéltudatos, a multak hibáinak helyrehozása, jogaink, igényeink kiküzdése és az eleven élet megteremtése terén."[202] Február 20-án már az egyházmegyei lelkészértekezlet elnökeként jegyezte Baltazár azt a sajtó által ünnepelt határozatot, melyben kiálltak az országos lelkészegyesület eszméje mellett: „A komoly munka ideje elérkezett elodázhatatlanul. A fekete és vörös rém nem csak a kapu előtt áll, hanem bent is van már egyházunk düledező omlatag falai között. A vallási kényszer és a vallástalanság nemzetköziségе, amaz a gazdagság, emez a szegénység irtózatos erejével hatol előbbre-előbbre ellenünk. Erőssé kell tenni újra a falakat a kálvinista öntudat és önérzet gránitköveiből, és a falakon belül pezsgő életet teremteni. Ezt folytonos önképzéssel, egyesült erővel, tervszerű előhaladással tudhatjuk elérni; ennek pedig nélkülözhetetlen előfeltétele a szervezkedés."[203] Habár Baltazár kevéssé vett részt a személyeskedésektől és céltalan vitatkozásoktól sem mentes hírlapi polémiában, a figyelem mégis rá irányult, mint a mozgalom szinte egyetlen befolyásos, esperes és zsinati tag támogatójára.[204] Megszólalásai az ügyben fontos tájékozódási pontot jelentettek, személyeskedő hangvétel nélkül érvelt a radikális és határozott fellépés jogossága mellett.[205] A Baltazár által inspirált egyházmegyei határozatot fogadták el a mozgalom támogatói, és azt utasították el, cáfolták meg az eszme ellenségei.

A vita gyújtópontja Baltazár és számos társa hivatalos egyházi szervekkel, zsinattal és konventtel kapcsolatos elégedetlensége volt. Több egyházmegye (pl. a nagyszalontai és az abaúji) lelkészi kara éppen emiatt nem állt be az egyesület támogatói közé. Komoly egyházi szereplők, esperesek támadták az lelkészi „szövetkezetet" vagy „szakszervezetet", tiltakoztak a lelkészek „sztrájkja" ellen.[206] A szervezők belső viszálykodásai és a külső támadások közepette elbizonytalanodók szemében 1907 nyarára kezdett Baltazár alakjában a mozgalmat megmentő vezér személye testet ölteni.[207] Baltazár elérte, hogy a végrehajtó bizottság Hajdúböszörményben ülésezzen, ahol kijelölték az lelkészegyesület megalakuló ülésének az időpontját: 1907. szept. 18–19., amelyen Baltazár kapta meg a budapesti Kálvin téri templomban a lehetőséget a nyitó istentiszteleten szolgálni. Nem is csoda, hogy júliusban már a vezér magabiztosságával fogalmazott toborzó cikkében, melyben próbálta a világiakat és a sajnálatos módon még mindig ellenséges lelkészi vezetőréteget megnyugtatni: minden hivatás, szakma gyakorlóinak joga van saját egyesületet létrehozni, éppen csak a lelkészeknek ne lenne?[208] Az optimista, de az ellenzőkkel szemben békülékeny írás

202 Baltazár Dezső: A lelkész-egyesület kérdéséhez. II. In: *Magyar Szó*, 1907. febr. 17. 12.
203 *Magyar Szó*, 1907. márc. 5. 11–12.
204 Nagy Elek: Nyílt levél Nagytiszteletű dr. Balthazár Dezső ev. ref. esperes úrhoz! In: *Magyar Szó*, 1907. márc. 13. 11–12.
205 Baltazár Dezső: Válasz nt. Nagy Elek lelkipásztor társamnak. In: *Magyar Szó*, 1907. márc. 28. 11–12.
206 Ld. Kenessey Béla levelét, melyben a lelkészi „szakszervezetbe" történő belépést tagadja meg. A levelet idézi: Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 45–46.
207 A magyar kálvinista papi kongresszus elodázhatatlansága. XIX. In: *Magyar Szó*, 1907. jún. 1. 8–9.
208 Baltazár Dezső: Közelg az idők teljessége. In: *Magyar Szó*, 1907. júl. 21. 7.

valóban joggal hivatkozott párhuzamként a korszakban elterjedő szakmai érdekképviseleti szervezetekre, ám a sajtóvita követői tudhatták, hogy Baltazár mellett még számosan az alakítandó lelkészegyesületre az egyházi és politikai döntéshozó szervekre nyomást gyakorolni képes egyesületként gondoltak. Fontos kiemelni tehát, hogy a lelkészegyesülettel kapcsolatos számos terv és elképzelés között már az első pillanattól észrevehető volt egy markáns vonulat, amely az egyesületet (egyház) politikai tényezőként határozta meg.[209] A szakirodalom azonban mindeddig a lelkészegyesület eszméjét és célkitűzéseit a közpapok évtizedekkel korábbi terveivel hozta párhuzamba. A közpapok mozgalma azonban szinte kizárólag – későbbi bukását is ennek köszönheti – a lelkészek közötti jövedelmi és befolyásbeli különbségek csökkentésére, és a közpapok állami segélyezésére koncentrált.[210]

Valójában azzal, hogy Baltazár került a kormányrúd közelébe, el is dőlt, hogy az ORLE aktív egyházpolitikai tevékenységet fog kifejteni, illetve a „nagypapok" és „közpapok" közötti ellentétet lehetőleg megpróbálja az egyesület elsimítani. Már csupán az maradt nyitott kérdés, hogy milyen formában és milyen eszközökkel fogják ezt a harcot folytatni. Pályi Ede és köre egy „antiklerikális demokrata párt" megalakítását ajánlotta, melynek motorja a lelkészegyesület lenne, de a pártnak tagjai lehetnének a liberális szellemiségű zsidók és katolikusok is.[211] Ilyen messzire a többség azonban nem ment volna el, Pályiék köre azonban a lelkészegyesület megalakulásánál többet akart, ezért a *Magyar Szó*ban még a kongresszus előtti napokban is újabb alapszabály-tervezetek jelentek meg. Ekkor már csupán minden magyar protestáns férfi és nő bevonásával szerettek volna egy Országos Protestáns Egyesületet létrehozni, mely az antiklerikális pártnál kevesebb – csupán protestáns –, de a lelkészegyesületnél több – világiakkal a tagok között – lett volna.[212] A nagy bizonytalanság közepette Baltazár személye jelentette a higgadtságot és önmérsékletet, nem is csoda, hogy úgy indulhatott neki az alapító közgyűlésnek, hogy feltehetően a lelkészegyesület elnökévé fogják választani.

1907. szeptember 18-án a Kálvin téri templomban az istentiszteleten az előzetes regisztráció adatai alapján összesen 527 lelkész volt jelen. Ez a szám már önmagában is jelentős,[213] ám sok lelkész egy-egy egyházmegye lelkészi karát képviselte, így a kongresszus hatóköre is jóval nagyobb volt.[214] Baltazár prédikációjában az egyip-

209 Ilyen szervezetek a korszakban sorra jöttek létre. A református tanítók országos egyesülete nagyon hasonló felfogást képviselt, mint amit Baltazárék szántak volna a lelkészegyesületnek, de ugyanilyen nyomásgyakorló szerepet töltött be például a Köztisztviselők Országos Szövetsége is. Ld. Szabó Miklós: Újkonzervativizmus. i. m. 167–168.

210 Csohány János: Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegyesület. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2001/1. 128-142.; Barcza József: A Magyar Református Lelkészegyesület gyökerei. In: *Református Egyház*, 1989/11. 256–257. Velük szemben helyesen érzékelte Baráth Béla, hogy az ORLE teljesen új hangokat is behozott az egyházi közbeszédbe. Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 44–46.

211 *Magyar Szó*, 1907. aug. 5. és aug. 6.

212 Pályi Ede: Felhívás! In: *Magyar Szó*, 1907. szept. 15. 8–9., Uo. Alapszabály-tervezet. 9–10.

213 Az egyik résztvevő, a helyzetre nagyon jellemző módon a létszám jelentőségét azzal érzékeltette, hogy a 17. századi gályarabperek óta nem volt egyszerre ennyi protestáns lelkész egy helyen.

214 A tiszántúli egyházkerületből 199, Erdélyből 94, a tiszáninneni kerületből 47, Dunántúlról 100, míg a dunamelléki egyházkerületből 87 lelkész regisztrált. Lásd: *Magyar Szó*, 1907. szept. 18. 8–9.

tomi fogságban sínylődő zsidó néphez hasonlította a magyar református egyházat. Igehirdetésében próbálta a korban szokásos módon a református egyház nemzeti mozgalmakban betöltött szerepét hangsúlyozni, melyért most jogosan kérnek a lelkészek némi elégtételt.[215] A nyitó istentisztelet után a lelkészek átvonultak a Nemzeti Múzeumba, ahol a tanácskozás folyt. Baltazárt végül közfelkiáltással a lelkészegyesület elnökévé választották. Beszédében hitet tett amellett, hogy az 1848. évi XX. tc. végrehajtásáért küzdenek, az egyesületnek pedig az egyház lanyhasága miatt kellett létrejönnie, a kettő közötti kapcsolatot azonban nem akarják megszakítani. A kongresszus döntött arról – a jelen lévő Pályi Ede őszinte sajnálatára –, hogy az egyesületnek kizárólag lelkészek lehetnek tagjai, ám Baltazár javaslatára az elfogadásra kerülő alapszabályba belevették, hogy az ORLE mindent megtesz azért, hogy egy országos protestáns szövetséget hozzanak létre, amelynek majd a lelkészegyesület is tagszervezete lesz.

A legnagyobb visszhangot Baltazár elnöki megnyitó beszéde, majd pedig Hamar Istvánnak az 1848. évi XX. tc. 2. és 3. §-ainak a végrehajtásával kapcsolatos referátuma váltotta ki. Elnöki megnyitó beszédében Baltazár az 1848. évi XX. tc. jelentőségéről beszélt, kiemelte, hogy ez a törvénycikk teljességében sosem lett végrehajtva, részben a szekularizációtól való félelem, részben pedig a klerikális oldal ellenállása miatt. Azonban Baltazár szerint a kálvinista egyház nem várhat tovább: „Nem nézhetjük tovább tétlenül, hogy mint téveszti, mint vesztegeti meg az ellenség változatos külső alakjával saját híveinket, mint szorít vissza, mint gyengít el, a hol csak alkalma adatik. A klerikális áfium ellen a védelem taktikájával keveset érnénk, előre kell tolnunk ostromműveinket s stratégiában központi jelentőséggel az 1848: XX. t.-cz.-re támaszkodni minden konzekvenciáival: így az állami adománytermészetű egyházi javak szekularizációjának követeléseivel együtt."[216]

Hamar István ezután hosszan ecsetelte az egyházak közötti vagyoni egyenlőtlenség eredetét és következményeit, illetve javaslatba adta a törvénycikk „teljes, betű szerinti" végrehajtását. Hamar nézete szerint mindez annyit jelentene, hogy elsőként megállapítják az egyházak kezelésében lévő állami eredetű javak mennyiségét. Ezután pedig az állam ellenőrzése alá vonja az állami eredetű, de egyházi kezelésben lévő javakat. Az ellenőrzés azonban nem jelentene elvételt, csupán a felhasználás módjára vonatkozó felügyeletet. Ezeknek a birtokoknak a jövedelme pedig beleszámítana a törvénycikk által meghatározott állami támogatás összegébe, az állam csupán az ezen jövedelem feletti összeget fizetné ki.[217] Ez a határozati javaslat – és ez a jelenlévők számára is egyértelmű volt – tudatosan kerülte a szekularizáció eszméjét. Éppen

215 „A magyar kultúra éléstárait a mi általunk termelt szellemi gabona töltötte meg; a magyar alkotmányos és lelkiismereti szabadság, a magyar nemzeti állam épületéhez mi kutattuk fel tudásunkkal, mi ástuk ki ragaszkodásunk két kezével a téglaanyagot, mi puhítottuk verejtékünkkel, könnyeinkkel, vérünkkel, mi égettük szilárddá lelkesültségünk szent tüzével." Baltazár Dezső: Egyházi beszéd. In: *Lelkészegyesület*, 1908/4. 4.

216 Balthazár Dezső: Elnöki megnyitó beszéd. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/38. 594.

217 Hamar István: Az 1848: XX. törvényczikk 2. és 3. §-ainak végrehajtása. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/39. 611–615.

ezért Kutas Bálint törökszentmiklósi lelkész – aki a szociáldemokráciával már jó ideje kacérkodott – határozati javaslatot nyújtott be, melyben kérte francia mintára az egyház és állam szétválasztását, illetve az egyházi javak szekularizációját. Ennek logikus következménye pedig az egyházi iskolák államosítása lenne. A „szabad egyház szabad államban" elv ilyen radikális megfogalmazása azonban a többséget megrémítette, Baltazár maga is kijelentette, hogy nem támogatnak egy ilyen határozati javaslatot, míg Ferenczy Gyula, debreceni teológiai tanár hangsúlyozta, hogy elviekben Kutassal ért ugyan egyet, de mégis Hamar mérsékeltebb javaslatát javasolja elfogadásra. A két álláspont közötti szakadékot pedig azzal kívánta áthidalni, hogy javasolta – az egyébként szerinte előbb-utóbb aktuálissá váló – szekularizáció témájának behatóbb tárgyalását a választmány számára. A nagy többség végül Hamar előterjesztését fogadta el, Ferenczy fentebbi kiegészítésével.[218] A vita már ekkor is akörül erősödött fel, hogy az 1848. évi XX. tc. végrehajtása vajon implikálja bármilyen formáját a szekularizációnak vagy pedig nem? A végül elfogadott határozati javaslat Hamar István mérsékeltebb szövegével, ám egyben a szekularizáció lehetőségének megtárgyalására vonatkozó pontjával többféle értelmezésre is lehetőséget adott.

Baltazár és köre szemmel láthatóan nem kívánta kenyértörésre vinni a dolgot a radikális egyházpolitikai terveikkel, korainak találva még a szekularizáció emlegetését, másrészt pedig nem akarták az éppen csak megalakuló lelkészegyesület egységét egy ennyire kényes kérdés napirendre vételével veszélybe sodorni. Azonban az alakuló gyűlés határozatai közül mégis ez volt az egyedüli, amely komolyabb visszhangot váltott ki. Habár a lelkészi fizetésrendezésről és a kivándorlás megakadályozásának módjairól is határozatot hozott a gyűlés,[219] a szélesebb közvéleményt csupán az egyházpolitikai érdekű határozat izgatta.

Az ORLE végeredményben nem döntött a szekularizáció mellett, annak ellenére, hogy Baltazár személyesen amellett érvelt, az egyesület az eszmét csupán megfontolásra méltónak találta, ami a közvélemény felkavarására éppen elegendő is volt. A *Magyar Szó* „ünnepnapról" és „fenomenális diadalról" írt, amely abban állt, hogy „Balthazár Dezső egyesületi elnök jelentette ki a magyarországi református papság nevében, hogy testületileg a szekularizáczió kikövetelésének terére lép". Baltazárt, aki „beleharsogta az országba a szekularizácziót" személyesen üdvözölte a lap.[220] Feltehetően az antiklerikális sajtó ilyen túlzásai is hozzájárultak ahhoz a széles körben elterjedt félreértéshez, mely szerint az ORLE kimondta a szekularizáció követelését. Nem véletlen, hogy mind Apponyi Albert, mind pedig Prohászka Ottokár elutasította a kongresszus követelését, mindketten kiemelték, hogy valójában a koa-

218 Az Orsz. Ref. Lelkészegyesület megalakulása és az egyesület első kongresszusa. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/39. 615–616.

219 A lelkészek fizetésnek 2400 koronára történő felemelését kérte határozatilag a gyűlés. Lásd Nagy István: A lelkészi fizetések rendezéséről. I–II. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/40–41. 627–629., 643–646.

220 *Magyar Szó*, 1907. szept. 19. 1.

líció elleni aknamunkáról van szó, mely most a felekezeti béke felrúgásával próbálja a kormányt sarokba szorítani.[221]

Mint az várható is volt, a leghevesebb ellenkezés a katolikus lapok részéről érkezett. Az *Alkotmány* nem feledkezett el Baltazár szociáldemokrata nexusairól, amikor a nagygyűlésről írt: „A kálvinista tiszteletesek nagygyűlésük elnökévé egyhangúlag a szociáldemokrata elveiről ismeretes Balthazár Dezsőt választották meg, aki csak egy Mezőfista agitátorhoz méltó demagógiával beszélt a katholikusok ellen és hirdette a kongresszus elnöki székéből a szekularizáció sürgős szükségességét (...)", a szekularizáció eszméjét pedig nemes egyszerűséggel „egyházrablásnak" nevezték, mely támadás a „katholikus egyház tulajdonjoga ellen".[222] Másnap Görcsöni Dénes írói álnév alatt Friedreich István, a befolyásos néppárti újságíró közölt le fulmináns cikket a felvetett eszmével szemben. Véleménye szerint a szekularizáció „közönséges tolvajság", amely a „tulajdon fundamentális elvét" veti el, ami anarchiához fog vezetni. Görcsöni szerint a protestáns lelkészek egyszerűen kapzsik, a katolikus egyház javainak elvételéhez azonban nincs joguk. Tagadta azt a közkeletű nézetet is, amely szerint a katolikus egyházi vagyon – vagy legalábbis annak egy része – ún. céladomány lett volna, melyet az uralkodó bizonyos feladat ellátásához kötve adományozott. Ezen logika szerint, amennyiben a feladat – pl. bandérium kiállítása – már nem aktuális, úgy a birtok visszavehető. Az ORLE kongresszusa által felvetett eszme felélesztette azt a több évtizede tartó vitát mely a katolikus egyházi javak, különösen a tanulmányi és vallásalap „jogi természetével" kapcsolatosan nem tudott ez idáig dűlőre jutni.[223] A katolikus sajtó heteken keresztül újra és újra elővette az ORLE kongresszusán elhangzottakat, általában pedig megpróbálta azt egyszerű lopásként, illetve szocialista gondolatként feltüntetni. Baltazárt azonban gyakran nevesítették, így járultak hozzá ahhoz, hogy országosan is ismert legyen és az antiklerikális politikai oldalon jelentőségre tegyen szert a személye.[224]

Általában a politikai napilapok szintén súlyának megfelelően foglalkoztak az ORLE megalakulásával. A *Budapesti Hírlap* a szekularizáció programjának meghirdetését emelte ki, amikor hosszan idézte Baltazár prédikációját és szó szerint közölte megnyitó beszédét. A lap szerint ugyan a „szekularizáció kérdését valamely formában nálunk is megérleli az idő", de ez a lépés a református lelkészek részéről mégiscsak „hadüzenet", mely megbontja a felekezeti békét.[225] Sokkal pozitívabban nyilatkozott az *Egyetértés,* mely szerint ideje volt végre napirendre venni ezt a kér-

221 A két nyilatkozatot lásd: *Budapesti Hírlap*, 1907. szept. 20. 4–5.

222 *Alkotmány*, 1907. szept. 19. 4.; Baltazár megnyitó beszédét teljes terjedelmében közölték ugyanabban a számban.

223 Lásd Csorba László: A vallásalap „jogi természete". Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországán 1782–1918. Bp., 1999. Különösen: 201–212.

224 „a szociáldemokrata Balthazár Dezső" *Alkotmány*, 1907. szept. 21. 3. ; Baltazár, „a nagy szocialista vezér" *Alkotmány*, 1907. szept. 27. 2.

225 *Budapesti Hírlap*, 1907. szept. 19. 5. A lap a fentebb ismertetett végleges határozatot is úgy értelmezte, mint amely ugyan „burkoltan" nyilatkozik, de szintén benne van a szekularizáció. Uo. 1907. szept. 20. 4.

dést is.[226] A *Magyarország* szerint a fellépés „túlzóan radikális" volt, és a „felekezeti türelmetlenség színezetét" viseli magán.[227] A *Népszava* viszont egyáltalán nem érezte túlzásnak az ORLE határozatát, a lap szerint a „burzsoá antiklerikalizmus" nyilatkozott meg, mely csupán a papi javak szekularizációját akarja, de mint „hasznos ellenséget" ebben támogatnia kell őket a szociáldemokratáknak.[228]

A közvélemény, különösen a koalíciót támogató, illetve a katolikus hátterű lapok részéről olyan hevesen reagált – és mint láttuk, első reakcióiban az ORLE határozatát félreértve –, hogy Baltazár a kongresszus után közvetlenül nyilatkozatot adott közre, melyben kiemelte, hogy a lelkészegyesület nem akar szekularizációt, csupán az állami eredetű javak ilyen jogi természetének kimondását, és jövedelmének meghatározott célra fordítását. Mindezt pedig az 1848. évi XX. tc. végrehajtásának keretein belül képzelik el.[229] Azonban Baltazár józanabb hangvételű nyilatkozata sem volt elegendő ahhoz, hogy a következő napok néhol útszéli stílusú hírlapi vagdalkozása enyhüljön. Katolikus oldalról nem csupán a rablás és tolvajlás vádjai érkeztek meg, hanem Apponyi nyilatkozata nyomán többen is azzal fenyegetőztek, hogy nem csupán a szekularizáció érné el a protestáns egyházak javait is, hanem már a megígért 3 millió koronás államsegély is kérdésessé válhat, ha tovább feszegetik a kérdést a református lelkészek.[230]

Baltazár Dezső egyszerre az országos politika középpontjában találta tehát magát. A radikális, szekularizációt követelő református lelkészek vezéreként személye is reflektorfénybe került. Szavára most már a szélesebb közvélemény is figyelmet fordított. El kellett telnie néhány napnak a kongresszust követően, míg Baltazár rátalált arra a hangra, amelyet az ORLE által elindított mozgalommal kapcsolatosan használni fog. Míg első nyilatkozatában – némileg talán meg is rémülve az elindult politikai lavinától – még arról beszélt, hogy amit az ORLE kíván, az valójában nem is szekularizáció, addig pár nappal később a *Magyar Szó* vezércikkében egészen más húrokat pendített meg. Már a felütés is érdekes Baltazár személye szempontjából. Immár Apponyi Albert gróffal vitatkozott a hajdúböszörményi esperes-lelkész egy országos napilap vezércikkében. Baltazár egyrészt elhárította a felekezetieskedés vádját, kijelentve, hogy a „klerikális reakció" előretörése hívta elő a református lelkészek mozgalmát. A harc azonban nem csupán kétszereplős, mivel a másik oldalon a radikális társadalmi reformokat követelők állnak, akikkel az ORLE-nak csak néhány területen szabad együttműködnie.[231] Így tehát a lelkészek mozgalma a két szélsőség kö-

226 „Tagadhatatlan, hogy az idő már érett erre a reformra. A papi javak szekularizácziója, mely természetes konzekvenciája lenne az 1848: XX. t.-cz. végrehajtásának – elkerülhetetlen a szabadelvű fejlődéssel." In: *Egyetértés*, 1907. szept. 19. 6.

227 *Magyarország*, 1907. szept. 20. 3.

228 *Népszava*, 1907. szept. 20. 1.

229 *Egyetértés*, 1907. szept. 21. 8.

230 Zboray Miklós néppárti képviselő a fenyegette meg az ORLE kongresszusát követően ezzel a lelkészeket.

231 „A társadalomban az osztályharcz folyik, a sötét középkor minden maradványa ellen. Magyarország osztálypolitikája kiváltsági rendszerével, birtok politikája a holt kéz és a latifundium közgazdasági képtelenségével, adópolitikája a kis és közép-embert sújtó igazságtalanságával felidézte, egyenesen kihívta maga ellen azt a jóformán még csak nagy körvonalaiban mutatkozó áramlatot, a mely végső kényszerűségében e akar számolni családdal, vallással, hazával is." Baltazár Dezső: A református papok mozgalma. In: *Magyar Szó*, 1907. szept. 27. 1.

zött a reformer, liberális közép erősítésére indult meg. A széles fronton megvívandó harc pedig éppen a katolikus egyház vagyonával kapcsolatos vitával kezdődik majd. Itt Baltazár eljutott egészen odáig, hogy az 1848. évi XX. tc. alapját a szekularizáció jelentheti csupán.[232] Az ORLE pedig „tényleg proklamálta a szekularizációt", amelynek programtervét a kongresszus határozatának megfelelően ismertette, kiemelve, hogy „kényszeríteni" kellene a katolikus egyházat, hogy birtokait parcellázva műveltesse, és a befolyt jövedelmet ne használja fényűző célokra. A program tartalma tehát ugyanaz – ismét láthatjuk a szekularizáció fogalmával kapcsolatos értelmezési küzdelmeket a háttérben –, de a hang már minden bizonytalanság nélküli: a klerikális reakcióval szembeni harcban a református lelkészek egyesülete kérlelhetetlenül, radikálisan küzdeni fog.[233] Baltazár a felvetett hullámoktól egy pillanatra megriadt, de a rá a későbbiekben is jellemző határozott hangnemet hamar megtalálta.[234]

A református egyházon belüli küzdelem, az új egyesület helyének megtalálása még csak ezután indult el. A következő hónapok során nem csupán az ORLE létjogosultságát vitatták el a korábban is hangoztatott érvek felmelegítésével (pl. az egyháztól függetlenül foglalkozik egyházi kérdésekkel; sérti az egyetemes papság elvét), hanem a kongresszuson felvázolt programot is – melyet Baltazár a szekularizációval tett egyenlővé – számosan kritizálták. Habár az egyházi lapok közül – melyeket lelkészek szerkesztettek – csupán a *Sárospataki Református Lap* ítélte el teljesen a mozgalmat, a sorra következő őszi egyházkerületi közgyűléseken a világi vezetők, egyházkerületi főgondnokok egymás után kárhoztatták el a megindított mozgalmat. Először október elején maga Tisza István gróf, frissen megválasztott dunántúli főgondok ítélte el nem csupán a szekularizáció meghirdetését, hanem a lelkészegyesület megalakulását is.[235] Őt követte a koalíciós kormányban miniszteri tisztséget betöltő Darányi Ignác dunamelléki főgondnok, aki október közepén ítélte a hazára és az egyházra nézve veszélyesnek a megindult mozgalmat.[236] Elítélően nyilatkozott Prónay Dezső báró, az evangélikus egyház egyetemes felügyelője is október végén,[237] majd pedig az erdélyi

232 „Hogy az ostromot első sorban a római kath. egyház latifundiaris rendszere ellen vezetjük – a felett csak az ütközhetik meg, a ki a helyes sorrend logikájával nem ismerős. A latifundiaris rendszer megcsontosodott hatalma, fénye, gőgje áll akadályul a nagy út elején, melyen az egyetemes politikai megújhodás Kanaánjába juthatunk. Ezt az akadályt kell tehát elsősorban elhárítani. A kimozdítás arhimedesi pontja az 1848:XX. t.-cz. Melynek végrehajtási alapját a szekularizáczió képezheti. Ha ugyanis a törvény világosan kimondja, hogy „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei közálladalmi költségek által fedeztessenek"; kérdem, mi értelme és czélja volna tovább a javaknak az egyházak kezén, mikor minden egyházi és oskolai szükségek közálladalmi költségek által fedeztetnek." Uo. 1.

233 „De azt ki kell jelentenünk, hogy a kormányzati és törvényhozási tényezők részéről minél merevebb negaczióval találkozzunk, akczionk annál radikálisabb leend, ha kell s másként nem lehet, el egészen a szeparáczió legridegebb formájáig." Uo. 2.

234 A határozati javaslatot beterjesztő Hamar István viszont a *Magyar Szó*val és Baltazárral ellentétben határozottan kiállt amellett, hogy az elfogadott határozat nem tartalmazza a szekularizáció programját. Szekularizáció? In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/38. 604.

235 Gróf Tisza István és a Ref. Lelkészegyesület. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/40. 634.

236 A dunamelléki ref. egyházkerület közgyűlése és egyházi értekezlete. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/42. 661–663.

237 Az evangélikusok egyetemes gyűlése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/44. 697–699.

református egyházkerület főgondnoka, a volt miniszterelnök, Bánffy Dezső báró.[238] Baltazár már ezen elítélő nyilatkozatok tudatában próbált meg rendet rakni a szekularizációs programmal kapcsolatos eszmék terén október végén. Cikkében végre határozott különbséget tett a saját és a kongresszus programja között. Kijelentve, hogy utóbbi csupán az 1848. évi XX. tc. teljes végrehajtását kívánja, míg ő maga az állami eredetű egyházi javak „bevonását" is szeretné elérni.[239] Logikailag nézve azonban szerinte az ORLE és a hivatalos egyház álláspontja a törvénycikk végrehajtásával kapcsolatosan szintén a szekularizáció valamilyen formáját vonja maga után.[240]

A megindult mozgalom helyzete egészen sokáig nem konszolidálódott. A radikálisnak elkönyvelt egyesület belügyminiszterhez felterjesztett alapszabályait évekig nem hagyták jóvá.[241] Bizonyos egyházi körök még sokáig támadták az egyesületet, azonban Baltazár szívós szervezői munkájának köszönhetően 1907 végére az egyesület már a tagjai között tudhatta a református lelkészek többségét. A világi vezetők részéről érkező támadásokra számos öntudatos lelkészi hang válaszolt az egyházi sajtóban. Ezek a lelkészek Baltazár ösztönzésére és iránymutatásait követve egyesével keresték fel kollégáikat és agitáltak az egyesületbe történő belépés mellett. Baltazár számára az első hónapokat lefoglalta az egyesület szervezeti kereteinek kiépítése, az egyházmegyei lelkészegyesületek megalakítása, amelyeket gyakran az esperes ellenében is létrehoztak.[242] Az év utolsó hónapjaira az is eldőlt, hogy az egyesület saját közlönyt fog indítani, aminek hatására Pályi Ede is Baltazár és az ORLE ellen fordult.

Elismerés jött azonban olyan helyről, ahonnan talán kevesen számítottak rá. Az 1906-os szakadás után egyre inkább a polgári radikálisok befolyása alá kerülő Társadalomtudományi Társaság részéről Rácz Gyula vette fel a kapcsolatot Baltazárral, a Társaság és a *Huszadik Század* folyóirat segítségét kínálva, tudakozódva afelől is, hogy miként lenne lehetséges a református lelkészek tömeges beléptetése a Társadalomtudományi Társaságba.[243] Habár a *Huszadik Század* hasábjain 1907-től egyre hangosabbá váló, társadalmi megújulást sürgető irányzat számára a nemzeti

238 Br. Bánffy Dezső elnöki megnyitó beszéde. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/46. 721–725.

239 „Az én igénytelen nézetem *az, hogy az egyházak használatába átbocsátott állami javakat az államnak magasabb nemzetgazdasági és szociális követelmények kielégíthetése céljából be kell vonnia és az így felszabadult hatalmas termelési tényezőt az intenzív hasznosítás társadalmi háztartásának adni át,* vagyis a nemzet egyetemét segíteni, boldogítani vele." Baltazár Dezső:A szekularizáczió. In: *Magyar Szó*, 1907. okt. 26. 5. (Kiemelés az eredetiben.)

240 Ezt a különbségtételt üdvözölte végre az ORLE-t támogató, de a szekularizációval szemben óvatosabb lelkészek csoportja. Lásd: Dr. Baltazár Dezső nyilatkozata. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/43. 693–695.

241 Hiába tiltakoztak ez ellen akár az egyesülési jogra hivatkozva is. A belügyminisztérium hosszas várakozás után az alapszabályokat áttette véleményezésre a Konventhez, amely érthető módon nem siette el az ügy elintézést. Lásd Baltazár Dezső: Az egyesülési jog. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1907/51. 796–798.

242 Az alsószabolcs-hajdúvidéki ref. lelkészi kar. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/47. 747. A november 12-én megalakult egyházmegyei lelkészegyesületnek természetesen Baltazár lett az elnöke. Baltazár már az egyesület közlöny megjelenése előtt is több alkalommal küldött ki az ORLE szimpatizánsai számára körleveleket. Lásd Baltazár Dezső: Felhívás. In: *Magyar Szó*, 1907. nov. 3. 3.

243 TtREL I. 18. b. 1. d. 45. sz. Rácz Gyula levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. okt. 17.; A Társadalomtudományi Társaság körüli vitával kapcsolatosan ld. Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat." In: uő: Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok. Bp., 2008. 15–104.

arculat kiépítésének szükségét látva igencsak előnyös lett volna a „magyar vallás" lelkészeinek támogatását megnyerni, a tapogatózáson, néhány üdvözlő táviraton túl nem jutott ez a kezdeményezés.[244] Jól érzékelte Rácz és a Társadalomtudományi Társaság vezetősége, hogy Baltazár és az ORLE programja szépen illeszkedne az éppen 1907 elején Jászi Oszkár által meghirdetett „Új Magyarország" felépítésének radikális koncepciójába. Valóban, a *Magyar Szó,* és különösen a Ferenczy Gyula által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap* cikkei hemzsegnek a radikális reformerekre jellemző gondolatoktól és ezek tipikus retorikai elemeitől.[245] A számos egyezés és a közös ellenségek ellenére valójában azonban nem állt Baltazár érdekében a szorosabb kapcsolat. Jól mérte fel, hogy a konzervatívabb egyházvezetés megbékítéséhez az ORLE-nek egy konszolidáltabb imázs kiépítésére van szüksége, nem pedig a radikálisok és szocialisták társaságára.[246]

Baltazár elsődleges célja az volt, hogy az ORLE ügyét kiemelje az egyházi belharcok színteréről, és az egyesület kérdését a klerikalizmus elleni harc tágabb kontextusába illessze. Így amellett, hogy gőzerővel haladt a tagtoborzás, illetve a szervezeti háttér kiépítése, megpróbálta a szélesebb körű antiklerikális egységfront kiépítését is levezényelni. Baltazár valójában már az ORLE-t is csupán egy antiklerikális szövetség élcsapatának szánta, ám a fokozatosság jegyében először a lelkészek összetartó „falanxát" kívánta életre hívni, amelyre támaszkodva lehetségessé válik a szélesebb antiklerikális front kiépítése. Ezen az úton az első komolyabb sikert az 1907. november 21-én ülésező tiszántúli egyházkerületi közgyűlés jelentette. Ekkor ugyanis – elsőként az egyház legfelső vezetéséből – Degenfeld József gróf főgondnok üdvözölte a lelkészegyesületet mint az egyház szövetségesét a klerikalizmussal szembeni harcban, minden bizonnyal politikai lehetőséget látott a lelkészek szerveződésében.[247] A december elején megtartott választmányi gyűléssel le is zárult az ORLE történetének első, a kezdeti nehézségek miatt akár kritikusnak is tekinthető szakasza. December 5-én és 6-án Debrecenben az egyesület elnökeként Baltazár elégedettséggel nyugtázhatta, hogy az ORLE immár a lelkészi kar többségét elérte, vele szemben csupán a vezető világiak állnak, az egyházpolitikai kérdésekben báb-

244 A következő hónapokban Baltazár több levelet is váltott Rácz Gyulával, megpróbálták a szekularizáció mentén az agitációt valamelyest összehangolni, de tömeges belépések helyett csupán Baltazár lépett be a Társadalomtudományi Társaságba. TtREL I. 18. b. 1. d. 141. sz. Rácz Gyula levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. nov. 4.; Ld. még Uo. 155. és 158. sz.

245 Népszerű kitétel volt az ORLE harcának értelmezésével kapcsolatosan is az „új Magyarország" és „régi Magyarország" dichotómiájának felhasználása. A klerikalizmus elleni harcot pedig több alkalommal is a „feudalizmus" lerombolásával azonosították.

246 Nem véletlen az sem, hogy bár Mezőfi Vilmos támogatásáról biztosította, Baltazár kérésére ennek lapjában mégsem adott hangot. Baltazár ekkor már ugyanis sokkal inkább szabadult volna az egyébként mintegy állandó jelzőjévé váló „szocialista" megjelöléstől. Lásd. TtREL I. 18. b. 1. d. 52. sz. Mezőfi Vilmos levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. okt. 25.

247 Ébred az ország! In: *Magyar Szó*, 1907. nov. 22. 1.; Baltazár ráadásul kemény hangon kritizálta Apponyi kultuszkormányzatát, ennek révén pedig szóváltásba keveredett a gyűlésen jelenlévő Mezőssy Béla államtitkárral. Lásd még: A tiszántúli ref. egyházkerület közgyűlése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1907/48. 756–758.

ként engedelmeskedő püspökökkel az oldalukon.[248] Ezen a gyűlésen fogadták el az Országos Protestáns Szövetség (a továbbiakban: OPSZ) alapszabály-tervezetét is.[249] A Baltazár vezette antiklerikális szervezkedés ezzel új szintre lépett. A szervezete megalapítását feltehetően az egyre erősebb katolikus társadalmi és politikai előretörés, egészen konkrétan pedig a Katholikus Népszövetség 1906 óta húzódó, majd 1907 őszén felgyorsuló szervezése, és végül néhány héttel az ORLE választmányi gyűlése után, 1908 januárjában történő hivatalos megalakulása katalizálta.[250] A tervezet megalkotásánál jelen volt Degenfeld József és a volt darabont-miniszter, György Endre is, akiknek a jövendő szervezetben fontos szerepet szántak.[251] A tervezet egy kiterjedt ernyőszervezetet vázolt fel, mely az összes protestáns egyesületet magába foglalná, és évenkénti grandiózus nagygyűléseivel adna támogató hátteret a protestáns egyházpolitikai lépéseknek.[252] Az alapszabály-tervezet élénk vitát váltott ki az egyházi sajtóban, melyhez a klerikalizmus előretörésétől félő protestáns egyházi vezetők sora szólt hozzá.[253] Az ekkor egyre erősödő antiklerikális hangulat a Néppártnak a koalíciós kormányzatban való részvétele miatt egyszersmind a koalíció elleni politikai tiltakozást is magában foglalta, ami a kiábrándult függetlenségiek miatt ekkor már érezhetően növelte azt a tábort, amelyre az OPSZ is építeni kívánt.[254]

A két protestáns felekezet erőinek egyesítése azonban még mindig nem jelentette a végső állomást Baltazárék terveiben. A protestantizmus erőinek egyesítésén túl a liberalizmus és felvilágosodás zászlója alatt kívánt felekezeti különbség nélkül

248 Baltazár megnyitó beszédének szövegét lásd: Az orsz. ref. lelkészegyesület választmányi gyűlésén. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1907/49. 764–767.

249 Az „Országos Protestáns Szövetség" alapszabálytervezete. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1907/50. 780–782.

250 Gianone András – Klestenitz Tibor: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Bp., 2017. 107–108.

251 Sejteni lehet, hogy Degenfeld éppen azért nyilatkozott pár nappal korábban az ORLE irányában pozitívan, mert számított arra, hogy az OPSZ-en keresztül kitörhet a politikai elszigeteltségéből.

252 Baltazár legfontosabb evangélikus szövetségese Zsilinszky Mihály képviselő, volt kultuszállamtitkár, egyházkerületi felügyelő volt, mellette az 1911-ben püspökké választott Geduly Henrik értette meg leginkább Baltazár antiklerikális törekvéseit. Távoli rokonán, Baltazár János jolsvai evangélikus lelkészen keresztül az evangélikus lelkészi kar hozzáállását is megpróbálta feltérképezni. Lásd: TtREL I. 18. b. 1. d. 188. sz. Baltazár János levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. nov. 22.

253 A hónapokig tartó vita jórészt a PEIL hasábjain zajlott. Kiemelendő Zsilinszky Mihály cikke, melyben kimondottan követendő szervezeti mintaként említi meg a Katholikus Népszövetséget. Lásd: Zsilinszky Mihály: Az országos protestáns Szövetség(!) kérdéséhez. In: PEIL, 1908. febr. 9. 81-82. Támogatták az eszmét, csupán módosításokat szerettek volna az alapszabályon: Kováts J. István (Kováts J. István: Országos Protestáns Szövetség – Katholikus Népszövetség. I–II. In: PEIL, 1908. febr. 16., febr. 23. 97–99., 114–116.) és Hamar István (Hamar István: Az országos protestáns szövetség kérdéséhez. I–IV. In: PEIL, 1908. márc. 28., márc. 15., márc. 22., márc. 29. 145–147., 161–163., 177–179., 193–195.), ellene szólalt fel viszont Radácsi György ([Radácsi György]: Kath. Népszövetség. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1908. febr. 2. 41–42.).

254 Hónapokon keresztül mozgatta meg a protestáns egyházi sajtót az Apponyi által kiadott ún. szerzetes paragrafus, mely a protestáns olvasat szerint előnyben részesítette a szerzetestanárokat. Nagyobb hullámokat vert az 1907 nyarán kiadott, Ne temere kezdetű pápai bulla, mely az ún. vegyesházasságokat szabályozta, érvénytelenítve a protestáns lelkész előtt megkötött vegyesházasságot. Mindezzel pedig addig, amíg 1909-ben Magyarországot a rendelet hatálya alól kivették, komoly gyúanyagot biztosított a felekezeti harcnak. Ld. Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. Bp., 1973. 181–196.

mindenkit harcba hívni Magyarországon. Habár szólam szinten korábban is mindig jelen volt mozgósító írásaiban a „felvilágosodott" vagy „liberális" katolikusok és zsidók szimpátiájára történő hivatkozás, mindennek ez idáig nem sok gyümölcsét tapasztalta. Azonban az OPSZ alapszabály-tervezetének kidolgozásával egy időben, már 1907 októberétől levelezett néhány liberális gondolkodású rabbival, akiket megpróbált megnyerni az antiklerikális egységfront gondolatának.[255] 1907. december 1-én jelent meg végül a neológ zsidóság lapjában, az *Egyenlőség*ben Baltazár feltűnést keltő írása, melyben közös fellépésre buzdított: „Itt a nyilvánosság előtt nyújtok testvéri jobbot a hazafias zsidóság felé, figyelmeztetve a közös veszélyre, kérve és buzdítva a közös akcióra."[256] A reakció elleni közös munkálkodásra való felszólításon túl Baltazár kifejtette abbéli nézetét, hogy az 1848. évi XX. tc. hatálya a bevett felekezeti státuszt csak utóbb elnyerő zsidóságra is kiterjed. Éppen ezért kellene nekik is a protestánsokkal közösen küzdeni a végrehajtásáért.

Baltazár írása komoly visszhangot váltott ki, azonban elsősorban a katolikus és a zsidó körökben.[257] Az *Alkotmány* felháborodott vezércikkében a „krisztianizmushoz" való hűséget kérte rajta számon.[258] A zsidóság liberális gondolkodású rétegén belül viszont nyitott kapukat döngetett. Már korábban Bánffy Dezső klerikalizmus elleni riadója – melyhez kapcsolódva ítélte el a lelkészegyesületet – is pozitív visszhangot keltett,[259] Baltazár cikkére pedig egyetértő válaszok érkeztek az *Egyenlőség* hasábjain.[260] A szélesebb antiklerikális front azonban még hónapokig nem öltött testet, a protestáns közvéleménynek elég fejtörést okozott az ORLE majd az OPSZ gondolatának a megemésztése, úgyhogy 1908 első fele az ORLE szervezetének kiépítésével és az egységfront kialakításának a nyilvánosságtól elzárt háttérmunkájával telt el.

Két püspökválasztás

Az ORLE megalakulása nem csupán Baltazár életében jelentett fordulópontot. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az ORLE mint egyházpolitikai ágens színre lépése gyökeres változást hozott a református egyházpolitika alakulásában is. Baltazár

255 TtREL I. 18. b. 1. d. 53. Diósi Sámuel dévai főrabbi levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. okt. 23. Diósi a szekularizáció eszméjével teljesen egyetértett, de nem tartotta helyesnek a zsidók szereplését az egyházpolitikai küzdelemben.

256 Baltazár Dezső: Az 1848. XX. t.-c. végrehajtása. In: *Egyenlőség*, 1907/48. 1.

257 Az *Evangélikus Őrálló* fenntartásait fejezte ki a zsidóság és a protestantizmus szövetségét tekintve, mert ugyan az ellenség közös, de nagyon nehezen lehet a két felet egy nevezőre hozni. Lásd: [Geduly Henrik?]: Protestantizmus és zsidóság. In: *Evangélikus Őrálló*, 1907/51. 445–446.

258 Testvéri jobb. In: *Alkotmány*, 1907. dec. 3. 1.

259 Mezey Sándor: Bánffy riadója. In: *Egyenlőség*, 1907/46. 1–2.

260 Fleischmann Sándor: Viszonosság és egyenlőség. Az 1848: XX. t.-c. In: *Egyenlőség*, 1907/48. 3–4.; Uő: Az 1848: XX. t. c. végrehajtása. In: *Egyenlőség*, 1907/49. 1–2. A laptulajdonos-szerkesztő Szabolcsi Miksa táviratban fejezte ki tetszését Baltazár írása felett. Lásd: TtREL I. 18. b. 1. d. 235. sz. Szabolcsi Miksa távirata Baltazár Dezsőhöz. 1907. dec. 2.; Neumann Ede pedig az 1907 folyamán megalakult országos rabbiegyesület elnökeként köszöntötte a „testvéregyesület" vezetőjét. Lásd: TtREL I. 18. b. 1. d. 255. sz. Neumann Ede levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. dec. 10.

Dezső fellépése előtt az egyház politikai képviselete szinte kizárólagos privilégiuma volt a felekezet legtekintélyesebb, politizáló világi vezetőinek, arisztokratáinak. Az egyház kimondottan törekedett is arra, hogy a közéleti befolyással bíró világi tagjai egyházi tisztségek elnyerésével legyenek az egyház ügye iránt lekötelezve, másrészt pedig komoly társadalmi presztízst is jelentett egy-egy egyházmegyei vagy -kerületi gondnoki cím. Emellett azonban gyakran a bukott politikusok éppen az egyházi vezetői szerepükben kerestek vigaszt vagy éppen a politikai revans lehetőségét.[261] Baltazár feltűnésével ez a helyzet radikálisan megváltozott. Egyszeriben egy gyülekezeti lelkipásztor kívánt nem csupán véleményt nyilvánítani nagyon is politikai természetű kérdésekben, hanem a kollégái élére állva határozottan politikai színezettel (is) bíró szervezetet alapított. Nem véletlen ennek fényében, hogy az ORLE leghevesebb ellenzői éppen az egyházpolitika alakításával kapcsolatos privilégiumaikat féltő világi vezetők voltak.

Baltazár számára tehát az ORLE jelentette a kitörés lehetőségét. A vezetőre váró közpapok körében viszonylag hamar valóságos kultusza alakult ki, az alapítás után nem sokkal már csupán „vezérként" hivatkoztak rá az egylet lapjában, és a lelkészek Baltazár iránti hódolata megmaradt egészen élete végéig. 1908-ban azonban az volt a kérdés, hogy ez a támogatás mire elég az egyházat markában tartó politikus-arisztokrata réteggel szemben.

1908. május 30-án ugyanis elhunyt Hegymegi Kiss Áron, a tiszántúli egyházkerület 1892 óta hivatalban lévő püspöke.[262] Baltazár számára – úgy tűnik – nem sokáig volt kérdés, hogy indul-e a püspökválasztáson,[263] június 5-én kelt levelében már az egyházmegyékre lebontott választási stratégiáról írt Kiss Ferencnek.[264] Elsősorban az ORLE tagjait próbálta meg mozgósítani, a *Lelkészegyesület* és a Hegedűs Lóránt által szerkesztett *Debreceni Független Újság* lépett fel mellette.[265] Joggal bízhatott a gyülekezetekben jelen lévő református tanítók támogatásában, hisz a *Tanítók Lapja* egyértelműen mellette kötelezte el magát.[266] Az ellenjelöltek mindegyike azonban egy-egy komoly támogatóval rendelkezett. Dávidházy János, a debreceni egyházmegye idős esperese, kabai lelkész kiváló adminisztrátor hírében állt. Egyházpolitikai felfogása lényegesen konzervatívabb volt, mint Baltazáré, a lelkészegyesületet is csupán fenntartásokkal fogadta el, és tőle püspökként sem kellett volna tartania az egyházpoli-

261 Bánffy Dezső esetében a koalíció időszakában éppen ezt látjuk, de az sem véletlen, hogy a hatalomból kiszoruló Tisza István 1907-ben lett egyházkerületi főgondnok, és mint ilyen tartott fulmináns beszédeket a klerikalizmus veszélyeiről. Degenfeld József pedig azután fordult intenzívebben az egyházkerület élete felé, hogy 1901-ben elvesztette főispáni hivatalát.

262 Baráth Béla Levente: Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millenium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetője. h. n. 2012.

263 Az idős Kiss Áron ekkor már évek óta nem tudta ellátni a hivatali teendőit, nagybetegen feküdt otthonában. Így érthető, hogy készültek a halálára. Baltazár és bizalmas emberei 1908 tavaszán bizalmasan tapogatóztak a kerület lelkészeinél, hogy egy esetleges püspökválasztás alkalmával kire szavaznának. Lásd: TtREL I. 18. b. 1. d. 269/1908. Nagy Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. 1908. febr. 22.

264 MREZSLt Fond 47. 3. d. 1908/3. Baltazár Dezső levele Kiss Ferenchez. 1908. jún. 5.

265 Lásd pl. B. M.: A püspökválasztás. In: *Debreceni Független Újság*, 1908. júl. 14. 1., B. M.: A debreczeni püspökválasztás. In: *Debreceni Független Újság*, 1908. aug. 9. 1.

266 Éljen dr. Baltazár Dezső püspök! In: *Tanítók Lapja*, 1908/22. 7.

tikát irányító arisztokratáknak.[267] Dávidházyt több tekintélyes esperes mellett Tisza István és György Endre is támogatta.[268] Dicsőfi József egyházkerületi főjegyzőt, debreceni lelkipásztort pedig a debreceni Függetlenségi és 48-as Párt támogatta teljes mellszélességgel. A párt patinás lapja, a *Debreczen* egyértelműen a képzett szónok és bibliatudós mellett tette le a voksát.[269] Dicsőfi mögött sorakozott fel a koalíciós kormány is, persze elsősorban annak református tagjai, Mezőssy Béla és Tóth János államtitkárok exponálták magukat. Az utolsó számottevő ellenjelölt Erőss Lajos volt, aki hosszú évekig lelkészként szolgált, majd pedig a debreceni teológiai akadémián tanított dogmatikát. Teológiai szempontból kifejezetten konzervatívnak számított, úgy hírlett emellett, hogy Degenfeld József legbelsőbb köréhez tartozik. Erőss mögött sorakozott fel az egyházkerület félhivatalos lapja, a Ferenczy Gyula által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap* is.[270]

A püspökválasztás erős átpolitizáltsága miatt kimondottan durva hangnemű volt. Baltazárnak nem sikerült a szocialistaság vádjától menekülnie. Némi pozitív hozadéka volt mindennek, mint például amikor a pápai főiskolai hallgatók mint a szocialista püspökjelöltet köszöntötték.[271] Ellenfelei azonban neve alatt kiadott választási felhívást köröztettek, melyben állítólag arra szólította fel az egyszerű népet, hogy képviselő-választások esetén ne szavazzon lelkészre, tanítóra vagy jegyzőre. Az általános meggyőződés szerint inkább a fiatal lelkészeknek imponált Baltazár, akit a követői az egyházpolitikai küzdelmek idején kívánatos határozott vezető, harcos képében ábrázoltak. Azonban a választás lefolyása egyértelművé tette, hogy a kimondottan demokratikus választási rendszer ellenére a küzdelem valójában csupán néhány befolyásos világi vezető között zajlott.[272] Tisza István például június végére hívta össze a nagyszalontai egyházmegye lelkészeit és világi vezetőit, ahol kierőszakolta, hogy az értekezlet Dávidházy mellett tegye le a voksát, hozzátéve, hogy amennyiben a második körbe ő már nem, de Baltazár bejutna, akkor a gyülekezetek kötelesek a Baltazárral szemben álló jelöltre szavazni, akárki is legyen az.[273]

Az első kör szoros eredményt hozott, Baltazár azonban végül néhány szavazattal lemaradva kiesett. A második körben pedig Erőss Lajos Dicsőfi Józseffel mérkő-

267 Szász Lajos: Egy több évszázados református „áron ház". i. m. 32–35.

268 TtREL I. 2. 16. d. Felhívás a tiszántúli református egyházkerület igen tisztelt presbitériumaihoz. Debrecen, 1908. jún. 17. A Dávidházyt ajánlók között találjuk Tisza Istvánt, György Endrét, Domahidy Elemért, Szele György debreceni lelkészt, Görömbey Péter, Balogh Ambrus és Széll György esperesek.

269 Ki lesz a debreceni püspök? In: *Debreczen*, 1908. jún. 16. 3.

270 Erőss esetében domborodott ki leginkább a mögötte álló személyek befolyása. A támogatói által kiadott felhívásban egyértelműen fogalmaztak: az egyházkerület tevékeny főgondnoka, Degenfeld József kéri, hogy őt válasszák meg, ezért kell rá szavazni. TtREL I. 2. 16. d. Felhívás a tiszántúli egyházkerület külső és belső előljáróihoz, lelkészeihez, tanítóihoz, presbytereihez és híveihez. 1908. júl. 7.

271 TtREL I. 18. b. 1. d. 734. sz. „Néhány református vallású szociáldemokrata főiskolai hallgató" Baltazár Dezsőnek. Pápa, 1908. júl. 14. „Éljen Balthazár Dezső a mi lánglelkű püspökjelöltünk! Éljen a világot megváltó, nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia!"

272 Az egyházkerület összes presbitériuma szavazati joggal bírt, a népességhez viszonyítva egyes gyülekezetek több szavazattal rendelkeztek. A választás ellenben nyíltan zajlott, az egyes gyülekezetek szavazatairól a sajtó is beszámolt.

273 TtREL I. 18. b. 1. d. 690. sz. Márk Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz, 1908. jún. 27.

zött meg.[274] Baltazár felszólította a híveit, hogy álljanak Erőss mellé, mint akivel eszmei téren teljesen megegyező alapon állnak.[275] Baltazár támogatóinak szavazataival Erőss végül magabiztosan győzött a második fordulóban. A közös alapot az erősödő klerikalizmussal szembeni küzdelem jelentette. Emellett talán azt is ki lehet emelni, hogy Baltazár és Erőss között hitbeli, illetve teológiai nézetek terén sem volt jelentős különbség. Ennél azonban fontosabb lehetett az, hogy Baltazár helyesen mérte fel: ő még a jövő embere, az éppen csak meginduló antiklerikális mozgalomban pedig szüksége lesz mind az egyházkerület nagyhatalmú főgondnokára, Degenfeldre, mind pedig az ő protezsáltjára, Erőss Lajosra. Nem véletlen, hogy komoly szerepet szánt Degenfeldnek az antiklerikális egységfrontban, egyúttal pedig Ferenczy Gyula közvetítői szerepének köszönhetően politikailag is közelítettek egymáshoz. Degenfeld ugyanis szakítva a 67-es meggyőződéseivel, 1909-ben már a 48-as és függetlenségi eszméket kérte számon a kormányon az időközi debreceni képviselő-választáson, amit ugyan elbukott, de felsorakoztak mögötte Baltazár helyi elvbarátai, Ferenczy és Jánosi is.[276]

Erőss Lajos be is váltotta Baltazár hozzá fűzött reményeit, ő lett az első püspök tagja az ORLE-nak (mellette még Antal Gábor, dunántúli püspök támogatta a szervezet politikáját),[277] aki a legkülönfélébb fórumokon, Baltazárral közösen harcolt a klerikális reakció előretörése ellen, Baltazár kérésére pedig még cikksorozatot is publikált a *Lelkészegyesület*ben.[278] Az ORLE helyzete azonban nem konszolidálódott egyik pillanatról a másikra. Az alapszabályok körüli perpatvar még hosszú hónapokig tartott, ám az egyesület elfogadottsága egyre csak nőtt. Baltazár jó taktikai érzékkel törekedett arra, hogy az egyházpolitikai kérdések mellett számos olyan, egy igazi szakmai érdekvédelmi szervezetre jellemző kérdéskör is szóhoz jusson az egylet közlönyében, ami az ORLE létjogosultságát bizonyította. Érdekes módon az elfogadtatás szándéka révén kezdték el 1908–1909-ben az ORLE nemzetközi megfelelőit is felderíteni. A genfi református egyház lelkészi társulatában (Compagnies des pasteurs) vélték megtalálni a kívánatos párhuzamot. Az ORLE lefordíttatta és kiadatta az 1907-es szeparáció után újrafogalmazott genfi református egyház alkotmányát, amely elismerte a XVI. századi előzményeket szem előtt tartva a lelkészek önszerveződését.[279] Habár a Kálvin-jubileum évében, amikor több tucat magyar református zarándokolt el Genfbe (Baltazár betegség miatt nem vehetett részt az

274 Az első fordulóban Baltazár 181, Erőss 227, Dicsőfi pedig 231 szavazatot szerzett, a maradék pedig több jelölt között oszlott meg. A tiszántúli püspökválasztás. In: *Lelkészegyesület*, 1908/34. 6.

275 Baltazár Erőss mellett. In: *Debreceni Független Újság*, 1908. aug. 23. 2–3.

276 Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás i. m. 249–250.

277 Az ORLE tagja lett a több mint 2000 református lelkész közül 1909 végére 1600 fő, 43 esperes, de csupán egyetlen püspök: Erőss Lajos.

278 Erőss az 1909 őszén benyújtott püspöki jelentésében egyértelműen fogalmazott az egyházpolitikai helyzettel kapcsolatosan: „A régi politika: Magyarországot katholikussá tenni, ujra kísért s folyik a munka fent és lent rendszeresen és az egész vonalon." Erőss Lajos: Püspöki jelentés. Debrecen, 1909. 8.

279 Az új genfi egyházalkotmány. Ford. Kováts J. István, Klny. a Lelkészegyesületből. Bp., 1909.

úton) a nagy reformátor születésének évfordulójára emlékezni,[280] különösen erősen hatottak ezek az érvek, a párhuzam jogossága legalábbis kérdéses. Az államtól teljesen függetlenné vált svájci egyház lelkészeinek szakmai szerveződése a kormány és az egyház számára nem volt veszélyes, szemben magyar kollégáik mozgalmával, mely éppenséggel – az államtól követelt anyagi juttatások terén – az állam és egyház kapcsolatának szorosabbá tételében volt érdekelt. Sokkal erősebb párhuzammal szolgálhatnak a német tartományi egyházakban az 1890-es években sorra alakuló lelkészegyesületek (Pfarrverein), melyek a korábbi évtizedek olvasóköreivel ellentétben kimondottan a lelkészi kar érdekérvényesítését tűzték ki célul. Ezek az egyesületek többek között a lelkészek fizetésének emelését, az önsegélyezés szervezeti kereteinek kiépítését forszírozták.[281] Míg Észak-Németországban a lelkészegyesületek közérdekű egyházi és teológiai kérdéseket is megvitattak, addig Dél-Németországban az érdekérvényesítésre korlátozódtak. Ennek megfelelően a dél-német szervezetekbe 1908-ig a lelkészek több mint 90%-a belépett, igaz, északon is meghaladta a belépők aránya a 70%-ot. Az állam és az egyházvezetés ellenérzését azonban az 1890-es évek indulásától számítva majd két évtized alatt sikerült csak eloszlatni.[282]

Baltazár hamar rájött, hogy a német mintához hasonlóan csak akkor tudja a lelkészek minél nagyobb arányát belépésre sarkallni, ha az ORLE politikai szempontból konszolidálódik, illetve felkarolja a lelkészi kart érdeklő, az önsegélyezés területéhez tartozó kérdéseket. Így amellett, hogy a lelkészi fizetésrendezés még évekig az egyesület törekvéseinek homlokterében maradt, számos egyéb ügy is felkerült az ORLE napirendjére, amely így szélesebb palettán jeleníthette meg sajátos arculatát. Az ORLE keretein belül bevásárló-szövetkezetet kezdtek el kiépíteni, de ki kell emelni, hogy a lelkészárvák árvaháza, a végül 1912-ben megnyíló Kálvineum eszméje is 1909-ben fogant meg. Az ORLE a német lelkészegyesületekkel ellentétben viszonylag gyorsan, egy-két év alatt elérte a magyar református lelkészek túlnyomó többségét, és Baltazár vezetésével közös szellemiséget próbált nekik adni. A lelkészi kar egyre erősebb testületi szellemének olyan szimbolikus jelei is voltak, mint a lelkészi viselet egységesítése, az ún. „ORLE-egyenruha", melynek licenszét Baltazár ajánlásával Szántó József hódmezővásárhelyi szabó nyerte el.[283]

Éppen ezért érthető, hogy Baltazár egyházpolitikai célzatú tevékenységét egyre inkább az antiklerikális egységfront kialakítására tett erőfeszítések alakították, melyek 1908 során, a püspökválasztás után is tovább folytatódtak. Már a lelkészegyesület alapításakor kifejtették, hogy egy antiklerikális szövetség megalakítása a végső cél, ennek ellenére 1908 folyamán, részben a püspökválasztás, részben pedig az ORLE megindulása miatt csak lassan haladtak a szervezéssel. Problémát okozott az is, hogy eleinte még az egyesület nevében sem tudtak megállapodni. A Protestáns Szövet-

280 Kálvin jubileumi emlékkönyv. A magyarok genfi útja. Szerk. B. Pap István – Kováts J. István. Bp., 1910.
281 Oliver Janz: Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914. Berlin – New York, 1994. 317–335.
282 Frank-Michael Kuhlemann: Bürgerlichkeit und Religion. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der evangelischen Pfarrer in Baden 1860–1914. Göttingen, 2002. 204–207.
283 Takács Béla: A magyar református lelkészek öltözete. Debrecen, 2004. 81–98.

ség, majd az Országos Evangéliumi Szövetség neve ugyanis joggal szúrta az elérni kívánt liberális zsidóság szemét.[284] A kissé kacifántos, végső elnevezést csak 1908 nyarára találták meg: Országos Vallásegyenlőségi Szövetség (OVESZ). Megalakulásakor komoly reményeket fűztek hozzá, hiszen 1908 szeptemberének utolsó napjain a protestáns egyesületek, a lelkészi kar többségét képviselő ORLE, a dunántúli és erdélyi egyházkerületi értekezletek testületileg léptek be, Erőss Lajos és Antal Gábor püspökök csatlakoztak, Baksay Sándor, Tisza István pedig kilátásba helyezték a csatlakozásukat.[285]

Ezek után pedig annak ellenére, hogy még az 1909-es évben sem fogadta el a belügyminisztérium az OVESZ alapszabályait, a szervezet országos szinten is megindította működését. Baltazár az ORLE-val ellentétben, az OVESZ munkájában a szürke eminenciás szerepét vállalta főtitkárként. A szervezési feladatok jelentős része az ügyvezető titkár Hamar Istvánra maradt, a reprezentatívabb elnökségi funkciókat pedig az országosan ismertebb nevű Antal Gáborra, Zsilinszky Mihályra és Degenfeld Józsefre hagyta. A közvélemény előtt leginkább Zsilinszky felelt az egyesület ügyeiért. Baltazár komoly sikere volt – bár elképzelhető, hogy a püspökválasztás alkalmával kifejtett támogatása fejében érte el –, hogy Erőss Lajos püspöki körlevélben szólította fel a gyülekezeteket a belépésre.[286] A sajtóban megjelenő híradásokból és a szórványos levéltári forrásokból úgy tűnik, hogy elsősorban a helyi református lelkészek vezetésével, a protestáns gyülekezetek magjaiból alakultak meg a fiókegyesületek. A fennmaradt néhány tagnévsorból látszik, hogy a liberális szellemű katolikus réteget nem sikerült megszólítani, a tagok között alig találunk katolikus felekezetűt. A vidéki zsidó hitközségeket viszont elérte a szervezet,[287] feltehetően az *Egyenlőség*ben megjelenő felhívásoknak köszönhetően.[288]

Az OVESZ végül nem váltotta be a szervezők hozzá fűzött reményeit. Mivel Baltazár hiába számított arra, hogy a kinyújtott „testvéri jobb" hatására megnyílnak a „lipótvárosi pénzemberek" pénztárcái az antiklerikális mozgalom előtt.[289] Nem találták meg végül azt a fiatal mágnást sem, aki a klerikális arisztokraták bőkezű

284 A felekezetek közötti teljes jogegyenlőség. In: *Egyenlőség*, 1908/35. 6–7.

285 Az Orsz. Vallásegyenlőségi Szövetség megalakulása. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908/40. 636–637.

286 Erőss Lajos püspök és az Orsz. Vallásegyenlőségi Szövetség. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1909/3. 43.

287 Tiszalökön az 1909 tavaszán belépett 42 tag közül 20 református, 1 evangélikus, 12 izraelita és 9 római katolikus volt. Figyelemre méltó, hogy a helyi katolikus tanító és a katolikus népszövetség elnöke is belépett. (Ld. RL C/35. Hamar István iratai. Baltazár Dezső Hamar Istvánhoz, 1909. ápr. 2.) Nagyszalontán, a legjobban szervezett tagegyesület ezzel szemben 1910 novemberében 291 taggal működött, ebből 227 református, 47 izraelita, 15 római katolikus és 1–1 görög keleti és görög katolikus volt. (Ld. RL C/35. Hamar István iratai. Nagyszalontai fiókegyesület elnöke Hamar Istvánhoz, Nagyszalonta, 1911. máj. 11.; Az OVESZ Nagyszalontán. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1910/10. 156.)

288 Az Országos Vallásegyenlőségi Szövetség. In: *Egyenlőség*, 1908/45. 6–7.; Mezey Sándor a következő szavakkal biztatta az Egyenlőség olvasóit: „… a magyar zsidóknak tömegesen kell sorakozniok a liberálizmus kibontott zászlai alá, melyet ezúttal a protestánsok lobogtatnak." Mezey Sándor: A magyar néplélek. In: *Egyenlőség*, 1909/2. 7.

289 EOL Zsilinszky Mihály iratai. Baltazár Dezső levele Zsilinszky Mihályhoz, 1908. dec. 5.

pártfogásához hasonlót tudott volna kifejteni.[290] Így 1909 során végül nem sikerült elindítani a tervezett krajcáros néplapot, amellyel a klerikális oldal hasonló kaliberű sajtótermékeit kívánták ellensúlyozni. A szövetség 1910-re nagyjából kimúlt, ami feltehetően annak tudható be, hogy a támogatóinak jelentős része (pl. Degenfeld, György Endre és Tisza István) csupán többé-kevésbé hasznos eszközt látott benne a koalíciós kormány elleni politikai küzdelemben.[291] Miután pedig a koalíció megbukott, többé az OVESZ-re sem tartottak igényt.

Az első, elbukott püspökválasztás nyomán Baltazár gondolkodásában komoly változás állt be. Habár nem volt reális az, hogy néhány éven belül ismét megürüljön a püspöki szék, már a választás második fordulója előtt megpróbált az egyházkerületet nagy tekintéllyel irányító Degenfelddel bizalmas kapcsolatot kialakítani.[292] Ezen túlmenően közjogi felfogása is formálódott a koalíciós kormány utolsó évei alatt. 1909-ben már több cikkében is arról értekezett, hogy az ország szempontjából elsősorban az a lényeges, hogy a kormány nemzeti és liberális politikát folytasson, ehhez képest pedig a közjogi kérdésben elfoglalt álláspont csak másodlagos.[293] Ez korábbi, intranzigens 48-as álláspontjához képest lényeges elmozdulásnak tekinthető. Minden bizonnyal közrejátszott mindebben a koalíció közjogi követeléseinek teljes kudarca, illetve a magyar liberalizmust Baltazár szerint veszélybe sodró ultramontán klerikalizmus megerősödése a koalíció alatt. Nem véletlen, hogy az 1909 novemberében a függetlenségi párt kettészakadását követően az önálló nemzeti bank és vámterület, illetve az általános választójog követelését fenntartó Justh-féle Függetlenségi és 48-as Párthoz csatlakozott számos hajdúsági elvbarátjával együtt.[294] A legfontosabb szempont Baltazár szemében feltehetően mégis az volt, hogy az általa klerikálisnak tartott párttagok, pl. Apponyi Albert Kossuth Ferenccel tartottak.[295] A következő évek Baltazár számára mégis sokkal inkább a közjogi kérdések háttérbe szorulásáról szóltak, amelyek fontos lépések voltak azon az úton, amely majd 1913-ban a Függetlenségi és 48-as Pártból történő kilépésre és Tisza oldalán – ugyan független képviselő-jelöltként – fellépésre sarkallta. Ezt a folyamatot azonban nem lehet egyszerűen elvfeladásként regisztrálni, hisz egy hosszabb szellemi érlelődés-

290 Baltazár az evangélikus Kaas Ivor báró fiát ajánlotta, míg Zsilinszky 1912-ben Radvánszky Antal vagy Tisza István felé tájékozódott volna. EOL Zsilinszky Mihály iratai. Baltazár Dezső levele Zsilinszky Mihályhoz, 1912. márc. 7.

291 Ezt a politikai tendenciát természetesen a kortársak is érezték már a szervezet megalakulásakor. „… annál nagyobb szerepet játszanak azonban a két egyháznak azok a férfiai, akik vagy az elmúlt korszakon csüngnek testestől-lelkestől, vagy pedig mint a mai rendszer politikai ellenségei ismeretesek. (…) Ez a kezdet, politikai célzatú egyesülésről lévén szó, aligha bíztat azzal, hogy az egész magyar protestánsságot felölelő arányokra tesz szert." A protestánsok szervezkedése. In: *Budapesti Hírlap*, 1908. okt. 1. 8.

292 Degenfeldről Ravasz László írta visszaemlékezéseiben: „Úgy igazgatta az egyházat, mint főispán korában a vármegyét." Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 170.

293 Baltazár Dezső: Politikai feladat. In: *Lelkészegyesület*, 1909/37. 1–2.; Baltazár Dezső: Amit nélkülözünk. In: *Lelkészegyesület*. 1909/43. 1–2.

294 Csatlakozások. In: *Magyarország*, 1909. dec. 2. 4.

295 Szendrei Ákos: Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján. Debrecen, 2012. 130–135.

sel állunk szemben.[296] Ugyan minden bizonnyal közrejátszott ebben a folyamatban a püspöki cím elnyerésének a gondolata, de önmagában függetlenségi elköteleződés nem tett volna – főleg nem a Tiszántúlon – egy lelkészt eleve inkompatibilissé a püspökség szempontjából. Sokkal veszélyesebbek voltak a szocialista kapcsolatok, amiről – mint korábban láttuk – Baltazár 1908-ban elfelejtkezni látszott, de valójában csupán alkalmasabb időkre tette félre.

Ennek az eszmei fordulatnak a jegyében lehet értelmezni például, hogy Baltazár és az ORLE végül nem a polgári radikálisok és a Társadalomtudományi Társaság irányába mozdultak el, hanem biztosították a „nemzeti alapon álló progresszív" Magyar Társadalomtudományi Egyesületet a támogatásukról.[297] Az ehhez hasonló, egyébként nem olyan jelentős gesztusok sokat javíthattak Baltazár elfogadottságán a konzervatívabb politikai körökben, ám igazán az tette a még mindig fiatal esperest még Tisza István szemében is egyre elfogadhatóbbá, hogy az ORLE és lapja, a *Lelkészegyesület* 1909-től kezdve egyre mérsékeltebb hangot képviselt. 1909-re ugyanis a radikális és progresszív körök küzdelme a konzervatívokkal túllépett a református lelkészek mozgalmán. A szekularizációt követelők egészen vegyes kórusa is elnyomta a lelkészek hangját. 1909 májusában már Hajdú vármegye törvényhatósága fogadott el egy, a katolikus egyházi javak szekularizációjával kapcsolatos javaslatot. Az elvi állásfoglalást támogatás céljából a vármegye minden honi törvényhatóságnak megküldte, igaz több – katolikus többségű – törvényhatóság elutasította, és csupán néhány támogatta. Baltazár ugyan vezércikkben köszöntötte az elvi jelentőségű határozatot, kiemelve, hogy az ORLE kezdte el a harcot az ügyben, ám ez a küzdelem nem illett éppen a lelkészekhez.[298] De mégis, az ORLE ebben a kérdésben is kezdett háttérbe szorulni az egyre erősödő szabadgondolkodó és radikális irányzatokkal szemben. Baltazár szempontjából az 1909 utolsó heteiben Tisza István uralkodói audienciájával kapcsolatosan megfogalmazott véleménye, Tiszáról írt jellemzése jelent komoly fordulatot a pár évvel korábbi felfogásával szemben: „[...] ő benne a liberalizmus érintetlen apostolát látjuk, akit politikai reaktiválása esetén a szabadelvűség útján készséggel követünk és még ha közjogilag más táborba tatozunk is, az együttműködés adandó alkalmait kötelességszerűen fogjuk megragadni [...]"[299] Habár Baltazár személyes Justh-párti szimpátiái nem maradtak rejtve a következő hónapok során sem, az igazán jelentős változás Tisza István személyével kapcsolatos. 1909 őszétől ugyanis sorra jelennek meg azok a vezércikkek, melyek Baltazár és általa a református lelkészek bizalmát fejezik ki Tisza személyével kapcsolatosan. A Nemzeti Munkapártot ugyan „konzervatív" és „feudális" szerveződésként jellemezte a *Lelkészegyesület,* de Tisza liberalizmusában nem kételkedtek. Talán az elbukott püspök-

296 Itt nem csupán Baltazár későbbi kortárs kritikusaival kell vitába szállnunk, hanem a püspökkel szemben egyébként erősen elítélően nyilatkozó Irinyi Károllyal, aki szintén elvtelen „pártpolitikai fordulatként" aposztrofálja Baltazár politikai gondolkodásának ezt az alakulását. Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás. i. m. 277–281.

297 Magyar Társadalomtudományi Egyesület. In: *Budapesti Hírlap*, 1909. jan. 17. 33.

298 Baltazár Dezső: Szekularizáczió. In: *Lelkészegyesület*, 1909/22. 1–2.

299 Baltazár Dezső: A liberalizmus erősbödése. In: *Lelkészegyesület*, 1909/49. 2.

választás tanulságait vonta le ilyen formán Baltazár? Meglehet, de sokkal inkább úgy tűnik, nem számolt azzal, hogy rövid időn belül ismét megürül a püspöki szék Debrecenben. Azok a befektetések, amelyeket 1909–1910 körül határozott el, arra utalnak, hogy hosszabb távon tervezett Hajdúböszörménnyel. Ekkoriban kezdte el a böszörményi határban, Zeleméren található kis hozományul kapott birtokocska apránkénti kiterjesztését, vásárlásai nyomán a világháború után már egy 200 holdat meghaladó mintagazdaság, lótenyészettel és egy kisebb „kastéllyal", vagy ahogy szerényebb pillanataiban szerette hívni: „tanyával" várta a püspöki teendőkben megfáradt Baltazárt pihenőre.[300]

Az elbukott püspökválasztás nyomán az ORLE profilja is átalakulni látszott. Egyre jobban előtérbe kerültek a pozitív, a közös építkezést célzó tervezetek. Baltazár és csapata ugyan jó néhányszor melléfogott, legyen szó akár tervezett néplapjuk, a *Magyar Lap* gyors bukásáról, vagy az egyesület nyakán maradt több ezer naptárról.[301] Tanulságos kudarccal végződött az 1910-es országgyűlési választással kapcsolatos akció is: a lelkészeknek a képviselőjelöltjeiktől – pártállástól függetlenül – ígéretet kellett volna kérniük, hogy a parlamentben az 1848. évi XX. tc. végrehajtásán fognak munkálkodni. A majd 1600 lelkész kevesebb mint fél tucat esetben tudta elérni a kívánt fogadalmat.[302] Komoly erőket mozgósítottak viszont a Kálvineum ügyében. A lelkészárvák számára felállítandó árvaházak (a fiúknak Hajdúböszörményben, a leányoknak Losoncon) végre egy olyan, tisztán diakóniai, tehát politikai oldalról támadhatatlan, mégis a lelkészi kart egyetemesen érintő téma volt, amely telitalálatnak bizonyult. Ráadásul Baltazárnak sikerült a tökéletes embert is megtalálni a szervezői feladatok élére: Kiss Ferenc püspökladányi lelkész végezte fáradhatatlanul az agitáció feladatait, majd pedig az intézmény beindításával járó munkákat. Tökéletes gyakorlóterepnek bizonyult mindez a Református Szeretetszövetség későbbi agilis organizátorának.[303]

1911 márciusának végén feltehetően Baltazárt is váratlanul érte a mindössze 54 éves tiszántúli püspök, Erőss Lajos egészségi állapotának rohamos romlása, majd március 25-én bekövetkező hirtelen halála. Habár már megválasztásakor is erősen túlsúlyos volt, kora és aktív, tevékeny életmódja miatt készületlenül érte az egyházkerületet a haláleset.[304] Baltazár és igencsak szervezett hátországa reagált a leggyorsabban az eseményekre, április első napjaiban már meg is jelentek a jelöltségét támogató első cikkek. A *Debreceni Független Újság* – mely 1908-hoz hasonlóan ismét mellette állt a választási harcban – a klerikalizmus ellen fellépő erős harcosként, a liberaliz-

300 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (MNL HBML) VI/127/ee. Magyar Királyi Állami Földmérési Felügyelőség, I. sz. Nyilvántartási jegyzék a birtokosok személyében beállott változásokról. 1586–1587/1909. sz. 1909-ben Baltazár két részletben 13 hold földet vásárolt Hajdúböszörmény határában.

301 Baltazár Dezső: A mi akcióink. In: *Lelkészegyesület*, 1910/22. 1–2.

302 Baltazár Dezső: Politikai feladatunk. In: *Lelkészegyesület*, 1910/11. 1.

303 Baltazár Dezső: A Kálvineum. In: *Lelkészegyesület*, 1910/18. 1–2.; Fekete Károly: Kiss Ferenc a teológiai professzor. In: Uő (szerk.): Kiss Ferenc életműve. Bp., 2012. 15.

304 Erőss Lajos dr. püspök meghalt. In: *Debreceni Független Újság*, 1911. márc. 25. 1. o. (Rendkívüli kiadás)

mus bajnokaként festette le.[305] Habár Baltazár nem használta fel az ORLE lapját, a *Lelkészegyesület*et kortes célokra, az egyházkerület félhivatalos lapja, a *Debreceni Protestáns Lap* ezúttal határozottan mögötte sorakozott fel.[306] Támogatták a református tanítók, és az ORLE tagságának jelentős része is. A korteshadjárat ezúttal közel sem volt olyan durva, mint három évvel korábban. Baltazárt igazából szinte csak a pletyka szintjén vádolták meg szocialista eszmék képviseletével, és érdekes módon azzal, hogy nem reformátusnak született, csupán felnőttként tért át.[307] Mindez igazi meglepetést nem is okozott, többeket meglepett viszont, hogy Degenfeld József határozottan Baltazár mellett lépett fel,[308] Tisza István pedig – miután nagybátyját nem tudta meggyőzni – úgy döntött, hogy nem szól bele a püspökválasztásba.[309] Baltazárban a véleményformálók általában a klerikális reakció legerősebb ellenfelét látták, diadalmas hadvezérként festették le, aki mögött egységesen sorakozik fel az ORLE serege. Érdekes ugyanakkor, hogy amíg 1908-ban számos vád érte őt a radikalizmusával, szocialista elhajlásával kapcsolatosan, addig most az ellenoldal szinte teljesen néma maradt. A testvér-egyházkerületek lapjai nem szóltak bele a választásba, a Hajdú vármegyei Függetlenségi és 48-as Párt is ugyan a háttérből, de egyértelműen alelnöke, Baltazár mellett állt ki.[310] Egyedül az ekkor már szinte teljesen jelentéktelen *Szabad Egyház* emelte fel a hangját a szerinte liberális, a kálvini teológiai alapokat elhagyó ORLE elnöke ellen.[311] Április folyamán két ellenjelölt lépett fel. A kiterjedt békés-bánáti egyházmegye jelölte az ismert költő-papot, Szabolcska Mihály temesvári lelkészt, illetve az egyházkerület főjegyzője, Dicsőfi József debreceni lelkész fontolgatta sokáig a fellépést. Miután azonban május 17-én, az egyházkerületi közgyűlést követően tartott püspökjelölő gyűlésen az egyházmegyék küldöttségének jelentős része a főgondnokkal együtt Baltazár mellett nyilatkozott, Dicsőfi visszalépett.[312] Jellemző, és a későbbiekre nézve Baltazár számára intő jel lehetett, hogy a debreceniek nehezen fogadták el Dicsőfi vereségét. Többek között Balogh Ferenc professzor, Szele György és Könyves Tóth Kálmán debreceni lelkészek írták alá a Dicsőfi jelöltségét propagáló felhívást.[313] Figyelemreméltó, hogy az egyházkerület legjelentősebb gyülekezete, a debreceni egyházközség presbitériuma a maga 10 szavazatát – függetlenül a visszalépésétől – Dicsőfi Józsefre adta le.[314] Szabolcska, bár több alkalommal, személyes levelekben is győzködték, végül csak június elején lépett vissza,[315] de néhány szavazattal, illetve sértődött hangvételű írásaival így is ár-

305 A reformált Sion új koronája. In: *Debreceni Független Újság*, 1911. ápr. 2. 1–2.
306 A püspökválasztáshoz. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1911/20. 310.
307 TtREL I. 2. 16. d. 42. sz. Futó Zoltán levele, d. n.
308 Baltazár Dezső dr. püspökjelöltsége. In: *Debreceni Független Újság*, 1911. máj. 17. 1–2.
309 Tisza István a püspökválasztásról. In: *Debreczen*, 1911. ápr. 2. 4.
310 TtREL I. 1. e. Elnöki iratok. 12. d. 376/1911. Bor János levele Baltazár Dezsőhöz. 1911. ápr. 2.
311 Rácz Károly: A tiszántúli egyházkerületi püspökválasztáshoz. In: *Szabad Egyház*, 1911/1–3. 3.
312 Egyhangú püspökválasztás. Dicsőfi visszalépett. In: *Debreceni Független Újság*, 1911. máj. 18. 1.
313 TtREL I. 2. 16. d. „Békesség és Hitrokoni Üdvözlet a Tiszántúli Református Egyházközségeknek!" 1911. máj. 5.
314 Örök szerelem. A debreceni presbitérium és a püspökválasztás. In: *Debreceni Független Újság*, 1911. jún. 13. 3.
315 Egyhangú püspökválasztás. In: *Debreceni Független Újság*, 1911. jún. 11. 4.

nyékot vetett Baltazár egyébként teljesen egységesnek tűnő megválasztására.[316] Baltazár ugyanis végül elsöprő többséggel, 795 szavazatból 712-t megszerezve nyerte meg a püspökválasztást.

Minek köszönhető ez a nagyarányú győzelem? Minden bizonnyal jelentős súllyal esett a latba a lelkészi kar és a tanítók támogatása, akiket Baltazár a legutóbbi megmérettetés óta egyre jobban megismert személyesen is, hiszen az elmúlt időszakot a Kálvineum érdekében országos gyűjtőutakra használta fel. A lelkészeken túl azonban egyértelmű, hogy Degenfeld József támogatása volt a legfontosabb tényező. Emlékezhetünk, hogy Degenfeld volt az egyetlen egyházkerületi főgondnok, aki az ORLE megalakulásakor is viszonylag pozitívan nyilatkozott. Baltazár pedig sorozatos gesztusokkal próbálta őt megnyerni az ORLE és az antiklerikális harc ügyének. Degenfeld lett az OVESZ egyik vezetője – az már más kérdés, hogy részben az ő erélytelensége és tehetetlensége miatt holt hamvába az egész kezdeményezés –, 1908-ban pedig Baltazárék odaálltak a püspökválasztás második fordulójában Degenfeld jelöltje mellé, majd pedig az ORLE radikálisai, elsősorban Jánosi Zoltán támogatták őt a bukással végződő 1909-es debreceni képviselő-választás alkalmával is. Összekötötte őket elsősorban a koalícióval szembeni ellenérzés, illetve az antiklerikalizmus eszmeisége. Baltazár ezen kívül tudatosan próbálta javítani Tisza Istvánnal való kapcsolatát, ami ugyan ekkor még szívélyessé nem fejlődött – Tisza kisebb feltűnést keltve távol maradt Baltazár beiktatásáról –, de a dunántúli főgondnok semlegességét biztosította.

Baltazár Dezsőt mindenesetre 1911-ben a magyar református egyház legnagyobb és a méretén túl is legjelentősebb egyházkerülete élére választották. A mintegy 2,6 millió magyarországi református közül kevéssel több, mint 1 millió tartozott a Debrecen székhelyű Tiszántúli Református Egyházkerülethez. A második legnagyobb, erdélyi egyházkerület lélekszáma még a félmilliót sem érte el. A tiszántúli egyházkerület szinte országnyi területe északról délre haladva a Kárpátok hegygerincétől egészen a déli országhatárt jelentő Dunáig húzódott, a Máramarosi-havasoktól egészen a Bánátig. Ez a hatalmas terület 13 (néha 14) egyházmegyére oszlott fel, és olyan hagyományos református regionális központok tartoztak ide, mint Máramarossziget, Hódmezővásárhely, Kisújszállás, Karcag vagy éppen Mezőtúr. Néhány évvel Baltazár megválasztása előtt 577 anyaegyházközséget, 390 fiók-, 4 társ- és 45 leányegyházközséget számoltak össze, melyekben 597 rendes és 12 missziólelkész szolgált 1315 tanító mellett. Az egyházkerület területén egy teológiai akadémia, illetve hittudományi kar (Debrecenben), valamint két jogakadémia (Debrecenben és Máramarosszigeten) helyezkedett el egy-egy tanító- és tanítónőképző és tíz főgimnázium társaságában.[317] Ezt a szinte átláthatatlan méretű egyházkerületet a történelem során többször is fel akarták osztani, ám a tradíció, Debrecen hagyományos tekintélye

316 Az egyházak és hívek szent egyessége. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1911/22. 340–341.

317 S. Szabó József: Magyar református Sion. Emlékkönyv a református egyház megalapítójának, Kálvin Jánosnak 400 éves születési évfordulójára. Debreczen, 1909. 185–188.

és az elsőség utáni vágya mindig megakadályozta az feldarabolását.[318] A püspökké választott, de még esperesnek is fiatal Baltazár ráadásul egy sok szempontból még a régi patriarchális világ szempontjai és igényei szerint működtetett egyházkerületet örökölt az elődjétől, amely majd püspöki működése alatt fog – a legendás munkabírása révén bizonyos értelemben a saját egészsége árán is – modern ügyvitellel bíró, szerteágazó és rendszerezett adminisztratív rendszerré válni, mely a majd milliónyi tiszántúli református egyháztag lelki életét koordinálta.[319]

318 A 19. század második felében több tervezet is született, főképp a délvidéki egyházközségek külön egyházkerületté történő szervezéséről, melyek egy része komolyabb támogatást is élvezett az érintettek részéről. Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. 2. k. Debrecen, 1939. 142–143.

319 Ha csupán az egyházkerületi levéltárban őrzött ún. „elnöki iratokat" (TtREL I. 1. e.) nézzük, azt látjuk, hogy Baltazár első és az utolsó püspöki éve között megsokszorozódott az ügyiratok száma.

Baltazár Dezső 1911 k. (DRK Múzeuma, 1005.)

„A magyar protestantizmus problémája” (1911–1914)

A még mindig csupán 40 éves tiszántúli püspök a magyar protestantizmus egyik legizgalmasabb szellemi útkeresésének időszakában került a legnagyobb református egyházkerület élére. A magyar közéleti és politikai színtér az első világháborúig, de valójában a háború eleji rövidebb fegyvernyugvást követően egészen 1920–1921-ig szinte állandó forrongás terepe volt. A magyar társadalmat megosztotta a politikai jogok, elsősorban a választójog kérdése. Egyre határozottabban kereste a szervezett munkásság a politikai és szociális érdekérvényesítés lehetőségeit. Ezekben az években erősödik fel az antiszemitizmus, mely majd a világháború második felében kap erősebb hátszelet. De mindenféleképpen meg kell említeni a nemzetiségi kérdést, a földkérdést és a keresztény felekezetek változó intenzitású küzdelmeit. Mindemellett pedig olyan új politikai ideológiák jelentek meg, amelyek nem csupán eltérő válaszokat adtak a felvetődő kérdésekre, de magáról a társadalomról is különböző nézetekkel bírtak. Nem véletlen, hogy a dualizmus időszakában kialakuló liberális konszenzus ezekben az években szenvedi el azokat a csapásokat, melyek a világháború megrázkódtatásai nyomán végül az összeomlásához vezetnek el.

1906-ban a magyar szellemi élet visszafordíthatatlanul szétszakadt egy konzervatív/reakciós és egy progresszív/radikális irányzatra. Mindkét csoport még jó ideig liberálisként definiálta önmagát, egyúttal pedig magának vindikálta a szabadelvűség egyetlen helyes értelmezését. Jól láttuk, hogy közvetlenül is volt hatása mindennek például az ORLE útkeresésére nézve, amely végül szervezetileg nem kötött ki az egyre inkább a progresszió fórumának tekinthető Társadalomtudományi Társaságban. Mindezzel párhuzamosan pedig a református egyházon beül is elkezdődött a liberalizmus értelmezésével kapcsolatos komoly vita. A liberális alapfeltevés kiindulópontként összekötött olyan, egyébként egymástól csillagászati távolságra álló gondolkodókat, mint Tisza István és Szabó Dezső. Tisza 1909-ben nagy visszhangot keltett előadásában ugyanazt a nézetet képviselte, amelyet – konzekvensen önmagához – majd 1917-ben a reformációi jubileumon elmondott beszédében is kifejt.[1] A dunántúli főgondnok szilárdan kiállt a reformációnak az egyetemes felvilágosodás és lelkiismereti szabadság kifejtésében elismert szerepe mellett. Teljes mértékben ellenezte a dogmák és a hittani elvek kényszerítő erejű alkalmazását, melyek szerinte éppen az egyén legszentebb szabadságát korlátozzák. Mindebben egyetértett volna vele Szabó Dezső is, aki szintén a dogmák elavultságáról, az egyént gúzsba kötő jellegéről értekezett híres 1913-as cikkében is.[2] A felvilágosodottság, az egyéni lelkiismereti szabadság hangoztatása nem volt idegen Baltazár Dezsőtől sem,

1 Tőkéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. h. n., 2000. 38–62.

2 Kósa László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata. In: uő: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. 161–174.

aki sokáig nyíltan képviselte ezt az egyre inkább frázisszerűvé váló kultúrprotestáns tézist. Az alap sokak szemében tehát még a régi volt, a nagy kérdés csupán az, hogy mit kellene minderre építeni? Mi az a cél, ami által a protestantizmus felvilágosult, emancipatorikus törekvései a 20. század első évtizedeiben értelmet találhatnak? Talán mondani sem kell, hogy a két szélső politikai póluson Szabó Dezső és Tisza István nagyon különböző válaszokat talált ugyanarra a kérdésre. A bizonytalanság, mely éppen a szubjektivizmust lehetővé tévő liberális alapvetés miatt alakulhatott ki, a dualizmus korszakának utolsó évtizedében végig jelen volt a magyar protestantizmus útkeresésében.

Az egyén lelkiismereti szabadságába és a dogmák megkérdőjelezésébe vetett liberális hit repedezéséhez egy szimbolikus erejű ügy kellett. Mindezt pedig Zoványi Jenő, a neves sárospataki egyháztörténész biztosította a protestáns közvélemény számára. 1908-ban ugyanis Zoványit eljárás alá vonta a tiszáninneni egyházkerület azon szavaiért, amelyekkel Kálvint jellemezte az általa kiadott Warga Lajos-féle egyháztörténeti összefoglalóban, melyet a Parochiális Könyvtár sorozatának részeként minden református gyülekezet gyűjteményébe szántak. A tárgyalás elhúzódása miatt is évekig mozgásban tartotta a református közvéleményt az ügy. Habár kiderült, hogy Zoványi a tanóráin Kálvin személyének, a Servét-ügyben betöltött szerepének kritikáján túl jóval messzebbre ment, és egyértelművé vált, hogy több alapvető keresztyén dogmát is megtámadott, számosan kiálltak mellette, éppen a lelkiismereti szabadság védelmében.[3] A kérdés tehát úgy vetődött fel, hogy meddig is tart ez a bizonyos lelkiismereti szabadság? Van-e az egyháznak joga számonkérni a tanárain, lelkészein azok tanításainak a tartalmát? Ha igen, akkor hol van az a határ, melyet már nem léphet túl a szubjektivizmus?

Baltazár és az ORLE eleinte úgy tűnik, hogy Zoványi mellé állt az őt ért támadások keresztтüzében. Tették mindezt feltehetően azért is, mert az egyháztörténészt támadó pataki professzorok ugyanúgy ellenségei voltak az ORLE-nak, mint Zoványinak, ám valószínűleg ennél többről volt szó. A *Lelkészegyesület* teret biztosított Zoványinak a magát igazolni hivatott cikkek közlésére, illetve közreadták a per legfontosabb dokumentumait is.[4] Zoványit 1910-ben először elmozdították állásából, viszont 1912-ben a konventi bíróság visszahelyezte a tanszékére, amit végül – ugyan javadalmazását megkapta – elfoglalni nem tudott. Számunkra érdekessé az teszi a történetet, hogy 1914 nyarán a kultuszminiszter az újonnan induló debreceni egyetem egyháztörténeti tanszékére nevezte ki. Mindez Baltazár hozzájárulása nélkül nem történhetett volna meg, ráadásul feltehetően a lelkiismereti szabadsá-

3 Többek között a pozsonyi evangélikus teológiai kar tanárai is, akik már 1908-ban a protestáns lelkiismereti szabadság megsértését látták a Zoványival szemben meginduló eljárásban. Protestatio a gondolatszabadság megtámadása ellen. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908/35. 553–554.

4 „Az én lapom a te szabad véleménynyílvánításodnak mindig védelmet ad; a lelkiismereti szabadságot megcsufoltatni nem engedem.” RL C/101. Zoványi Jenő levelezése. 20. d. Baltazár Dezső levele Zoványi Jenőhöz, 1908. nov. 25.

got oltalmazni vágyó Tisza István is pártolólag állt a kinevezéshez.[5] A Zoványi-per széles nyilvánosság előtt zajlott, és nyugodtan mondhatjuk, hogy az országos közvéleményt is megmozgatta,[6] többen egy második „Jatho-esetet” véltek felfedezni benne.[7] Valójában egyáltalán nem az általa felvetett nézetekről szólt a vita, hanem azt járták körül, hogy meddig mehet el egy református lelkész/tanár a lelkiismereti és tanszabadság keretein belül.

Ugyancsak a lelkiismereti szabadság és a református szellemiség liberalizmussal kötött frigyét tette mérlegre az 1912-ben, a mezőtúri lelkészválasztás nyomán kirobbant komolyabb polémia. Az ügy előzményeihez elválaszthatatlanul hozzátartozik az országgyűlésben 1910 őszén napirendre került ún. szabadkőműves-vita, melynek során a szabadkőművesség céljait és eszközeit támadta több képviselő is. Többek között Polónyi Géza vélekedett úgy, hogy a páholytagság összeférhetetlen a bírói hivatás folytatásával.[8] A református egyházba a vita Szalay Károly fővárosi református gimnáziumi tanár Aczél Gáspár álnéven publikált könyvén keresztül gyűrűzött be.[9] Szalay a könyvében több alapvető keresztyén hittételt, mint például Krisztus testi feltámadását is megkérdőjelezte. A botrányt a Szalayt leleplező és pellengérre állító Kontra Aladár, az egyre inkább konzervatív irányba forduló óbudai lelkész, 1918 után a keresztény nemzeti ideológia egyik legfontosabb református propagálója robbantotta ki.[10] Feltehetően mindez közrejátszott abban, hogy 1912 tavaszán a szabadkőműves Gergely Antal elhunyta nyomán lelkészválasztásra készülő mezőtúri presbitérium határozatban mondta ki, hogy a megválasztásra kerülő lelkésznek nyilatkozatban kell biztosítania a gyülekezetet arról, hogy nem szabadkőműves.[11]

Habár túlmutat dolgozatunk keretein, mégis meg kell említeni, hogy a dualizmus korszakának református egyháza rendkívül szoros kapcsolatban állt a magyarországi szabadkőművességgel. A lelkészi kar jelentős része – sajnos a téma feldolgozatlansá-

5 „Most pedig azt tanácsolom neked, hogy mindent elkövess a gróf Tisza István lelkének a megnyerésére. Az ő tavalyi programja, a mit a prot. irod. Társaság gyűlésén adott, mintegy elkötelezi őtet a te védelmedre. Neki döntő befolyása van.” RL C/101. Zoványi Jenő levelezése. 20. d. Baltazár Dezső levele Zoványi Jenőhöz, 1910. szept. 29. Ld. még: Kovács I. Gábor: Hit-tudomány-közélet. i. m. 159-160.

6 Az országos politikai lapok is teret adtak az egymásnak ellentmondó véleményeknek. A részleteiben máig fel nem dolgozott ügy feltehetően számos okra vezethető vissza, az eljárást kiváltó írás csupán a jéghegy csúcsa volt. Az ügy elképzelhető előzményeivel kapcsolatosan ld. A Zoványi-ügy előzményei. In: *Budapesti Hírlap*, 1908. nov. 1. 9–10.; Finkey Ferenc: A Zoványi-ügy. In: *Budapesti Hírlap*, 1908. nov. 6. 6–7.

7 Carl Jatho (1851–1913) 1891-től Kölnben szolgált evangélikus lelkészként. Panteista teológiai nézetei miatt több éves pereskedés után az egyházi felsőbbségei 1911-ben megfosztották hivatalától és nyugdíjazták. Jatho esete egész Európában ismert lett. A lelkiismereti szabadság kérdése miatt a kortársak szerint méltó párhuzama a Zoványi-esetnek. Habár nem értettek vele egyet, többen pl. Adolf von Harnack is elítélte az egyházi vezetés eljárását a Jatho-ügyben. Gerhard Besier: Religion – Nation – Kultur. Die Geschichte der christlichen Kirchen in den gesellschaftlichen Umbrüchen des 19. Jahrhunderts. Neukirchen-Vluyn, 1992. 124.

8 A vitát hosszabban ismerteti, a felszólalásokat hosszan idézi, egyértelműen a szabadkőműves-ellenes véleményekkel szimpatizáló Raffay Ernő: Szabadkőművesek Trianon előtt. Bp., 2010. 138–193.

9 Aczél Gáspár [Szalay Károly]: A szabadkőművesség titkai. Bp., 1911.

10 Kontra Aladár: „A szabadkőművesség titkai”. In: *Protestáns Szemle*, 1912/3. 167–172.

11 A mezőtúri papválasztáshoz. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1912/11. 167–168.

ga miatt arányokat megközelítőleg sem tudunk mondani – egyben szabadkőműves is volt. A 19. századi szabadkőművesség altruista, progresszív liberális eszmeisége kifejezetten vonzóan hatott a liberális állammal és a szabadelvű gondolkodással magát köztudottan azonosító protestáns értelmiségre.[12] Jelentős volt ez a személyi átfedés a tiszántúli egyházkerületben, de a többi református központ sem maradt el. Szabadkőműves volt például Baltazár Dezső szűkebb környezetéből: Lencz Géza, Ferenczy Gyula, Szentpéteri Kun Béla, Kiss Ferenc, Pokoly József és Zoványi Jenő egyetemi tanárok, Jánosi Zoltán, Haypál Benő lelkészek, illetve Degenfeld József, Márk Endre, Magoss György, Vásáry István, de páholytag volt Erőss Lajos püspök, Kiss Albert debreceni lelkész vagy éppen Juhász Nagy Sándor, Baltazár későbbi politikai szövetségese, és a sort hosszan lehetne még folytatni.[13]

A budapesti, konzervatív, Kálvin Szövetséghez köthető csoport hangosan helyeselt a mezőtúri presbitérium döntésének. Bernát István, Sebestyén Jenő és Hamar István összeférhetetlennek tartották a református lelkészi hivatással a szabadkőműves páholytagságot, nem pusztán annak titkos jellege, hanem elsősorban ideológiai irányultsága okán. Meglátásuk szerint ugyanis a szabadkőművesség – legalábbis egyik irányzata – erősen egyház-, sőt vallásellenes, a társadalmi stabilitás ellensége, a Galilei-kör támogatásával pedig a destrukciót mozdítják elő. Sebestyén szerint mindez a protestáns liberalizmus félreértéséből – ő maga a túlzásba vitt liberalizmust libertinizmusnak nevezte – fakad. Szerinte a teljes vélemény- és gondolatszabadság nem lehetséges a keresztyénségen belül, ahol már az alap előre meghatározott.[14] Különösen érdekes, hogy a liberalizmus-vita ezen korai szakaszában a később – különösen a világháború után – vehemensen antiliberális oldal képviselői is elismerték a protestantizmus és liberalizmus erős egymásrautaltságát, és leginkább csupán félreértett, illetve túlhajtott liberalizmusról beszéltek. Sebestyén felfogása ebben az időben annyival bővült, hogy most már nem csupán saját irányzatról beszélt, hanem önálló kálvinizmus-koncepciót kezdett kifejteni – természetesen erős holland hatás alatt –, melyet kifejezetten „militáns" szellemiséggel jellemzett.[15] Vádjaik nyomán pedig a szabadkőművesség elsősorban mint istentelen, hitetlen mozgalom bontakozódott ki. Sebestyénék tehát valójában a reformáció kálvini irányzatának teológiai igazságaihoz való visszatérést kérték számon a kortársakon. Mindennek következtében a vita – csakúgy,

12 Az Antal Gábor, későbbi református püspök főmesterségével működő pápai páholy működését, a helyi kulturális és társadalmi életben betöltött szerepét, kapcsolatrendszerét mutatja be mintaszerűen Hudi József: Adatok a pápai Kölcsey Ferenc Szabadkőműves Páholy történetéhez (1875–1892). In: *Acta Papensia*, 2011/1–2. 25–82.

13 Csohány János: A reformátusság és a politikai, szociális kérdések. i. m. 107–108.; Szabó Gyula: A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában. In: Történeti Tanulmányok VIII., Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2000. 167–182.

14 A vitában a szabadkőművességgel szembeni véleményekkel elsősorban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain találkozhatunk: A botránkozás egy újabb köve. In: uo., 1912/12. 187.; Sebestyén Jenő: A protestáns liberalizmus kérdése. In: uo., 1912/14. 210–212.; Sebestyén Jenő: A debreczeni liberálizmus. In: uo., 1912/16. 242–244.; Hamar István: a protestáns liberalizmus kérdéséhez. I-V. In: uo., 1912/22–26. 338–339., 354–355., 370–372., 386–387., 402–404.; Bernát István: Hitünk jövőjéért. In: uo., 1913/26. 405–406.

15 Sebestyén Jenő: A debreczeni liberálizmus. i. m. 242.

mint a Zoványi-ügy – túlmutatott önmagán, nem csupán a szabadkőművesség eltérő értékelésében, hanem egyszersmind a magyar református egyház identitásának, küldetésének a megfogalmazásában is felszínre hozta a nézetkülönbségeket. Az önmagával tisztába jönni akaró magyar kálvinizmus kérdésfelvetéseivel el is érkezünk az 1913-ban kirobbanó „protestantizmus-vitához”.

Nem véletlen tehát, hogy az ellenoldal válaszai szintén túlmutattak a páholyok szerepének méltatásán. Az egyik legismertebb szabadkőműves-lelkész, Baltazár jó barátja, Haypál Benő álnéven írott könyvében vette védelmébe a „bibliás szabadkőműveseket”.[16] Az érvek egy része meg is maradt a szabadkőművesek védelmezésének a szintjén, azonban Baltazárék a vádakra válaszolva tágabb kontextusba helyezték az egész diskurzust.

Baltazár személyesen kelt a *Lelkészegyesület*ben a szabadkőművesek védelmére. Véleménye szerint a protestantizmus elvesztette eredeti értékeit és elgyengült. Az öntudatos protestantizmusnak a szocializmusban fegyvertársát kellene üdvözölnie, nem pedig harcolnia ellene. Ezután viszont nem is meglepő, hogy a „társadalmi reakció” (Bernát István és az agráriusok csoportja), illetve a „pietizmus” (ez alatt pedig Sebestyént és körét értette) szövetkezése olyan hangosan támadja a szocialisták után a szabadkőműveseket is. Baltazár kifejtette, hogy bár nem tagja a „segítésnek, emberbaráti szeretetnek, humánizmusnak, felvilágosodottságnak, haladásnak, egyetemes jólétnek” szentelt „gyönyörű szövetkezetnek”, de azt kimondottan nagyra értékeli.[17]

Habár a szakirodalom eddig egységesen azt képviselte, hogy Baltazár maga is szabadkőműves volt, jelen munkában több okból kifolyólag is amellett érvelünk, hogy nem volt páholytag. Egyrészt a tagság mellett felhozott érvek igencsak gyenge lábakon állnak. Csohány János két állítólagos szabadkőműves szóbeli közlésével és a páholytagság taktikai okokból történő eltitkolásával véli bizonyítottnak Baltazár érintettségét.[18] Viszont tévesen hivatkozik a *Fehér Újság* által 1920 körül kiadott szabadkőműves-listára, amelyen – Csohány állításával ellentétben – Baltazár neve, habár a szerkesztők szemmel láthatóan mindent elkövettek érintettségének bizonyítására – pl. a vele szorosabb kapcsolatot ápoló páholytagoknál megjegyzésképpen mindig hivatkoztak a püspökre – nem szerepel.[19] Baltazár viszont nem egy alkalommal nyilvánosan is cáfolta a páholytagságára vonatkozó állításokat, és ami nagyobb

16 Paulus [Haypál Benő]: Bibliás szabadkőművesség. Bp., 1912. Ld. még: Uő.: „Tanítsatok minden népet.” In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1912/29. 448–450.; illetve a Haypál Benő gyülekezetében presbiterként szolgáló Kádár Gusztáv Sas-páholyban tartott beszédét: Protestantizmus és szabadkőművesség. Bp., [1915.]

17 [Baltazár Dezső]: Ellenreformáció. In: *Lelkészegyesület*, 1912/12. 241–242.

18 Csohány János: A reformátusság és a politikai, szociális kérdések. i. m. 107–108. és a kapcsolódó jegyzetek: 149–150. A későbbiekben Csohány alapján terjedt el a szakirodalomban Baltazár páholytagságára vonatkozó állítás.

19 A Debreczen keletén dolgozó Haladás és Kőrösi Csoma Sándor szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. Hiteles anyakönyvi adatok alapján közzéteszi és kiadja: a debreczeni „Fehér Újság”. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat R. T., Debrecen, [1920.] Tagadta a püspök tagságát a *Debreceni Protestáns Lap* névtelen cikke is, mely arról tanúskodott, hogy Baltazár lebeszélte a lelkészeket a belépésről. Szabadkőművesnek mondják. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/15. 58.

súllyal esik a latba: amikor előnye származott volna belőle, akkor is határozottan tagadta azt.[20] Mindennek ellenére kimondottan jó viszonyt ápolt például a debreceni szabadkőművesekkel, 1914-ben Bibliát ajándékozott a Kőrösi Csoma Sándor Páholynak, amit Kenézy Gyula főmester köszönt meg neki.[21] Baltazár szabadkőművességének kérdése valójában sokkal inkább csak történészi érdekességnek tűnik annak fényében, ahogyan ő maga többször is nyilatkozott a szabadkőművesség céljairól, értékeiről. Fentebb idézett cikkében ki is fejti, hogy miért nem lett tagja a szervezetnek: annak céljait külön szervezetbe lépés nélkül is képviselheti valaki. Meglátása szerint ugyanis a szabadkőművesség csupán a protestantizmus eredeti célkitűzéseit próbálja felekezeti megkötésektől szabadon elérni.[22]

A kérdés valójában a körül forgott, hogy a mindkét oldal által elismerten meggyengült, komoly krízist átélő kálvinizmus valójában hogyan definiálható. Azt, hogy a kálvinizmus fogalma alatt a két oldal mást értett, az ekkor kialakuló és évekig elhúzódó diskurzusban csak közvetetten lehet tetten érni. A vita egyik kulcskérdése már 1912-ben is az volt, hogy az egyedül nem igazán életképes – ebben ekkor néhány kivételtől eltekintve minden fontosabb szereplő egyetértett – kálvinizmus kivel szövetkezzen, és főképpen kit tartson ellenségének? A szövetségesek és ellenségek meghatározása nem csupán ellenérzésekről és szimpátiákról, hanem sokkal inkább a csoport/felekezet/egyház identitásának meghatározásáról tanúskodik.

A főképp budapesti, a Kálvin Szövetséghez közel álló világiak és lelkészek, a pesti teológiai akadémiai professzorai a kálvinizmusról – fontos kiemelni, hogy éppen a Kálvin Szövetség tesz sokat azért, hogy ez a fogalom újra divatba jöjjön – mint sui generis vallásról beszéltek. Mint ilyen, természetesen a vallásellenes mozgalmakban látták a legnagyobb fenyegetést a kálvinizmusra nézve. A fővárosi, a munkáskérdéssel, egyáltalán a szociáldemokráciával napi kapcsolatban álló csoport számára a modern eszmeáramlatok mint a darwinizmus, a különféle vallási szinkretista és ateista csoportosulások, illetve a szocializmus és annak egyház- és vallásellenes vonulatai jelentették a legnagyobb kihívást. A konzervatív, agrárius körökkel való szorosabb kapcsolat – elsősorban Bernát István elnökön, illetve Gesztelyi Nagy László (1890–1950) keresztül – közrejátszhatott abban, hogy a radikálisabb megoldások heves ellenállásra találtak ezen az oldalon. Bernát István és köre mind a föld-

20 TtREL I. 1. e. 29. d. 216/1923. Baltazár Dezső levele ismeretlen szabadkőműves mesterhez. 1923. jan. 18. „Azt hiszem, hogy én is bizalommal fordulhatok Önökhöz, mert bár nem vagyok szabad kőműves, de kötény nélkül is szolgáltam a királyi tudományt olyan hűséggel mint a kötényesek. Védtem és védem a szabad kőművesség nagy eszméit.”

21 TtREL I. 1. e. 15. d. 1970/1914. Kenézy Gyula főmester levele Baltazár Dezsőhöz. 1914. okt. 2. Figyelemre méltó, bár nem perdöntő, hogy Kenézy a levélben nem címezte Baltazárt páholytagnak.

22 A keresztyénségnek ezt a szociálisan érzékeny, altruista szellemű felfogását, mely elsősorban etikai fogalmak mentén határozza meg a keresztyénség tartalmát, kerülve a dogmatikai kérdések feszegetését számosan képviselték Baltazár szűkebb környezetében. Haypál Benő idézett munkájában szintén ezt a nézetet osztotta. Haypál maga is – a gyakorlatban megvalósítva az eszméit – számos karitatív szervezet támogatója, munkatársa volt, többek között a Nagypénteki Társaságé, amely egy árvaházat tartott fenn. Ld. Géra Eleonóra Erzsébet: Nagypénteki Református Társaság. In: Reformátusok Budapesten. 2. k. Szerk. Kósa László, Bp., 2006. 1056.

reform, mind pedig a választójog kérdésében a fontolva haladók közé tartozott.[23] A budapesti csoportosulás másik ága Sebestyén Jenő (1886–1950) vezetésével még formálódóban volt, de határozottan lépett fel a kálvinizmus lényegét érintő diskurzusban.[24] Sebestyén az Abraham Kuyper (1837–1920) vezetése alatt álló konzervatív „szigorú kálvinista” teológiai irányzat hatása alá került.[25] A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* társszerkesztőjeként kapott először nagyobb nyilvánosságot, 1911-től lépett fel a lap hasábjain rendszeresebben írásaival, melyekben a református hitelvekhez való visszatérést, egyfajta konzervatív megújulást, regenerációt hirdetett. Kritikájának jelentős része a debreceni irányzat, véleménye szerint túlhajtott, engedékeny liberalizmusát érintette. Úgy látta, hogy a kálvinizmus legnagyobb ellensége a liberalizmus leple alatt befurakodó hitetlenség, kételkedés és a különféle modernista eszmeáramlatok.[26] Sebestyén meglátása szerint a protestantizmus belső gyengesége csupán az egyik tünet, emellett egy sokkal fontosabb jelenséggel kell szembenézni: „Néhány évtized előtt már kezdenek az egyes áramlatok erősebben kialakulni. Ezek közül pedig a modern szabadgondolkodók egyfelől, a néppárt és a párt jezsuitizmusa másfelől. A protestantizmus középütt maradt.”[27] A két ellenség közül pedig egyértelműen úgy látta – ebben osztotta Tisza István, Bernát István és számos konzervatív protestáns véleményét –, hogy a szabadgondolkodó, keresztyénellenes irányzat a nagyobb veszély, amely a liberalizmus és antiklerikalizmus örve alatt a protestánsokat is felsorakoztatta a katolicizmussal szemben, holott a végső cél a keresztyénség értékeinek elpusztítása. Meglátása szerint a keresztyénség olyan erőd, amelynek bástyáit az

23 Bernát a földkérdésre nézve számos kiadványban kifejtette a véleményét, az általános választójog bevezetésének várható hatásaival kapcsolatosan is készített egy összefoglaló kiadványt, melyben óva intett a túlzott reményektől. Ld. Bernát István: Az általános választójog eredményei. Bp., 1912. különösen: 95–110.; Szász Lajos: Konzervatív kálvinizmus. i. m.

24 Sebestyén Jenő gazdag életműve még feldolgozatlan. A rendszerváltás előtt kiadott emlékkönyv tanulmányai jó elindulási alapot nyújtanak az életútja legfontosabb állomásait illetően. Ld.: Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986. Újabban pedig: Szabó László: Sebestyén Jenő politikai nézetei és azok fogadtatása. In: *Mediárium*, 2013/3–4. 14–38.; Lányi Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus. In: A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka. Szerk. Petrás Éva, Bp., 2021. 13–32. Lányi Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség. In: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 2022/1. 226–240.

25 Abraham Kuyper holland református lelkész, teológiai tanár, újságíró és politikus volt. A liberális és a hitvallásoktól eltérő holland református államegyházból (Hervormde Kerk) 1886-ban lépett ki, illetve zárták ki megalkuvást nem tűrő fellépése miatt. Politikai napilapot, majd politikai pártot is alapított antirevolucionista, antimodernista politikai nézetei képviseletére. 1901 és 1905 között Hollandia miniszterelnöke. A parlamenti többség megszerzése érdekében szövetségre lépett a holland katolikusok pártjával is. Magyarországon nézeteit elsősorban Sebestyén Jenő népszerűsítette a *Kálvinista Szemle*, illetve a Holland-Magyar Kálvinista Könyvtár kötetein keresztül. Kuyper életére nézve legújabban: James D. Bratt: Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat. Grand Rapids, 2013.; Magyarul lásd: Lányi Gábor: Abraham Kuyper (1837–1920) és a neokálvinizmus. In: Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen: Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére. Szerk. Literáty Zoltán, Bp., 2018. 215–228.

26 Írásaiban előszeretettel és bátran kritizálta a modern eszmeáramlatokat: Sebestyén Jenő: A destruktív irányok kritikája. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1911/47. 769–771.; Uő: Modern morál és protestantizmus. In: *Protestáns Szemle*, 1911/4. 219–232.

27 Sebestyén Jenő: A protestantizmus és katolicizmus szövetsége. In: *Protestáns Szemle*, 1911/5. 333.

egyes keresztyén felekezetek alkotják. Sokáig egymás ellen fordított ágyúkkal néztek farkasszemet, de nemsokára el fog jönni az idő – Hollandiában már elérkezett –, amikor együtt kell harcolniuk a külső ellenséggel szemben. Bernát ugyanekkor arra biztatott, hogy „[…] a keresztyén felekezeteknek, szemben azzal az irányzattal, mely a vallás letörésére igyekszik, ha győzni akarnak, egyesülnie kell.”[28] De folytathatnánk a sort a konzervatív *Magyar Figyelő* szerkesztőjének, a kolozsvári jogakadémia tanárának, Réz Mihálynak a szavaival, aki a protestáns unió egyébként liberális teológiai alapon évtizedekkel korábban meghirdetett eszméjét porolta le, hogy a „nemzetközi szocializmus” támadásai ellen a keresztyénség védelmében történő egyesülésre szólítsa fel a protestánsokat.[29]

Szabó Miklós újkonzervativizmusról írott munkájában a „preventív ellenforradalom” fogalmát használja az újkonzervatív, jobboldali radikális mozgalmak személyi állományában, illetve eszmei tartalmát illetően a 20. század első évtizede, az első világháború és a Horthy-korszak között felfedezett kontinuitás leírására.[30] Ugyanezt a kontinuitást vagy inkább eszmei érlelődést követhetjük nyomon a keresztyén-konzervatív erők együttműködésére, a közös harc folytatására pillantva is. A Horthy-rendszernek különösen az első éveire jellemző keresztény nemzeti eszmeisége, a felekezetek közötti egyetértés, felekezeti harcok felfüggesztése a közös cél érdekében ezekben az általunk vizsgált években, az első világháborút megelőző bő évtizedben kezdett kiformálódni. Az eszmék még kiforratlanok voltak, csupán csírájukban hordozták a világháború hatására határozottabb formát öltő szellemiséget, a hagyományos protestáns liberalizmus ekkor még például nem engedte meg az antiszemitizmus – néppárti lapokban ekkor már jócskán képviselt – napirendre vételét. Dolgozatunk egy későbbi fejezetében fogjuk megvizsgálni a keresztény egység megvalósulásának történetét, az 1919 utáni szellemi-politikai küzdelem eseményeit.

Mindeközben pedig a főképp debreceni, liberális gondolkodású teológusokból, lelkészekből verbuválódott, a *Debreceni Protestáns Lap* és a *Lelkészegyesület* körül forgolódó, Baltazárt vezérként tisztelő kör is ugyanazokkal a kérdésekkel küzdött meg a protestantizmus jelenét és jövőjét illetően. A debreceniek feltehetően eltérő szocializációjuk, a tiszántúli tömbreformátus vidékek erősen antikatolikus hagyományaiból kiindulva, illetve a modern eszmékkel, tömegmozgalmakkal kapcsolatos különböző tapasztalataik nyomán is egészen más válaszokat adtak ugyanarra a kérdésre. Egészen egyszerűen egy debreceni református számára az előretörő katolicizmus sokkal kézzel foghatóbb veszedelemnek tűnt, mint az a pár száz munkás, aki a város gyér ipari telepein dolgozott. A források alapján egyértelműen kitapintható különbségeket fedezhetünk fel tehát legalábbis a két legjelentősebb magyarországi egyházkerület, a dunamelléki és a tiszántúli között. A tiszáninneni és dunántúli kerületek – nem is szólva az erdélyi egyházkerületről – szintén sajátos arculatot képviseltek, de

28 Bernát István: Keresztyénség és haladás. Bp., 1911. 11.

29 Réz Mihály: A protestantizmus és a magyar fajpolitika. In: uő: A magyarság uralma és a kor szelleme. Publicisztikai dolgozatok. Bp., 1909. 130–140.

30 Szabó Miklós: Újkonzervativizmus. i. m. 287–292.

a vizsgált témánk szempontjából külön álláspontot nem fogalmaztak meg, inkább igazodtak a tiszántúli vagy dunamelléki szempontjaihoz.[31]

A tiszántúliak a Zoványi-ügy és a szabadkőműves-kérdés által felkavart állóvízben egészen más válaszokat találtak, mint a fentebb idézett dunamelléki teológusok és világiak. A két debreceni egyházi lap szerkesztői gárdája a konfliktust a századforduló óta felerősödő szabadgondolkodó–klerikális ellentét mentén értelmezte. Ferenczy Gyula és elvbarátai számára a protestantizmus sokkal kevésbé szilárd dogmatikai keretekkel bíró, transzcendens vetületű vallásként, mintsem az immanens, az ember evilági szükségleteire koncentráló, a társadalom változásaira érzékeny, a szociális igényekre válaszolni képes és folytonosan változó, ad absurdum forradalmi mozgalomként értelmezhető. Nem véletlen ennek jegyében, hogy Jánosi Zoltán, az őszirózsás forradalom nyomán államtitkári székig avanzsáló debreceni lelkész 1912-ben a reformáció folytatásáról írt: amíg a 16. században elvégezték az „ég” reformálását, a teológia megtisztítását, a 20. századi protestánsok számára az „új reformáció” a „föld” reformálását, az „Isten országa” megvalósítását, tehát a fennálló társadalmi rend átalakítását, megtisztítását jelenti.[32] Ez a szintén elég heterogén tábor elsősorban a legmodernebb svájci és német liberális, kultúrprotestáns, a társadalmi-politikai modernizációval egyetértő, szociálisan elkötelezett teológiai irányzatokkal tartott fenn kapcsolatot. A magyar eszmetörténet szempontjából fontos, hogy a debreceniek, Jánosi, Ferenczy, Lencz Géza, Zoványi és Baltazár ezekben az években, egészen a világháborúig viszonylag egységesen léptek fel a klerikalizmus ellen.

A koalíció utolsó éveiben, a szabadgondolkodók előretörésével felerősödő antagonizmus a tradicionálisan liberális, a katolicizmus mindenfajta előretörésétől tartó debreceni csoportot is választás elé állította. A szabadgondolkodás ellentéteként megfogalmazott, a dogmatikus hittel, babonasággal és előítéletekkel azonosított klerikalizmust a debreceni református lapokban majdnem ugyanazokkal a kitételekkel, jelzőkkel illették, és szinte ugyanolyan hevességgel támadták, mint a *Huszadik Század*ban vagy még inkább a *Szabadgondolat*ban. A „középkori sötétség”, „vakhit”, „fekete reakció” vagy „jezsuitizmus” Baltazárék írásaiban rendre visszatérő jelzők, csakúgy, mint a Galilei-kör antiklerikális propagandájában.[33] Ez a debreceni református tábor meg volt győződve arról, részben tradíciói, beidegződött fóbiái nyomán, hogy a meggyengült protestantizmusra leselkedő legnagyobb veszélyt a felerősödő, politikai formát is öltő klerikalizmus jelenti. Mivel pedig a protestantizmus önmagában gyenge – ezzel a diagnózissal széles körben egyetértettek –, ezért szövetséges után kell néznie.

Az igazán komoly konfliktus, értékkülönbség a kevésbé egységes csoportosuláson belül a potenciális szövetségesek körül kristályosodott ki. Ferenczy helyzetértékelése

31 A református egyházkerületeket mint történetileg kialakult „felekezeti-művelődési alakzatokat” csak újabban regisztrálta a történeti kutatás. Úttörőek ebben a tekintetben Kovács I. Gábor megállapításai a tiszáninneni kerülettel kapcsolatosan. Ld. Kovács I. Gábor: Sárospatak erőterében. i. m. 297–355.

32 Jánosi Zoltán: Új reformáczió. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1912/47. 729–732.

33 A Galilei-kör antiklerikális tevékenységét, céljait és retorikáját elemzi Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei-kör története (1908–1919). Bp., 2017. 213–235.

lakonikus tömörséggel foglalta össze a dilemmát: „Az egyik oldalon az ultramontán tábor a jezsuitákkal és a feudalis nagyokkal, a másik oldalon a liberalis elvek képviselői a szabadkőműves és szocialista szövetségesekkel."[34] Számára nem is volt kérdés, hogy az utóbbiakhoz kell csatlakoznia a protestantizmusnak, mint a haladás letéteményesének, hiszen a reakció szerinte mindig veszélyesebb, mint akár a legvadabb progresszió.[35] Jánosi Zoltán, habár maga a függetlenségiek radikális szárnyához tartozott, a szociáldemokráciával kötendő szövetségre buzdított. Korábban használt bibliai gyökerű metaforáját tovább fűzve ugyanis: „Ég tekintetében ellentét, a föld tekintetében megegyezés van közöttünk."[36]

Ebben a felfokozott légkörben, a protestantizmus lényegével, küldetésével kapcsolatos kérdések, viták és küzdelmek közepette, mint oly sokszor a protestáns egyháztörténet során, egy prédikáció gyújtotta meg a puskaporos hordót. Szabó Dezső ugyanis 1913-ban, Kenessey Béla erdélyi püspök egy „rettenetesen ízléstelen" prédikációja nyomán publikálta híressé vált írását a *Nyugat* hasábjain *A magyar protestantizmus problémája* címmel.[37] Szabó tartalmatlanságot, céltalan antikatolikus attitűdöt és a modern gondolatok tagadását rótta fel kora protestantizmusának. Tézise szerint a már-már agonizáló, önmagával tisztába jönni képtelen protestantizmus – amit ő is a magyar kálvinizmussal azonosított – a konzervatív, reakciós erők és a progresszió, illetve a szocializmus közötti két szék között a földre fog zuhanni. Mivel a magyar nemzet történetében eminens küldetését már teljesítette a kálvinizmus, számára Szabó szerint az egyetlen járható út a jövőt képviselő szocializmussal való egyesülés.[38] Szabó írására a *Nyugat* hasábjain Ady Endre és Móricz Zsigmond reflektáltak, mindhárman leginkább funkcionalista szempontból közelítették meg a kérdést: milyen hasznot termel a magyar nemzet számára a 20. század első évtizedeiben a magyar protestantizmus?[39] Móricz és Ady Szabó Dezsővel egyetértve – a protestantizmus vallási, személyes hitbeli tartalmáról mit sem tudva – biztatott protestáns „politikai hitvallás" kidolgozására, mely a modern eszmékre, így a szocializmusra reflektálna.

A Szabó Dezső által kirobbantott vita nem tartozik szűkebben vett témánkhoz, így annak kibontására nem is vállalkozhatunk. Érdemes megjegyezni azonban, hogy egészen a legutóbbi időkig a szakirodalom szinte teljesen figyelmen kívül hagyta

34 Ferenczy Gyula: A protestans liberálizmus kérdése. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1912/15. 240.

35 Ferenczy Gyula: A liberalismusról. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1912/18. 284–286.

36 Jánosi Zoltán: Mi czélból és kikkel szövetkezzenek a protestánsok? Debrecen, 1914. 12.

37 A Kenessey prédikációjából szerzett benyomásait, és az írása utóéletét önéletrajzi írásában örökítette meg Szabó. Ld. Szabó Dezső: Életeim. II. k. Bukarest, 1982. 409–421.

38 Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. In: *Nyugat*, 1913/17. 118–121.

39 A Nyugat hasábjain megindult vita azóta is foglalkoztatja nem csupán a protestáns egyházakat, hanem az eszmetörténettel foglalkozó szakirodalmat is. Ld. Kulcsár-Szabó Zoltán: Protestantizmus-értelmezések. Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései. In: *Protestáns Szemle*, 1994/1. 33–41.; Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 2005/1. 98–101.; Kósa László: A kultúrprotestantizmus bírálata. i. m. Szabó Dezső szellemi fejlődésének legújabb összefoglalása is kitér a *Nyugat*ban megjelent írás, illetve a későbbi protestáns témájú munkák recepciójára: Kovács Dávid: Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében. Máriabesnyő, 2014. 129–145.

a szűkebben értelmezett egyházi szereplők megnyilvánulásait. Amint láthattuk, az egyházon belül már évekkel Szabó Dezső ez irányú fellépése előtt élénk diskurzus folyt lényegében ugyanarról a kérdésről. A kérdésfeltevés és a válasz határozott hangnemével azonban Szabó adott lendületet ennek a vitának, mely még hosszú évekig elnyúlóan, mint a parázsló hamu, újra és újra lángra kapott.

Lássuk tehát, miként pozicionálta magát Baltazár ebben a pezsgő, a protestantizmus jövőjét kutató szellemi kontextusban! Korábban részletesen taglalt, a debreceni, konzervatív kálvinista teológiai iskolához fűződő szoros kapcsolata nyomán egyáltalán nem meglepő, hogy a teológiai színezetű küzdelemben inkább konzervatív igazságokat hangsúlyozott. A tradicionális teológiai igazságok néhol már-már frázisszerű ismételgetése fontos útjelzőnek számított már a kortársak számára is az esperes majd püspök elhelyezésére a teológiai palettán. Éppen ezért nem véletlen, hogy 1911 augusztusában, püspöki székfoglaló beszédének első felét is annak szentelte, hogy hitet tegyen Jézus Krisztus kettős természetéről és a Szentírás Istentől ihletett voltáról.[40] Ezután tért rá azokra az aktuális kérdésekre, melyekben állást kellett foglalnia püspökként. Egyrészt hangsúlyozta, hogy a református egyház több évszázados hűséges szolgálataiért megérdemelné, ha végrehajtaná a kormány az 1848. évi XX. törvénycikket. Beszédének egyik legizgalmasabb részében kifejtette, hogy elutasítja azt az alaptételt, mely szerint a hit és a modern tudományos gondolkodás egymással ellentétesek lennének. Egyik oldalon elítélte a vallásellenes modern tudományokat, ám ugyanakkor nemtetszésének adott hangot a modern eszmékkel szemben harcot hirdető, felekezeti szempontokat az iskolákban is érvényre juttató mozgalmakkal szemben. Baltazár hitet tett beszédében a magyar nemzeti eszme mellett, egyúttal pedig – ekkor ugyan inkább csak implicite – hangot adott a magyar államba vetett erős bizalmának. A magyar liberális állam erejében, a felekezeti konfliktusokat kiegyenlítő szándékában bízva jelentette ki, hogy – amennyiben az minden egyházra egységesen érvényes lesz – híve az iskolák államosításának. Nem véletlen, hogy a felekezeti iskolarendszer támogatói, a budapesti csoportosulás tagjai számára mindez vörös posztónak számított. Véleményük szerint történelmi hiba – vagy inkább bűn – volt lemondani a Debreceni Református Kollégium főiskolai karairól, amelyek az ugyan református szellemiségű, de mégis állami egyetem magját képezték.[41]

Baltazár a püspökké választását követő években még kifejezetten reformer, progresszív személyiségnek számított.[42] A nemzeti liberális irányzat benne látta a református egyházat szociális irányban megújítani képes vezetőt. A református teológiára

40 Imák és beszédek melyeket főtiszteletű Dr. Baltazár Dezső úrnak a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé 1911. augusztus hó 15-én Debreczenben történt ünnepélyes beiktatása alkalmával az egyházkerület rendkívüli közgyűlésén a főiskola dísztermében és a püspök-szentelés szertartásán a nagytemplomban elmondtak. Debreczen. 1911. 9–11.

41 Sebestyén J[enő]: Református iskolapolitika. II. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1912/36. 562–564.

42 A *Világ* 1911-ben a következőképpen jellemezte Baltazárt: „Lelkészi hivatásának teljesítése közben a szegény nép bajaival, szenvedéseivel sokat foglalkozott és mint szociális eszméktől telített, demokratikus gondolkozású ember, nem egyszer nyiltan a szegény parasztság mellé állt. Maradi lelkésztársai ellen sok éles csatát kellett vívnia. El is mondták róla még azt is, hogy szocialista. 1907-ben az Országos Református Lelkészegyesület elnökévé választotta. Mint ilyen is, csak növelte népszerűségét. Kitűnő

kétszer is beiratkozó Móricz Zsigmond 1913-ban az általa „tatarozónak”, illetve „rombolónak” nevezett Tisza István és Szabó Dezső szélsőségei között Baltazár Dezsőben látta a „renováló”, tehát a fontos változtatásokat észszerű mederben megvalósítani vágyó reformer lehetőségét, ám megjegyezte, hogy a tiszántúli püspök programjából eddig csak a lelkészi fizetésrendezés kérdése ismert a nyilvánosság számára.[43]

Baltazár egyébiránt ugyancsak érezte a magyar kálvinizmus meggyengülését. Habár mindennek külső okokat is tulajdonított, így elsősorban a politikai katolicizmus megerősödését, kifejezetten hangsúlyozta a protestáns liberális gyökerek feladásának veszélyeit. Az OVESZ lassú halála felett elgondolkozva írta a következőket a protestantizmus helyzetéről: „Elállamosodtunk [sic!] és elálmosodtunk; ma holnap elmosódunk mint a közbenső elemek az összetételekben. Még egy a szerencsénk. Hogy a zsidóság a reá jövő antiszemitizmus hatása alatt fegyverbarátságos kezét a hónunk alatt tartja. Így aztán van valami külső támaszunk.”[44]

A tiszántúli püspök által képviselt nemzeti liberalizmus egyik komoly próbaköve érkezett el 1912-ben, amikor is megalakult a magyar anyanyelvű görög katolikusok hajdúdorogi püspöksége.[45] A hajdúdorogi püspökség létrehozásával a magyar görög katolikusoknak az az évtizedes vágya teljesült, hogy immár önálló egyházmegyével rendelkezzenek. Ezért is a közvélemény széles körben támogatta az eszmét, mint a magyar nemzet fejlődése szempontjából fontos lépést. Baltazár maga is 1912 márciusában fontos nemzeti érdeknek nevezte a püspökség felállítását, melynek székhelyét Hajdúdorogon kellene megtalálni.[46] Hajdúdorog azonban nem állt a városiasodottság olyan fokán, hogy püspöki székhely lehessen, a magyar görög katolikusság egy része pedig szerette volna, hogy valamelyik kelet-magyarországi nagyváros adjon otthont a püspökségnek, így került szóba Nyíregyháza és Nagykároly mellett a térség kulturális központjaként Debrecen is.[47] Számos érv szólt amellett, hogy minél jelentősebb városba kerüljön a komoly állami dotációval ellátott püspökség, Debrecen pedig többek szerint a legalkalmasabb otthona lett volna ennek a nem csupán egyházi, hanem nemzeti intézménynek.

Mindezek nyomán Zichy János kultuszminiszter 1912 őszén szólította fel Debrecen városát, hogy nyilatkozzon, milyen támogatást adna a püspökség Debrecenbe helyezése esetén. A cívis város jogi és pénzügyi bizottsága Jánosi Zoltán nagy hatású beszéde nyomán javasolta a városi közgyűlésnek a püspökség Debrecenbe hozatalát

szónok. Mintaképe az igazi, vérbeli liberális református papnak. Megválasztását örömmel fogadhatja a magyar liberális közvélemény.” *Világ*, 1911. jún. 27. 10.

43 Móricz Zsigmond: A magyar protestántizmus problémája. In: Nyugat, 1913/16. 215–216.

44 [Baltazár Dezső]: Ellenreformáció. i. m.

45 A püspökség megalakulásáról és történetéről a magyarországi katolikus egyháztörténetbe ágyazottan: Salacz Gábor: Egyház és állam. i. m. 149–163.; Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. II. k. Nyíregyháza, 1990. 115–118.; legújabban foglalkozott a kérdéssel, érintve a protestánsokat megosztó vitát is: Szantner Viktor: A hajdúdorogi egyházmegye története a kezdetektől 1920-ig. Doktori értekezés, 2008.

46 A görög-katolikus magyar püspökség. In: *Budapesti Hírlap*, 1912. márc. 15. 11.

47 Szabó Jenő: Görög katholikus magyar püspökség. In: *Magyar Figyelő*, 1912/2. 177–181.

és annak mintegy egymillió korona értékben építési segély nyújtását.[48] A több prominens debreceni református – például Kenézy Gyula – által is támogatott nemzeti eszmét országos felhördülés fogadta a protestáns berkeken belülről, majd pedig minderre válaszként a felekezeti elfogultságot emlegető liberális közvélemény fejezte ki nemtetszését. A budapesti reformátusok – például a debreceni egyetemhez csatolandó görög katolikus teológiai fakultás terve nyomán – a „kálvinista öntudatnélküli Debreczen” és rajta keresztül az egész „a ref. egyház egy újabb arczulveréseként” értelmezték a felajánlkozást.[49] Érdekes módon azonban ezúttal nem csupán a sárospatakiak, a dunántúliak, hanem még Baltazár és szűkebb környezete, a *Debreceni Protestáns Lap* és a *Lelkészegyesület* is elutasította a felajánlkozást.[50] Ugyan a városi közgyűlés, a református egyház képviselőinek nyomására 1912-ben végül elhárította a katolikus püspökség letelepítésének szándékát, és Jánosi is visszakozott, az egyházi sajtóban megjelenő írások, és szűkebb körben hangoztatott magánvélemények a 19. század második felére jellemző református önbizalom és magabiztosság teljes megrendüléséről tanúskodtak.[51] A katolikus püspökség mint „trójai faló”, illetve egy „invázió” előőrse Jánosi szerint csak egy gyenge kálvinista közösség számára lenne valóban fenyegető.

A történet igazi pikantériáját a nemzeti és felekezeti érdekek határozott szembeállítása jelentette. A reformátusok – és Nyíregyháza esetében az evangélikusok – többségében a püspökség felállításával kapcsolatosan aggályaikat csak az évszázados felekezeti birtokállományok és a kialakult kényes egyensúly megbontása esetén hangoztatták.[52] Míg azt sokan elismerték, hogy a püspökség léte fontos nemzeti érdek, a vélt vagy valós felekezeti érdekek megsértését már nem vették jó néven a nemzeti eszmére hivatkozással.[53] Baltazár maga 1913 őszén nyilatkozott, amikor Debrecen másodszor került szóba lehetséges székhelyként: „Az új püspökség Debrecenbe helyezését, a mint már előbb is kijelentettem, nyílt provokációnak tartom a protestántizmus ellen. Ez épp olyan dolog lenne, mintha a kálvinisták a protestáns püspökség

48 Az új magyar püspökség székhelye. In: *Budapesti Hírlap*, 1912. okt. 16. 11.

49 B[ilkei] P[ap] I[stván]: A debreczeni invázió. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1912/43. 678–679.

50 A megjelent véleményeket a *Debreceni Protestáns Lap* gyűjtötte össze: Sárospataki Ref. Lapok: Az új görög katholikus püspökség. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1912/40. 700–701. Ferenczy Gyula: A görög kath. Püspökség. In: uo., 1912/40. 697–698.; (K. F.) Lelkészegyesület: A görög katholikus püspökség és Debrecen. In: uo., 1912/40. 701–702.; Dunántúli Prot. Lap: Kálvinista Róma! In: uo., 1912/40. 702.

51 Benkő Viktor, az angolszász ébredési irányzat egyik vezéralakjának sorai jól szemlélteti, hogy a konzervatív körök milyen narratíva keretében értelmezték az eseményeket: „[…] a kegyelem Istenét kérem, hogy akadályozza meg a »libertinusok« pusztítását. – Olvashattad az ujabb árulást: Debreczen, élükön Jánosy Zoltánnal, ezzel a szerencsétlen emberrel, a zsidó-liberalizmustól, recte libertinizmustól vezettetve gör. kath. püspökséget akar! Jenő! Mindenre, a mi szent kérlek Téged, Titeket, pestieket Prot. Egyházi és Iskolai Lapot, Kálvin Szövetséget: minden eszközzel, a mi csak lehető, akadályozzátok meg ezt.” RL C/68 Benkő Viktor levele Sebestyén Jenőhöz. 1912. okt. 17.

52 „[Az evangélikusok] álljanak össze és kézzel-lábbal védekezzenek az ellen, hogy Nyíregyházára katholikus püspökség jöjjön. Ennek a felállítása Nyíregyházán jezsuita gondolat.” (Sz–o): A nyíregyháziak második püspököt kérnek. In: *Evangélikus Lap*, 1912/12. 5.

53 A székhelyvita legfontosabb történéseit összefoglalja: Szantner Viktor: A Hajdúdorogi Egyházmegye. i. m. 176–190.

felállítását határoznák el – Esztergomban.”[54] Az ekkor már majd másfél éve húzódó székhely-vita miatt Baltazár debreceni ellenzéke, illetve a konzervatív-liberális *Budapesti Hírlap* is erősen kritizálta a püspököt. Előbbi „elfogult kicsinyeskedést” említett, mely a városnak és a nemzetnek is árt.[55] Rákosi Jenő lapja pedig vezércikkében a „fajszeretetet” és az „evangéliomi szellemet” egyszerre kérte számon Baltazáron, aki szerintük alaptalan félelmek miatt feküdt keresztbe egy „új magyar vívmánynak”, amivel Debrecennek és az egész nemzetnek ártanak.[56]

A hajdúdorogi püspökség elhelyezése körüli vita jól érzékelteti a felekezeti és nemzeti érdekek, lojalitások egymásnak feszülését a vélt felekezeti egyensúly, illetve bizonyos felekezeti szimbolikus terek feletti hegemónia veszélyeztetése esetén. Habár a református egyház kimondottan aktívan vett részt a századfordulót követő kiterjedt nemzetpolitikai akciókban,[57] az eminens felekezeti érdekek össznemzeti célok alá rendelésére csak kevesen voltak képesek. Mindebben érzékelhetjük, hogy a Horthy-korszakra jellemző felekezeti súrlódások előzményei a világháborút megelőző időszakra nyúlnak vissza, amikor is az össznemzeti célok szolgálata sem volt képes a felekezeti sérelmek és frusztrációk elhallgattatására. Baltazár kimondottan nehéz helyzetben találta magát, hiszen liberális oldalról számonkérték rajta a felekezeti elfogultságot, a másik oldal viszont követelte, hogy a református érdekeket védje meg. A püspök, ebben az esetben is a konzervatív oldalon találta magát végül, és a felekezeti szempontokat helyezte előtérbe.

Baltazár politikai útkeresése az első világháborúig

Mint láttuk, Baltazár politikai gondolkodása a függetlenségi szellemiség forrásvidékéről indult el. Ám püspökké választásáig kiábrándulása a Függetlenségi Párt koalíciós politikájában, egyszersmind pedig Tisza István személye és politikája iránti egyre erősebb csodálata sodorta őt fokozatosan távolabb a Függetlenségi és 48-as Párttól, melynek Hajdú vármegyei alelnöki tisztét is viselte.

A Tisza István személyét, politikai és erkölcsi integritását, szilárd liberalizmusát érintő egyre pozitívabb megnyilatkozásai legkésőbb 1912-re kettejük közötti szoros együttműködéssé fejlődtek.[58] Egyrészt Baltazár volt az, aki a protestáns közvélemény

54 Hol legyen az új püspökség székhelye? In: *Budapesti Hírlap*, 1913. szept. 24. 3.

55 Spectator: A gör. kath. püspökség és Balthazár. In: *Debreczeni Szemle*, 1913/39. 3.

56 Balthazár püspök. In: *Budapesti Hírlap*, 1913. szept. 24. 1–2.

57 Csak utalunk itt Makkai Béla számos kiváló írására, melyek részletesen mutatják be a református egyház és a magyar állam szoros együttműködését a szórványmisszió terén országhatáron innen és túl egyaránt. Ld. Makkai Béla: Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Bp., 2003. 95–127.; Makkai Béla: Református segélyakció a bukovinai Andrásfalván. In: uő: Idegenben. Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből. Bp., 2004. 101–120.

58 A *Lelkészegyesület* 1912/13 során már kifejezetten védte az ellenzéki támadásoktól Tisza Istvánt, a személye körül kibontakozó politikai csatározások mögött tendenciózusan felekezeti ellentéteket feltételezve. A lap narratívája szerint ugyanis valójában Tisza „kálvinistasága megbocsáthatatlan bűn” az őt támadó klerikálisok szemében. [Baltazár Dezső]: Politikai finnyásság. In: Lelkészegyesület, 1913/2. 21–22.

felé próbálta Tiszát mint az évtizedes jogos követelés: az 1848. évi XX. tc. egyetlen lehetséges megvalósítóját felmutatni. A politikai kapcsolat már 1913 elején olyan szoros volt, hogy például Baltazár kifejezetten Tisza István személyes kérésére nyugtatta meg a protestáns közvéleményt,[59] mely elégedetlenségének adott hangot Jankovich Béla kultuszállamtitkár kinevezése nyomán, hiszen kinevezésével megsértették az évtizedek óta fennálló megegyezést, mely szerint a katolikus miniszter mellett minden esetben protestáns az államtitkár a kultuszminisztériumban.[60] Tisza válaszlevelében igencsak sajátos módon kapcsolta össze a kormány támogatása miatti köszönetet a lelkészi korpótlék és a püspöki javadalmazás felemelésével kapcsolatos ígéretével.[61]

Tisza ugyanis 1913 folyamán, a Lukács-kormány szürke eminenciásaként, majd pedig kormányra kerülve próbált meg bizonyos régóta napirenden lévő egyházpolitikai kérdéseket megoldani. Elsőként a tavasz folyamán a lelkészi korpótlék rendezése történt meg.[62] Ugyan a református egyház a lelkészek számára a korábbi 1600 helyett 2400 koronás fizetésminimumot határozott meg, ennek realizálása ekkor még nem volt lehetséges.[63] Március folyamán pedig kiszivárgott a kormány tervezete a sokak által régóta vágyott katolikus autonómia kialakítására nézve.[64] A katolikus mozgolódás hatására megindult a protestáns körökben is a tervezgetés, az igények felmérése. Márciusban először a protestáns püspökök üléseztek, közös fellépést sürgettek a lelkészi fizetésrendezés és a 1848. évi XX. tc. végrehajtása ügyében, valamint a protestáns püspökök javadalmának az újonnan felállított katolikus püspökségek államilag dotált főpásztori fizetéséhez – 40.000 korona – igazítását kérték. Ez utóbbi hatalmas váltás lett volna annak fényében, hogy Baltazár debreceni lelkészi és püspöki fizetése 1913-ban mindössze 14.000 koronát tett ki.[65] Tisza jogosnak tartotta a protestánsok érdekérvényesítő fellépését, személyesen pedig úgy gondolta, hogy nem lenne megfelelő egy egyszeri, az államtól nyert alapítványszerű dotáció

59 TtREL I. 1. e. Elnöki iratok 13. d. 1913/120. Tisza István levele Baltazár Dezsőhöz, 1913. jan. 28.

60 [Baltazár Dezső]: Az új vallás- és közoktatásügyi államtitkár. In: *Lelkészegyesület*, 1913/6. 97.

61 „Fogadja kérem a debreceni protestans[sic!] lapban és a lelkészlapban megjelent igen helyes irányú cikkekért hálás köszönetemet. Reménylem nem lesz okunk a Jankovichnak előlegezett bizalmat megbánni. A folyó évi korpótlék már kiutalványoztatott s azt hiszem megtaláljuk a módját a püspöki tiszteletdíjak rendezésének is." TtREL I. 1. e. Elnöki iratok 13. d. 1913/225. Tisza István levele Baltazár Dezsőhöz, 1913. febr. 14.

62 Az egyházi közvélemény hangulatára jellemző, hogy Jakucs Sándor, hajdúszováti lelkész a korpótlékról a következőképpen írt: „Baltazár Dezső és Tisza István egyetértő működésének sokak által méltó hálával fogadott gyümölcse!" TtREL I. 1. e. Elnöki iratok 13. d. 1913/285. Jakucs Sándor levele Baltazár Dezsőhöz, Hajdúszovát, 1913. febr. 26.

63 A korpótlék. In: *Lelkészegyesület*, 1913/8. 133.; Az ORLE korábbi tevékenységének tükrében szinte gyökeres váltásnak tekinthető, hogy éppen a *Lelkészegyesület* nyugtatta a felbolydult kedélyeket 1913 nyarán, érvelve a kongruatörvény sokak által sérelmesnek tartott tartalma mellett. Baltazárék meglátása szerint ugyanis kultúrpolitikai és nemzeti szempontból lehetetlen lett volna egy minden lelkészre kiterjedő egységes állami kongruarendezés kodifikálása. Ld. Az új kongruatörvény. In: *Lelkészegyesület*, 1913/25. 469–470.

64 A katholikus autonómia. In: *Lelkészegyesület*, 1913/10. 169–170.

65 Protestáns püspökök értekezlete. In: *Lelkészegyesület*, 1913/13. 237–238.; TtREL I. 1. e. 13. d. 1913/384. A márc. 13-i értekezlet jegyzőkönyve.; Kimutatás a püspöki javadalomról. TtREL I. 1. e. 13. d. 1913/421.

megszerzése, hanem inkább az állammal fenntartott kapcsolat mellett folyamatosan, a változó igényeknek megfelelő támogatás elérése mellett foglalt állást.[66] Tisza egyházpolitikai aktivitása és az évtizedek óta húzódó kérdések megoldására törekvő ambíciója is hozzájárult Baltazár egyik legkomolyabb kudarccal végződő politikai kalandjához.[67]

1913 júliusában elhunyt Hrabovszky Guidó, a nyírbátori kerület függetlenségi képviselője.[68] Baltazár, anélkül, hogy legbizalmasabb munkatársaival vagy családja tagjaival egyeztetett volna, úgy döntött, hogy versenybe száll a mandátumért. Egyes források szerint Jeszenszky Sándor államtitkár, Tisza bizalmasa kérte fel a fellépésre.[69] Kiss Ferencnek írott levelében a következőképpen fogalmazott: „Legmagasabb körök a legnagyobb és erősebb erkölcsi reáhatással jöttek a lelkemre, hogy a nyírbátori kerületben fogadjam el a jelöltséget. Nagy áldozat.”[70] Július 15-én bejelentette lemondását a Hajdú vármegyei függetlenségi párt alelnöki pozíciójáról, egyúttal pedig kilépett a pártból is.[71] Két nappal később pedig már Degenfelddel együtt jegyzett körlevélben hívta meg a választókerület református lelkészeit Nyírbátorba július 21-re egy fontos „egyházpolitikai kérdés” megbeszélésére.[72]

Baltazár fellépése önmagában is megbolygatta a nyári politikai állóvizet, több közeli munkatársa is aggodalmainak adott hangot a fellépése okán. Kiss Ferenc drámai hangvételű levélben szinte könyörgött neki, hogy álljon el a tervétől:

„Kétségbe ejtettél leveleddel: a debreceni püspök mint képviselőjelölt s a mai parlamenti viszonyok között mint képviselő?! Gondolatnak is elviselhetetlen. Egyházunknak magasabb értékeit kockáztatod e lépéssel, mint akár a 48:XX. is. Hónapokon át hurcolják tisztes nevedet s még tisztesebb állásodat az ország minden újságján, minden kaszinójában, minden piacán; jámbor, becsületes kálvinista lelkek borzadnak meg a hírre, hogy a hazaárulók és önboldogulók dervis csapatába állottál (mert ez lesz a megállapítás) s kiért, miért? Tiszáért? A kit majd a történetírás azok között helyez el, kik a nemzet alkotmányát beszolgáltatták Bécsnek; a 48:XX-ért, melynek kapcsán az ország egyharmadát kiadják a fekete internacionalistáknak. Nekem pl. a 48:XX. sem kell ezen az áron.”[73]

Kiss tehát elvi alapokon állva ellenezte Baltazár fellépését, többek között arra az ellentmondásra utalva, mely szerint Baltazár hazafiságában veszítené el a református nép a „hitét”. Számos jókívánság mellett ugyanis névtelen leveleket és igencsak ke-

66 Gróf Tisza István programmbeszéde. In: *Lelkészegyesület*, 1913/24. 449–450.

67 Tisza állítólag azt tervezte, hogy a katolikus tanulmányi és vallási alapokból hasítanának ki egy komolyabb szeletet a protestáns egyházak államsegélyének végleges megoldására. Ld. Az 1848:XX. t. c. In: *Lelkészegyesület*, 1913/25. 481–482.

68 Hrabovszky csupán június óta volt a kerület képviselője, amikor is a Vadász Lipót államtitkári kinevezése nyomán visszaadott mandátumát nyerte el. Kerületünk gyásza. In: *Nyírbátor és Vidéke*, 1913. júl. 10. 4.

69 A nyírbátori harc. In: *Pesti Hírlap*, 1913. aug. 3. 3.

70 MREZSLt Fond 47. Kiss Ferenc iratai, 3. d. Baltazár Dezső levele Kiss Ferenchez, 1913. júl. 17.

71 TtREL I. 1. e. 14. d. 1038/1913. Baltazár Dezső levele a Hajdú megyei függetlenségi párt elnökéhez. 1913. júl. 15.

72 TtREL I. 1. e. 14. d. 1050/1913. Baltazár Dezső körlevele, 1913. júl. 17.

73 TtREL I. 1. e. Elnöki iratok 14. d. 1109/1913. Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz, 1913. júl. 19. (kiemelés az eredetiben)

mény hangú támadásokat is kapott Baltazár az első napokban. A Hajdú vármegyei függetlenségi párt gyűlésén pedig nem csak azt rótták fel neki, hogy már évek óta titokban a Munkapárt szekerét tolja, hanem a korszak végletes politikai antagonizmusának megfelelően: nemes egyszerűséggel hazaárulónak kiáltották ki. A jelenlévők mindezt percekig tartó „Ocskay! Ocskay!" kiáltásokkal nyomatékosították, utalva a II. Rákóczi Ferencet eláruló kuruc brigadérosra.[74]

Baltazár politikai indítékairól valóban keveset tudunk, mindenesetre – ahogy a kortársak is helyesen érzékelték – legalábbis püspökké választása óta egyre jobban tolódott el a Munkapárt irányába. Habár több hajdúsági függetlenségi politikus osztotta Baltazár lesújtó véleményét az ellenzék politikai tevékenységéről,[75] fellépése Nyírbátorban mégis komoly baklövésnek tekinthető. Súlyos problémát okozott, hogy nem tudott a kampány során az „árulás" narratívájából szabadulni. Ráadásul ellentmondásos nyilatkozatokat adott, melyekben egyrészt hangsúlyozta, hogy függetlenségi szellemiségét továbbra is megőrzi, másrészt viszont a függetlenségi párt jelenlegi irányzatát kritizálta. A püspök hivatalosan pártonkívüliként lépett fel, de nem sikerült mindezt megfelelően kommunikálnia,[76] így az őt támadó lapok egyszerűen munkapártiként aposztrofálták, de még a támogató *Debreceni Független Újság* is ezt a nézetet osztotta.[77] Szinte egyedül a Baltazár tényked̄ését pozitívan értékelő, kormánypárti *Az Újság* hangoztatta a püspök pártonkívüliségét, nyilatkozatának nem csupán a függetlenségi párti kapcsolatokat, de Tisza állítólagos befolyását is visszautasító sorait is közölte.[78]

Az ellenzéki lapok azonban komoly figyelemmel kísérték a választást, és teljes össztüzet bocsátottak a püspök személyére. Baltazárt vagy Tisza jóhiszemű, de megvezetett, szolgalelkű bábjaként,[79] vagy pedig – felidézve a szocializmustól a Munka-

74 Király Péter: Nyílt levél Főtiszteletű Dr. Balthazár Dezső Püspkök Úrhoz. In: *Debreczen*, 1913. júl. 29. 1.; A hajdúmegyei függetlenségi párt Baltazár ellen. In: *Magyarország*, 1913. júl. 24. 3–4.

75 Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a Baltazárral szoros kapcsolatot ápoló, megyei szinten befolyásos függetlenségi Bor János is ezekben a napokban lépett ki a pártból, felróva annak a liberális ügyet cserbenhagyó, klerikális elhajlásait. Ld. TtREL I. 1. e. Elnöki iratok. 14. d. 1068/1913. Bor János levele Baltazár Dezsőhöz, 1913. júl. 21.

76 Baltazár bizonytalankodására jellemző, hogy az egyik lapnak az elvhűségét védte: „Én maradok az, ami voltam: függetlenségi. A múltban hirdetett elveim a legcsekélyebb mértékben sem változtak meg." Máshol pedig a függetlenségi párttal szembeni kritikáját fogalmazta meg: „A függetlenségi párttal én évek óta nem tartok fönn semmiféle viszonyt. Megutáltam azt a sok csalást, amelyet a függetlenségi párt az országban elkövetett." A két nyilatkozat – kiragadott részeit – együtt idézi: Balthazár két nyilatkozata. In: *Pesti Hírlap*, 1913. júl. 27. 5.

77 Baltazár Dezső dr. a nyírbátori kerület munkapárti jelöltje. In: *Debreceni Független Újság*, 1913. júl. 20. 6–7.

78 „Egy klerikális csapat van a függetlenségi pártban, a melynek a nagy súlylyal bíró Apponyi gróf áll az élén. Ha vétenék a pártfegyelem ellen, elsősorban Apponyi gróffal kerülnék szembe. Én teljességgel megmaradtam elveim mellett, de azért nem léphetek be a függetlenségi pártba, mert az 1848. évi XX. törvénycikk egész komplexumát rossz kezekben látom. […] Nem igaz az, hogy én Tisza védnöksége alatt akarok mandátumot szerezni. Tisza teljesen távol áll tőlem, se a miniszterelnök, se egyetlen munkapárti támogatását nem kértem." Baltazár püspök nyilatkozata. In: *Az Újság*, 1913. júl. 27. 4.

79 Buza Barna Tisza „pokoli tervéről", „fondorlatáról" írt, mellyel a kerületben szembefordította a függetlenségi népet a Baltazárhoz hűséges lelkészekkel. Buza felfogása szerint a történetben Baltazár csupán mellékszereplő, Tisza áll az egész kampány mögött. „S mindez a kiszámíthatatlan erkölcsi kár csak azért, hogy Tisza István egy elfoglalt kerületet visszahódíthasson az ellenzéktől. Herostrates[ókori

pártig húzódó politikai pályáját – politikai szélkakasként kísérelték meg lejáratni.[80] A kampány szimbolikus jelentőségét mutatja, hogy a függetlenségi jelölt, Laehne Hugó mellett Nyírbátorban személyesen jelent meg Apponyi Albert, Károlyi Mihály és Mezőssy Béla is.

Baltazár ezzel szemben deklarált pártonkívülisége miatt hivatalos kormánypárti támogatásban nem részesülhetett. A kerület lelkészeinek mozgósítása felemásra sikeredett. Egyrészt többen nem kívántak részt venni a korteshadjáratban, míg mások – így elsősorban Szabó Lajos, nyírbátori lelkész – komoly erkölcsi dilemmával kerültek szembe. Szabó volt a függetlenségi párt választókerületi elnöke, ám Baltazár felszólítására lemondott, és vállalta a püspök kampányának vezetését, röpiratban számolva be a csatlakozása okairól és Baltazár politikai céljairól.[81]

Baltazár a programbeszédét augusztus 3-án tartotta meg, melyben a közjogi kérdést igyekezett relativizálni. Meglátása szerint ugyanis a kiegyezés végeredményben a 48-as törvények uralkodói szentesítése által az 48-as eszmék megvalósítását jelenti. Hangsúlyozta, hogy a célja a nemzeti függetlenség most is, azonban ezt nem a dinasztia ellenében, hanem vele szövetségben, a békés fejlődés révén tartja elérhetőnek.[82] Baltazár érvelésében ezután érkezett el mondandója lényegéhez: az 1848. évi XX. tc. „becsületes végrehajtásához”, ami programja gerincét képezi. A sokak által várt szekularizációval kapcsolatos kijelentése azonban elmaradt, és hamar inkább a választókerületében nagy számban élő görög katolikusok felé fordult, kilátásba helyezve, hogy a magyar nyelvű püspökség – ekkor még mindig eldöntetlen székhely-vitájában – Hajdúdorog után, ha szükséges lesz, Nyíregyháza mellett fog lándzsát törni. Szintén fontos taktikai lépés volt az említett törvénycikk izraelita felekezettel kapcsolatos hatásának hangoztatása. Baltazár leginkább külön-külön izraelita felekezeteket látott volna szívesen, amelyek az állammal szemben közösen lépnek fel. A programbeszéd utolsó pontjában tért rá a pártpolitikai kérdések taglalására. Függetlenségi eszmeisége dacára a jelenlegi függetlenségi pártot támogatni

gyújtogató, aki saját neve megörökítéséért gyújtotta fel az efezusi Artemisz-templomot – Sz. L.], aki a maga hasznáért, a maga hatalmáért könnyű szívvel gyújtja fel a saját egyházának templomát.” Buza Barna: Püspöki palástból korteslobogó. In: *Magyarország*, 1913. aug. 8. 2.

80 „[…] a lelkipásztor, aki a párt zászlószentelési ünnepségén szent fogadalmat tett és tétetett a párttal, hogy a lobogót soha el nem hagyja, első árulója lett a zászlónak. […] Balthazár Dezső, aki magas méltóságát a demokratikus elveknek és a radikális haladásnak nagy hangon, szinte a szélsőkig menő vallója és hirdetőjeként nyerte el, beáll a reakciós választójogi seregbe Tisza uszályhordozójának […]” A helyzet. In: *Magyarország*, 1913. júl. 24. 3.

81 Szabó Lajos: Mit akar dr. Balthazár Dezső püspök? Nyírbátor, 1913.

82 „A nemzeti függetlenség mint végcél, mint vezércsillag, ott áll minden magyar ember előtt. De én ez alatt a függetlenség alatt ne ma dinasztiától, nem a tróntól való elszakadást értem. Magyarországot és a Habsburg dinasztiát a nemzetközi szükség, történelmi fejlődés, kölcsönös érdek elemi ereje utalták s utalják egymásra. Együtt temetheti el őket valami európai földrengés vagy együtt vívhatnak ki diadalmas jövőt. A közös sors osztálya még a történelmi emlékek véres árnyain keresztül is tud annyi melegséget árasztani, amennyi a kölcsönös megbecsülés, szeretet és benső egyetértés megteremtésére elég. Ezen a meleg, termékeny, erkölcsi talajon kell nekünk nemzeti függetlenségünket kiépítenünk. Nem mint vívmányt kell a koronától kierőszakolni, hanem eljön az a béke útján, anyagi, szellemi és erkölcsi erőink természetes következményeképen […]” Baltazár Dezső diadalútja. In: *Debreceni Független Újság*, 1913. aug. 5. 2.

nem tudja, Károlyi szerinte 67-es, míg Nagy György pártja 49-es irányba mozdult el. A Néppárt pedig eleve esélytelen volt a számára. A Munkapárt ellenben az „őszinte" közjogi politikájával és a „nemzeti tekintély fenntartásával", leginkább pedig Tisza személyisége miatt tiszteletet parancsol maga iránt.[83]

Baltazár végül nem várta be a választás eredményét, hanem a beszédét követően nem sokkal visszalépett. Feltehetően a csúfos kudarcot kerülte el ily módon. A vereséghez több tényező együttesen vezetett. Egyrészt rázúdult az ellenzéki sajtó teljes össztüze, amely kegyetlenül kihasználta a kínálkozó támadófelületet. Az ellenzék legjobb szónokaival a Baltazár által Nyírbátorba hívott debreceni tanárok nem vehették fel a versenyt. Nem volt képes követhetően és hitelesen képviselni egyik legfontosabb üzenetét, mely szerint a függetlenségi párt keretein kívül is lehet konzekvensen 48-as politikát folytatni. A püspök politikai elvhűségébe vetett hit pedig olyan csorbát szenvedett, amit élete végéig sem sikerült kiköszörülni. Habár Baltazár mögött felvonult a választókerület zsidó polgársága, és a liberális zsidó sajtó is teljes mellszélességgel támogatta őt,[84] mindez nem lehetett elegendő a helyi református lakosság tartózkodásának ellensúlyozására. A tiszántúli református püspöknek azzal kellett szembesülnie, hogy éppen azok hagyták cserben, akiknek a leginkább számított a támogatására.

Mindez a bukás fentebbi okain túl felveti a politikai protestantizmus kérdését is. A magyar egyháztörténet-írás sajnálatosan adós a fogalom tisztázásával, eddig mindössze regisztrálta a protestantizmus sajátos viszonyát a politikai kérdésekkel kapcsolatosan.[85] Mint láthattuk korábban, Magyarországon nem lehetett a dualizmus utolsó éveiben protestáns – vagy tágabban értelmezve antiklerikális – alapon életképes politikai *pressure group*ot vagy népszövetséget létrehozni. Ami az OVESZ esetében egyesületi szinten vallott kudarcot, az Nyírbátorban egyéni szinten bizonyult működésképtelennek. Nyírbátor tanulsága éppen az, hogy a korabeli politikai gondolkodás sokkal inkább a közjogi törésvonalak mentén rendeződött, amit pusztán felekezeti kérdések hangoztatásával nem lehetett meghaladni még egy református többségű kerületben sem. A sokat hangoztatott szoros kapcsolat a függetlenségi

83 Uo. 2–4.; hosszan, bár csupán kivonatosan közölte még Baltazár programbeszédét: Programmbeszédek. In: *Az Újság*, 1913. aug. 5. 3–4.

84 „Ez a programm, a mi programmunk. Ennek végrehajtása a mi életcélunk. Ennek támogatása a mi kötelességünk." Balthazár püspök. In: *Egyenlőség*, 1913/30. 1. A lap több cikkében is a legnagyobb szimpátiával taglalta Baltazár választási kalandjának eseményeit.

85 A fogalom definíciójára nem, csupán regisztrálására vállalkozott Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 53–54. A német szakirodalom által használt „politisches Protestantismus" fogalma az újkori protestantizmus pártpolitikai értelemben vett rendkívüli széttagoltságát állapítja meg, és tartja a protestantizmus politikai princípiumának. Ellentétben tehát a németországi katolikus Centrumpárttal, a német protestánsok nem szerveződtek önálló felekezeti alapú pártba, hanem több politikai formációban is képviseltették magukat. Magyar viszonylatban pedig ennek a tézisnek megfelelően azt látjuk, hogy a protestáns érdekek felekezeti alapú politikai védelmére nincs igény, a közjogi politizálás elsőrangú marad a protestánsok között. Ld. Jochen-Christoph Kaiser: Erwägung zu Begriff und Geschichte des politischen Protestantismus. In: Uő.: Politischer Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte. Szerk.: Rolf-Ulrich Kinze, Roland Löffler, Konstanz, 2008. 27–38.

gondolkodás és a református/protestáns felekezeti kötődés között ekkor már biztosan nem egyenrangú lojalitásokat jelentett. A Baltazárt figyelmeztető Kiss Ferenc sokkal élesebben látta helyzetet, amikor a függetlenségi párt által mintegy monopolizált „hazafisággal” szemben erőtlennek érzett bármiféle felekezeti érdeket. A nyírbátori választás fontos tanulsága, hogy a politikai katolicizmus korlátozott, de mégis számottevő, mandátumokban is realizálódó sikere protestáns oldalon nem volt megismételhető. Amíg tehát Csernoch János püspökként országgyűlési képviselő lehetett, addig Baltazár számára ez nem bizonyult járható útnak. A Néppárt ugyanis jobban tudta artikulálni a felekezeti érdekeket, emellett pedig sokkal nyitottabb volt mind a szociális kérdések, mind pedig a választójog bővítése felé. Ezek olyan ügyek, melyeket Baltazár még csak nem is érintett programjában. Számára ekkor még elégnek mutatkozott a minden eresztékében recsegő-ropogó liberális közgondolkodás néhány frázisának pufogtatása.[86]

86 Ld. még: Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/4. 3–36.

Az első világháború viharaiban (1914–1918)

A háborús lelkesedés időszaka

Szinte történeti közhely, hogy a háború kitörését a részt vevő országok népe általában lelkesedéssel fogadta.[1] A keresztyén egyházak Európa-szerte képviselt egyértelműen háborúpárti hozzáállása szintén elfogadott nézetként szerepel a szakirodalomban.[2] A korábbi lineáris magyarázatok után – melyek szerint a soviniszta nacionalizmusba süllyedt európai keresztyén egyházak számára magától értetődő volt a háború támogatása – Gerhard Besier és több kutató kérdésfelvetése szerint sokkal inkább egy komolyabb töréssel kell számolnunk, ha a világháborút megelőző évek kiterjedt nemzetközi keresztyén békemozgalmát és a szarajevói merényletet követően fellobbanó végletes gyűlölködést egyaránt jelentőségükhöz mérten tartjuk szem előtt.[3] Ugyan mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a felszín alatt a kontinens népei már a századfordulótól kezdve háborús lázban égtek,[4] Besier tétele mégis védhetőnek tűnik, ha például arra a több mint 500 magyar református lelkészre gondolunk, aki 1901-ben egyenesen a brit uralkodónak címzett felhívásban szólított fel a protestánsok közötti testvérharcként aposztrofált búr háború befejezésére.[5] A szakirodalom ugyanakkor erősen megosztott a keresztyén egyházak háborús szerepének jelentőségét illetően. Egyesek a korabeli retorikai fordulatokat alapul véve egyenesen „vallásháborúról" („Religionskrieg") beszélnek, illetve többen kiemelik, hogy a háború vallásos interpretációi, és azoknak a szélesebb tömegekre gyakorolt hatása nélkül – természetesen nem elfelejtkezve a mélyreható szekularizáció erejéről – értelmezhetetlen például a háború kezdeti időszakának eufóriája.[6] Gerd Krumreich pedig a világháború vallásos jellegét hangsúlyozza, helyet adva a világháborút magyarázó sajátos, azt a keresztény felekezetek egymás elleni, illetve a kereszténység és a gonosz erői közötti összecsapásként értelmező, a korábban jellemző, a vallás egyszerű instrumentalizá-

1 Szabó Dániel: Vallás és háborús lelkesedés. In: Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. Rendi társadalom – polgári társadalom 25. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete. Szerk. Lukács Anikó, Bp., 2013. 338–348.

2 Wolfgang J. Mommsen: Der Erste Weltkrieg. Frankfurt a. M., 2004. 168–180.

3 Gerhard Besier: The Great War and Religion in Comparative Perspective. Why the Christian culture of war prevailed over religiously-motivated pacifism in 1914. In: *Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History*, 2015/1. 21–62.

4 Hajdú Tibor: 1914: A magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2014/3. 610–613.

5 Csohány János: A reformátusság és a politikai, szociális kérdések. i. m. 109 –110.

6 Gerhard Besier: The Great War. i. m.

Baltazár Dezső az olasz fronton, 1918. (DRK Múzeuma, 1010.)

lását állító nézetekkel.[7] Más kutatók ezzel szemben, a szekularizációs tézist elfogadva szinte elhanyagolható kérdéskörnek tartják a világháború vallásos „hátországát", az egyházak szerepét, állásfoglalásaikat összefoglaló munkáikban nem is érintik.[8]

A magyar szakirodalom ugyan regisztrálja a keresztény egyházak masszív háborúpárti agitációját, de nem igazán jutott túl eddig a rendszerváltást megelőzően jellemző lesújtó ítélet hirdetésén, mely szerint az egyházak elárulták krisztusi küldetésüket, amikor a kapitalista nemzetek imperialista háborújának szolgálatába álltak. A keresztény hátterű történeti munkák pedig jó ideig jobbára a kínos bűntudat, illetve a mentegetőzés hangjain szólaltak meg, vagy pedig egyenesen kerülték a témát,[9] a rendszerváltást követően kezdődött meg a kérdéskör kiegyensúlyozottabb értékelése.[10]

7 Krumreich: »Gott mit uns«? Der Erste Weltkrieg als Religionskrieg. In: „Gott mit uns": Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Hrsg.: Gerd Krumeich, Hartmut Lehmann. Göttingen, 2000. 273-283.

8 Ernst Piper nagyszabású háborús „kultúrtörténete" például még érintőlegesen is alig-alig taglalja a kereszténység bármiféle szerepét a világháborúban. Ld. Ernst Piper: Nacht über Europa. Kulturgeschichte des Ersten Weltkriegs. Berlin, 2013.

9 Kádár Imre: Egyház az idők viharaiban. A magyarországi református egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp., 1957. 30–36., Csohány János: A reformátusság és politikai, szociális kérdések. i. m. 109–114.

10 Juliane Brandt: „Jesus und der Weltkrieg": Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg. In: Nationalisierung der Religion uns Sakralisierung der Nation im östlichen Europa. Hrsg. Martin Schulze Wessel, Stuttgart, 2006. 155–179.; Csíki Tamás: Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/1. 70–82.; Klestenitz Tibor: Az első világháború a magyar protestáns sajtó tükrében. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2022/1. 57–74.

Tiszántúli püspök a fronton és a hátországban

Habár a református közvélemény egységesen „lelki aberrációnak" és „gaztettnek" minősítette Ferenc Ferdinánd és felesége meggyilkolását,[11] a háború kitörése mégis szemmel láthatóan váratlanul érte az egyházi vezetőket.[12] A protestáns főpásztorok katolikus társaikhoz képest némileg késve kiadott első háborús körleveleikben azonban egyértelmű támogatásukról biztosították a háborút megindító kormányt.[13] Baltazár szerint a magyar reformátusok már bizonyították a történelem során a hűségüket, így egyértelmű: „Bennünk, igaz magyar reformátusokban se a haza, se a király nem csalatkozott s nem fog csalatkozni soha." Az áldozatkészség deklarálásán túl pedig felszólította a lelkészeket, hogy a háború – melyről azt gondolta, hogy csupán egy hónapig fog tartani – ideje alatt minden imában és prédikációban emlékezzenek meg az öldöklő küzdelemről. A kezdeti eufóriát követő feszültségeket előlegezte meg körlevele utolsó kitétele, melyben minden lelkészt buzdított, hogy „versenyezzünk minél nagyobb áldozatot hozni hazánknak és a trónnak".[14]

Baltazárék számára ugyanis a világháború már az első évekre jellemző „treuga Dei" vagy „Burgfrieden" idején is, talán ekkor még inkább pozitív előjelű, később pedig a sokkal nyíltabb és erőszakosabb versengésről és küzdelemről szólt. A versengés két színtéren folyt egyszerre: egyrészt a magyar reformátusok nagyobb értékességét, hazafiasságát kívánták bebizonyítani elsősorban a katolikus többséggel szemben, másrészt pedig a református egyházon belüli konfliktusok is – szublimálva egyfajta hazafiassági versengésbe – szintén a világháború alatt erősödtek fel. Jól érzékelhető módon, ahogyan a világháborús lelkesedés idővel csökkent és teret engedett a hátországban eluralkodó fásultságnak és kiábrándultságnak, majd pedig a – bármilyen előjelű – változást kívánó radikalizmusnak, úgy módosult elsősorban a hangneme és stílusa ennek a versengésnek, a háború végéig csupán az egymással szemben álló táborok maradtak többé-kevésbé ugyanazok.

Baltazár egészen jó érzékkel tapintott rá a kortársak kirobbanó nemzeti érzéseire, és debreceni segéderőivel hatékonyan hangolta a közvéleményt ebbe az irányba. Nagyjából 1915 végéig úgy tűnik, hogy Baltazár az, aki uralja a protestáns közvéleményt, nem csupán az egyháza háborús szerepvállalásával kapcsolatosan lépett fel aktívan, hanem az országos politikai, sőt külpolitikai kérdésekben is megnyilatkozott. Talán meg lehet kockáztatni, hogy éppen a világháború évei alatt ért fel közéleti befolyása csúcsára.

A magyar protestánsok a világháborút rendkívüli magabiztossággal kezdték meg. A lelkészek és teológusok jelentős része hamar túltette magát a háborúval kapcsola-

11 L[encz Géza]: A trónörököspár halála. In: *Lelkészegyesület*, 1914/27. 493.

12 Maga Baltazár csupán augusztus 2-án, a mozgósítás hírére tért vissza nyaralásából Debrecenbe. *Debreceni Protestáns Lap*, 1914/31. 489.

13 Szabó Dániel a háború kitörésére reagáló főpásztori körlevelek szövegeinek vizsgálata nyomán állapította meg a keresztény felekezetek egységes háborúpárti fellépését. Ld. Szabó Dániel: Vallás és háborús lelkesedés. i. m. 338–348.

14 Baltazár Dezső: Körlevél. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1914/33. 519–520.

tos keresztyén fenntartásokon.[15] Baltazár maga – számos kortársával együtt – nem a bibliai tanítások felől, hanem a tapasztalat oldaláról közelítette meg a kérdést, amikor a következőképpen nyilatkozott: „A harc éppen olyan realitása az emberiség életének, mint a táplálkozás. A világbéke apostolai vagy naiv emberek, akik becsapódnak egy szép, de nagyon sápadt gondolattól, vagy olyan számító becstelenek, akik a béke fuvolázásával el szeretnék altatni a riválisokat s alvás közben levagdalni a fejüket."[16] Még szintén az első hetek euforikus hangulatában, a fogadkozások és nemzeti lelkesedés napjaiban jutott arra a meggyőződésre, hogy a háború nem csupán megkerülhetetlen ténye a történelemnek, hanem egyszersmind Isten eszköze is lehet a lelkesedés és áldozatvállalás felébresztésére.[17] Baltazár tehát a legtöbb kortársával együtt, valójában nem önmaga miatt éltette a háborút, hanem pusztán annak kezdeti, hátországban tapasztalható pozitív hatásai miatt fogadta el.

Az egyház háborús szerepvállalásával kapcsolatos egyik első, szimbolikus jelentőségű, és főképp az egyház világháborús kollektív emlékezetét a jelenig hatóan befolyásoló történet a katona-teológusok története. 1912 óta ugyanis a protestáns lelkészek és lelkészjelöltek is mentességet élveztek a hadkötelesség alól. A világháború első heteiben azonban ez a kiváltság kezdett sokak számára kínossá válni.[18] Nem maradt hatás nélkül az sem, hogy az ellenséges Franciaországban a protestáns lelkészek egy emberként jelentkeztek fegyveres szolgálatra.[19] 1914 szeptemberében a debreceni teológushallgatók, akik még nem aspirálhattak tábori lelkészi szolgálatra sem, püspöküknek jelezték, hogy a hazát fegyverrel a kézben védenék meg. Nem egyértelmű, hogy a diákok önmaguktól, vagy pedig felsőbb ráhatásra jutottak erre az elhatározásra, az mindenesetre teljesen világos, hogy Baltazárék az első pillanattól kezdve tudatosan törekedtek arra, hogy a katona-teológusokból nemzeti hősöket faragjanak. Az önkéntes áldozatvállalástól megérintett püspök körlevelet adott ki, melyben a hallgatók követésére buzdított: „Én úgy látom, hogy az idők teljessége elérkezett! A szükség nagy komolysággal megjelent. Álljon tehát elé mindenki, a kit megáldott az Isten a hadakozás arravalóságával és a kit az ö kegyelme a test nyomorúságának fölibe emelt, huzódozással, vonogatással, takargatással és mentegetéssel

15 Klestenitz Tibor: Az első világháború. i. m. 58–61.

16 [Baltazár Dezső]: A háború. In: *Lelkészegyesület*, 1914/33. 597.

17 [Baltazár Dezső]: A nagy erőkifejtés. In: *Lelkészegyesület*, 1914/35. 633. „Itt szemünk előtt játszódnak le nap-nap után felséges jelenetek, melyeknek fölemelő hatását látva valóban kérdésbe kell tennünk, hogy nincsen-é szükség a háborúra? Vajjon lehetne-e elképzelni az életnek olyan viszonylatát, amely az önfeláldozásig menő erőkifejtésnek olyan eredményeit tudná megteremteni, mint a háború? A lelkek megtisztulásának szent processiója vonul el előttünk s fokozott áhitattal kell leborulnunk a Mindenható előtt, a ki megszentelődés iskolájává tudja tenni a véres tusakodást. A békés idők elfásult közönyében s a jólét orczátlan czynismusának uralma alatt mertük volna-e gondolni, hogy valamikor úgy tudunk hinni, szeretni, áldozni, küzdeni vésszel szembeszállani, sebeket türni, halált elfogadni, mint a hogy most tudunk! Az erkölcsi erők kifejtése teljes hatalmában és ragyogásában áll előttünk."

18 -r -s: Kínos kiváltság. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914/35. 514–515.; Klestenitz Tibor: Az első világháború. i. m. 61–63.

19 Michael Burleigh: Earthly Powers. Religion and Politics in Europe from the Enlightenment to the Great War. London, New York, 2006. 453–456.

ne szállítsa alá magát a lélek nyomorúságába."[20] A fiatal teológusokat állították a debreceni egyetem hallgatói elé is példaként, de abban bíztak, hogy a tettük követőkre talál a többi református teológia diákjai körében is. Habár például Budapestről előbb több támogató hang is hallatszott,[21] de összességében megpróbálták lebeszélni a hallgatóikat a fegyveres szolgálatról, és inkább a sebesültszállító vonatokhoz kívánták őket terelni.[22] Ugyan először még akár 500 fiatal lelkész és teológus jelentkezésére számítottak, végül csak a legelkötelezettebb – és a szülői engedélyeket megszerezni tudó – 40 debreceni teológus indult el novemberben a fővárosi altisztképzőbe. A nemzeti lázban égő város fáklyás menettel búcsúztatta őket, Baltazár felesége selyemzászlót adományozott, maga a püspök pedig a rendőrkapitány segítségével több mint harminc forgótáras pisztolyt osztott szét a kiképzés után a frontra készülő teológusoknak.[23] Habár Baltazár a „lelkész-légió" inspirálójaként léphetett fel, a lelkészek fegyveres szolgálatra történő buzdítása nem kapott osztatlan elismerést, maga Tisza István is feleslegesnek tartotta, a lelkészek számára inkább lelkigondozói feladatokat szánt,[24] Erdélyből pedig egyenesen „reklám hazafisággal" vádolták meg a bevonuló lelkészeket és támogatóikat.[25] A katona-teológusok azonban ennek ellenére végigharcolták a világháborút, összesen 11-en vesztették életüket a harcokban. Tetteik már a kortársak szemében is összefonódtak Baltazár nevével, aki a két világháború között is előszeretettel léptette fel őket számára szimbolikus eseményeken, pl. a debreceni Nagytemplom újraszentelésén 1921 márciusában. A katona-teológusok emlékezete egyértelműen pozitív maradt, a két világháború között az áldozathozatal nemes példáit látták bennük, 1924-ben emléktáblát kaptak a Debreceni Református Kollégiumban, csak 1945 után lett a kényszerű felejtés a sorsuk, hogy a rendszerváltás után ismét a hősiesség és áldozatvállalás példaképeiként vegye vissza őket a református történeti emlékezet.[26] Baltazár megosztó hozzáállásával, és annak későbbi értékelésével kapcsolatosan elég idézni Barsi Lajos bokodi lelkész visszaemlékezését az 1940-es évekből, aki hadiérettségi után, a háború alatt jelentkezett teológusnak, de nem kapta meg az azzal automatikusan járó felmentést: „Igen jó reménységben vártam a felmentést, amit újra és újra ígérgettek a katonateológusoknak. Talán lett volna valami belőle, ha nem Baltazár Dezső a Konvent elnöke. Azóta sem felejtem

20 Negyven református lelkész. In: *Budapesti Hírlap*, 1914. szept. 18. 11.

21 P.: Őrállók. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914/38. 550.; A lelkészek katonai szolgálata. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914/39. 568.

22 p.: A helyes meder. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1914/47. 658.; Kováts J. István: Egy élet prédikációja. i. m. 197–198.

23 Lelkészek légiója. In: *Budapesti Hírlap*, 1914. szept. 25. 11.; Máté Csaba Sándor: A debreceni katonateológusok és emlékezetük. In: Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáraira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 44–47.

24 Tisza István levele Baltazár Dezsőhöz, 1914. okt. 18. In: Gróf Tisza István Összes Munkái. 4 sorozat. 2. k. Bp., 1924. 236.

25 Legyen béke. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/3. 45.

26 Erre az indíttatásra kiváló példa a már idézett tanulmány: Máté Csaba Sándor: A debreceni katonateológusok. i. m.

el neki – hiszen neki tulajdonítottam – , hogy miatta lövöldöznöm kell az emberekre. Ki tudja, hányat öltem már meg. Az Isten tudja!!!"[27]

Baltazár és köre már a világháború első heteiben rendkívüli lelkesedéssel lépett fel az események értelmezésével kapcsolatban. Gondolataik nem csupán a lehetséges jövőképek felől, hanem a háborúig vezető út felvázolása irányából nézve is izgalmasak. A dualizmus korszakára teljes fegyverzetben előálló protestáns történetértelmezés a világháborút is megpróbálta a protestáns szellem diadalútjába beilleszteni, amiből eredtek olyan kifejezetten erőltetett, a legelemibb realitással sem számoló nézetek, amelyek viszont jól rímeltek a hasonló németországi fejleményekre. Természetesen az egyházi sajtó is osztotta a „despota" oroszokról, az „orgyilkos" szerbekről, a „dekadens" franciákról és a „kalmár" angolokról kialakult negatív képet, a német militarizmus egyidejű dicsérete mellett. A magyar református sajtóban azonban mindebből a protestáns szellem felsőbbrendűségét olvasták ki, mely egy német–magyar protestáns szövetségben teljesedik ki, amely egyszerre áll szemben a szekuláris Franciaországgal, a pravoszláv Oroszországgal és a katolikus Olaszországgal.[28] A protestáns felsőbbrendűség ezen erőltetett és hagymázas felfogása természetesen olyan egyszerű tényeket sem méltatott figyelemre, mint a Habsburg-monarchia lakosságának katolikus többsége. Emellett szinte szóra sem érdemes, hogy Baltazár maga is osztotta a magyar imperialisták századelőn kiformált nézetét a jövőbeli harmincmilliós magyarságról és az etnikailag homogén Magyarországról.[29] Mindenesetre az eredetileg is német orientációjú Baltazár számára a világháború első felének osztatlan németbarát hangulata több nagyobb nyilvánosságot is elérő nyilatkozatban, tervezetben csúcsosodott ki. Meglátásai a vele pár évvel korábban közelebbi viszonyban álló Pályi Ede közvetítésével értek el nagyobb közvéleményt. Pályi előbb összekötötte Baltazárt az akkori német liberális protestantizmus körében megkerülhetetlen tekintélyként tisztelt berlini professzorral, Adolf von Harnackkal,[30] majd pedig Baltazár Harnackhoz írt levelét Csernoch János és Prohászka Ottokár hasonló témájú írásaival együtt adta ki Lipcsében 1915 tavaszán.[31] Baltazár ebben a nyilatkozatában hitet tett amellett, hogy „erőteljes gazdasági és lelki közösséget kell Németországgal létesítenünk", ami az európai béke záloga lesz majd. A német–magyar kapcsolatok fejlesztését pedig a német nyelvtanulás propagálásával kívánta szolgálni. Az ekkoriban sokakat mozgató közjogi kérdés, a dualista monarchia háború utáni szerepét illetően kikötötte, hogy semmiféle „Osztrák-Magyar Egyesült Államok" eszméjét nem kívánja elfogadni, az új szerzeményeket Ausztriához kellene csatolni,

27 „A késő idők emlékezetében éljenek..." A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943). Szerk. Kránitz Zsolt, Pápa, 2013. 870.

28 Veress István: A német nemzet. In: *Lelkészegyesület*, 1914/34. 531–533., Veress István: Ellenséges kultúrák. In: *Lelkészegyesület*, 1915/4. 53–55.

29 [Baltazár Dezső]: Magyar nemzeti állam. In: *Lelkészegyesület*, 1915/10. 154. „I. István koronájának országait hagyják csak egységes magyar nemzeti állammá kifejlődni. Majd mikor 30 millió magyar lesz itt a Kárpátok koszorúja alatt, akkor nem lesz szükség nagynémet katonákkal megkorrigálni a nemzetiségek hütlenségét."

30 TtREL I. 1. e. 15. d. 1915/439. Adolf von Harnack levele Baltazár Dezsőhöz. Berlin, 1915. jan. 24.

31 Eduard Pályi: Deutschland und Ungarn. Leipzig, 1915.

Magyarország „önálló nemzeti állami létét" pedig egyre szélesebb bázison kellene kiépíteni.[32] Baltazárék nyilatkozatai a magyar és osztrák sajtóban kisebb visszhangot keltettek,[33] ám a német lapok nemritkán a címlapon foglalkoztak Pályi könyvével és a főpapok nyilatkozataival.[34] Ez a figyelem a kötet egyéb írásaiból is Németország felé megmutatkozó jóindulaton túl elsősorban annak szólt, hogy az egyik első megnyilatkozás volt, amely kifejezetten magyar, és nem pedig összbirodalmi szempontból tárgyalta ezt a fontos kérdést. Baltazár Dezső pedig talán először szerepelhetett egy igen fontos, tisztán (kül)politikai kérdésben a magyar protestantizmus egyedüli képviselőjeként.[35] A *Lelkészegyesület* hasábjain még nyíltabban beszélt a németek iránti csodálatáról és a dualista monarchia jövőjéről: „Nekünk Németországtól nemcsak tanulnunk kell, hanem vele együtt, vele karöltve, neki használva és neki hasznát véve biztosítani a középeurópai szövetség erejét, hogy diktálhasson békét, nyugalmat a világnak és megadhassa a kebelébe tartozó államok felvirágzásának, önálló, független, szabad létfejlődésének feltételeit. Magyarországnak kezet kell fognia Németországgal és a szláv áfiumtól züllő Ausztriának hóna alá nyúlni, hogy be ne nyelje a maga növelte iszap."[36]

A német kapcsolat értékelésében Baltazárék nem jártak kifejezetten külön utakon, de azt, hogy a korszellemet mennyire szolgaian követte ekkor a nemzetet érintő politikai folyamatokban szót kérő református közvélemény, talán leginkább a török szövetséges háborúba történő belépésével kapcsolatos megnyilvánulások tükrözik. Amíg a németbarátságban a pesti és debreceni református értelmiségi körök fejfej mellett haladtak, addig úgy tűnik, hogy a törökbarátság terén a Tiszántúl volt a hangadó.[37] Talán szerepet játszhatott mindebben a turanizmus eszméjére fogékony fiatal debreceni teológiai tanár, Varga Zsigmond,[38] de akár maga Ferenczy Gyula is, aki szerény tudományos munkásságát szintén az orientalisztika területén fejtette ki. Habár Germanus Gyula ekkoriban többek között a fővárosi református teológiai akadémián is oktatott, mégis, Debrecenben adott elő a Vörös Félhold számára rendezett jótékonysági esten, amelyet a tiszántúli református püspök nyitott meg.[39] Bal-

32 TtREL I. 1. e. 15. d. 1915/76. Baltazár Dezső levele Pályi Edéhez. Debrecen, 1915. jan. 12.

33 *Az Est*, 1915. márc. 30. 2., *Neues Wiener Journal*, 1915. ápr. 3. 6., Dr. Baltazár Dezső püspök a német-magyar közeledésről. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/15. 238.

34 *Frankfurter Zeitung*, 1915. márc. 28. 1. (Zweites Morgenblatt.)

35 Baltazár a Harnack-nak írt, nem publikált válaszlevelében a következőket írta: „A mostani világháború különben is fényesen igazolja, hogy az Osztrákmagyar monarchiának a sulypontja itt Magyarországon van és hogy a Habsburg dynasztia jövendője és a középeurópai szövetség déli szárnya itt Magyarországon áll a legerősebb oszlopokon. [...] Ha az önök részéről megértésre és méltánylásra találunk, ez fokozni fogja erőnket és lelkesedésünket, hogy a világtörténelmi hivatásunkat a szlávság romboló ereje ellenében hősiesen teljesítsük." TtREL I. 1. e. 15. 1915/620. Baltazár Dezső levele Adolf von Harnack-hoz, 1915. febr. 14.

36 [Baltazár Dezső]:A jövő biztosítása. In: *Lelkészegyesület*, 1915/7. 105–106.

37 Az eszmét támogatta még Baltazár szoros munkatársa, Barabás Samu kolozsvári esperes és lapja, az *Egyházi Újság*. Ld.: Dr. Várady Aurél: Turánizmus és kálvinizmus. In: *Egyházi Újság*, 1915. június, 99–100.; i. f.: Turánizmus. In: uo., 1915. december, 147–148.

38 Ablonczy Balázs: Keletre magyar! A magyar turanizmus története. Bp., 2016. 226–228.

39 A Vörös félhold. In: PEIL, 1915/13. 152.; A Csokonai-kör Vörös félhold ünnepe. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/11. 172.

tazár jegyezte emellett a reprezentatívnak szánt „Magyar-Török Almanach" előszavát is, amely kötetbe rajta kívül Berzeviczy Albert, Cholnoky Jenő, Pekár Gyula és Bárczy István is írásokat küldött. A református püspök ebben a rövid szövegében meglepő ügyességgel próbálta összekapcsolni a magyar függetlenségi hagyományt a törökbarátsággal. Így jelennek meg már a 16–17. században a törökök mint a magyar alkotmányos szabadságért harcolóknak segítő kezet nyújtó hatalom, de Baltazár szerint nekik köszönheti a magyarság azt is, hogy a Kelet-Római Birodalom megbuktatásával a keleti keresztyénség „sötétségének" rémétől megszabadult. A gondviselés jele az, hogy a magyarság megmaradt az európai kultúra, a török birodalom pedig az európai egyensúly védelmére, e két célt pedig éppen a világháborúban tudják együttesen szolgálni.[40] A szövetségesi kapcsolaton túl 1916-ban már a központi hatalmak török területen folytatandó keresztyén missziójával kapcsolatosan szövögettek terveket mind a római katolikus, mind pedig protestáns oldalon, aminek csak a románok erdélyi betörése vetett véget.[41]

A Baltazár köré csoportosuló lelkészek és teológusok már 1914 végén arról cikkeztek, hogy a magyar protestantizmus kapcsolatait az angolszász protestáns világgal legalábbis lazítani kellene, de inkább teljesen megszakítani a világháború után. Az angolszász missziókat, a Brit- és Külföldi Bibliatársulat, illetve a Skót Misszió tevékenységét kémkedésként, az imperialista hódítás előfutáraiként feltüntető írások hamar eljutottak a skót és angol kapcsolatokkal bíró irányzatok kritizálásához, ami majd a hátországi „Burgfrieden" felmondása után, 1915 második felében válik a debreceni irányzat retorikájában vezető tartalmi elemmé.[42]

A háború első éve egyéb szempontokból is tevékenyen telt Baltazár számára. A kortársak szerint igazán elemében érezte magát, számára a szinte végidőket váró háborús hangulat számos aktivitásban csapódott le. Inspirációjára Debrecenben 1915 tavaszán katonaotthont hoztak létre a városban állomásozó csapatok számára. Az otthonban lehetősége nyílt a katonáknak a legfrissebb újságokat lapozgatni, képeslapot írni vagy éppen forró teát szürcsölgetni. Az intézmény fenntartásához a cívis város közvéleményét Baltazár nyerte meg, aki elérte azt is, hogy az otthon védnöke József főherceg legyen,[43] szemben az elégedetlenkedőkkel azt is kiharcolta, hogy az intézmény ne csupán keresztyén katonákat fogadjon, sőt egy-két alkalma-

40 Baltazár Dezső: Bevezetés. In: Magyar-török Almanach. A Vörös félhold javára. Szerk. Mezey István, Bp., Athaeneum, 1915. 4–6.; Török-magyar barátság. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/6. 93.

41 Szász Lajos: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumsjahr und der ungarische Protestantismus. In: Blick ins Ungewisse. Visionen und Utopien im Donau-Karpaten Raum 1917 und danach. Hrsg. Angela Ilić – Florian Kührer-Wielach – Irena Samide – Tanja Žigon, Regensburg, 2019. 183–185.

42 Szász Lajos: „A háború után..." A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: Az I. világháború lelkészeire, tanáraira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente, Debrecen, 2014. 144.; Szász Lajos: Anglofóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje az első világháború éveiben. In: Hagyomány Identitás Történelem 2021. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., 2022. 197–215.

43 Katonák otthona Debrecenben. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/5. 78. Katona-otthon, Soldatenheim. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/9. 141.

zottja is izraelita felekezetű volt.[44] A debreceni katonák számára pedig állomáshelyükön állítottak fel egy fiók-otthont, mely nagyban hozzájárult a város és a 39. gyalogezred közötti szoros viszony fenntartásához.[45]

Baltazár a hadikölcsön-jegyzésből is kivette a részét, nem csupán személyesen jegyzett több tízezer korona értékben,[46] hanem beszédeivel, nyilvános szereplésével buzdított a jegyzésre, előszeretettel alkalmazva a versennyel, bizonyítással kapcsolatos retorikai fogásokat.[47] A hadikölcsön jegyzése egyfajta becsületbeli ügye lett az egyházkerületnek és a lelkészeknek, tanítóknak, illetve a presbitériumoknak is.[48] Baltazár körlevelei és beszédei tehát egészen komoly hatást érhettek el. Nem is véletlen, hogy nagyon hamar a hadikölcsön-jegyzésben érdekelt pénzintézetek látóterébe került. A püspök végül az ORLE révén országossá duzzadt akciót a Hajdúböszörményi Hitelbank és Takarékpénztárhoz vitte be, amelynek évek óta elnöke volt, az igazgatóságban pedig a kiterjedt U. Szabó-rokonság számos tagja foglalt helyet. A Hitelbank titkára, Fenyvesi Sándor Baltazár bizalmasa volt,[49] a Hitelbank ugyanis a Krausz Simon által vezetett Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-vel együtt biztosította, hogy a hozzájuk érkező református hadikölcsön-jegyzések után egy meghatározott arányban (minden 100 korona után 10 fillér) jutalékot fizet a hajdúböszörményi Kálvineum lelkészárvaház számára.[50] Habár Tisza István eleinte aggályosnak tartotta a hadikölcsön-jegyzés és a banki érdekek ilyen szorosabb összefonódását,[51] és Baltazárhoz írott levelében még Krausz Simon is rosszallását fejezte ki, hogy a bankja neve egyáltalán említésre került a felhívás szövegében, és az általa eszközölt adományokat Baltazár összekötötte a jegyzésekkel a püspöki körlevélben,[52] mégis dacára mindennek, végül 1916 tavaszán maga Tisza István is – megerősítve ezzel Baltazár akcióját – nagyobb összeget jegyzett a Hitelbanknál.[53] Az elkészített

44 TtREL I. 1. e. 16. d. 1915/643. Baltazár Dezső levele a debreceni főrabbihoz. (Fogalmazvány.) A püspök rá a későbbiekben is jellemző módon mindezért cserébe kifejezetten azt várta el, hogy a zsidó hitközség gyűjtést rendezzen az otthon számára.

45 Felhívás. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/21. 334.

46 1914 őszén például 20.000 korona értékben jegyzett. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 22. 9.

47 Az új hadikölcsön. In: *Budapesti Hírlap*, 1915. nov. 9. 8.; Dr. Baltazár Dezső református püspök beszéde a hadikölcsön jegyzésre buzdító nagy értekezleten 1915 november hó 7-én Debrecenben. Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-vállalata. 1915.

48 A Debreceni Református Kollégium és a Tiszántúli Református Egyházkerület is egészen komoly összegeket jegyzett, részben emiatt is került a Kollégium Trianon után olyan borzalmas anyagi helyzetbe. Baltazárt emiatt – mint látni fogjuk – úgy érezte, hogy személyes felelősség is terheli. 1915 őszén az egyházkerület például 500.000 koronát jegyzett. Ld. *Budapesti Hírlap*, 1915. nov. 4. 8.

49 Magyar Compass, 1912. 640.

50 TtREL I. 1. e. 17. d. 1915/2216. Jegyzőkönyv Baltazár Dezső, Petri Elek és Krausz Simon megállapodásáról. 1915. szeptember 29. Ld. Baltazár Dezső: Körlevél. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/42. 966–967.

51 Tisza István levele Baltazár Dezsőnek, 1915. október 8. In: Gróf Tisza István Összes Művei. 4. sorozat. 4. k. Bp., 1924. 196–197. Nem tartotta például Antal Géza aggályosnak, hogy a Pesti Hazai Első Takarékpénztár mellett agitáljon, pusztán abból az okból kifolyólag, hogy az egyházkerület ennek a társaságnak a részvényeivel rendelkezik, amelyek árfolyama jelentősen emelkedne a tömeges jegyzések révén. Ld. TtREL I. 1. e. 17. d. 1915/2015. Antal Géza levele Baltazár Dezsőhöz. Pápa, 1915. szept. 1.

52 TtREL I. 1. e. 17. d. 1915/3073. Krausz Simon levele Baltazár Dezsőhöz. Bp., 1915. okt. 6.

53 A hadikölcsön. In: *Budapesti Hírlap*, 1916. április 23. 12.

kimutatások szerint 1915 decemberéig, a 3. hadikölcsön-jegyzés alkalmával ebben a konstrukcióban mintegy 2 millió koronát jegyeztek, túlnyomóan tiszántúli intézmények, gyülekezetek és magánszemélyek, de a Baltazár mellé körlevélben felsorakozó tiszáninneni püspök, Tüdős István hatására az ő kerületéből is jelentősebb összeggel jegyeztek hadikölcsönt. A Dunamelléki és Erdélyi Egyházkerületekből mindösszesen alig 30 ezer korona érkezett.[54]

Az első világháború időszakára tehető, hogy Baltazár kifejezetten jó és bizalmas kapcsolatokat kezdett kiépíteni a fővárosi pénzvilág vezetőivel. Ezek a gyakran zsidó származású bankárok, üzletemberek a püspök növekvő tekintélyét és kapcsolatrendszerét kívánták egy-egy jól jövedelmező üzlethez megszerezni, Baltazár pedig segítségükkel az egyházon és a politikai világon belüli pozícióját erősítette meg, illetve egy-egy – gyakran kifejezetten vakmerő – pénzügyi akciójához talált támogatókat. Közéleti tevékenysége, a később taglalandó, antiszemita támadásokkal szembeni fellépése bizonyíthatóan szerepet játszott a pesti pénzügyi körök támogatásának elnyerésénél. Ezeket a kapcsolatait már háborús céloktól függetlenül is megpróbálta felhasználni. A hadikölcsön-jegyzéseknél tapasztalt aránytalanságok dacára 1918-ban már azt tervezte, hogy az összes református egyházkerület pénzügyeit átviszi egyetlen központi pénzintézethez.[55] Jóllehet a terv végül nem valósult meg, jól jelzi, hogy milyen méretekben és távlatokban gondolkozott.

Baltazár talán legnagyobb hatású, kifejezetten nagy nyilvánosságot elérő és sokáig emlékezetes tette a világháború során a három harctéri útja volt. Először 1915 júniusában indult útnak Barabás Samu kolozsvári esperes társaságában, hogy meglátogassa egyrészt a németországi és ausztriai hadikórházakban ápolt magyar református katonákat, másrészt a déli és északi frontokon harcoló tiszántúli illetőségű ezredeket.[56] Harctéri útja eredményeképpen felmérhette, hogy milyen siralmas állapotban van a protestáns tábori lelkészi kar a monarchia hadseregében. Ennek eredményeképpen javaslatot dolgozott ki a tábori lelkészek létszámának emelésére. A békeidőben mindössze 6 főből álló protestáns tábori lelkészi kar – többek között Baltazár hathatós munkájának köszönhetően – a világháború végére több száz fősre duzzadt, nagy szerepe volt abban is, hogy a Horthy-korszak első éveiben létrejöhetett az önálló protestáns tábori püspökség is.[57] A tábori lelkészek ügyei a világháború alatt egyébként is megszaporodó hivatalos püspöki levelezésnek ekkoriban kifejezetten nagy hányadát tették ki. Baltazár olyan szimbolikus gesztusokon túl, mint a saját lelkészi palástjának egy tábori lelkész számára történő adományozása, a tábori lelkészek számára két alkalommal is konferenciát szervezett. Másodszor 1917 júniu-

54 TtREL I. 1. e. 17. d. 1915/3073. Nemes Dezső levele Fenyvesi Sándorhoz. Bp., 1915. dec. 3.

55 „A Belvárosi Takarékpénztár és a ref. egyházkerületek." In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1918/1. 8.

56 A Baltazárhoz közeli egyházi lapok élénk figyelemmel kísérték a püspök útját: Debreczeni: Baltazár püspök útja. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/26. 418–420.; Baltazár Dezső: A harctéri útról. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/29., 449–451. Barabás Samu előbb az *Egyházi Újság* hasábjain számolt be élményeiről, majd pedig önálló kis kötetben is publikálta a tapasztalatait. Ld. Barabás Samu: Harctéri utunk. Kolozsvár, 1915.

57 Szabó Éva: A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/4. 51–59.

sában kerekedett fel, és látogatta meg ezúttal a román és az orosz fronton szolgáló ezredeket. Harmadik harctéri útjára alig néhány nappal a front összeomlása előtt került sor, amikor 1918 szeptemberében az olasz fronton tett látogatást.[58] A püspök ezeken az utakon kifejezetten bátran, nemritkán vakmerően viselkedett. A katonák, akikkel találkozott, a későbbiekben is emlékeztek ezekre a gesztusokra, Baltazár pedig előszeretettel emlegette az őt ezt követően érő támadások idején a harctéri útjain bizonyított hazafiasságát. Az életével foglalkozó korabeli munkák, és a későbbi kötetek is kiemelt fontosságot tulajdonítottak ezeknek az utaknak.[59]

Küzdelem a hátországon belül

A református egyházon belül a háború elején kialakult „treuga Dei" hamarabb foszlott semmivé, mint a magyar politikai pártok esetében. A nagypolitika színterén egészen 1916-ig látszólag a nagy közös cél felülírta a kormánypárttal szembeni ellenérzéseket. A Baltazár körül álló németbarát, a háborús konjunktúrát aktívabban meglovagló debreceni kör azonban már 1915 elején – igaz ekkor még csak burkoltan – támadásba lendült a hazai protestantizmust hosszú ideje mérgező „angol pestis", tehát az angolszász protestáns hatások ellen, amelyek leginkább az egyesületi keresztyénség központjának számító Budapesten és a pesti teológiai akadémián éreztették hatásukat.[60] Ugyanezen év tavaszán a *Lelkészegyesület* már arról írt, hogy az ORLE-val szemben „komitácsik", azaz erkölcstelen módon harcoló gerillák küzdenek a front másik oldalán, akik a klerikális reakció oldalán léptek harcba.[61] Ez a pengeváltás 1915 őszére durvult el, és alakult át nyílt küzdelemmé a lapok hasábjain és az egyházi egyesületeken belül.

Addig példátlan módon 1915 októberében a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztősége „Az igazi kálvinizmus" címmel közölt majd tíz oldalas, pamfletnek is beillő választ a *Lelkészegyesület* korábbi támadásaira. A cikket szemmel láthatóan a laptulajdonos Kálvin Szövetségben is egyre befolyásosabb Sebestyén Jenő inspirálta. A debreceniek irányában megfogalmazott vádak szépen összegzik a századforduló óta válságba került liberális protestantizmussal szembeni konzervatív kritikákat. Számonkérik az üres, szólamszerűvé alacsonyodott „hitelvi orthodoxiát", amely mégis megtűri a maga köreiben Zoványi Jenőt teológiai professzorként, aki nem csupán Kálvin személyével, de a vádak szerint a keresztyén vallás alaptételeivel szemben is kritikus álláspontot képviselt.[62] Kritikával illették az iskolák államosításával kap-

58 Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 136–139.

59 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 77–85., Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső a püspök. i. m. 113–120.,

60 Ferenczy Gyula: Új év, új élet. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/8. 116–118., Veress István: Külső és belső kultúra. I–II. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1915/33–34. 513–514., 530–532.

61 [Baltazár Dezső?]: A komitácsik. In: *Lelkészegyesület*, 1915/18. 285–286.

62 Ez a támadás odáig fokozódott, hogy 1917 májusában az angolszász ébredési és belmissziós gyökerekkel bíró Filadelfia Egylet választmányi gyűlésén Baltazárt Takaró Géza későbbi New York-i lelkész „hitetlennek" nevezte. Természetesen mindez hozzájárult nem csupán Takaró és Baltazár későbbi

csolatos tiszántúli álláspontot, illetve a debreceni egyetem sokak számára csalódást jelentő állami jellegét. A Kálvin Szövetség nevében pedig visszautasították a klerikális szövetkezés vádját, komolyan kritizálva mind a katolikusellenes éllel kiépítendő protestáns unió eszméjét, mind pedig a szabadkőművesek vagy a szocialisták felé kacsingató egyházpolitikát.[63] A viszonylag vérszegényre sikeredett viszontválaszban mind a *Lelkészegyesület,* mind pedig a *Debreceni Protestáns Lap* a korábbi tiszántúli vádakat harsogta: a fővárosi reformátusok valójában a klerikális reakció szekerét tolják, végeredményben pedig a politikai katolicizmus malmára hajtják a vizet.[64] A vita ekkor is, amint az a felvetett témákból is látszik, a jó évtizeddel korábbi disputát nyitotta meg – talán éppen a háborús háttér által is felerősítve – némileg sarkosabb megfogalmazásban. Az alapkérdés ezúttal is a protestantizmus, azon belül is a magyar reformátusság identitáskrízisére tapintott rá. Amíg az ORLE megalakulását követő mintegy tíz évben úgy tűnhetett, hogy a Baltazár nevével fémjelzett protestáns liberalizmus az oldalára állított baloldali progresszív elemekkel, a zsidóság és a szabadkőművesség szövetségével tevékeny részt tud vállalni a konzervatív, „reakciós" politikai katolicizmus elleni küzdelemben, addig a világháború a korábban is recsegő-ropogó liberális szintézis megrendülését hozta el. Az egyházon belüli csörték hevessége pedig csupán előrevetítette a világháború utáni küzdelmek intenzitását.

1915-ben Baltazár még joggal érezhette azt, hogy ő a magyar reformátusság megkérdőjelezhetetlen vezetője. A „vezér" – ahogyan őt a házi lapjaiban címezték a véleményrovatba írogató falusi lelkészek – ugyanis a háború első éveiben olyan megnövekedett támogatottsággal bírt, hogy immár a saját egyházkerületén kívül, az országos egyházi szervezetekben is úgy tűnt, az történik, amit csak akar. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a *Protestáns Szemle* körüli perpatvar jól példázza, hogy miként csúszott félre egy-egy döntése, illetve hogy miként tolódott el a világháború alatt a protestantizmuson belül is konzervatív-jobboldali irányba a hangadó értelmiség jelentős része. 1914 januárjában Baltazár hathatós közbenjárására nevezték ki a fiatal kolozsvári teológiai professzort, Ravasz Lászlót az egyre inkább csak a bennfenteseket megmozgató patinás *Protestáns Szemle* főszerkesztőjévé.[65] Baltazár mintegy atyai jó tanácsokkal is ellátta a nála alig egy évtizeddel fiatalabb Ravaszt: „Nagyon ügyelj a Szemle szerkesztésénél, hogy a protestáns liberalizmussal hadilábon álló reakciós elemek be ne csempésszenek [...] valami anyagot. [...] A protestantizmusnak addig van jogosultsága ezen a világon, ameddig szabadelvű marad. Ha ez a tulajdonsága megszűnik, sokkal helyesebb neki visszaolvadnia oda, ahonnan

konfliktusaihoz Amerikában, hanem a debreceni püspök és az ébredési mozgalom közötti fagyos viszony fennmaradásához. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XIII. 42. Bodoky-Biberauer Gyűjtemény 73. d. Jegyzőkönyv a Filadelfia Diakonissza Egylet választmányi gyűléséről. 1917. máj. 17. Baltazár a következőképpen értékelte a gesztust: „»Hitetlennek« minősítettek a farizeusok jegyzőkönyvileg." RL C/197. Kováts J. István iratai 8. d. Baltazár Dezső levele Kováts J. Istvánhoz, 1917. júl. 30.

63 Az igazi kálvinizmus. Válasz a Lelkészegyesület vádjaira. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1915/42. 493–502.

64 A „Lelkész Egyesület" szerkesztősége: Válasz a Prot. Egyh. és Iskolai Lapnak. In: *Lelkészegyesület*, 1915/42. 685–687.

65 Tőkéczky László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919). In: *Protestáns Szemle*, 1992/1. 15–17.

kivált" – írta a későbbi dunamelléki püspöknek.[66] Ám Ravasz szemmel láthatóan hűtlen tanítványnak bizonyult.[67] A folyóiratot kifejezetten az egyre markánsabb konzervatív megújulás szolgálatába állította, amivel ugyan végre ismét az őt megérdemlő polcra helyezte el a lapot, ám sok személyes ellenfelet és számos kritikust szerzett magának.[68] Alig másfél évvel később Baltazár már Ravasz leváltását fontolgatta, többek között a *Protestáns Szemle* Ady Endre által is antiszemitának kikiáltott irányzata miatt, amit a szabadkőművesek és a zsidóság támogatásában bízó lelkészek egyetértése kísért.[69] Habár kiszemelt utód is volt már a tökéletesen megbízható, de sokkal színtelenebb Lencz Géza személyében, az ORLE és a MPIT hajdúböszörményi gyűlésén végül mégsem történt meg a szerkesztőváltás, Ravaszt megmentette a lap sikere, és a mellette kiálló kolozsvári, sárospataki és budapesti elvbarátok sokasága. Baltazár azonban egy súlyában jelentéktelen, de kicsinyes stílusával mégis sokat eláruló gesztussal állt bosszút: az MPIT közgyűlésén jelen lévő számos tiszántúli lelkész segítségével keresztülvitte, hogy kimaradjon a Társaság választmányából Bernát István, a Kálvin Szövetség elnöke; Bilkei Papp István, budapesti teológiai professzor, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* felelős szerkesztője; illetve Radácsy György sárospataki professzor, a *Sárospataki Református Lapok* szerkesztője. Mindezzel azonban azt is elérte, hogy többeket élethossziglan magára haragított, és a református közvélemény immár diktatórikus szándékokat tulajdonított neki.[70] Jól látta a helyzetet Nagy Károly, kolozsvári teológiai professzor, későbbi erdélyi püspök, aki néhány héttel az események után, immár a kirobbant vita tudatában foglalta össze az utókor szemével is tárgyilagosnak tűnő módon a helyzetet: „Csak tényt konstatálunk vele, ha megállapítjuk, hogy a magyarországi református, sőt most már a magyar protestáns papság nagy többségének is ő (ti. Baltazár – Sz. L.) a vezére. Nemcsak Debrecenben, de lassankint országosan körötte vagy ellene csoportosulnak a protestántizmus által érintett társadalom számottevő tagjai. Napról napra kevesebben lesznek azok, akik elég nagyok vagy elég önállók ahhoz, hogy függetlenek

66 Idézi: Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. 109.

67 Ravasz így írta le a helyzetet Zoványinak: „Tudom, hogy a debreczenieknek az fáj, hogy bennem nem találták fel a Leibjournalist-át s most szerkesztőt akarnak cserélni. Rám nézve nem fontos, hogy én szerkesszem a lapot, rám nézve az fontos, hogy a Szemle ne legyen a L[elkészegyesüle]t havi kiadása. Debreczenben egy ember van, akinek átadnám a szerkesztést örömmel, de itt nem írhatom meg, ki az. Mindenki mással szemen tartani fogom magam, és megszerzem írói pályámnak azt az elégtételt, hogy kidobjanak." RL C/101. Zoványi Jenő iratai. 23. d. Ravasz László levele Zoványi Jenőnek. 1915. márc. 29.

68 Imre László: Ravasz László és a Protestáns Szemle. In: uő: Új protestáns kulturális önszemlélet felé. Cikkek, tanulmányok. Bp., 2010. 81–91.

69 Egy névtelen lelkész a következőképpen panaszkodott Ravasz szerkesztői tevékenységével kapcsolatosan: „Ha Ravasz Lászlót nem mint a liberalizmus képviselőjét választottuk volna be, talán nem volna olyan feltűnő a dolog. Azonban az a pesti Prot. Egyh. és Isk. Lappal való eme fuzió mégis különösnek tetszik. Annyival inkább, mert Ravasz László tudja ám, hogy a 48, 20-nál (sic!), meg a szekularizációnál mi nem a pestiek klerikális szövetkezésétől, hanem inkább a zsidó szabadkőmívesektől várhatunk támogatást. Már pedig a protestantizmus diadalra juttatása ezek nélkül lehetetlen." x. y.: Protestáns Szemle 8. füzete. In: *Lelkészegyesület*, 1915/43. 716–717.

70 Bernát István vitriolos tollal írt kemény hangú cikket *A Cél* hasábjain Baltazár „autokrata" viselkedésével szemben, megfogalmazva a később egyre erősebb vádakat a püspök filoszemitizmusával kapcsolatosan. [Bernát István](tn.): Protestáns mozgalmak. In: *A Cél*, 1915/12. 759–760.

tudjanak maradni vele szemben [...]. Körötte egy mindenre elszánt Leibgárda, mely tapssal, éljennel, testével őrködik a vezért sérthetetlensége, a tábor katonai fegyelme felett; mögötte egy feltétlen engedelmességre kész sereg, mely vezérét valósággal bálványozza, szavát lesi, mint csalatkozhatatlan kijelentést s intését, mint parancsot követi. [...] nincs hozzá hasonló, ki tipikusabb képviselője, valóságos alteregója volna a mai kálvinista papság nagy többségének, mint ő."[71]

Ne feledjük, amikor Nagy Károly ezeket a sorokat papírra vetette, még 1915-öt írtak, Baltazár Dezső feltehetően ekkor járt népszerűségének csúcsán. A háborús lelkesedés időszakát a lehető legjobban érezte meg, a háborús aktivitásának köszönhetően országos elismertségnek és megbecsülésnek örvendett. Ám sajátságosan protestáns színezetű liberális pozíciója a következő két évben rendkívül törékenynek bizonyult, hiszen az egyházon belül és azon kívül is ellene forduló konzervatív irányzat egyre erősebbé vált.

Politikai és társadalmi viták a világháború második felében

A világháború második felére számos krónikus feszültség mélyült el, vált egyre inkább akuttá a magyar társadalom számára. A legtöbb esetben ugyan megfigyelhetőek azok a háborús jelenségek, amelyek előhívták ezeket a kérdéseket, ám mégis olyan problémákról van szó, amelyek legalábbis a századforduló óta foglalkoztatták a közvéleményt. Baltazár három ilyen kulcskérdésben nyilvánult meg határozottabban: a választójog kérdése, a föld- és a zsidókérdés kapcsán.

A választójog régi, sokszor körüljárt kérdésköre volt a dualizmus utolsó évtizedeinek. Korábban Baltazár maga is legalább két alkalommal nyilatkozott a választójogi problematikával kapcsolatosan. 1903-ban még nem feltétlen tartotta elsőrangú kérdésnek a választójog bővítését, és ugyan az általános választójog elvét elfogadta, ragaszkodott mégis annak magyar voltához, biztosítékokat keresve a nemzetiségek lehetséges előretörésével szemben. Másrészt pedig komoly kétségeket ébresztett benne az alacsonyabb kulturális nívón állók választójoga, amely csak növelné a választási korrupció lehetőségét.[72] Alig két évvel később, immár független szocialistaként, már úgy nyilatkozott, hogy az általános választójogot még az ördögtől is el kell fogadni. Meglátása szerint ez a szocialista jövő záloga, éppen ezért eminens érdeke a pártnak az általános választójog kivívása.[73] Több mint egy évtized múlva, a világháború negyedik évében a Tisza István bukásával hatalomra kerülő politikai erők az uralkodó jóváhagyásával éppen az általános választójog bevezetését tűzték napirendre.[74] Ám ekkor Baltazár már püspökként, az általános választójogot a végsőkig ellenző Tisza István egyik bizalmasaként nyilatkozott meg a kérdésben. Előbb 1917 júliusának végén az új főispán köszöntésekor tette nyilvánvalóvá, hogy a ma-

71 Nagy Károly: A debreceni nagy napok. In: *Református Szemle*, 1915. nov. 5. 483-484.
72 [Baltazár] D[ezső]: A szocialisták és a függetlenségi párt. In: *Független Hajdúság,* 1903/38. 1.
73 Baltazár Dezső: Az általános választói jog. In: *Szabad Szó*, 1905/49. 1.
74 Varga Lajos: Kormányok, pártok és választójog Magyarországon 1916–1918. Bp., 2004.

gyar nemzet megérett az általános választójogra, de ez meglátása szerint csakis magyar választójog lehet. A Tisza-párti *Budapesti Hírlap* vezércikkének szerzője (Rákosi Jenő?) azonban túlzásnak vélte ezt, a konzervatív érvekkel előhozakodva cáfolta, hogy a nemzet érdeke lenne az általános választójog.[75] Minderre reagálva fogalmazta meg részletesebben néhány nappal később a tiszántúli püspök a választójogi nézeteit. A *Budapesti Hírlap* hasábjain megjelent írásában őszintén bevallotta, hogy nézetei sokat változtak az elmúlt évek során, így a kezdeti doktrinér radikális felfogása a világháború évei alatt jelentősen finomodott. A választójog bővítését ugyan a korszellemre hivatkozva támogatta, de szerinte az általános választójog elvét alá kell rendelni a magyar nemzeti szempontnak, így tehát az új választójog birtokosaitól meg kell követelni nem csupán a magyar nyelv ismeretét, de még egy a magyar nemzeti állam integritásának védelmére letett ún. választójogi esküt is. Emellett korlátozta volna a választójog titkosságát, mivel szerinte a bátorság és nyíltság elengedhetetlen feltétele a választójog gyakorlásának. Egyértelmű tehát, hogy Baltazár a választójogi vitában – mint annak ő maga is hangot adott – az ellenzéki munkapárti nézeteket támogatta, a nemzeti szempontok érvényesítését tartotta elsődleges fontosságúnak.[76] Természetesen mindez a kormány tagjainak, és a Baltazárt korábban éltető radikális sajtónak sem tetszett, előbbi részéről Vázsonyi Vilmos adott hangot a Bethlen István és Baltazár – ekkor és ebben a kérdésben egyező – álláspontját érintő kritikájának,[77] a radikális oldalról pedig Rácz Gyula támadta a magyar választójog eszméjét, jogosan érvelve azzal, hogy az államhűség és a nyelvtudás nem feltétlenül jár együtt.[78] A választójogi törvényjavaslat végül 1918 nyarán került a törvényhozás elé, ekkor Baltazár a Főrendiházban leszavazta a javaslatot, arra hivatkozva, hogy az sem nem magyar, sem nem demokratikus, ugyanakkor a világháborús idők korszellemét megérezve önálló javaslatot nyújtott be a női választójog kiszélesítésére nézve, amit azonban senki sem támogatott.[79] A választójogi kérdéssel kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy Baltazár nézetei az évek során egyre inkább konzervatív irányban tolódtak el. 1917–1918-ban közelebb állt a munkapárti, a választójogot legfeljebb óvatosan bővíteni akaró nézetekhez, mint a kormánypárt radikális választójogi programjához. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy korábbi radikális, demokrata imázsa még jobban erodálódjon.[80]

A földkérdés szintén hosszú ideje a magyar belpolitika homlokterében álló ügy volt, mely a világháború idején újabb színezettel került napirendre. A földkérdés összefüggéseiben érintette az egyházi holtkézi birtokok sorsát is, amelyet Baltazár már hosszú évek óta figyelemmel kísért. Először 1916-ban foglalkozott hosszabban

75 A debreceni óda. In: *Budapesti Hírlap*, 1917. júl. 28. 1–2.
76 Baltazár Dezső: Általános magyar választójog. In: *Budapesti Hírlap*, 1917. aug. 5. 1–2.
77 Választójog és nemzetiségi kérdés. In: *Világ*, 1917. aug. 7. 4.
78 Rácz Gyula: „Magyar választójog?" In: *Világ*, 1917. aug. 7. 1–2.
79 *Budapesti Hírlap*, 1918. aug. 1. 2–4.; Érdekes módon éppen a *Pesti Hírlap* siratta el a kormánnyal egyébként szimpatizáló vezércikkében a „magyar választójogot", egyként méltatva Baltazár és Prohászka ez irányú felszólalásait. Epilógus. In: *Pesti Hírlap*, 1918. aug. 2. 1. Ld. Varga Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július–1919. március. Bp., 2010. 211–223.
80 Baltazár püspök és a választói jog. In: *Szamos*, 1917. aug. 12. 1.

a kérdéssel, akkor Prohászka püspök tervezetét illette kritikával. A székesfehérvári püspök az OMGE gyűlésén vázolta fel elgondolását a frontról hazatérő hősök számára a holtkézi birtokokból állami haszonbérben kihasítandó örökbérletekről.[81] Baltazár számára elsősorban az nem tetszett, hogy a tervezet életbelépésével az állam mintegy elfogadná, hogy a katolikus egyház kezelésében lévő birtokok annak elidegeníthetetlen tulajdonai, így tehát mintegy lemondana a szekularizáció eszméjéről. Furcsamód azonban pozitív javaslat helyett csupán a „lövészárkok szocializmusával" riogatta a szerinte álszent klerikális oldalt.[82] Később pedig Tisza István nézeteit osztotta, aki elsősorban a földszerzés előtti gátakat kívánta lebontani.[83] 1917 márciusában pedig a *Pesti Napló* földkérdéssel kapcsolatos ankétján fejtette ki ismét a véleményét. A birtokpolitikával kapcsolatosan a holtkézi birtokok állami felosztását hangsúlyozta: „Az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtását kívánom. Vegye tulajdonába az állam az összes holtkézi birtokokat és csináljon belőlük közép- és kisbirtokokat. Adja el örök áron minden megkötöttség nélkül magyar állampolgároknak. Ne legyen semmi egyéb korlátozás, csak az, hogy magyar állampolgár legyen a vevő." Meglátása szerint mindezzel az országhoz kötnék és felemelnék a „mezei proletariátust".[84] Baltazár megszólalására ezúttal az újkonzervatív oldalról, *A Cél* hasábjairól érkezett mélyen lesújtó reakció. A névtelen cikkíró egyenesen hazaárulásként bélyegezte meg Baltazár korlátozások nélküli birtokpolitikáját, mely a nemzeti szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyja. Emellett elítélte, hogy a szekularizáció emlegetésével a püspök ismét megbolygatta a felekezeti békét.[85] Nem véletlen a felekezeti béke emlegetése, ugyanis Baltazárt a birtokpolitika kizárólag a szekularizáció szempontjából érdekelte. Így amikor 1917-ben a kormány a klerikális körök reményeihez híven végre napirendre vette a katolikus autonómia kérdését, ismét felbolydult a protestáns közvélemény.[86] Baltazár más protestáns vezetők enyhébb, a konfliktusok tompítására koncentráló véleményével szemben ebben az ügyben konzekvensen képviselte évtizedes véleményét: az 1848. évi XX. tc. végrehajtásával összefüggésben lehet csak beszélni a katolikus autonómiáról. Ez utóbbi pedig csakis az egyházi birtokok szekularizációjával együtt képzelhető el.[87] Természetesen ezúttal is számos ellenvélemény, néhol személyeskedő támadás érte, mindenesetre elmondható, hogy a szekularizációval kapcsolatos véleményével automatikusan szemben találta magát az úgynevezett „keresztény koncentráció" erőivel.[88]

81 Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember." Bp., 1994. 158–159.
82 [Baltazár Dezső]: A Prohászka püspök szekularizációja. I–III. In: *Lelkészegyesület*, 1916/19–21. 305–306., 325., 341–342.
83 [Baltazár Dezső]: A birtokpolitika. I–II. In: *Lelkészegyesület*, 1916/26–27. 433–434., 449–450.
84 Az új birtokpolitika. VII. In: *Pesti Napló*, 1917. márc. 18. 5.
85 Y–A–: Balthazár Dezső dr. birtokpolitikája. In: *A Cél*, 1917/4. 219-224.
86 Anka László: Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/3. 21–33.
87 Baltazár Dezső: Az új egyházpolitikai esemény. In: *Budapesti Hírlap*, 1917. dec. 30. 1–2.
88 Rátvay Géza: A katholikus autonómia. Válasz dr. Balthazár Dezső cikkére. In: *Magyar Kultúra*, 1918/3. 97–102.

A „keresztény koncentráció” programját 1917 tavaszán Károlyi József gróf hirdette meg az országgyűlési beszédében. A keresztény felekezetek szövetkezésének gondolata nem volt új keletű, de a világháború második felében elmérgesedő társadalmi konfliktusok, a középosztály egyre mélyülő krízise, az erősödő szociális feszültségek, és főképpen az egyre vehemensebben feszegetett zsidókérdés fényében új megközelítésben vetődött fel.[89] A szövetkezés éle természetesen a keresztényellenes erők, a nemzetközi szocializmus, illetve a zsidóság ellen irányult. Protestáns oldalról többen örömmel fogadták a katolikus részről érkező felhívást, így Baltazár régi ellenfelei közül is számosan találták meg ebben a gondolatban a háború végének vezéreszméjét.[90] A politikai katolicizmus térnyerésével szemben Baltazár elsőként a katolikus autonómiával szembeni akció szervezésével válaszolt. Az 1914 tavaszán nagy nehezen életre hívott Országos Protestáns Szövetséget, melynek vezetését Kapi Béla és Bethlen István vállalta el, 1917 őszére sikerült végre megszervezni. Károlyi Mihály már a megalakulásakor Tisza és Baltazár közös gyermekének tartotta a szervezetet, mely a felekezeti béke megbontásával a Munkapárt érdekeit képviseli.[91] Az 1917-re ellenzékbe szorult Tisza alkalmas eszközt látott mindebben a protestáns szemeknek túlzottan klerikális kormánnyal szemben.[92] A 400 éves reformációi jubileumra újból napirendre került protestáns unióval kapcsolatos fellángolást pedig Baltazár kanalizálta mesterien az egyházak egyesülése helyett a társadalmi/politikai szövetkezés útjára.[93] A konkrét apropót pedig a katolikus autonómia kérdése adta, amire a Protestáns Szövetség a református és az evangélikus lelkészegyesületekkel karöltve fogalmazta meg a Baltazár által inspirált állásfoglalását.[94] A Szövetség elnökévé az egyre tekintélyesebb Bethlen István grófot, illetve Kapi Béla evangélikus püspököt kérte fel Baltazár. Ezúttal azonban rosszul taktikázott, hiszen Bethlennel, aki a jól hangzó címnek bizonyára örült, azonban nem kívánt a felekezeti csatározások előterébe kerülni, alaposan mellényúlt. Hiába kívánt Baltazár a kormánnyal szemben „kemény, kíméletlen harcra” kelni,[95] Bethlen az alakuló közgyűlést követően egészen egyszerűen teljes passzivitásba vonult, mindezzel pedig a Szövetség életét kárhoztatta tétlenségre.[96] Baltazár mindenesetre 1918 folyamán is a katolikus lapok célkeresztjében maradt, nem csupán a katolikus autonómia elleni fellépése, hanem a világháború alatt kibontakozó filoszemitizmusa miatt is.

89 Szász Lajos: Rückbesinnung i. m. 198–200.

90 Támogatóan nyilatkozott a Sárospataki Református Lapok: Keresztyén koncentráció. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1918/36–37. 181–182. Fenntartásokkal ugyan, de támogatta Sebestyén Jenő és a kibontakozó történelmi kálvinista irányzat: Sebestyén Jenő: Keresztyén konczentrázió. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1917/14. 154.

91 Károlyi Mihály Darányi Ignáchoz. 1914. máj. 8. In: Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerk. Litván György, Bp., 1978. 84–86.

92 Bihari Péter: Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán. Bp., 2008. 232–240.

93 Szász Lajos: Rückbesinnung i. m. 191–197.

94 Országos Evangéliumi Protestáns Szövetség. In: *Magyarország*, 1917. nov. 2. 6.

95 EOL Zsilinszky Mihály iratai. Baltazár Dezső levele Zsilinszky Mihályhoz, 1917. nov. 4.

96 EOL Zsilinszky Mihály iratai. Baltazár Dezső levelei Zsilinszky Mihályhoz, 1917. dec. 28., 1918. márc. 7., márc. 23.

Zsidókérdés az első világháborúban – Baltazár Dezső filoszemitizmusa

Baltazár és a zsidóság kapcsolatát részben már érintettük, hiszen 1907-ben az egyházpolitikai küzdelemben az ORLE szövetségeseként számított a liberális zsidóságra.[97] Az első világháború idejére azonban a magyar közéletet erőteljesen megosztotta az erőre kapó antiszemitizmus. Fontos tehát kissé részletesebben is foglalkozni a magyar reformátusság és a zsidóság kapcsolatával, illetve Baltazár filoszemitizmusának forrásvidékével. Baltazár esetében a szakirodalom szórványosan használja a filoszemitizmus kifejezést, fontosnak tartjuk ezért a fogalom tartalmának részletesebb vizsgálatát. H. J. Schoeps öt típusát különböztette meg a filoszemitizmusnak: 1. a keresztyén missziós szempontú; 2. a khiliasztikus; 3. az utilitarisztikus; 4. a humanista-liberális; és 5. a vallásos típust, mely utóbbi személyes vallásos élményből táplálkozik.[98] Wolfram Kinzig és mások szerint a filoszemita az, aki a zsidóság számára jót akar. Ezen általános meghatározáson túl azonban számos kérdést vet fel a fogalom használata, mivel szinte csak búvópatakként volt jelen a múltban, illetve szinte senki sem használta önmagára nézve a történelem során.[99] Leíró jellegű fogalomként mégis hasznosnak látjuk Baltazár zsidósághoz való viszonyának jellemzésére. Baltazár zsidósággal kapcsolatos attitűdjét nagyban befolyásolta az a liberális felfogás, amellyel nem csupán a szülői házban, de a debreceni alma materben is találkozott. Nem véletlen, hogy a zsidóságot érintő konkrét tetteit gyakran indokolta liberalizmusával, illetve tiszántúli református gyökereivel. Emellett esetében személyes indítékok is komoly szerepet játszottak. Számára a személyes, bizalmas kapcsolat több prominens zsidó közszereplővel később is magától értetődő volt. Kiváló kapcsolatot tartott fenn többek között Stern Samuval,[100] de egyszerre tudott Pathai Józseffel és Szabolcsi Miksával, majd pedig Szabolcsi Lajossal is barátságos viszonyt ápolni.[101] Baltazár számára a zsidók jogainak védelme, illetve az antiszemitizmussal szembeni küzdelem azonban nem csupán politikai, vagy éppen személyes jellegű harc volt, hanem nagyban meghatározta a teológiai látását is. Talán az sem mellékes, hogy még egy reformátushoz képest is szokatlanul gyakran citált ószövetségi paszszusokat. Élete végén pedig több, főként szentírási kontextusban megfogalmazott írásban lépett fel az antiszemitizmus ellen. Számára a zsidókérdés, a fajgyűlölet és az antiszemitizmus inkább volt teológiai, mintsem például gazdasági kérdés. Ez utóbbi feltételezést kifejezetten cáfolni próbálta, mint azt látni fogjuk a későbbiekben.

97 Összefoglalóan foglalkozott a kérdéssel: Síró Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. In: *Debreceni Szemle*, 1993/2. 228–237., Matkó László: Él móré rahanaim… Baltazár Dezső református püspök. In: *Múlt és Jövő*, 1997/1. 59–62.

98 H. J. Schoeps: Philosemitismus. In: RGG^3 5. k. 348–349.; Ld. még Schoeps felosztásának továbbgondolását: Michael Brenner: Philosemitismus. In: RGG^4 6. k. 1289–1290.

99 Wolfram Kinzig: Philosemitismus. I–II. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1994/2–3. 202–228., 261–383.

100 Stern Samu: Emlékirataim – Versenyfutás az idővel! A zsidótanács működése a német megszállás és a nyilas uralom idején. Bp., 2004. 138–140.

101 Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok. Bp., 1993. 198–199., 215.; Raphael Patai: Apprentince in Budapest. Memories of a World That is No More. Salt Lake City, 1988. 398–403.

Személyes vonzalma a zsidó kultúra és vallás iránt az 1930-as években az áhított jeruzsálemi utazása körül csúcsosodott ki. Végezetül elengedhetetlen megemlíteni az utilitarisztikus érdeket is Baltazár filoszemitizmusa mögött. Több esetben ugyanis a zsidóság érdekében tett lépéseit követően szolgálataiért cserébe a zsidóság elsősorban anyagi jellegű támogatását kérte.[102] Nehéz megállapítani, hogy melyik szempont volt a legerősebb a számára, ám kétségtelenül alkalmazhatónak tűnik az ő esetére a filoszemitizmus fogalma.

Ha a magyar reformátusságot vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy az elsősorban liberális hagyományaihoz híven a századfordulóig támogatóan lépett fel a zsidóság emancipációját illetően,[103] és értetlenül utasította vissza az 1870-es évektől a német protestantizmus köreiben megjelenő antiszemitizmust.[104] A kálvini reformáció, és a reformátusok lutheránusoknál erősebb, sajátos vonzódását a zsidó kultúrához, az Ószövetséghez, illetve nyitottságát a zsidóság irányába a kultúrtörténet már felismerte.[105] A magyar protestáns közvélemény ezen liberális felfogása egészen a világháború közepéig tartotta magát. Nem csupán Baltazár hangoztatta az 1910-es évek elején több esetben is a zsidóság kulturális értékeit, illetve ítélte el a zsidóságot ért atrocitásokat.[106] Ő maga személyesen több alkalommal is írt 1907-től kezdődően a fontosabb zsidó lapokba,[107] 1912-ben pedig nagy visszhangot kiváltva lépett be a Jewish Territorial Organizationbe (ITO).[108]

Mindez azonban a világháború viharai közepette megváltozott. A protestáns közvéleményen belül az egész magyar társadalmat átjáró változások képeződtek le. Mint láttuk, Ravasz László a *Protestáns Szemle* élén már 1915–1916-ban antiszemita hírében állt. A protestáns körökben is népszerűvé váló keresztény koncentráció célkitűzései között pedig éppenséggel a zsidóság térnyerésének megállítása szerepelt. A világháború csakúgy, ahogy a protestánsokat a katolikusokkal szembeni versengésre késztette, a zsidóság szempontjából is a hazafiság felmutatásának nagy lehetőségét és kényszerét hordozta. A hátország nélkülözése nyomán felgyülemlett feszültség azonban gyakran éppen a zsidóság ellen irányult. A hadimilliomosok gyűlölt képe a köztudatban – és az ezt megjelenítő és befolyásoló élclapokban – nem kevés hasonlóságot mutatott a galíciai menekült zsidókkal. Eközben a világháború alatt a protestantizmus egy része a katolicizmussal szemben enyhíteni kívánta az

102 Barcza Gedeon interjúja. In: Tóth Pál Péter: Messiások. Bp., 1982. 101.

103 Sz[őts] F[arkas]: A zsidó vallás recepciója. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1893/4. 49–50.

104 Hetesy Victor: Az új keresztyén-szocialista-párt Németországban. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1878/10. 315–317.; Ballagi Géza: A zsidókérdés és a prot. egyház. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1881/5. 129–135.; Joó István: Liberalismus és antisemitismus. In: *Debredeni Protestáns Lap*, 1896/1. 2–4.; Uő: Antisemismus a budapesti egyetemi körben. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1895/47. 577–579.

105 Wolfgang E. Heinrichs: Das Judenbild des Protestantismus des Deutschen Kaiserreichs. Giessen–Basel, 1996. 139–155.

106 Az Egyenlőség 25 éves jubileumára 1911-ben Baltazár Dezső mellett még felvonult az egész liberális magyar elit, Herczeg Ferenccel, Eötvös Károllyal az élen. 1915 őszén, a 30 éves jubileumon már jóval kurtább volt a gratuláló levelet írók listája. Ld. Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. i. m. 135.

107 1913-ban például az ún. Beilis-perrel, egy oroszországi vérvád-üggyel kapcsolatosan nyilatkozott meg, elítélve a vérvádakat általában is. Ld. *Egyenlőség*, 1913/39–40. 1–4.

108 Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. i. m. 95.

évszázados feszültséget, azért hogy a liberális alapokról lelépve a zsidóság ellen forduljon. A másik oldal Baltazár Dezsővel az élen éppen fordítva kívánt eljárni: míg a klerikális reakcióval szembeni küzdelmet fokozták, a megtámadott zsidósággal összefogva a gyengülő magyar liberalizmus utóvédharcait vívták meg.

A zsidókérdés körüli véleménykülönbség a legélesebben az Ágoston Péter által 1917 tavaszán megjelentetett *A zsidók útja* c. kötet kapcsán bontakozott ki. A zsidóság által támadásként megélt könyvvel szemben nem csupán egy cáfolatot adtak ki, hanem ez inspirálta Jászi Oszkárt és a *Huszadik Század* körét arra, hogy a híres körkérdésüket a zsidókérdéssel kapcsolatosan összeállítsák.[109] Baltazár nagyon korán értesült a kötetről, és Szabolcsi Lajos felkérésére rövid idő alatt összeállított egy írást a kötet állításait cáfolandó.[110] Írásában tömören láthatjuk a korábban képviselt, és a későbbiekben megfogalmazott gondolatait is, amelyekhez egyébként élete végéig hűséges maradt, majd látni fogjuk, hogy csupán az 1930-as években fogja elfogadni a zsidókérdés létezését. A püspök a zsidókérdés felvetését határozottan károsnak tartotta. Ágoston könyvét felszínesnek, tudománytalannak bélyegezte. Meglátása szerint az antiszemitizmus merő irigység, mely felrója a zsidóságnak, hogy sikeres a kereskedelmi és szellemi pályákon, holott éppen a keresztyén társadalmak szorították őket oda. Ezek a hivatások azonban mindenki előtt nyitva állnak, a szabad verseny biztosítja a tehetség és szorgalom előmenetelét. Ez utóbbiak miatt azonban nem lehet felelősségre vonni senkit sem. Végezetül pedig Baltazár leszögezte: „A zsidóság vallás; a zsidóság vallásfelekezet. Nem kell közöttük az összetartásnak más magyarázatát a valláson kívül keresni."[111] Baltazár írása nem csupán a gyűjteményes kötetben, hanem az *Egyenlőség* hasábjain, illetve a *Lelkészegyesület*ben is megjelent, így a református közvélemény előtt is ismertté vált.[112] Az Ágoston Péter által megtámadott zsidóság rendkívül hálásnak bizonyult Baltazár alig tízoldalas tanulmányáért. Nem csupán hálás zsidók leveleinek tucatjai érkeztek a püspöki hivatalba, de a zsidó sajtó is elárasztotta Baltazárt a nagyrabecsülésével.[113] Nem sokkal később ráadásul egy rövid nyilatkozatot is kiadott a zsidóság világháborús áldozatkészségét méltatva, egyúttal pedig elítélve Magyarország „középkorias" szellemét, a zsidókkal szemben megnyilvánuló gyűlöletet és irigységet.[114] Emellett ugyancsak az *Egyenlőség* hasábjain hangoztatta az év végén az izraelita felekezet jogosultságát az 1848. évi XX. tc. alapján az állami támogatásra.[115] Az *Egyenlőség* hálás olvasótábora mindezt mérlegelve úgy döntött, hogy gyűjtést indít Baltazár és az általa fenntartott egyházi intézmények javára.

109 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Bp., 2001. 478–482.

110 Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. i. m. 194–197.; Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. 2. k. 1849-től a jelenkorig. Pozsony, 2012. 342.

111 Baltazár Dezső: „A zsidók útja." In: Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter A zsidók útja című munkájára. Bp., 1917. 9.

112 Balthazár Dezső: „A zsidók útja." In: *Egyenlőség*, 1917/13–14. 1–4.; Baltazár Dezső: A zsidók útja. In: *Lelkészegyesület*, 1917/26–27. 306–309., 318–321.

113 Berényi Sándor: Balthazár püspök cikke. In: *Egyenlőség*, 1917/15. 8–9., Balthazár püspök cikke. In: *Egyenlőség*, 1917/15. 12–13.

114 A zsidóság kötelességteljesítése a háborúban. In: *Az Újság*, 1917. ápr. 8. 12.

115 Balthazár Dezső: Az 1848: XX. t.-c. és a zsidóság. In: *Egyenlőség*, 1917/45. 1-3.

A neológ lap innentől kezdve 1918 nyaráig hétről hétre közölte név szerint a „Baltazár-alapítványra" küldött adományokat. Az adományozók között ismert gyárosok, rabbik nevei is feltűnnek, de sok a lelki támaszért hálás ismeretlen kispolgár vagy éppen vidéki hitközség is. Végül 1918 nyarán adták át Baltazárnak az összegyűjtött 25.000 koronás összeget a református lelkészek nevelésére Debrecenben, egy nagyobb ünnepség keretében. Az ünnepség, melyet az ellenoldal egyfajta zsidó–protestáns szövetség kikiáltásának vélt, komoly visszhangot keltett.[116] A Baltazár körüli felhajtás, a hálálkodás számos formája bizonyára jólesett a püspöknek, mindemellett azzal, hogy a neve hétről hétre úgy szerepelt az egyik legfontosabb zsidó lapban, mint akinek éppen a zsidóság gyűjti a pénzt, azt érték el csupán, hogy a debreceni püspök sokak szemében innentől kezdve élete végéig a zsidók által megfizetett emberré vált.[117]

Mindazzal, amit Baltazár 1917-ben is hangoztatott, húsz évvel korábban még a református közvélemény többsége egyetértett volna. A *Huszadik Század* körkérdése, és a sajtóban olvasható megnyilvánulások alapján azonban úgy tűnik, hogy Baltazár ekkoriban már a kisebbséget képviselte saját egyházán belül is. Természetesen a *Lelkészegyesület* és a *Debreceni Protestáns Lap* kiálltak liberális elvei mellett.[118] Azonban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* már a legliberálisabb nézetek túllicitálásáról beszélt,[119] Bernát István pedig *A Cél* hasábjain próbálta meg ízekre szedni Baltazár érveit.[120] A *Huszadik Század* ankétján még a szerkesztőknek is feltűnt, hogy a magyar kálvinisták egy része találkozik a zsidósággal a liberalizmus és antiklerikalizmus terén.[121] A liberális hagyomány képviselői, a Debrecenhez és Baltazárhoz is köthető Haypál Benő és Lencz Géza hangoztatták, hogy csupán a klerikalizmus elfogultsága nyomán van egyáltalán zsidókérdés, míg Zoványi Jenő számára nem is létezett zsidókérdés, mert a zsidóság csupán felekezet. Az antiszemitizmust pedig egyként elítélték.[122] A másik oldalon ekkor már egyértelműen Ravasz László hangja volt a legerősebb, aki hosszabb válaszában azzal indított, hogy a zsidóság nem felekezet, de nem is nemzetiség, hanem „faj, illetve fajta", amely szétszóródott a világon. Felveszi a befogadó állam jellegét, de megtartja faji sajátosságait. Mindig hajlott szerinte a zsidóság a kereskedelemre, ami kifejezetten előnytelen jellembeli

116 A debreceni ünnep. In: *Egyenlőség*, 1918/24. 1–7.; Az ünnepről megemlékezett több politikai lap is: *Jüdische Korrespondenz*, 1918/20. 6., *Reichspost*, 1918. jún. 13. 2–3.

117 B. K.: Balthazár Dezső contra Ágoston Péter. In: *Magyar Kultúra*, 1917/8. 378–379.; A „Zsidó Szemle" a Baltazár-ünneplés ellen. In: *Magyar Kultúra*, 1918/13–14. 70–71.; Jakabffy Elemér: Nemzetiségpolitikai írások. Vál. és bev. Balázs Sándor, Bukarest, 1993. 167.

118 L[encz] G[éza]: A zsidókról. In: *Lelkészegyesület*, 1917/26. 305–306.

119 p.: A zsidókérdés Magyarországon. In: *Protestáns Eegyházi és Iskolai Lap*, 1917/34. 381–382.

120 [Bernát]t [István]n: Balthazár Dezső és az antiszemitizmus. In: *A Cél*, 1917/5. 279–288. Bernát főképp azzal vádolja Baltazárt, hogy még a saját református hitfeleinél is jobban szereti a zsidókat, az ellene támadókra pedig liberális létére cenzúrát akar hívni.

121 A körkérdés főbb eredményei. In: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Bp., 1917. 158.

122 Uo. Lencz Géza válasza: 12–18., Haypál Benő válasza: 11–12., Zoványi Jenő válasza: 34–35.

tulajdonságokat eredményezett. A zsidókérdés megoldását a „teljes faji beolvadásban" vélte megtalálni.[123]

Az ORLE békekezdeményezése és szociális programja

Baltazár és legközvetlenebb debreceni munkatársai a világháború idején teljes mértékben támogatták Tisza István politikai irányvonalát. Mint láttuk, mindez nem csupán a legfontosabb belpolitikai kérdésekre volt igaz, hanem a háborús célok megfogalmazása terén is. Baltazár lelkesedése a háború iránt ugyan lanyhult idővel, de a háborús gépezet működtetése iránti elköteleződése egyáltalán nem gyengült az évek során.[124] A püspök Tisza nézeteihez híven a háború utolsó csepp vérig tartó végigküzdését támogatta még 1918-ban is. Amikor már sokfelől érezhető volt a béke iránti vágy, könyvet adott ki a háború keresztyén szempontú védelmével kapcsolatosan. A kis füzet érvei három-négy évvel röpítették vissza az olvasót, amikor még teljesen adekvát volt azzal érvelni, hogy a háború nem lehet abszolút rossz, mivel Isten képes mindenből, így a háborúból is jót kihozni.[125] Egyik legtöbb energiát lefoglaló munkaterülete még az utolsó hetekben is a tábori lelkészi szolgálat szervezése volt. Érezhető volt elköteleződése is a munkapárt irányában. A háború idejére eső időközi választáson próbálta a választókerület lelkészeit a munkapárti jelölt mögé felsorakoztatni,[126] de ha arról volt szó, akkor a párt szócsövének számító *Budapesti Hírlap* megmentésére is komolyabb összegeket mozgatott meg.[127]

Tisza leváltását követően azonban Baltazár is politikai ellenszélben találta magát. Egyre-másra jelentek meg a függetlenségi párti lapokban a református egyház munkapárti lojalitását bíráló cikkek,[128] ráadásul Jánosi Zoltán immár személyesen Baltazárt vette célba a Károlyi-párt lapjában. Az ügy előzményeihez hozzátartozik, hogy Baltazár korábbi elvbarátját a háború első felében mind Tisza Istvánnál, mind pedig Balogh Jenőnél megpróbálta háborúellenes magatartás miatt bevádolni.[129] Vá-

123 Ravasz László válasza. In: Uo. 126–129.

124 Volt olyan lelkész, aki ugyan bizalmas körben, de már 1915-ben is a tiszántúliak háborús lelkesedésének pusztító hatásairól írt: „Valami vészes, és kárhozatos az amit e debreczeni jó urak Balthazárral élükön a Kálvinismus(!) és a magyarság irtása körül a maguk esztelen szóvirágaikkal művelnek. Szép dolog a hazáért mindenünket áldozatul adni, de épp a háború mutatta meg, hogy a hősködés manapság nem ér semmit. A debreczeni ezred már csupa 18 éveseket küldött a legutóbbi marschkompániában, ami azt mutatja, hogy ezen ezrednek vannak legnagyobb veszteségei." RL C/68. 4. d. Balogh Ferenc levele Sebestyén Jenőhöz, 1915. dec. 9.

125 Baltazár Dezső: A háború az evangélium világításában. Debrecen, 1918.

126 TtREL I. 1. e. 20. d. 2/1918. Baltazár Dezső levele több lelkészhez. 1918. jan. 1.

127 Mi történt a „Budapesti Hírlap"-nál? In: *Népszava*, 1918. jan. 16. 6.

128 *Magyarország*, 1917. máj. 26. 7.

129 „Egyúttal tájékoztatásúl, bizalmasan közlöm, hogy Balthazár D. úr, az önök előtt is annyira ismeretes szent kalandor, már a denunciálás hímes mezejére is tett kirándulást. Mert engemet háborúellenes nyilatkozataimért és írásaimért Balogh J. igazságügy-miniszter figyelmében ajánlott ügyészi és bírói üldöztetés czéljából. Szégyenletes visszautasításban részesült ugyan, de a denunciálás aljas tényét ez meg nem történtté nem teszi. Mert már elmélkedhetünk azon, h. egy hitvány denunciáns lehet-é püspök és Orle-elnök." RL C/141. Ravasz László levelezése 13. d. Jánosi Zoltán levele Ravasz Lászlóhoz, 1917. jan. 26.

laszképpen Jánosi a debreceni püspököt 1917 nyarán egy immár erősen békepárti politikai légkörben támadta meg azzal, hogy „hadiszavaló", aki a háborús konjunktúrát meglovagolva, a harctéri útjait is önmaga dicsőítésére használja fel, ráadásul közel sem viselkedett olyan bátran, mint azt a hátországban róla híresztelték.[130] Habár Baltazár neve nem szerepel a cikkben, mégis egyértelmű, hogy kire gondolt a szerző. Mindezt megerősíti, hogy az erőtlen cáfolat nem is késett sokat Lencz Géza tollából.[131] A „hadiszavaló" jól eltalált, vitriolos jelzője azonban szinte ráégett Baltazárra. Személyesen olyannyira bánthatta ez a megfogalmazás, hogy az 1920-ban megjelent visszaemlékezésében is panaszkodott – a cikk és szerzője konkrét említése nélkül – erre a kifejezésre.[132] Baltazár tehát 1917 közepén kezdett rádöbbenni arra, hogy a korábbi egyértelműen háborúpárti hozzáállása nem biztos, hogy kifizetődő lesz a megváltozott közhangulatban. Egyik bizalmasa, az éppen tábori lelkészként szolgáló Csikesz Sándor hívta fel a figyelmét arra, hogy a békemozgalom terén a magyar protestánsok le fognak maradni, ha valamit nem tesznek sürgősen: „Október végén összeül a zsinat. Nem habozom kimondani, hogy a béke kérdésében is sokat várunk a zsinattól. Megmozdult a sajtó, a szociálizmus, a római katholikus egyház. Elszámlálhatatlanul sokszor hangzott felém is már a kérdés: hát a protestantizmus? Hiszen nekünk volna legelső sorban kötelességünk, mert a hadviselő államok vezető része jórészt protestáns. Anglia, Németország, Amerika, sőt Magyarország is. Az egész világ szimpátiáját megnyerné az a kálvinista magyar zsinat, mely az ünnepi üléséből mondjuk Hollandiába vagy Svájcba világkonferenciára hívná az összes kálvinistákat, s felhívásában a béke feltételeit legalább is annyira részletezné, mint a pápa jegyzéke."[133] Mint korábban sokszor, Baltazár ezúttal is fogékony volt a hasznos tanácsra. Az ORLE 1917. november 2-án tartott közgyűlésén hirdette ki, hogy a szervezet levélben fog a genfi protestáns lelkészek egyesületéhez fordulni, hogy azok hívjanak össze egy protestáns lelkészekből álló békekonferenciát.[134] A kezdeményezés országos visszhangot váltott ki, a levélre azonban hónapokig nem érkezett válasz Genfből. Majd mikor megérkezett, egyszerre a meglepődés és a csalódás hangjai szólaltak meg. Úgy tűnik, hogy Baltazárékban ekkor, 1918 tavaszán tudatosodott, hogy egy komolyabb külpolitikai darázsfészekbe nyúltak bele.[135] A *Lelkészegyesület* hasábjain szinte bocsánatkérően kommentálták az ötletgazdák, hogy esetleg mégis lesz

130 Jánosy Zoltán: Hadiszavalók és békeszavalók. In: *Magyarország*, 1917. júl. 19. 2.

131 Lencz Géza: Hadiszavalók és békeszavalók. In: *Magyarország*, 1917. aug. 1. 10.

132 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 78.

133 TtREL I. 1. e. 20. d. 2086/1917. Csikesz Sándor levele Baltazár Dezsőhöz, 1917. szept. 1. (kiemelés az eredetiben).

134 Baltazár püspök szózata. In: *Budapesti Hírlap*, 1917. nov. 3. 4–5., Protestánsok a békéért. In: *Pesti Hírlap*, 1917. nov. 3. 6.

135 Úgy látszik, hogy a békekezdeményezés legalábbis előkészítetlen volt, és ha eleve nem is számoltak a kudarccal, a hozzáállás legalábbis naiv volt. Baltazár a felkérés postázása előtt ugyanis már leszögezte Kováts J. Istvánnak: nem akarnak „diplomáciásdit" játszani. Később pedig ezt írta: „Szerintem a mi béke akciónkra absolute nincs a harctér semmiféle helyzete sem befolyással. Mi mindentől eltekintve: a szeretet alapján szólottunk s ezt az alapot se Foch, se Hindenburg nem tudják megerőtleníteni, mert az a halálnál is erősebb." RL C/197 Kováts J. István iratai. 8. d. Baltazár Dezső levele Kováts J. Istvánnak, 1918. márc. 2.

a békekísérletből valami. A genfi lelkészek ugyanis feltételeket kötöttek ki, de nem utasították el eleve a felkérést. A feltételek azonban, melyek elsősorban a háborús felelősség elismerését érintették, lehetőséget adtak a magyar félnek felháborodottan elutasítani az „entente-ízű kioktatást".[136] Ugyan a békekezdeményezés gyakorlatilag eredménytelen maradt, mind a kortársak, mind pedig az utókor szemében jelentős érvként szolgált Baltazár békevágya mellett. A református egyház első világháborús történetének azon ritka epizódjai közé tartozik, melyeket a szakirodalom részletesen feldolgozott, kifejezetten pozitívan értékelve a szereplők tevékenységét.[137] Csohány maga is elismeri, hogy 1918 februárjában a genfiek válaszát látva visszakozott Baltazár, feltételezése szerint magasabb politikai körök jelezték a diplomáciai akció miatti rossz érzésüket.[138] Felvetődik ugyanakkor a kései olvasóban a kérdés, hogy miért is lepődtek meg a genfiek első körben viszonylag nyitott válaszán? Hiszen nem ez lett volna a kezdeményezés célja? A tapogatózás valós céljával kapcsolatos gyanakvást azonban már a címzett kiválasztása is felébresztheti. Miért pont a francia nyelvű és kultúrájú Genfet választották ki? Ugyan Kálvin városa fontos szimbolikus tere a nemzetközi kálvinizmusnak, de közismert Svájc első világháborús megosztottsága, mely éppen a német és francia nyelvhatár mentén húzódott meg, megosztva az Alpok népét az antant és a központi hatalmak között. Feltételezésünk szerint Baltazárék nagyon is jól tudták, hogy a levelük Genfben sokkal rosszabb fogadtatásra számíthat, mint mondjuk Zürichben.[139] Véleményünk szerint a békekezdeményezés egy jól felépített imázsépítő akció volt, amelynek egyetlen célja a magyar közvélemény előtt felmutatni a protestánsok erős békevágyát. Tudatos döntés volt a feltehetően elutasító választ küldő genfiek kiválasztása, hogy ezzel is erősítsék a magyar reformátusok pozitív és az antant negatív megítélését.

1918 ősze más szempontból is fontos volt Baltazár és az ORLE számára. Ugyancsak Csikesz Sándor javasolta, hogy az egyesület, mint az egyik legfontosabb református véleményformáló, készüljön fel a világháború utáni időszakra egy részletes egyházi és társadalmi programmal.[140] Csikesz felvetése Baltazárnál értő fülekre talált,

136 Református lelkészek és a béke. In: *Budapesti Hírlap*, 1918. aug. 24. 4–5.; A debreceni református püspök, a genfi protestáns lelkészek és a béke. In: *Az Est*, 1918. aug. 30. 6.

137 Csohány János: Magyar református békekezdeményezés 1917-ben. In: uő: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. III. k. Debrecen, 2006. 147–156.; Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 2014. 145–147.

138 Csohány János: Magyar református békekezdeményezés. i. m. 150.

139 Nem véletlen, hogy amikor Baltazár 1917 nyarán csupán egy svájci ismeretterjesztő propagandautat és ehhez kapcsolódó kiadványok elkészítését tervezi, akkor németül tudó embert keres, a célterület pedig Svájc német anyanyelvű protestáns része volt. TtREL I. 1. e. 20. d. 1894/1917. Baltazár Dezső levele Erdős Józsefhez, 1917. júl. 3.

140 „A másik probléma a kálvinista-egyház sociál-politikája. A városokban kivették Bokányiék kezünkből a vezetést. De a falvak és a vidéki civis-városok még a miénk!! Az O. R. L. E. volna hivatott a kálvinista sociális programm kidolgozására. Itt a tizenkettedik óra. A mi híveink 90%-a falusi. Ha most elmulasztjuk velünk és általunk szervezni őket, nem vetek bele egy évet – egyházunkkal ellenséges elemek szervezni fogják nélkülünk és ellenünk!!!!

Tizenkettedik óra! Amit elmulasztottunk, még talán – de igazán megfeszített, önzetlen, odaadó munkával pótolhatjuk!! Minden nap, minden hét kár, és koczkázatosabbá teszi a vállalkozást. Evangéliumi socialis programm kell a faluk és tanyák szervezésére. Programm, melyben nagyszabású agrár-reform,

így 1918 folyamán egy valóban szinte egyedülállóan széles körű egyeztetés indult meg a református egyházat vezető lelkészek és világi szakértők bevonásával. A több tucat résztvevő, aki között a különböző teológiai és világnézeti iskolák képviselőit egyaránt megtaláljuk, 1918 nyarára tudott megegyezni a program pontjaiban, melyet 1918 őszén terveztek kinyomtatni és széles körben terjeszteni. Sajnos a több szempontból is bátor, a problémákat értő módon megközelítő, érzékeny program még nyomdában lévő példányai megsemmisültek, a szélesebb közönség csak 1925-ben ismerhette meg az akkor már részben aktualitásukat vesztett gondolatokat.[141]

Az összeomlás

Baltazár Dezső igazán az első világháborúban vált a református egyház vitathatatlan vezetőjévé. Nem csupán formálisan, hiszen 1918-ban végre ő lett a konvent és a zsinat lelkészi elnöke is, hanem szellemi értelemben is. A világháború első felében úgy tűnt, hogy Baltazár az, aki a legjobban megérezte a korszellem kívánalmait, és a háborús lelkesedés támogatásával komoly presztízsre tett szert. A háború végére azonban szinte minden politikai oldal számára vörös posztóvá vált.

Exponált filoszemita álláspontjával, megnyilatkozásaival kihívta maga ellen a protestáns egyházakon belül is megerősödő antiszemita csoportok ellenszenvét. A politikai katolicizmus újkonzervatív szárnya – Bangha Bélával és Prohászka Ottokárral az élen – a zsidóság pártolásáért és az antiklerikális front kiépítésének kísérletéért nézett rá ferde szemmel. Az elvi alapon képviselt szabad versenyen alapuló liberális gondolatai idejétmúltnak tűntek az etatista megoldások világháborús konjunktúrájában. Sokak számára jelentette a keresztény koncentráció eszméjének megtorpedózása a hazaárulás megfelelőjét. Baltazárral szemben még a református egyházon belül is formálódóban volt egy markáns egységfront, mely nem csupán a budapesti, kolozsvári és sárospataki vezető teológusokból és lelkészekből állt, hanem még Debrecenben is számos híve akadt. Mindeközben pedig az egyre radikálisabb irányba forduló hazai progresszió, de még a Károlyi-párt számára túlságosan is konzervatív volt mind a választójog, mind pedig a földkérdés tekintetében, a nemzetközi szocialista és kommunista eszméknek pedig sosem volt barátja. A háború végén a szenvedések felelőseit kereső közvélemény szemében Baltazár, mint Tisza szövetségese,

gyökeres birtokpolitika, progresszív adózás, hatalmas telepítési-terv, földmunkás védelme, betegsegélyezése, munkaalkalma, munkabére, népegészségügy, ingyen orvos és gyógyszer, ingyen jogvédelem, óvoda és népoktatás, az agrár termények ipari feldolgozásának szabályozása, a közvetítés kizárása Hitelszövetkezetek és Fogyasztási szövetkezetek útján, a többtermelés emelése, az élet-standard könnyítése a munkátalanok és zselléreknek, tüdővész, alkohol, nemi baj, vasárnap kérdése, egészséges nemzetiségi politika mezőgazdasági gyárak és üzemek decentralizálása, parcellázás, ált. biztosítás, létminimum stb. stb. mind szerves, rendszeres helyet talál, s amelyet agitatív erővel népünk közt általánossá tennénk!" TtREL I. 1. e. 20. d. 2086/1917. Csikesz Sándor levele Baltazár Dezsőhöz, 1917. szept. 1.; Csohány János: Reformátusok reformprogramja, 1918–1925. In: uő: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen, 2004. 48–52.

141 Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére. (Forrásközlés) In: Csohány János: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. i. m. 53–79.

háborúpártinak számított akkor, amikor már majd mindenki békepárti szeretett volna lenni. Mindehhez számos személyes ellentét járult, amelyeknek köszönhetően elveszítette a világháború évei alatt Zoványi Jenő és Jánosi Zoltán támogatását, akikre pedig az őszirózsás forradalom idején nagy szüksége lett volna.

Baltazár Dezső számára a világháború befejeződését követő évek vesszőfutása tehát már a háború második felében előre látható volt. Az utókor által nehezen tűnik értelmezhetőnek, hogy mind az őszirózsás forradalom idején, mind pedig a proletárdiktatúra hónapjaiban, majd pedig az ellenforradalmi Horthy-rendszer berendezkedésének első szakaszában is erősen támadták. Mindez azzal magyarázható, hogy a püspök a világháború polarizálódó magyar politikai színterén 1918 őszére jóformán egyedül maradt. Politikai elmagányosodásának, a szélsőségek közötti meg nem értett pozíciójának szimbolikus kicsúcsosodása, egyúttal pedig a világháború befejeződése Baltazár számára a patrónus, mentor és megkérdőjelezhetetlen tekintélyű politikai vezető, Tisza István gróf 1918. október 31-i halálához köthető.

„A próbáltatások idejében” (1918–1920)

Az őszirózsás forradalom idején

A királyi pár fogadása Debrecenben

A református egyház vezetése és Baltazár számára a háború vége, egyúttal a katonai vereség 1918. október 3-án lett egyértelmű. Ezen a napon ülésezett a református zsinat Budapesten, és miután hosszú évek vitáit követően végre befejezte az új énekeskönyv tárgyalását – Baltazár egyik kedvenc témájáról van szó,[1] személyesen vezette az énekeskönyv reformjáért felelős zsinati bizottságot –, Tisza István zárt ülést kért a testülettől. A volt miniszterelnök és egyházkerületi főgondnok bejelentette, hogy a háborút elvesztettük, de az ország területi integritása biztosított.[2] Furcsamód a háború elvesztésének traumája a vérontás befejeződése feletti öröm és a következő hetek eseményei mellett egy pár napra legalább mintha háttérbe szorult volna. A reformátusok, főképp a függetlenségi érzelműek – és tudjuk jól, hogy Baltazár munkapárti elköteleződése ellenére élete végéig az maradt – hatalmas örömöt éreztek, amikor október 16-án Wekerle Sándor bejelentette a képviselőházban Magyarország függetlenségét és a perszonáluniót.[3]

Egy hétre rá, október 23-án IV. Károly magyarországi körútján éppen Debrecenbe érkezett, hogy felavassa az egyik újonnan elkészült egyetemi épületet. A királyi látogatásra már hosszú hetekkel, hónapokkal korábban készültek.[4] A beszédek és köszöntők szövege már szeptemberben elkészült, többszöri átolvasás után hagyták jóvá Baltazár mondatait is.[5] A pályaudvaron azonban a jelen lévő cseh katonák – hogy tévedésből vagy szándékosan, ez nem derült ki – a magyar himnusz helyett a császári „Gott erhalte”-val köszöntötték a megérkező királyt. Ugyan Baltazár, aki a királyfogadás egyik főszereplője volt, visszaemlékezése szerint nem is hallotta

1 A Baltazár által vezetett énekeskönyvi bizottság Seprődi János és Szügyi József segédletével állította össze az énekeskönyv anyagát, mely végül 1921-ben jelent meg. A szakirodalom értékelése szerint már a megjelenésekor elavult énekeskönyvet készítettek, melyben túlságosan is érvényesült Baltazár inkább szakszerűtlen értékválasztásai. Megjegyzendő, hogy a püspök számos átköltését és saját szövegét vette fel az általa szerkesztett énekeskönyv anyagába. Csomasz Tóth Kálmán: Emlékezés Seprődi Jánosra. In: Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára. Bp., 2003. 692–699.; Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950. 193–196.

2 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 85–86.

3 Uo. 86.; Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. Bp., 2018. 101–102.

4 A *Debreceni Protestáns Lap* elegánsan kapcsolta össze cikkében a város kuruc hagyományait, a Habsburgokkal korábban ápolt fagyos viszonyt a frissen megnyert függetlenség és a területi integritás megvédelmezésével. A Király. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/42. 341.

5 TtREL I. 1. e. 22. d. 2597/a. Baltazár áldásának a szövege, melyet 1918. szept. 23-a előtt adott át Márk Ferencnek átolvasásra.; Baltazár Dezső: A királyi pár megáldása a Nagytemplomban. In: *Lelkészegyesület*, 1918/43. 493–494.

a bizonyára ismerős melódiát, az eset a függetlenségét csak éppen kivívott ország közvéleményében óriási hullámokat vetett. Az egyébként is frusztrált, a magyar szuverenitás fokozatos gyengülését tudomásul venni képtelen magyar képviselőház még aznap megragadta ezt a szimbolikus ügyet és botrányt csinált belőle.[6] Az egész történet Baltazár számára csak néhány nappal később vált kifejezetten kínossá. IV. Károly volt ugyanis az első – és egyben utolsó – koronás királyunk, aki hivatalos látogatás keretében vett részt egy református istentiszteleten, ráadásul nem is akárhol, hanem az 1849-es trónfosztásnak helyet biztosító debreceni Nagytemplomban. Baltazár már a pályaudvaron az egyházkerület „hódolatát és hűségét" tolmácsolta az uralkodónak, és biztosította őt, hogy a királyság intézményét isteni eredetűnek tartják.[7] Később az istentisztelet keretein belül a királyi párt az úrasztala előtt állva áldotta meg. Ugyan mind a köszöntőben, mind pedig az áldásban több kitétellel utalt arra, hogy nem szolgái, hanem sokkal inkább testvérei a magyarok az uralkodónak, a püspök szereplésének üzenete egyértelműen a hódolatról szólt. Az istentisztelet végén ráadásul a kórus elénekelte Baltazár Kölcsey *Himnusz*ának befejező strófájául szánt rövid, királyoknak szóló áldó költeményét is, amelyet többek felháborodására, eléggé autokrata módon az új énekeskönyvbe is beleszerkesztett.[8] A királylátogatást Baltazár egyáltalán nem tartotta elhibázottnak, 1920-ban is hangsúlyozta az esemény fennkölt és meghitt jellegét.[9] A királyfogadás talán a következő hetek eseményeinek fényében jelentéktelen epizódnak tűnik, ám Baltazár politikai szélkakasként való jellemzésében az egyik fontos mérföldkő volt az alig pár nappal a király hatalomról történő lemondása előtt tett balszerencsés gesztus. Ravasz László néhány héttel később gúnyosan jegyezte meg: „Ki gondolta volna, hogy […] az egész országban egyetlen egy hang emelkedik az elbukott fiatal Habsburg mellett, s ez is a debreceni nagy templom mellől hangzik el."[10] A pikírt hangvételű cikkeken túl a városban még hónapokkal később is téma volt a királyfogadás. Érdekes adalék a megváltozott körülményekről: az ekkor már a helyi Köztársasági Párt elnökségéhez tartozó Ferenczy Gyula kérte számon az új főispánon az októberi „szerencsétlen" és „elhibázott" királylátogatás ügyét, a költségekkel kapcsolatosan pedig vizsgálatot követelt.[11]

A forradalom győzelme – félrecsúszott nyilatkozatok

Baltazár október utolsó napjait Budapesten töltötte. Előbb József főherceghez vezetett egy református küldöttséget, majd pedig életében először saját lakásán látogatta meg Tisza Istvánt. Visszaemlékezései szerint már a Hermina úti villában rossz

6 *Az Est*, 1918. okt. 25. 4.

7 Baltazár köszöntőjét szó szerint közli: Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 88.

8 A vers szövege: „A magyarnak a király / Szentelt ékessége; / Külellenség, belviszály / Ellen erőssége. / Védjük mi is hűséggel; /Áldásunk reája; / Koronázd dicsőséggel / Királyok királya." (Ld. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. I m. 88.).; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1918/45. 338.

9 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 86–89.

10 R[avasz] L[ászló]: Hogyan állunk? In: *Az Út.* 1918/9–10. 179.

11 MNL HBML IV. B. 1402/b. Debrecen város kormánybiztos főispánjának iratai 2. d. 109. A Debreceni Köztársasági Párt Elnöki Tanácsa nevében Dr. Ferenczy Gyula elnök levele a főispánhoz. 1918. dec. 21.

érzések gyötörték, de 30-án este, és 31-én az Astoriához közeli Pannonia-szállóban átélt események sem növelték a bizalmát a forradalmi mozgalmakkal szemben. Október 31-én este értesült Tisza István haláláról, és feltehetően még az események hatása alatt volt, amikor másnap délelőtt a konventi székházban összegyűlt az egyházkerületek elnöksége. Baltazár visszaemlékezése szerint jelen voltak Degenfeld József gróf, Darányi Ignác, Dókus Ernő és Chernel Antal főgondnokok, illetve Németh István, Petri Elek, Baltazár Dezső püspökök és Czinke István püspökhelyettes. Az erdélyi egyházkerület nem képviseltette magát.[12]

Az összegyűltek először is felkérték a Magyar Nemzeti Tanácsot mint a közhatalom birtokosát, hogy vegye védelme alá a református egyházat.[13] Majd pedig egy nyilatkozatot fogadtak el, amely november 2-án több pesti napilapban is megjelent. A református egyház nevében üdvözölték a kormány és a Magyar Nemzeti Tanács „belső és külső békére irányuló készségét, az általa kivívott demokracia és magyar függetlenségi eszme diadalát". Egyúttal pedig aggodalmukat fejezték ki az ország területi integritása, illetve a nemzeti eszme meggyengülésével kapcsolatosan. Végül reményüknek adtak hangot, hogy a függetlenségi törekvés nem megy túl „azon a tradíción, amely az állam függetlenségének, a dinasztia iránti hűségnek összhangjában állapította meg és ápolta Magyarország létérdekét".[14] Egyúttal Baltazárt bízta meg az értekezlet, hogy fogalmazzon meg a nyilatkozat alapján egy körlevelet a gyülekezetek számára, amelyben józanságra, hazafiságra intik az egyházközségeket. A körlevélre Baltazár visszaemlékezése szerint az értekezlet engedélyével az összes – tehát az értekezleten jelen nem lévők is – egyházkerületi elnökségi tag nevét felírták.[15] Habár a körlevél Baltazár visszaemlékezései szerint november 1-én készült el, más források szerint november 2. napján lett kész, végül csak november 9-én jelent meg a *Debreceni Protestáns Lap*ban, és egy nappal később a *Lelkészegyesület* hasábjain.[16] A körlevél egyrészt nyugalomra intette a híveket, másfelől pedig hitet tett a demokrácia mellett, amely a szerző szerint csakis nemzeti lehet. Külön érdekes kitétel a szövegben az, amely a magyar nemzet államalkotó szerepéről szól a következőképpen: „Országunk területén csak egy nemzet van, mert egy az államalkotó nép és ez a magyar. A többi nép nem államalkotó s így csak nemzetiség, melynek tagjai a polgárjogok egyenlőségében testvérek velünk, de összeségükben nem lehet joguk az államalkotó nép földjét, az állam nemzeti egységét meghiányosítani." A jellegzetes baltazári megfogalmazás mögött egy, a kor gyorsan változó szellemiségét lekövetni nem képes, valahol a milleniumi Magyarország szellemi horizontján megragadt gondolat húzódik meg. A szöveg további részében pedig arra inti a népuralmi rendszert, hogy ragaszkodjon a „népuralmi alkotmányos magyar királyság intézményéhez hűségesen".

12 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 92.
13 A Magyar Nemzeti Tanácsnak. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/45. 366.
14 Hivatalos közlemény a nyilvánosságnak. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/45. 366.
15 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. 93.
16 Körlevél. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/45. 365–366.; A szöveg újabb kiadása: [sic!] Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből. Szerk. Ladányi Sándor – Keresztes Dániel – Hamarkay Ede, h. n., 2006. 14–16.

A történelem során a magyarok ugyanis mindig a trónban, a királyban találta meg az erőszak, ingadozás és szenvedélyek elleni védelmet. Éppen ezért húzza alá Baltazár: „A nép az erő, a korona a fék. A féktelen erő sírja önmagának.”[17]

Nem tudjuk azonban, hogy a püspöknek mikor volt ideje megfogalmazni a körlevél szövegét, ugyanis az értekezlet után az egyházi vezetők együtt vonultak át Tisza István villájába a családtagoknál kondoleálni. Ezután pedig Baltazár vállalta magára a geszti temetés megszervezését, ami nem kis fáradtságába került. A rideg részvétlenség, a folyamatos provokációk mind mélyítették a püspök által tisztelt politikai vezető és mentor halála felett érzett gyászt.[18] Gesztről november 4-én ért haza Debrecenbe, majd saját bevallása szerint a november 1-i nyilatkozatot alapul véve november 6-án mutatta be a körlevelet Degenfeldnek, aki rábólintott a tervezetre. Ugyan többen óva intették a megjelentetésétől, a szöveg november 8-án mégis a nyomdába került.[19]

A végül papírra vetett gondolatok azonban november 10-én már nem csupán idejétmúltak, hanem szinte életveszélyesek voltak az aláírókra nézve. Nem is csoda, hogy menekülni kívántak a körlevél ódiuma alól. Ugyan majd két évvel később, 1920 nyarán Baltazár már bölcs előrelátásból fakadó okos tanácsként jellemezte a körlevelet,[20] 1918 novemberének szélvészgyorsan változó politikai helyzetében neki is magyarázkodnia kellett. Az aláírók egy része megpróbálta Baltazárra hárítani a felelősséget. Darányi Ignác azt állította, hogy jelen sem volt a gyűlésen, felhatalmazást sem adott a nevének ilyen felhasználására, és egyébként is mindenkinek a kormányt kell most támogatnia.[21] Petri állítása szerint ugyan ő kérte meg Baltazárt a gyűlés összehívására – a tiszántúli püspök 1920-ban erre is másképp emlékezett –, de ott az államformáról nem esett szó, a szöveget pedig a megjelenése előtt nem is látta. Németh István szerint nem is esett szó arról, hogy a körlevél a sajtóban jelenik meg, hanem ki-ki a saját egyházkerülete gyülekezeteiben köröztette volna a saját aláírásával. Éppen ezért a dunántúli püspök szükségesnek látta, hogy egy saját körlevelet bocsásson ki, amelyben az államforma megválasztásával kapcsolatban szavatolja a gyülekezetek szabadságát.[22] A sor végén kullogva, de maga Baltazár is magyarázkodásra kényszerült végül. November 13-i kelettel juttatott el több szerkesztőségbe egy nyilatkozatot – ennek szövegét érthető módon nem közölte le a visszaemléke-

17 Tengely Adrienn: A magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, 2011. 34–37.

18 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 95–101.; Az országban talán egyedül a református egyházi lapok adtak hangot a gyászuknak, amennyire lehetett vagy éppen mertek, Tisza halála felett. Ld. Sebestyén Jenő: Gróf Tisza István. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1918/44. 331–333., Tisza István meghalt. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/44. 363., Kun Béla: Gróf Tisza István. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/46. 371–372. Vö. Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. i. m. 220–223.

19 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 101–103. Érdemes megjegyezni, hogy Baltazár 1920-ban megemlíti, hogy október 30-án Tisza István is látta, és elfogadta a Baltazár által előkészített „szöveget”, amelyet november 1-én elfogadott az értekezlet. Nem lehet eldönteni, hogy ez csak utólagos – az érintett elhunyta miatt nehezen cáfolható – legitimációs kísérlet, vagy ténylegesen megtörtént. Véleményünk szerint az előbbi verzió a valószínűbb.

20 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 95.

21 *Sárospataki Református Lapok*, 1918/46–47. 234–235.

22 Németh István: Tájékoztatásul. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1918/47. 208.

zéseiben –, amelyben úgy fogalmazott, hogy az értekezletnek nem volt célja bármely államforma mellett nyilatkozni, csupán „higgadt meggondolásra" intették a híveket. Az államformával kapcsolatosan ekkor, a köztársaság küszöbön álló kikiáltása idején már egy kicsit másképp fogalmazott: „Nekünk a független, sértetlen és a szabad demokratikus Magyarország a fődolog, s a nép bármely államformát állapít meg, az előtt tisztelettel hajlunk meg. A hatalom a népé, gyakorolja szeretettel, bölcsen, igazságosan."[23]

A nyilatkozattal egy napon jelent meg Kacziány Géza, az Országos Köztársasági Párt alelnökének kemény hangú cikke a *Magyarország* hasábjain. A magát egyszerű református hívőként aposztrofáló Kacziány mind a tíz aláírót lemondásra szólította fel, bár elismerte, hogy Baltazár „aláhamisította" a nevüket. Az érintettek azonban nem tiltakoztak elég erősen a körlevél ellen, ezért ők is a kivágandó „fekély" részei. Itt az ideje Kacziány szerint, hogy a dualizmus korrupt egyházi kultúráját és „hazafiatlan" vezetését lecseréljék. Írása végén az egyháztagokat szólította fel, hogy vasvillával szedjék le a szószékről azokat a lelkészeket, akik fel merik olvasni a gyülekezeteknek a körlevelet.[24] Ugyan még Baltazár sem tudott sok lelkészről, aki felolvasta volna – a publikálása után erre nem is nagyon volt szükség –, a fenyegetést mégis komolyan kellett venni. A *Magyarország*gal egy időben a *Népszava* is frontális támadást intézett Baltazár ellen a „rojalista körlevél" miatt.[25] Azonban a jelentősebb polgári napilapok védelmükbe vették az aláírókat, megfontolásra ajánlva az értekezlet időpontját, amikor még a Károlyi-kormány is Őfelsége kormányaként működött.[26]

A köztársaság kikiáltása

Baltazár úgy érezhette az őt ért támadások hatására, hogy előre kell menekülnie. Visszaemlékezése szerint Csikesz Sándor kapacitálására november 15-én ismét a fővárosba utazott. Barátja szerint nem volt értelme tovább a „forradalommal való ellenkezésnek". Baltazár pedig vállalta az „áldozatot", hogy részt vesz másnap a köztársaság kikiáltásán, nehogy a katolikusok erősebb jelenléte miatt a református egyházat érje hátrány.[27] A korabeli forrásokból azonban némileg más lelkiállapotra találunk utalásokat. November 16-án Baltazár tehát először részt vett, alig 20-25 társával együtt a Főrendiház utolsó ülésén, amelyen „berekesztették" a tanácskozást, majd pedig közösen átvonultak a parlament kupolacsarnokába. A Főrendiház utolsó ülésén való részvétel nem tekinthető a konzervatív, monarchista érzelmek, vagy éppen az ellenforradalmiság megnyilvánulásának, nem is véletlen, hogy egyetlen római

23 Balthazár Dezső a református püspökök és főgondnokok állásfoglalásáról. In: *Az Est*, 1918. nov. 15. 2.; Baltazár Dezső: Nyilatkozat. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/46. 371.

24 Kacziány Géza: Szózat a magyar reformátusokhoz. In: *Magyarország*, 1918. nov. 15. 8.

25 Református főgondnokok és püspökök. In: *Népszava*, 1918. nov. 15. 6–7.

26 A magyar reformátusok és a köztársaság. In: *Pesti Hírlap*, 1919. nov. 20. 7. Balthazár Dezső a református püspökök és főgondnokok állásfoglalásáról. In: *Az Est*, 1918. nov. 15. 2.

27 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 108.

katolikus püspök sem jelent meg rajta.[28] A nap további részében ugyanis a főrendek és a kibővített Nemzeti Tanács tagjai közfelkiáltással kiáltották ki a köztársaságot Magyarországon. Baltazár később keletkezett memoárjában részletesen és hatásvadász módon írja le, hogy milyen érzések járták át őt az ünnepélyen, amelyet sokkal inkább „temetésként” élt meg. Rosszullét fogta el, de végül mégis megszavazta ő is a köztársaságot, elsősorban egyháza és családja védelmében.[29]

Nem csodálkozhatunk rajta, hogy 1920-ban nem büszkélkedett vele, de erős a gyanú, hogy nem is fogta fel olyan tragikusan az államforma megváltozásának kérdését. A korabeli viszonyokra jellemző módon, november 21-én, immár Debrecenben találta őt a Nemzeti Tanács meghívója a pár nappal korábban tartott ünnepségre. Lelkesen válaszolt tehát Hock Jánosnak és megköszönte a invitálást, egyúttal pedig hangoztatta, hogy jelentkezése teljes mértékben önkéntes volt.[30] Sajnos a szakirodalom sem igazán emlékezik meg a *Lelkészegyesület* hasábjain megjelent írásáról, melyben az ORLE tagjai számára magyarázta el november 16-i szereplését. Írásában amellett érvelt, hogy a köztársaság kikiáltása a népakarat megrendítő kifejezése volt, így tehát a református hit mérlegén is megáll a döntés jogossága. A főrendiház pedig elavult, középkori intézmény volt, nem is véletlen, hogy Baltazár a Magyar Nemzeti Tanács Nagyválasztmányába kért két helyet az ORLE képviseletének. Támogatásra szólította fel a lelkészeket az általános titkos választójog és a földosztás terén is.[31] Úgy tűnik tehát, hogy a püspök a köztársaság kikiáltását pragmatikusan fogta fel, csak utólag próbálta átértékelni a szerepét.

Ezek után nem meglepő, hogy Baltazár már magabiztosabban próbálhatta meg lezárni a körlevél miatt kialakult polémiát is. Ezzel kapcsolatos nyilatkozatában ráadásul arra utalt, hogy ő tulajdonképpen még tompította is az értekezlet által megfogalmazott üzenetet, hiszen a jelenlévők a dinasztia iránti hűséget is kifejezésre akarták juttatni, de ő mindebből csupán az állam iránti elköteleződést engedte megjelenni. Gondolatait pedig a következő, egyértelmű szavakkal fejezte be: „Különben mint a Nemzeti Tanácsnak és a nemzetgyűlésnek tagja, az Országos Református Lelkész-Egyesület képviseletében ott voltam a november 16-iki nemzetgyűlésen és örömmel szavaztam meg a szabad, független fejlődés államformáját: a köztársaságot.”[32] A későbbi saját beszámolójával, és a szakirodalomban ezek nyomán kialakult véleménnyel ellentétben sokkal inkább úgy tűnik tehát, hogy Baltazár a forradalom hevében nem valamiféle szilárd elvi alapra támaszkodva, hanem ad hoc, az éppen

28 A főrendiház tanácskozását „berekesztették”. In: *Az Est*, 1918. nov. 17. 2.

29 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 109–110.

30 MNL OL K 440 Nemzeti Tanács iratai 26 cím E/IV. Hock János levelezése X1511, 6999. 25. sz. Baltazár Dezső levele Hock Jánoshoz. 1918. nov. 21. „Jól esik megállapítanom, hogy önkéntes jelentkezés folytán csatlakoztam s kaptam igazoló tagsági jegyet, de még jobban esik, hogy a történelmi fontosságú gyűléssel kapcsolatban igénytelenségemre is gondolni méltóztattak. Különféle testületekre kiterjedő hatás körömben azon leszek, hogy a köztársaság megszilárdítása folytán a rend, béke, jólét mi előbb visszatérjen sokat szenvedett hazánkba.”

31 Baltazár Dezső: A nemzetgyűlés. In: *Lelkészegyesület*, 1918/47. 529–532.

32 Baltazár püspök nyilatkozik. In: *Az Újság*, 1918. nov. 20. 2., Baltazár püspök nyilatkozata. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/47. 383.

egyértelműen hatalmi helyzetben lévő irányzat mellé állva próbált meg pozíciót elfoglalni.[33]

Baltazár minden mentegetőzése, és az őt támogatók hajlandósága a kérdés tisztázására azonban kevésnek bizonyult, egyúttal pedig a következő napokban egyértelművé vált, hogy az őt ért támadások csak egy jóval régebbi eredetű, szélesebb körű akció előhangjai. Kacziány maga tette egyértelművé, hogy nem elégszik meg a körlevéllel kapcsolatos maszatolásokkal, egységesen lemondást követel, ráadásul megszellőztette, hogy 1918 folyamán a protestáns püspökök a kormánytól – a királyi kormánytól! – fejenként összesen 30.000 koronás segélyben részesültek. Mindezen felül Baltazár évi jövedelmét összesen kb. 40.000 koronára saccolta, így tehát jogosnak tetszett a megállapítása, hogy nem volt égető szüksége az állami támogatásra, amit – a korban szokásos demagóg érvelés szerint – a hadirokkantak és a kishivatalnokok szükségeinek enyhítésére kellett volna fordítania a kormánynak.[34] Baltazár egyházon belüli ellenzéke kapva kapott a lehetőségen, hogy újból ellene forduljon. Már november 15-én este lemondásra szólította fel a református egyház jövőbeli teendőivel foglalkozó értekezlet.[35] A sajtó útján Budapest és Sárospatak fordult Baltazár ellen. A PEIL az egyház „kompromittálásáról", „tapintatlanságról" és „ügyetlenségről" beszélt, felhánytorgatva a királylátogatást és a két ominózus nyilatkozatot. A névtelen cikkíró szerint mindez nem maradhat következmények nélkül: „Szóval a Baltazár-féle politika csődöt mondott, az ő érája most már véget ért és neki mindenesetre le kell vonnia ebből a megfelelő és megnyugtató konzekvenciákat."[36] A forradalmi szellemiséget éltető cikkében Enyedy Andor, aki később szintén püspök lesz majd, már konkrétumokat is megfogalmazott: „Lehetetlennek látszik előttem, hogy a nagy lelkészegyesületet s magát az egyetemes, hivatalos Egyházat, mint konventi elnök továbbra is az a Baltazár Dezső képviselje, aki politikai téren már sokszor, s most hisszük véglegesen kompromittálta magát."[37] Furcsamód a támogatás onnan érkezett, ahonnan talán a legkevésbé sem várta volna Baltazár: maga Ravasz László vette védelmébe a püspököt, és a körlevelet jegyző egyházi vezetőket.[38] A kolozsvári professzor szemében a román hadse-

33 Baráth Béla Levente elsősorban Baltazár általunk is idézett visszaemlékezései alapján rekonstruálta a történetet, mely azonban véleményünk szerint ezekben a hetekben nem a püspök „királypárti meggyőződését" (Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 160.), hanem az eseményekhez való alkalmazkodás néhol ügyetlen, néhol ügyesebb próbálkozásait mutatja.

34 K[acziány] G[éza]: Ref. püspökök készpénzért. In: *Magyarország*, 1918. nov. 19. 12.; A segély felvételének tényévv t a Baltazár mögött álló lapok is elismerték, de a kérelmezést az evangélikusokra fogták, ráadásul visszautasítani sem lehetett, hiszen nem voltak gyűlések abban az időszakban. Ld. A protestáns püspökök államsegélye. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/48. 391.

35 Az Országos Református Tanács megalakulását megelőzően foglalkozott az értekezlet, Forgács Gyula, Victor János és Benkő István vezetésével a püspöki körlevéllel és Baltazár szereplésének értékelésével. Forgács Gyula naplója. In: Forgács Gyulától Deme Lászlóig. Dokumentumok a péceli református egyházközség 20. századi történetéhez. Szerk. Molnár Sándor Károly, Bp., 2017. 70–71.

36 Események. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1918/45. 338.

37 Enyedy Andor: A forradalom és a ref. Egyház. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1918/48-49. 238.

38 R[avasz Lászl]ó: A Baltazár-ügyhöz. In: *Református Szemle*, 1919/1. 7.; Támogatásáról biztosította Baltazárt a dunántúli egyházkerület lapja is: A Baltazár-ügyhöz. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1918/49. 221.

reg küszöbön álló fellépése az efféle kínos ügyeket is minden bizonnyal a megfelelő helyi értékre szállította le.

Többek reménye ellenére a kínos ügy nem ért véget Baltazár nyilvános köztársaságpárti gesztusai nyomán. A tiszántúli püspököt és egyúttal debreceni lelkipásztort ezúttal onnan érte támadás, ahonnan leginkább fájt az ütés: a debreceni presbitériumból. Habár a felszínen úgy tűnhetett, hogy a városi református elit és a püspök között teljes a harmónia, valójában korántsem ez volt a helyzet. Az ellentétek jóval korábban kezdődtek és mélyebben gyökereztek annál, hogy egyszerűen Baltazár néhány nappal korábbi ballépéseiben kereshetnénk az igazi indokot.[39] Nem szabad elfelejteni, hogy a debreceni presbitérium mind 1908-ban, mind pedig 1911-ben Baltazár ellen, a helyi lelkész, Dicsőfi József mellett tette le a voksát, aki egyben haláláig a presbitérium elnök-lelkésze is volt.[40] Baltazárnak számos elvbarátja, hűséges embere élt a városban, de többen közülük csak betelepült idegenek, a püspök kreálmányai voltak a tradícióira büszke cívis város polgárainak szemében. A püspök ráadásul kifejezetten rossz viszonyt ápolt a rendkívül népszerű Jánosi Zoltánnal, aki 1918 tavasza óta Debrecen Károlyi-párti országgyűlési képviselője volt.[41] Jánosi a Károlyi-kormányban a belügyminisztérium államtitkári pozícióját is betöltötte.

1918. november 25-én rendkívüli presbiteri gyűlést hívtak össze Debrecenben, amelyen 33 presbiter beadványát tárgyalták az „ellenforradalmi királypárti agitáczió" ügyében.[42] A 120 fős debreceni presbitérium alig több mint egynegyedét kitevő csoport az egyházkerületi elnökségek körlevelének ügyében tett javaslatot. Véleményük szerint Baltazár mint „reakcziós ellenforradalmár" lépett fel, és a lelkészi kart a „nép ellen uszította". Felszólították a presbitériumot, hogy Baltazár szélkakas, véleményét gyorsan változtató politikája miatt ne csupán megrovásban részesítse őt, hanem szakítson meg vele minden érintkezést, és ugyanerre szólítsák fel a többi egyházközséget is. Az aláírók között találjuk Bacsó Dezsőt, a debreceni Nemzeti Tanács vezetőjét, illetve Jánosi Zoltán és Könyves Tóth Kálmán lelkészeket, több fontos debreceni iparost és földbirtokost, de elsősorban azokat, akik a Károlyi-féle függetlenségi párttal álltak kapcsolatban (pl. Varjassy Imre, Hatvany József, Kertész Imre stb.). A beadvány szövegének tüzetesebb vizsgálata nyomán mégis az az érzése az olvasónak, hogy elsősorban nem Baltazár vélt vagy valós royalista kötődése állt a célkeresztben, hanem mindez csupán a Tisza-párti püspökkel szemben régóta dédelgetett politikai leszámolás kézenfekvő indoka volt. A beadvány maga így fogalmaz: „Mindig tudtuk, hogy ő [ti. Baltazár – Sz. L.] a reakcziós forradalomnak híve,

39 Véleményünk szerint tehát tévesen állítja Baráth Béla, hogy a gyülekezet egységét csak a püspök állásfoglalásai nyomán keletkezett vita kezdte ki. (Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 161.)

40 Baltazár nem is tette be a lábát a debreceni presbitérium gyűléseire egészen 1920-ig, amikor régi riválisa, Dicsőfi József halála után őt választotta meg a presbitérium elnökéül.

41 Jánosi radikális programot adott, amelyben az egyház és állam szétválasztása, az általános titkos választójog bevezetése mellett a szekularizáción alapuló földbirtok-reformot tartalmazott. Programbeszédében Bacsó Dezsőnek a párt debreceni vezetőjének, később a helyi Nemzeti Tanács elnökének, barátjaként köszönte meg a jelölést. Programmbeszéd. 1918. évi február hó 2-ik napján elmondotta: János Zoltán Debreczen I. kerületének képviselőjelöltje. Debreczen, 1918.

42 TtREL I. 99. c. Debreceni Egyházközség Presbiteri Jegyzőkönyve. 88. k. 1918. nov. 25. 142–144.

hiszen ő Tisza István sötét szabadságtipró, az országot Ausztriának eladó politikájának legádázabb követője." Majd pár sorral később már a püspök Tiszával kapcsolatos elismerő nyilatkozatait citálták a szerzők. Érdemes ezekre a vádakra odafigyelni, hiszen alig néhány hónappal később Baltazárt éppen az októberi forradalommal való kokettálása miatt támadták – ellenkező oldalról.

A püspök írásban benyújtott válaszában visszautasította a vádakat, kiemelve, hogy a presbitérium nem hivatott politikai kérdésekben megnyilvánulni.[43] Hangsúlyozta, hogy az inkriminált körlevél még a monarchikus államforma idején született, így utólag nem vonható kritika alá. Ráadásul Baltazár közvetlen hívei, összesen 24 presbiter hasonló érvekkel alátámasztott ellenbeadványt fogalmazott meg, amelyet többek között Erdős József egyetemi tanár, Sass Béla és Karai Sándor, a Kollégium igazgatója írtak alá.[44] Azonban a jelen lévő 47 presbiter Dicsőfi József elnökletével végül 36–11 arányban elfogadott egy, Baltazár politikai tevékenységét, többszöri véleményváltását elítélő indítványt. A napilapok tudni vélték, hogy a vita hevében világháborús tényked̄ését is felrótták a püspöknek támadói, azzal vádolva őt, hogy miatta kerültek a frontra és estek el olyan nagy számban a református teológusok és lelkészek.[45]

A debreceni presbitérium indítványát feltehetően egy összpontosított, Baltazár lemondását célzó hadjárat kiemelt elemének szánták. Azért fontos kiemelni ezt az akciót, mert talán itt látszik a legegyértelműbben, nem csupán a támadást megalapozó narratíva, hanem a személyes érintettségek révén is, hogy Baltazár tevékenysége a forradalom alatt legfeljebb indokul szolgált arra, hogy a korábbi pártviszályok és személyi ellentétek kiújuljanak.[46] A végső cél lemondatása volt, amit a püspök maga is érzékelt, visszaemlékezéseiben homályosan utalt rá, hogy Jánosi Zoltán kívánt az utódja lenni.[47] Baltazár erősen szkeptikus, a forradalmi eseményekkel szemben kritikus álláspontja feltehetően pontosan abból fakadt, hogy azt érezte, egyházon belül és kívül is személyesen rá vadásznak.

Egyáltalán nem csoda, hogy a tiszántúli püspök és köre az Országos Református Tanács (a továbbiakban: ORT), a reformátusok forradalmi szerve megalakulására és programadására is idegesen reagált. Az általában tetszéssel fogadott terveket, melyek a régóta esedékes belső egyházi reformokat (pl. egyházszervezet, lelkészképzés modernizálása), illetve az állam és egyház kapcsolatát érintették az ORLE által is hangoztatott 1848. évi XX. tc. alapján, egy általános tisztújításra vonatkozó pont egészítette ki.[48] Baltazár feltehetően az ORT tagjaival és szimpatizánsaival találko-

43 Uo. 144–145.

44 Uo. 145–147.

45 A debreceni egyháztanács Baltazár püspök ellen. In: *Az Est*, 1918. nov. 28. 5.

46 K[un] B[éla]: Válasz egy levélre. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/4. 29–30. Kun Béla szerint ez ugyanaz a támadás, amit a „pestiek" már évek óta folytatnak Baltazárral szemben.

47 Baltazár: A próbáltatások idejéből. i. m. 3.

48 Program. In: *Új Reformáció*, 1918/1. 5. Megjegyzendő, hogy a politikai napilapok számára is a zsinattól lefelé elvégzendő tisztújítás jelentette a program legérdekesebb részét. Ld. *8 órai újság*, 1918. nov. 28. 6.; A Debreceni Protestáns Lap szerint az ORT „főprogrammja" a tisztújítás. Ld. Országos református tanács. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/47. 383.

zott november 17-én a Ráday utcában, ezzel az üléssel kapcsolatosan is csak egyetlen pontot tartott említésre méltónak a programból, mégpedig azt, hogy a forradalmi összejövetel vezetői le akarták őt mondatni. Egyáltalán nem meglepő, hogy utána ez a személyes érintettség nyomta rá a bélyegét szinte minden forradalmi esemény megítélésére.[49] Ezek után pedig a *Debreceni Protestáns Lap* körlevélben szólította fel a tiszántúli gyülekezeteket, hogy tartózkodjanak az ORT-től, és egyházközségi szinten se alakítsanak tanácsokat, hanem a már fennálló egyházkormányzati szerveket és vezetőiket támogassák.[50] A tiszántúli lapok ezek után is kétségbe vonták a „fővárosi”, „senki által nem választott” ORT legitimitását.[51]

Baltazár egyházkormányzói autoritásának megsértését látta például abban, hogy a protestáns ügyek képviseletére, kifejezetten pedig az elmenekült lelkészek és tanítók támogatására, illetve egy protestáns békemisszió koordinálására kinevezték Kováts J. Istvánt kormánybiztosnak. Baltazár elvi okokból nem jelent meg a Kováts által november 10-re összehívott értekezleten, és kifejtette, hogy az egyház megválasztott vezetése hivatott az egyházat érintő kérdésekben eljárni, nem pedig egy egyeztetés nélkül kinevezett kormánybiztos. Összességében tehát Baltazár és az új politikai berendezkedés kapcsolata kifejezetten nehézkesen indult, a korábbi ellentétek nemhogy gyengültek volna, talán még fel is erősödtek.[52]

Útkeresés az új keretek között

Baltazár november 17-én este, amikor sértődötten elhagyta a Ráday utcai teológiai akadémia épületét, megfogadta, hogy a jövőben egyetlen forradalmi gyűlésen, értekezleten sem fog részt venni. Ez az ő „csendes ellenforradalma”[53] tudatos, az első hetekben szinte teljes passzivitás volt, ami azonban elsősorban inkább debreceni és az egyházon belüli ellenfeleinek szólt.

Debrecenben ugyanis elsőként nem is a presbitérium, hanem a felheccelt csőcselék fordult a református püspök ellen. A püspöki lakás előtt rendezett tüntetés miatt kellett Baltazárnak már november 20-án hazatérnie.[54] A családját ért fenyegetésekről még egy hónappal később is aktuális jelenségként írt Juhász Nagy Sándor későbbi igazságügy-miniszternek, aki a kormányban a protestáns érdekek szószólójának számított.[55] Nem sokkal hazatérése után két körlevelet is megfogalmazott, az egyiket az egyházkerület lelkészei, a másikat pedig a hazatérő katonák számára. Előbbieket

49 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 110–111.

50 A tiszántúli református egyházkerület gyülekezeteihez. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/49. 393–394.

51 Kun Béla: Az Országos Református Tanács. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/49. 396–398., K[un] B[éla]: Jövőnk. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/50. 401–402.

52 Tengely Adrienn: A magyar egyházak. i. m. 124–130. A kormánybiztos kinevezésével kapcsolatos aggályokat fogalmazta meg Szentpéteri Kun Béla. Ld. Kun Béla: A protestáns kormánybiztos. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/46. 373–374.; A protestáns ügyek kormánybiztosa. In: *Lelkészegyesület*, 1918/45. 517–518.

53 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. 110–111.

54 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 111.

55 OSZK Kézirattár Fond. 184/53. 1. Baltazár Dezső levele Juhász Nagy Sándorhoz, 1918. dec. 18.

a belmisszió fokozottabb művelésére buzdította, utóbbiakat pedig a közrend fenntartására, a hazatérés békés véghezvitelére szólította fel.[56]

Ugyanakkor az egyre konszolidálódó, első programját átdolgozó ORT-vel kapcsolatosan nem enyhült meg a későbbiek során sem. Hiába próbálta meg az egyébként békülékeny, szelíd Petri Elek december elején az egyházkerületek elnökségét a forradalmi tervek melletti közös kiállásra összehívni,[57] Baltazár körlevélben szólította fel elhatárolódásra a tiszántúli gyülekezeteket az ORT-vel szemben.[58]

Ahogy a Károlyi-kormány a nyomasztó gazdasági és külpolitikai helyzetben egyre inkább veszített a népszerűségéből, úgy kezdtek el – részben az 1919 tavaszára ígért képviselő-választásra is készülve – a református egyházon belül is a politikai széthúzás jelei mutatkozni. Az útkeresés során megszólaltak azok az új hangok, amelyek kálvinista, világnézeti alapú, de mégis felekezeti politikát szerettek volna látni. Ennek a gondolatnak elsősorban a Kálvin Szövetség lapja, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* adott teret.[59] Velük szemben a politikai protestantizmus régi, liberális hangjai sürgették a saját, felekezetileg artikulált célok és szerveződések helyett a protestánsok közvetítő szerepét a politikai életben, a forradalmi antagonizmusok enyhítése céljából.[60] Baltazár mindeközben már bejáratott, de mégis egyedi utat választott politikai céljai eléréséhez. Mivel sem a „pestiek" holland mintájú felekezeti politizálását, sem pedig a régi, kultúrprotestáns szintézis továbbvitelét nem tartotta helyes útnak, feleleventette a püspökválasztása körül meglazult kapcsolatot Mezőfi Vilmossal.

Mezőfi 1918 februárjában szervezte újra pártját Országos 48-as Szociáldemokrata Párt néven. A párt programjában az MSZDP követeléseinek jelentős részét átvette. Eleinte csak az egyházi és alapítványi földbirtokok állami megváltását hirdették, mégpedig az 1000 holdnál nagyobb birtokok esetében.[61] 1918 végére, bár Mezőfi a korábbi ellentétek dacára tett bizonyos gesztusokat az MSZDP irányában,[62] a pártja mégis megpróbálta magát a vidéki kisparasztok és földművesek szemében valós alternatívaként pozicionálni. A forradalmat követően Mezőfi elsősorban a földkérdésre koncentrált, amelyet immár az 500 holdnál nagyobb nagybirtokok parcellázásával kívánt volna megoldani.[63] A párt kommunikációjában elsősorban a „nemzetközi" szocialisták kollektivizálási terveivel szemben határolódtak el.[64] Baltazár számára a személyes kapcsolatokon túl fontos tényező volt, hogy Mezőfiék a forradalmat, az új államformát elfogadták, a politikai és társadalmi változásokat tá-

56 Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 161.

57 RL C/39. Imre Sándor iratai. 16. d. 4816/1918. Petri Elek levele a konventi elnökséghez. 1918. dec. 4. Uo. Konventi elnökség válasza. 1918. dec. 20. Baltazár válaszában kitért a kiforratlan mozgalom támogatása elől.

58 *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/48. 393/394.

59 Sebestyén Jenő: A kálvinista politika szükségessége. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1919/9–10. 41–43.

60 Kun Béla: Kálvinista politika. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/7. 49–50.

61 Az országos 48-as Szociáldemokrata Párt programmja. In: *Szabad Szó*, 1918/6–8. 3–4., 3., 4.

62 Varga Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia. i. m. 409.

63 Politikai pártprogrammok. In: *Magyar Gazdák Szemléje*, 1919/1. 55–57.

64 A nemzetköziek s a köztünk lévő külömbség(!). In: *Szabad Szó*, 1918/50. 3.

mogatták, ám mégis mindezt nemzeti ideológiába bújtatva, a magántulajdont elfogadva képviselték, elhatárolódva mind a Károlyi-párttól, mind az MSZDP-től, amelyek a püspököt erélyesen támadták. A püspök Mezőfiben szövetségest keresett, a pártvezér pedig Baltazáron keresztül a református egyház vidéki befolyását kívánta a saját céljaira felhasználni.

Baltazár december 9-én körlevelet küldött a református lelkészeknek, amelyben a 48-as szociáldemokrata pártot ajánlotta nekik, mint ami a magyar nemzeti eszmét képviseli, a magántulajdont elfogadja, a vallásnak pedig nem ellensége. Nem pusztán a Mezőfi melletti kiállás, hanem sajátos megfogalmazásai miatt is többször emlegették később ezt a körlevelet. Baltazár ugyanis azt állította, hogy a református egyház „mint tökéletes vallási demokrácia, lényegében, céljában, eszközeiben, egész életében szent szocializmus", valójában „socialistico-democratikus intézmény", ezért sem lehet kérdés a lelkészek számára a szocializmus eszméjének a támogatása.[65] A párt által terjesztett körlevél mellett a *Lelkészegyesület* hasábjain is a szocializmus eszméjének keresztyén alapjairól cikkeztek, mely a szerző szerint „az emberszeretet maga", és ha kibékül a vallással és a nemzettel, akkor övé a jövő.[66] Később pedig egyenesen a *Szabad Szó,* Mezőfiék lapja mellett kampányolt az ORLE közlönye.[67] Baltazár magáról úgy beszélt, mintha a párt másfél évtizede hűséges, csendben dolgozó munkása lenne. Ráadásul a *Szabad Szó* újévi első számának vezércikkét is elvállalta, amelyben egyrészt a forradalom vívmányait éltette, másrészt a földosztás mellett tört lándzsát.[68]

Mezőfiék 1919 első heteiben a vidéki Magyarországon egyre komolyabb tényezővé váltak, kabai országos kongresszusukra a sajtóhírek alapján ezernél is több község küldöttségét várták.[69] Baltazár politikai lépése azonban ezúttal teljes mértékben elhibázott volt, amint azt maga is elismeri visszaemlékezéseiben.[70] Nem csupán a régi, személyes ellenfél, Bernát István, a református egyház konzervatív-agrárius irányának vezetője támadta erősen a püspököt a körlevél miatt a Gazdaszövetség lapjában,[71] de a Baltazárral szemben álló egyházi sajtó is elítélően szólalt fel.[72] Levélpapíron még kipróbált hívei is értetlenkedésüknek adtak hangot, a független szociáldemokratákat egyházellenesnek, osztályellentéteket szítónak tartották, és ennek ellenkezőjéről még Baltazár körlevele sem tudta őket meggyőzni.[73] Mezőfi megpróbálta Baltazárt rávenni arra, hogy induljon el a párt jelöltjeként valamely vidéki

65 A körlevél teljes szövegét közli: Baltazár Dezső:A próbáltatások idejéből. i. m. 118–119.
66 A szocializmus. In: *Lelkészegyesület*, 1919/3. 24.
67 A „Szabad Szó" In: *Lelkészegyesület*, 1919/5. 42.
68 Baltazár Dezső: Az új idők. In: *Szabad Szó*, 1918/52–1919/1. 1.
69 *Friss Újság*, 1919. jan. 12. 3.
70 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 118.
71 *Gazdaszövetség*, 1919. febr. 8., *Lelkészegyesület*, 1919/7. 60.
72 A „Szabad Szó" és a „Lelkészegyesület" In: *Sárospataki Református Lapok*, 1919/6–7. 31.; *Dunántúli Protestáns Lap*, 1919/7. 54.; Sebestyén Jenő: A kálvinista politika szükségessége. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1919/9–10. 41.
73 TtREL I. 1. e. 22. d. 198. 278. Vas Mihály levelei Baltazár Dezsőhöz, 1919. jan. 20. és febr. 1.

Baltazár Dezső püspök arcképe, 1920 körül (DRK Múzeuma, 1006.)

választókörzetben, de nincs arról adat, hogy elfogadta volna a jelölést.[74] Összességében Mezőfiék támogatására még 1919 első hónapjaiban sem volt fogékony a tiszántúli református lelkészi kar.

Végezetül a népköztársasági kormány egyházpolitikájáról és Baltazár vele szemben elfoglalt álláspontjáról szükséges szólni. A kormány már 1918 őszén nagy vehemenciával látott neki számos politikai gordiuszi csomó elvágásának, ám az egyházpolitikai szempontból kényesebb kérdések csak 1919 első hónapjaiban kerültek napirendre, amikorra a szociáldemokrata párt képviselői nagyobb befolyást szereztek a kabineten belül. A történelmi keresztény felekezetek feje felett mint Damoklész kardja lebegett a forradalom kezdetétől a szeparáció, az állam és egyház elválasztásá-

74 TtREL I. 1. e. 23. d. 597. Mezőfi Vilmos levele Baltazár Dezsőhöz, 1919. febr. 28.

nak radikális terve.[75] Protestáns oldalról, főképp az ORLE radikális egyházpolitikát követelő körében a szeparációt nem ellenezték elvi alapon, ám az időszerűséggel kapcsolatosan komolyabb fenntartásaik voltak.[76] Az ORT ezzel szemben elérkezettnek látta az időt a szeparációra, és részben ettől remélte az egyház megújulását.[77] A kormány végül csupán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot választotta ketté, a szeparáció véghezvitelére ekkor még nem került sor.[78] A szélesebb közvélemény számára az egész kérdés igazából a vallásoktatás jövőjével kapcsolatosan kapott komolyabb súlyt. A kötelező vallásoktatás polgári radikálisok és szociáldemokraták által is követelt eltörlése a keresztény felekezeteket közös fellépésre sarkallta. A református egyházon belül is csak kevesen (pl. Zoványi Jenő) álltak e javaslat mellé, nem véletlen, hogy Baltazár és a tiszántúliak is támogatásukról biztosították az 1919 januárjában tartott tiltakozó nagygyűlést.[79]

Az állam és az egyház kapcsolatának másik, immár évtizedek óta újra és újra napirendre vett, de megoldatlanul maradt neuralgikus pontja volt a katolikus autonómia, és az 1848. évi XX. tc. végrehajtásának ezzel összefüggésbe hozott a kérdése.[80] Legutóbb 1917-ben került szóba ez a kérdés, az akkor megfogalmazott tervek szerint a protestánsok 200 milliós örökalapítványt kaptak volna, míg a katolikusok a vallás- és tanulmányi alapok birtokába kerültek volna. Az 1918 késő őszén megindúló egyeztetések során már nagyobb volumenben gondolkodtak a felek, mivel a katolikus egyház birtokainak állami megváltása is szóba került. A protestánsok egy része pedig úgy gondolta, hogy a reformáció előtt keletkezett katolikus egyházi javak állami megváltásából a protestánsoknak is részesedniük kellene. Az egyházak közötti versenyfutás, illetve a katolikus birtokok és alapok természetével kapcsolatos viták közepette Baltazár attól tartott, hogy a folyamatból a protestánsok kerülnek ki veszteségként. Éppen ezért saját felfogása szerint összegezte a protestáns egyházak anyagi szükségleteit és az ezeket fedezni hivatott állami támogatás mértékét. 1919 februárjában publikálta a *Lelkészegyesület* hasábjain a számításai eredményét, mely szerint a katolikus javak megváltása esetére a protestánsok számára egy kb. 2 milliárd korona értékű örökalapítványt kellene létrehozni, amelynek az éves kamatai (mintegy 80 millió korona) fedeznék az 1848. évi XX. tc.-ben leírt egyházi és iskolai szükségleteket.[81] Mivel korábban csak az alapok megváltásakor esedékessé váló 200 milliós követelésről volt szó, a közvéleményben Baltazár felhívása hatalmas vihart kavart. A polgári radikális *Világ*ban Zoványi Jenő támadta Baltazárt, jogtalannak tartva a követelést, egyúttal bízott az iskolák államosításában, ami a követelések jelentős részét tárgyta-

75 A radikális párthoz csatlakozó Zoványi Jenőt és néhány társát leszámítva az adott helyzetben nem volt komoly egyházon belüli támogatottsága a tervnek. Ld. A szeparációról. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/52. 418–419.

76 K[un] B[éla]: Határszélen. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1918/52. 413–414.

77 V[eress Jenő?]: Kik vagyunk és mit akarunk? In: *Új Reformáció*, 1919/4. 1–2.

78 Tengely Adrienn: A magyar egyházak. i. m. 225–233.

79 Uo. 234–255.

80 Uo. 299–311.

81 [Baltazár Dezső]: Az 1848. XX. t.-c. végrehajtása. In: *Lelkészegyesület*, 1919/7. 53–55.

lanná tenné.[82] A *Magyarország* a püspök tudatos zavarkeltéséről, kormányellenes tevékenységéről írt, kiemelve, hogy más protestánsok sokkal kevesebbel is beérnék.[83] A legkeményebben a *Népszava* támadta meg a „notórius és többször kipellengérezett ellenforradalmár" püspököt, aki szándékosan tesz jogtalan és teljesíthetetlen követeléseket, hogy ezzel is a forradalmi kormányzat helyzetét rontsa.[84] Nem csoda, hogy az egyházon belüli ellenfelek is támadták Baltazárt, akit azzal vádoltak, hogy miatta elképzelhető, hogy a protestánsok elesnek a tárgyalások során már olyan szépen alakuló állami támogatástól is.[85] Kováts J. István és Haypál Benő nyilatkozatokban próbálták menteni a menthetőt, azt állítva, hogy mindez csupán Baltazár magánvéleményének tekintendő.[86] Baltazár ugyan megpróbált a vádakra érvekkel válaszolni,[87] ám a felek közötti megértés elmaradt, némiképp komikusnak ható módon a püspök támogatói a korábbi antiklerikális retorikához visszanyúlva nemcsak Kováts J. Istvánt, hanem még a *Népszavá*t is azzal vádolták meg, hogy akarva-akaratlanul, de valójában a klerikális érdekek szekértolói.[88] A kérdést végül a heteken belül hatalomra kerülő Tanácsköztársaság oldotta meg a maga módján.

Baltazár egész későbbi politikai pályáján időről időre visszatérő vádként fogalmazódott meg vele szemben az „oktobrista" jelző, azonban teljességgel alaptalanul. Ugyan opportunista módon megpróbált sok kortársához hasonlóan igazodni a megváltozott politikai irányvonalhoz, munkapárti múltja miatt bizalmatlanul fogadták, támadták országos és helyi szinten is. Mind egyházon belül, mind pedig az országos politikai életben ellenzékben találta magát ezekben a hónapokban. Mind szociáldemokrata, mind pedig Károlyi-párti oldalról támadták, mindezzel szemben pedig Mezőfi Vilmos pártjánál keresett ingatagnak bizonyuló menedéket. Az első hetek, hónapok passzivitása után csak szépen lassan lépett a tettek mezejére. A tervezett egyházpolitikai reformokat sikerült saját álláspontjának hangoztatásával késleltetnie. Kézzel fogható eredményeket azonban nem nagyon tudott felmutatni, végeredményben már azt is sikerként lehet elkönyvelni, hogy néhány nappal Károlyi Mihály lemondása előtt sikerült elérnie, hogy a Debreceni Egyházmegye Erdős József fellebbezése nyomán napirendre térjen a debreceni presbitérium ellene hozott határozata felett.[89]

82 Zoványi Jenő: Modern és mégis régi egyházpolitika. In: *Világ*, 1919. márc. 2. 3.
83 A protestánsok Balthazár püspök követelései ellen. In: *Magyarország*, 1919. febr. 20. 3.
84 A protestáns egyházak igénye. In: *Népszava*, 1919. febr. 20. 2.
85 Elég volt! In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1919/9–10. 43–44.; TtREL I. 1. e. 23. d. 1919/537. Raffay Sándor levele Baltazár Dezsőhöz, 1919. febr. 21.
86 Modern és mégis régi egyházpolitika. In: *Világ*, 1919. márc. 5. 6.; Haypál Benő: A protestánsok igényei. In: *Világ*, 1919. márc. 7. 3.
87 [Baltazár Dezső?]: Az 1848: XX. t.-c. körül. In: *Lelkészegyesület*, 1919/9. 69–70.
88 Dr. Kovács(!) István. In: *Lelkészegyesület*, 1919/8. 68.
89 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 115.

A vörös uralom hetei

Ugyan Baltazár Dezső esetében a proletárdiktatúra alig több mint egy hónapig tartott, azonban egész közéleti pályájának egyik olyan szakasza, amelyet talán a legtöbbet elemeztek és vonták kritika alá.[90]

A Tanácsköztársaság március 22-én megtörtént kikiáltását a szélesebb közvélemény meglepődve fogadta. Habár a Károlyi-, majd Berinkey-kormányok folyamatosan veszítettek a támogatottságukból, ezúttal a hatalomátvétel mögött jóval kisebb támogatóbázis, szinte csak a fővárosra korlátozódó kommunista munkások voltak jelen. Ennek ellenére eleinte a Vix-jegyzék által generált kilátástalannak tűnő külpolitikai helyzetben a magyar értelmiség egy jelentős része olyan alternatívát látott a kommunista kísérletben, mely talán sikerrel kecsegtethet. Ráadásul a kommunista társadalomkép számos értelmiségi számára jelentette a világháború poklában felerősödött sajátos, végidőkre vonatkozó váradalmak beteljesülését.[91]

Az első református reakciók szintén ezt a képet erősítik. Többek között Baltazár az első napokban tanúsított pozitívabb attitűdjét azzal indokolta, hogy a kommunisták kiszolgáltatott külpolitikai helyzetben vették át a hatalmat.[92] (Szentpéteri) Kun Béla egyenesen kijelentette: bármilyen, de magyar politikai rendszer jobb, mint az idegen imperialista hódítók jelenléte.[93] Mindez természetesen árnyalja a későbbi kritikák jogosságát, tekintettel arra, hogy a proletárdiktatúra legjobb esetben is csupán a kisebbik rossz volt a protestáns egyházi vezetők szemében.[94]

A március végén, illetve április első napjaiban kiadott püspöki pásztorlevelek kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy teljes volt a belpolitikát, azon belül is az egyházpolitikát illetően az egyházi vezetés bizonytalansága. Révész Kálmán a bibliai bölcsességre alapozott türelmes kivárást kért az egyházkerülete híveitől.[95] Baltazár a maga körülményes nyelvezetével adott hangot a kétségeinek: „Az idő sodrában olyan hamarsággal torlódnak a történetek, hogy azok felől ítéletet mondani elég bölcsnek és belőlük jövendölni elég prófétának nem tartom magamat.”[96] Nem is

90 Kádár Imre: Egyház az idők viharaiban. i. m. 37–47., Kónya István: Az 1918/19-es forradalmak és a magyar református egyház. In: Uő: Tanulmányok a kálvinizmusról. Bp., 1975. 126–136., Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. i. m. 271–274.

91 Romsics Ignác: Magyarország története. i. m. 127–129.; Klestenitz Tibor: Az egyházi sajtó és a Tanácsköztársaság. In: A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés. Szerk. Fejérdy András, Bp., 2020. 93–97.

92 [Baltazár Dezső?]: Új fordulat. In: *Lelkészegyesület*, 1919/13. 105.

93 Kun Béla: Új utakon. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919. márc. 29. 97–98.

94 Baltazár: A próbáltatások idejéből. i. m. 126.

95 TtREL I. 1. e. 23. d. 814. Révész Kálmán körlevele. 1919. márc. 25. „A tényleges hatalom rendelkezéseit teljesíteni kell, ellenállani egyáltalában nem szabad, mert az ellenszegűlés csak kárral és veszedelemmel járna és semmi jót nem eredményezne. Ha embertől van e tanács vagy e dolog, semmivé lesz; ha pedig Istentől van, ti fel nem bonthatjátok azt, nehogy esetleg Isten ellen harcolóknak is találtassatok. Ha tehát rendelet érkeznék a tényleges hatalomtól, hogy az iskolákban többé nem szabad a vallást tanítani, a lelkész, tanár és tanító gyűjtsék össze az ifjúságot a templomban vagy más megfelelő helyen és vasárnapi iskola keretében vagy más alkalmas módon igyekezzenek a jövő reményeit az evangélium drágalátos táplálékával, az örök életnek vizével megelégíteni.”

96 Baltazár püspök a tanácsköztársaságról. In: *Az Újság*, 1919. ápr. 9. 4.

csoda, hogy sem Révész, sem mások nem buzdítottak ellenállásra ebben a helyzetben.

Részben talán ezzel a bizonytalansággal is magyarázható, hogy több, később negatívan értékelt üdvözlő nyilatkozat is született az első napokban. Baltazár az ORLE nevében üdvözölte Garbai Sándort, a kormányzótanács elnökét. A püspök a táviratában hangsúlyozta, hogy az ORLE „a munka kötelességén, jogán és méltánylásán felépült társadalmi és állami rend megszilárdításához szívesen nyújt segédkezet, egyben a felvilágosodásért, szabadságért, függetlenségért, demokratiáért, testvéri egyenlősítő szeretetért első sorban munkálkodott, áldozott, szenvedett, és mint mindig úgy most is szűkölködő református papság érdekeinek védelmét kéri" az új hatalomtól.[97] A későbbiek során több alkalommal is felrótták Baltazárnak ezt az üdvözletet. A vádakkal szemben azzal érvelt, hogy mindaz, amit a társadalmi és állami renddel kapcsolatosan írt, nem a kommunista rendszerről szólt, éppen ezért nem tekinthető az írása helyeslő, támogató megnyilatkozásnak, sokkal inkább kritikának.[98] A püspök szinte hencegve írta – immár 1920-ban –, hogy bárki, aki elolvassa bármely nyilatkozatát ezekből a hetekből, annak látnia kell, hogy „mesterien" kerülte el minden alkalommal a kommunizmus helyeslését, támogatását.[99] Egy másik, szinte indokolatlan pár soros szöveggel kapcsolatosan azonban már komoly kételyei akadnak az olvasónak, hogy vajon bujtatott kritikát olvashat-e. Az előzőnél ugyanis sokkal nagyobb hullámokat kavart egy egyszerű szerkesztőségi üzenet a *Lelkészegyesület* utolsó oldalán, amelynek két rövid mondata így hangzott: „A kommunizmus krisztusi elv. Tehát elvileg kifogás ellene keresztyén alapon nem emelhető."[100] Ettől a rövid üzenettől Baltazár a későbbiek során sem határolódott el, kifejezetten erőltetettnek ható érvelése szerint a kommunizmus „elvének" elismerése éppen azt tartalmazta implicite, hogy a megvalósult „gyakorlati" kommunizmus viszont egyáltalán nem krisztusi.[101] Mindeközben pedig a debreceni egyetem hittudományi kara is köszöntötte március 26-án az új államberendezkedést, Ferenczy Gyula indítványára a kar tanárai úgy fogalmaztak, hogy „a dolgok új rendjét, mint a názáreti által hirdetett, az emberiség által várt istenországát" üdvözlik.[102] A kifejezetten hatásosra sikeredett üdvözlést még a *Népszava* is közölte, hangsúlyozva az egyértelmű – leginkább a liberális teológiai irányzathoz köthető – gondolatot: „az emberiségtől várt istenországának ezen a világon kell bekövetkeznie és nem azon a másikon".[103] Ugyan egyesek úgy sejtik, hogy Baltazár és a teológiai professzorok nyilatkozatai között lehetséges valamilyen kapcsolat, ezt mégsem tartjuk bizonyítottnak, hiszen a teológiai kar tanárai között ugyan több, Baltazárhoz közel álló professzort is találunk, ám

97 Távirat. In: *Lelkészegyesület*, 1919/14. 119.
98 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 131.
99 Uo. 130.
100 *Lelkészegyesület*, 1919/13. 112.
101 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 129.
102 *Népszava*, 1919. máj. 29. 10.
103 *Népszava*, 1919. máj. 29. 8.

önálló politikai és teológiai véleményt képviseltek, a tanári karnak ráadásul tagja volt Zoványi Jenő is, aki ekkor már a püspök ádáz ellenfelének számított.[104]

Alapvetően azt látjuk, hogy a professzorok fentebb említett, teológiai értelemben is kifejezetten problémás üdvözletét leszámítva az első napok körlevelei és üdvözletei az új politikai berendezkedés elfogadásán, illetve üdvözletén nem mentek túl. Baltazár és püspöktársai sokkal inkább a kedélyek megnyugtatását tűzték ki célul, az ellenállástól próbálták távol tartani a híveket, a körleveleik szövege leginkább az alkalmazkodásról tanúskodik. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy megkísérelték elkerülni az éles konfrontációt, hiszen láthatták, hogy a forradalmi mozgalmak fővárosi terepén már március végén elkezdték a radikális, fiatal lelkészek átvenni az egyházon belüli vezetést. A budapesti egyházközség elnöksége a nyomás hatására már március 26-án lemondott.[105]

A Tanácsköztársaság azonban nem tette könnyűvé a vele kezdetben még talán szimpatizáló egyházaknak a támogató hozzáállást, rendkívüli határozottsággal kívánta megoldani az évtizedes egyházpolitikai problémákat. Néhány nappal a hatalomra kerülése után az új politikai garnitúra döntött az állam és egyház szétválasztásáról, ami magával vonta a lelkészek állami fizetéskiegészítésének, a kongruának a leállítását is. Határozatok születtek az iskolai kötelező vallásoktatás megszüntetéséről, sőt minden oktatási intézmény államosításáról. Természetesen az egyházi birtokok szocializálása is érzékenyen érintette az egyházakat. Mindezekhez képest szinte már csak bosszantásnak tűnt, hogy az új választójogi rendelet értelmében a papok és lelkészek nem kaptak választójogot.[106]

Ezen megrázkódtatásokat az egyházi közvélemény más és más módon próbálta meg kezelni. Az első hetekben jelen volt az eseményeket megérdemelt büntetésként értelmező beletörődés hangja is. A református egyház utolsó évtizedeinek megromlott belviszonyait okolták egyesek azért, hogy az állami pénzcsapok elzáródásával együtt az elkényelmesedett egyház léte is veszélybe került.[107] Másrészt viszont többen próbálták úgy felfogni az aktuális egyházpolitikai döntéseket, mint egyébként is elkerülhetetlen folyamatok eredményeit. Főképp a tiszántúli egyházi lapok értékelték a szeparációt úgy, mint ami előbb vagy utóbb egyébként is bekövetkezett volna. Baltazár maga emlékeztetett arra, hogy a tiszta evangéliumi alapokon végrehajtott szeparáció az államnak és az egyháznak is javára válhat.[108]

Fontos megemlíteni, hogy emellett megjelent az a taktika is, amely menteni próbálta még, ami menthetőnek tűnt. Április első napjaiban Baltazár számos kérdésben

104 Kormos László: A református egyház. i. m. 272.

105 Bolyki – Ladányi: A református egyház. i. m. 36.; Hatos Pál: 1919 paradoxona: a bolsevizmus egyházgyűlölete és vallásos vonzereje. In: A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés. Szerk. Fejérdy András, Bp., 2020. 123–130.

106 Sütő Kálmán: A ref. lelkészek és az új társadalmi rend. In: *Lelkészegyesület*, 1919/17. 140–141.; Csűrös András Jakab: Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben. Doktori értekezés. KRE HTK, 2017.

107 Kormos László: A református egyház. i. m. 272–273.

108 [Baltazár Dezső:] Új fordulat. In: *Lelkészegyesület*, 1919/13. 105–106.

egyeztetett Fáber Oszkárral, az Egyházügyi Likvidáló Hivatal vezetőjével.[109] A püspök az esetleg szakszervezetté átalakítandó ORLE számára próbálta meg átmenteni az egyház nem állami jellegű és nem iskolai célú vagyonát. Fáber azonban minderre határozott nemet mondott, így kilátásba helyezte a Kálvineum és a debreceni teológiai kar épületének szocializálását is.[110]

Végezetül felvetődhet a kérdés, hogy találunk-e bármiféle jelet arra, hogy a tiszántúli egyházkerületben az egyházi vezetés valamilyen formában az ellenállást választotta volna. Egyrészt természetesen az alig egy hónapig tartó tanácsuralom nem sok lehetőséget adott az aktív fellépésre, másrészt pedig Baltazár maga is a visszahúzódás, a háttérbe vonulás, a passzív ellenállás attitűdjét hangsúlyozta.[111] Habár a püspök próbálta később fentebb idézett néhány megnyilatkozását a hatalommal szembeni kritikaként láttatni, érzésünk szerint ez csak kevéssé sikerült neki. A kettős beszéd, a felszín mögé bujtatott üzenet jelensége azonban korán kialakult az egyházi sajtótermékekben. Baltazár későbbi igazoló eljárása során vádpontként szerepelt a *Lelkészegyesület* hasábjain ekkoriban megjelentetett két antiklerikális agitációt tartalmazó cikk, melyeket szó szerint vett át az ORLE közlönye a *Vörös Újság*ból. Az április első napjaiban megjelent cikkben a „népbutító", a világháborút propagáló, renyhe papok ellen szólalt fel a kommunista szerző. Az elég kemény hangú írás a templomok bezárása mellett agitált, illetve a papokat szólította fel tisztességes munka vállalására. A *Lelkészegyesület* szerkesztője pedig a következő sejtelmes mondattal kommentálta a teljes egészében idézett cikket: „Mivel itt henye papokról és ellenforradalomról van szó, mi kálvinista papok pedig munkás papok és szegény proletárok vagyunk, olyan szűrnek szabódott a csuha, amelyet mi magunkra nem veszünk."[112] A következő cikket, amely a váradi püspök kertjének proletárok számára történt megnyitását éltette, az alábbi szavakkal kommentálták: „Az uj világnak milyen más a hatása a különféle felekezetek püspökeire. A szegény kálvinista püspököknek nemhogy kertje volna, de még udvara sincs."[113] A két idézett írás a rövid megjegyzésekkel együtt szépen mutat rá a helyzet rendkívüli fonákságára és sajátos ellentmondásaira. Egyrészt paradox módon ilyen csatornán keresztül juthatott el sok, addig esetleg ismerethiánnyal küszködő vidéki lelkészhez első kézből származó információ a pár hetes proletárdiktatúra egyházellenességével kapcsolatosan. Másrészt viszont a néhány soros megjegyzések a maguk módján szerves folyományai a világháborút megelőző évtizedek protestáns–katolikus küzdelmeinek, melyekben az éppen aktuális államhatalommal szembeni megfelelési kényszer torz versengésben öltött testet. Itt és most, ezekben a hetekben önmaguk és a külvilág meggyőzésére gyakran találko-

109 Fazekas Csaba: A „likvidáló hivatal". Megjegyzések a Tanácsköztársaság egyházpolitikájának intézményi hátteréről. In: A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés. Szerk. Fejérdy András, Bp., 2020. 102–113.

110 TtREL I. 1. e. 23. d. 860. Baltazár Dezső levele Fáber Oszkárhoz, Fáber Oszkár válasza Baltazár Dezsőhöz. 1919. ápr. 12.

111 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 136–137.

112 „Pokolba a csuhásokkal." In: *Lelkészegyesület*, 1919/15. 128.

113 „A püspök kertje." In: *Lelkészegyesület*, 1915/15. 128.

zunk a református lelkész mint proletár képével, ami éles ellentétben állt a hatalmas vagyont felhalmozó katolikus papságról alkotott képpel.[114]

Források hiányában ennek a hónapnyi időszaknak a valós feltárása, a motivációk felszínre hozatala kifejezetten nehéz vállalkozás. A visszaemlékezés narratíváját már 1920-tól ugyanis az üldöztetés, az egyházat, de úgy általában a polgári Magyarországot elpusztítani akaró proletárhatalom terrorjának leírása foglalta el. Baltazár jobbára önmaga mentségeként papírra vetett, rendkívül szubjektív visszaemlékezésének a középpontjában a püspök április 20-i letartóztatása, a börtönben eltöltött éjszaka és a vallatás áll, mint ami a Tanácsköztársaság és Baltazár viszonyának legautentikusabb kifejezője. A szereposztás tehát – már 1920-ban – az üldözőre és üldözöttre redukálódott. Az esetleges helyezkedés, a kollaboráció kérdéséről, a „proletár-egyház” imázsának felépítésére tett kísérletekről ekkor már nincs szó.

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a Tanácsköztársaság utolsó debreceni napjaiban valóban egész közéleti pályájának legdurvább, személyi biztonságát is érintő támadását élte át a tiszántúli püspök. A román hadsereg április 16-án indított támadást a Tanácsköztársaság ellen, mely gyors előretöréssel járt. A debreceni kommunisták április 18–19-én több mint ötven túszt szedtek össze és szállítottak Budapestre a városból, köztük nemcsak a tehetősebb polgárok, vagy éppen a város vezető méltóságai, hanem több református lelkész és tanár is szerepelt.[115] Baltazárról azonban mintha elfelejtkeztek volna, és erre a mulasztásra csak az utolsó utáni pillanatban, április 20-án, húsvét másodnapján derült fény. Ekkor zeleméri nyaralójában fogták el a püspököt a Debrecenből kiküldött fegyveresek, és onnan hurcolták vissza a cívisvárosba.[116] Miután magánzárkába helyezték, éjfél előtt nem sokkal hallgatták ki, vallomásáról pedig később több alkalommal is támadási felületként szolgáló jegyzőkönyv született.[117] Baltazár visszaemlékezéseiben saját magát rendkívül bátornak tüntette fel, mint aki az egész szituáció, a fogság és a vallatás folyamatának ura volt.[118] Mindezt azért fontos megjegyezni, mert az ellene indított egyházi igazoló eljárás során éppen azzal védekezett, hogy „egy halálos veszedelmekkel rettegtetett rab vallomása” ez, „amellyel ellenségei kezei közül akar szabadulni”.[119] De mit is vallott azon a bizonyos éjszakán?

Vallomásában elsőként tagadta az ellenforradalmi szervezkedésben való részvételt és a royalisták támogatását. Magáról mint a „szabad, demokratikus, szociális esz-

114 „Megmaradunk, ami eddig voltunk, proletárok proletárjai.” Tóth József: Nyílt levél Garbai Sándornak. In: *Lelkészegyesület*, 1919/16. 130.

115 Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. In: *Kommentár*, 2016/1. 68–70.

116 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 17–22.

117 A vallomást elsőként Baltazárt támadó kontextusban a *Hajdúföld* közölte (ld. A közélet tisztasága érdekében. In: *Hajdúföld*, 1919. dec. 23. 1.). Az itt közölt szöveg néhány apróbb, a tartalmat nem befolyásoló különbséget eltekintve megegyezik a Baltazár által több hónappal később közölt szöveggel. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 60–61.

118 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 36.

119 MREZSLt 2. b. fond. Konventi bírósági iratok 2. d. Baltazár Dezső fegyelmi ügye. Baltazár Dezső nyilatkozata. 1919. máj. 25. 4.

mék hirdetőjéről" beszélt, aki 1904-től folyamatosan a Mezőfi-párt tagja, pártjával együtt pedig az egységes szocialista pártba belépve automatikusan annak is tagjává vált. Büszkén hangoztatta, hogy a szekularizáció eszméjét ő vetette fel 1907-ben, és mindig ezért küzdött, emiatt is támadta őt a klerikális reakció. A köztársaság kikiáltásán személyesen vett részt, tagja volt az alkotmányozó gyűlésnek, a *Lelkészegyesület*en keresztül pedig a köztársasági államforma és a szocialista társadalmi rend mellett agitált. A rossz híre pedig egyedül annak a néhány, vele ellenséges viszonyban lévő személynek köszönhető, akik minden lehetséges módon támadni próbálják őt. Kijelentette továbbá, hogy a politikai kérdésektől visszahúzódott, és a jövőre nézve is minden garanciát megad arra nézve, hogy nem lép fel az új társadalmi renddel szemben.[120] Mindebből a tényanyag a valóságnak megfelel, csupán a folyamatosság, a kizárólagosság az, ami szemet szúrhatott azoknak, akik Baltazár korábbi politikai pályáját figyelemmel kísérték.

Meglátásunk szerint Baltazár okkal számolhatott azzal, hogy a fogságának rá nézve akár halálos kimenetele is lehet. Ezt a vallomását tehát sokkal kevésbé egy szocialista lelkületű egyházfő önfeltárulkozásának, mintsem a halálfélelmet átélő ember önmagát menteni igyekvő próbálkozásának kell tekintenünk. Azonban 1920 nyarán, amikor már látta, hogy az ellene indított egyházi fegyelmi eljárás felmentő ítélettel fog végződni, visszaemlékezésében többé nem hivatkozott a félelemre, hanem néha egészen elképesztő rabulisztikával próbálta meg ezt, és egyéb rendkívül kínossá váló megnyilatkozásait elfogadhatóvá tenni.[121]

Baltazárt magát is meglepte, hogy a vallatás éjszakáját követő reggel minden további nélkül szabadon bocsátották. Az ekkor már teljesen szétzilált debreceni pártvezetés nem kívánta kioltani az életét, de túszként sem vitték magukkal.[122] Az őt ért atrocitások, többek között fiának vele egy időben történt elragadása, majd szökése,[123] illetve az, hogy ezekben a hetekben Budapesten is sikertelenül nyomoztak utána többek között a politikai szövetséges Mezőfi Vilmos lakásán is, súlyos fenyegetésnek tűnnek.[124] Mindezeket tekintve talán nem is csoda, hogy elterjedt a hír, hogy a kommunisták meggyilkolták.[125]

Összességében minden későbbi váddal szemben megállapíthatjuk, hogy Baltazár – teljesen érthető módon – különösebben nem mutatta jelét a proletárdiktatúrával szembeni rokonszenvnek. Az első hetekben megkísérelt valamiféle modus vivendit találni az új hatalommal, ám mindez hamar zátonyra futott, ennélfogva többekkel együtt ő is a passzív ellenállást választotta. A kommunista hatalom utolsó debreceni óráiban

120 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 60–61.
121 Uo. 61–63.
122 Baráth Béla: Földbegyökerezés. i. m. 178.
123 Uo. 63–69.
124 Mezőfi Vilmos: Emlékeim a Kommün idejéből. Bp., 1920. 32.
125 *Előre*, 1919. jún. 4. 1.,

pedig mindenki számára egyértelmű volt, hogy Baltazár Dezsőt szintén a kérészéletű rendszer ellenségeként tartják számon.

A román megszállás

Kapcsolat a román megszállókkal

A felbomló vörös hadsereg és a város menekülő kommunista vezetése nyomában április 22-én tűntek fel Debrecen határában a román sereg előőrsei. Az átmenet időszakára ismét a Károlyi-kormány idejében hatalmon lévő politikusok, a szociáldemokrata Handler Gyula, illetve Magoss György vették kézbe a település irányítását. Elsődleges feladatuk a város békés átadása volt, ezért elrendelték a civilek lefegyverzését, és küldöttséget menesztettek a román sereg fogadására. Feltehetően Baltazár már ezeken a korai tárgyalásokon is részt vett, bár forrásaink nem egybehangzóak e téren, valószínűsíthetjük, hogy személyesen is jelen volt a kapcsolatfelvétel alkalmával.[126] A románok fogadtatása eleinte kifejezetten pozitív volt. A meggyötört város lakói a kommunista hatalom alóli felszabadulásként élték meg a csapatok érkezését. Egyes visszaemlékezések szerint szórványos éljenzés és virágeső is volt az április 23-i bevonulásuk alkalmával.[127] Baltazár maga is osztozott ebben a kezdeti megkönnyebbülésben, hiszen őt magát is szinte a börtönből szabadította meg a románok érkezése.[128] A román parancsnokság kommunikációja pedig szintén erősítette mindezt, hiszen eleinte hangsúlyozták, hogy egyetlen céljuk a kommunisták kiűzése a városból. A kezdeti, részben Dumitrescu tábornok személyéhez is köthető gördülékenyebb kapcsolat azonban hamar megromlott. A román katonaság tervszerűen kirabolta a várost, nemsokára pedig a hódítók távlatos politikai céljai is egyre világosabban látszottak.[129]

Baltazár számára a román csapatok nem csak a személyes szabadságot, hanem a közéleti aktivitás lehetőségét is elhozták. Már a megszállást követő napon küldöttséget vezetett a román parancsnokhoz, kérve, hogy járjon közbe a Budapestre hurcolt túszok érdekében.[130] Az időközben egészen a Tiszáig előrenyomuló románok révén végül júniusban térhettek haza a túszok, akik Márk Endre vezetésével Bal-

126 Nem említi őt: Csűrös Ferenc: Egy nevezetes nap története. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1942. 55–57.; illetve Zoltai Lajos: Oláhok Debreczenben. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1921. 40–58. Azonban Kahler Frigyes, és rá hivatkozva legújabban Bödők Gergely is számol Baltazár részvételével. Ld. Kahler Frigyes: Adalékok Debrecen román megszállásának történetéhez. 235.; Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. In: *Kommentár*, 2016/1. 73.

127 Bödők Gergely: Tizenegy hónap. i. m. 72–74.

128 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 148., 155.

129 Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede 1919–1931. In: Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986. 165–173.; Kerepeszki Róbert: Terror és megszállás. Debrecen megpróbáltatásai 1919/20-ban. In: Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti tanulmányok. 2. Szerk. Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor, Bp., 2019. 65–75.

130 *Egyetértés*, 1919. máj. 2. 3.

tazárnak köszönték meg a kiszabadulásukat.[131] Ugyancsak Baltazár és a református egyházhoz ezer szállal kötődő egykori városi főügyész, ekkor pedig polgármester Magoss György közbenjárására sikerült elérni, hogy a román hatóságok engedélyezzék egy új napilap alapítását, mely felerészben az egyházkerület, felerészben pedig a város tulajdonában állt. Az *Egyetértés* eleinte szinte monopol helyzetben volt, 10-12 ezer példányban kelt el, de a konkurencia erősödése után is a város jelentős lapja maradt, a következő években végig Baltazárhoz közel álló orgánumként formálta a közvéleményt Debrecenben.[132]

A debreceni politikai vezetésnek hamar lehetősége nyílt a román politika első vonalával is megismerkedni. Május második felében Ferdinánd román király a megszállt tiszántúli területek meglátogatására készült, és bár eleinte Debrecen volt a kiszemelt helyszín, végül Nagykárolyba hívta a régió törvényhatóságai és az egyházak tisztelgő küldöttségeit. A királyi pár érkezését megelőzően, május 20-án érkezett Debrecenbe a magyarul is kitűnően beszélő Mihályi Tivadar, aki nem sokkal korábban még a magyar parlament tagja, ekkor pedig már nagyromán politikai vezető volt. A román katonai vezetésen túl találkozott és egyeztetett a város és a vármegye vezetőivel, Magoss Györggyel és Rásó Istvánnal, valamint külön tárgyalt Baltazár Dezsővel is. A megbeszélések tartalmáról keveset tudunk, Mihályi csak annyit árult el a sajtó számára, hogy a román–magyar perszonálunió terve is szóba került.[133] Baltazár politikai súlyáról viszont sokat elárul, hogy ezekbe a tárgyalásokba is bevonták őt.[134]

Május 25-én Nagykárolyba a város, a vármegye és az egyházkerület népes küldöttségének az élén érkezett Baltazár. A püspökkel tartott Rásó, Magoss, Degenfeld, Vásáry István, de ott volt Lindenberger János debreceni római katolikus plébános is éppúgy, mint Pap Gyula görög katolikus parókus.[135] A találkozót a debreceni sajtó „udvariassági" célzattal illette, Baltazár később egyértelmű felszólításról beszélt, illetve azzal magyarázta a részvételét a deputációban, hogy félt a visszautasítás esetén várható következményektől. Mindenesetre a magyar küldöttség nevében Magoss György köszönte meg a kommunizmustól való megszabadítást, Baltazár pedig később többször is idézett, ellene vádként is felhozott szavakkal köszöntötte és áldotta meg az uralkodópárt. Visszaemlékezésében Baltazár kifejezetten gúnyosan és megvetően írt a „balkáni zajjal" érkező román királyi párról, saját magával kapcsolatosan pedig hangsúlyozta, hogy nem hódolt be, szavai és testtartása is ennek éppen az ellenkezőjéről beszéltek. Beszédében megköszönte a szabadulást, és kérte, hogy az uralko-

131 *Egyetértés*, 1919. jún. 14. 1.

132 Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattár (DEENKKt) Pálffy József hagyatéka. 30. d. Ms. 11/4. Pálffy József: A „Debreczeni Független Újság" története. II. rész. 1918-1932. Debrecen, 1960. 25–26.

133 A tárgyalás témájaként Baltazár is a perszonálunió kérdését adta meg később. MREZSLt 2. b. fond. Konventi bírósági iratok. 2. d. Baltazár Dezső fegyelmi ügye. Baltazár Dezső beadványa. 8–9.

134 *Egyetértés,* 1919. máj. 23. 2.

135 *Egyetértés*, 1919. máj. 24. 2.

dó védje meg a tiszántúli protestáns egyházakat, illetve tágabban az egész régió védelméért járt közben. Végül pedig megáldotta a román királyi párt és annak népét.[136]

Néhány hónappal később ez a beszéd adta az egyik legütősebb kártyát a Baltazárt támadók kezébe. Nem véletlen, hogy a visszaemlékezéseiben majd tíz oldalon írta le a nap eseményeit, és több oldalon keresztül próbálta igazolni a magatartása helyességét.[137] Tagadhatatlan, hogy szavai sokkal inkább a kommunizmus alóli felszabadulás miatt érzett hála, mintsem a feltétel nélküli hódolat szavai. Jogosnak tűnik az az érvelése is, hogy Budapest az olasz Romanelli ezredest ünnepelte, Szegeden pedig a bevonuló francia csapatok parancsnoka kapott köszönetet. Mindamellett, még a Baltazár tevékenységét általában kifejezetten pozitívan értékelő történészek is céltalannak és túlzónak tartják a nagykárolyi fellépést, nem látva a politikai fellépés mögötti felhatalmazást.[138] Valójában azonban a nagykárolyi találkozó céljai felől csak tapogatózunk, ha a protokolláris eseményeken elhangzó beszédek szövegét boncolgatjuk csupán. A tiszántúli küldöttséggel utazott a románokkal való kapcsolatfelvétel elkötelezett híve, Kiss Géza debreceni egyetemi tanár és kollégája, Rugonfalvi Kiss István, aki memorandumot is készített egy esetleges román–magyar perszonálunió tervével kapcsolatosan. Ezt a diplomáciai tapogatózást egyébiránt 1919 nyarán még Bethlen István is kényszer szülte, de vállalható opciónak tartotta.[139] Egyes források szerint ekkor adták át ezt a memorandumot a román királynak, illetve a jelen lévő minisztereinek, akikkel az este folyamán Baltazár és Degenfeld is kötetlenül beszélgetett a vacsoraasztal mellett.[140] Baltazár maga is utal rá, hogy éppen az őt később oly hevesen kritizáló erdélyi magyarok érdekében tárgyaltak ekkor a román–magyar perszonálunió lehetőségéről.[141] Az ekkoriban felbukkanó egyéb perszonáluniós tervekhez hasonlóan ez is kérészéletűnek bizonyult, és nem vált további politikai tárgyalások alapjává.

136 Baltazár ráadásul feltehetően egy apró változtatással adta közre visszaemlékezéseiben az általa elmondottakat. Míg a korabeli híradásokban az alábbi mondat szerepel: „Legyen áldott Felséged, legyen áldott királyi háza, országa, népe." (Ld. *Egyetértés*, 1919. máj. 27. 2.; *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/21–22. 131.) Addig Baltazár a következő mondatot közli: „Legyen áldott Felséged; legyen áldott királyi házanépe." (Ld. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 164.) Baráth Béla ezt a szövegvariánst idézi (Ld. Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 184.), de tévesen hivatkozik a *Debreceni Protestáns Lapra* mint forrásra, hiszen ott a másik verzió szerepel. Mindez azért érdekes, mert később többen kritizálták Baltazárt a román nép és Románia megáldásának vádjával, aki ezzel az apró módosítással próbálta meg a támadások élét elvenni. Memoárjában kiemeli, hogy nem áldott meg egyetlen román embert sem, hiszen az uralkodópár közismerten nem román, hanem angol és német tagokból állt. (Ld. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 165.)

137 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 158–167.

138 Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 184.

139 Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In: *Valóság*, 1993/6. 65.; Romsics Gergely: Összeomlás és útkeresés 1917–1920. Bp., 2023. 475–476.

140 Veress Géza: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. In: Magyar Történeti Tanulmányok 15. Debrecen, 1982. 48.; Baltazár visszaemlékezése szerint (Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 167–168.) ugyan Nagykárolyban nem esett szó végül a perszonálunióról, nehéz eldönteni, hogy így történt-e valóban, vagy csupán önfelmentés céljából írta ezt.

141 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 161.

A kezdeti, viszonylag konszolidált kapcsolat a román megszállókkal hamar megromlott, 1919 nyarára pedig teljesen elmérgesedett a helyzet. A megszállók telhetetlen harácsolása, illetve gyakran nagyon erőszakos fellépése különbség nélkül érintette a debreceni lakosságot. Baltazárt és családját július 18-ról 19-re virradó éjjel támadta meg egy kisebb román csapat zeleméri nyaralójukban. A zabráló román katonák pénzt követeltek a püspöktől, miután pedig ezt megtagadták tőlük, a család kiirtásával fenyegetőztek. Az emberek végül ugyan megmenekültek, de az egyébként is zaklatott családtagokban komoly nyomokat hagyott az este emléke. Baltazár visszaemlékezésében azt sejteti, hogy felsőbb utasítás lehetett a támadás mögött, ám erre egyéb bizonyítékunk nincs, könnyen elképzelhető, hogy valóban csupán néhány fegyelmezetlen katona magánakciója volt.[142]

Augusztus végén egy angol orvos révén sikerült Debrecenből a magyar kormányhoz, végül pedig a párizsi békekonferenciához eljuttatni egy 35 pontból álló, sérelmeket felsoroló memorandumot. Október 16-án pedig az újságok lapjairól értesülhettek az érintettek arról, hogy a románok hat tiszántúli vármegye területéből és két törvényhatósági jogú városból egy felső közigazgatási tanács által vezetett, vámhatárokkal körülvett zónát terveznek kialakítani. A tervek szerint a posta, a közlekedés és a pénzügy közvetlen román fennhatóság alá került volna.[143] A debreceni politikai elit 23 tagja (Baltazár mellett jelen volt Dicsőfi, Vásáry István, Magoss György és a későbbi főispán, Hubert Ottó is) október 22-én tanácskozott Márk Endre vezetésével. Az összegyűltek a tervezet visszautasítása mellett döntöttek, és másnap át is adtak egy tiltakozó memorandumot a román katonai parancsnoknak. A küldöttséget Baltazár vezette, aki a legfontosabb érveiket élőszóban is összefoglalta.[144] A tiltakozókat ugyan különböző módokon fenyegették, de végül – feltehetően sokkal inkább a románok ambícióit megelégelő békekonferencia nyomására – sikerült elérni a tervezet levételét a napirendről. Baltazár a tárgyalások során mindvégig az ellenállást támogatók között foglalt helyet.[145]

Meg kell említeni még a debreceni polgárság egy kalandos történetű titkos szervezkedését. 1919 végén kezdtek el aláírásokat gyűjteni egy petícióhoz, amelyet a brit uralkodóházhoz akartak eljuttatni. Az aláírók a magyar koronát kívánták felajánlani az egyik brit herceg számára.[146] A szervezkedés azonban lelepleződött, a kicsempészésre váró aláíróívek egy részét megtalálták, és ennek nyomán majd négyszáz aláírót ítéltek kisebb-nagyobb pénzbüntetésre. Egyes feldolgozások állítják, hogy Baltazár Dezső állt a szervezkedés élén, ám mindezzel kapcsolatosan forrásokra nem hivatkoznak, így ezt nem lehet megerősíteni.[147] Az angolszász irány támogatása azonban

142 Uo. 167–179.
143 Bödők Gergely: Tizenegy hónap. i. m. 80.
144 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 189–192.
145 A további tárgyalásokra nézve l. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 192–199.; Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede. i. m. 173–180.
146 Bödők Gergely: Tizenegy hónap. i. m. 77.
147 Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár. i. m. 35.; Baráth Béla Levente: Földbegyökerezés. i. m. 187. Ld. még: Zoltai Lajos: Oláhok Debreczenben. i. m. 49.

valóban érkezhetett az anglofil protestáns körökből, akik titkon egy végre protestáns vallású uralkodóban reménykedtek.[148] A királykérdés mindenesetre 1919 végén már élénken foglalkoztatta a debreceni közvéleményt is, ám ekkoriban még inkább az államforma kérdése vetődött fel, nem pedig az uralkodó személye, illetve a Habsburg-ház trónigényének kérdése.[149] Habár bizonyítani nem tudjuk, de feltehetően Baltazár is részt vett ebben a hamvában holt kísérletben.

Összességében pedig megállapíthatjuk, hogy Baltazár visszanyerte a román megszállás idejére a közéleti-politikai aktivitását, és mind a város, mind pedig az egész tiszántúli régió ügyeit illetően hangsúlyos véleményformálóként lépett fel. A magyar városi vezetéssel együtt a céljuk csakis a megszállás politikai és anyagi veszteségeinek enyhítése lehetett, aminek a lehetőségekhez mérten meg is feleltek. Egy évtizeddel később keletkezett visszaemlékezésében az eseményeket a román oldalról átélő Emil Pop/Pap Emil dokumentálta, hogy milyen elismerésre méltó volt Baltazár érdekvédő tevékenysége a megszállás hónapjaiban.[150]

Bosszú és megbékélés a tiszántúli egyházkerületben

A román megszállás időszaka a közéleti szerepvállaláson túl alkalmat adott arra is, hogy Baltazár az események fonalát kézben tartva az egyházon belüli kérdéseket is saját szempontjai szerint rendezze. Ellenfelei elveszítették az 1918 ősze óta őket támogató politikai hátszelet, a püspök pedig az egyházkerület legitim vezetőjeként léphetett fel, mivel a román hatóságok lehetővé tették az egyházi önkormányzati szervek működését.

Baltazár 1919. május 7-re egyházkerületi közgyűlést hívott össze, amelyen a körülmények miatt az alkotó tagok közül csak mintegy húszan vehettek részt. A közgyűlés határozott arról, hogy visszaállítják a forradalmak előtti egyházi törvények hatályosságát, illetve a továbbiakban egy szűk körű intézőbizottság kezébe teszik le az egyházkerület ügyeit. Az intézőbizottság tagjai Baltazár legszűkebb munkatársai közül kerültek ki, így a továbbiakban Kun Béla, Degenfeld József, Dóczi Imre és Kiss Ferenc közreműködésével a püspök akarata valósult meg az egyházkerületben. A gyűlés megköszönte Baltazár harmadik harctéri útján mutatott áldozatvállalását, és ezt követően rögtön határozott a debreceni presbitérium őt elítélő határozatának megsemmisítéséről, mivel indoklásuk szerint a testület túllépte a hatáskörét.[151]

148 Nagy Béla, a sárospataki református teológiai akadémia tanára 1919. januárjában fejezte ki ebbéli reményeit Kováts J. István kormánybiztosnak, a nyugatra küldött protestáns békedelegáció szervezőjének: „Bárcsak külföldre ment barátaink is eredménnyel járnának! (Legszebb eredmény az lenne szerintem, ha tudnának fogni egy derék ref. angol herceget magyar királynak!)" RL C/197. 17. d. Nagy Béla levele Kováts J. Istvánnak, 1919. jan. 1.

149 Baltazár és Márk Endre 1919 októberében kapott Somssich Lászlótól és Nemény Imrétől, a Magyar Királyság Pártjának szervezőitől felkérést a debreceni szervezkedés megindítására, amelyet végül Márk Endre vezetésével decemberben indítottak meg. A mozgalom ekkoriban a királyság államformája mellett tört lándzsát, a későbbi közjogi kérdéseket nem vette terítékre. Ld. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 206–207.; TtREL I. 1. e. 23. d. 1989.

150 Vásárhelyi János: Kicsoda az a Baltazár püspök? In: *Református Szemle*, 1931/22–23. 340–341.

151 *Egyetértés*, 1919. máj. 8. 1., 1919. máj. 9. 1.

A közgyűlésen Baltazár még csupán a tanácsköztársaság uralmát jellemezte úgy, mint ami az „egyházunk üldözésének legsötétebb korszakaira emlékeztet".[152] Kun Béla a *Debreceni Protestáns Lap*ban azonban már májusban féléves „megpróbáltatásokról" írt, amelyek után vissza kell térnie az egyháznak a törvényes keretekhez.[153] Júniusban ugyanő köszöntötte az egyházkerületben megkezdett „tisztogatást",[154] Baltazár pedig ugyanekkor Jézus templomtisztítását hozta fel példaként a debreceni főiskolára váró megtisztulás kapcsán.[155] Nem is csoda, hogy október elején már a tisztogatás irányát is kijelölve az egyházinál szélesebb nyilvánosság számára szögezte le: „A református egyházba a Budapesten megalakult egyháztanács plántálta be a felforgató szellemet." Ez a szellem pedig belülről pusztította a közösségeket, zilálta szét a presbitériumokat és sodorta egzisztenciális válságba a lelkészeket.[156] Az így megalkotott narratíva szerint Baltazár a felforgatók áldozata volt az őszirózsás forradalom kezdetétől egészen a kommunista uralom végéig. Ezt az ekkor kialakított nézetet képviselte innentől kezdve konzekvensen az 1920 augusztusában kiadott visszaemlékezéseiben is, melynek bizonyos fejezeteit már 1919-ben papírra vetette.

Baltazár 1919 őszén tehát már fővárosi ellenfeleinek is hadat üzent, de előbb még Debrecenben hallgattatta el azokat, akik a forradalmi időkben hangosan kritizálták őt. Jánosi Zoltánt politikai tevékenysége miatt már az április 30-án tartott törvényhatósági bizottsági gyűlésen is a letartóztatandók között említették meg,[157] ám ekkor még egyházon belülről is érkezett támogatója, aki kiemelte, hogy a bolsevikokkal ő is hadilábon állt, mint szakszervezeti vezető.[158] Baltazár október elején tette egyértelművé, hogy a református lelkészi karon belül Jánosi az egyedüli, akinek a tevékenységét nem tartja igazolhatónak.[159] A kérdést egyelőre a román hatóságok oldották meg azzal, hogy letartóztatták Jánosit, akit Fogarason, majd Brassóban internáltak, és későbbi szabadulása után sem térhetett vissza Debrecenbe, hanem hosszú hónapokig Kolozsváron, majd Nagyváradon élt.[160] Jánosi és Baltazár harca ugyan nem ért véget ezzel, az elűzött lelkész hónapokkal később még visszatért Debrecenbe, de a küzdelmük már ekkor véglegesen Baltazár javára dőlt el.[161]

152 Baltazár Dezső: Egyházkerületi közgyűlést megnyitó beszéd. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/19. 121.
153 Kun Béla: A törvény útján. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/21–22. 129–130.
154 K[un] B[éla]: Tisztogatás. In: Debreceni Protestáns Lap, 1919/24. 141–142.
155 *Egyetértés*, 1919. jún. 24. 1.
156 *Debreceni Független Újság*, 1919. okt. 9. 3.
157 *Egyetértés*, 1919. máj. 2. 2.
158 Jánosi Zoltán. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/19. 124., Jánosi Zoltán: Nyilatkozat. In: *Egyetértés*, 1919. máj. 3. 4.
159 *Debreceni Független Újság*, 1919. okt. 9. 3.
160 Tóth Endre: Jánosi Zoltán életműve. In: *Egyháztörténet*, 1959/1–2. 44–45.; *Egyetértés*, 1919. dec. 14. 2.
161 Jánosi 1919 októberében a konventi bíróság előtt vádolta be Baltazárt, a kommunisták támogatásával és alaptalan vádak terjesztésével. Jellemző az erőviszonyokra, hogy a bíróság elnöke a panaszbeadványt formai okok miatt (hiányzott róla a panaszos aláírása) intézkedés nélkül az irattárba helyeztette. Debreceni Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára (DREKK Kt.) R 6062. Jánosi Zoltán fegyelmi ügyének iratai. 1. bir. sz./1920. Jánosi Zoltán beadványa Baltazár Dezső ellen. 1919. okt. 24.

A másik személy, aki ellen a püspök fellépett a román megszállás idején, Zoványi Jenő volt. Zoványi azon túl, hogy Baltazárt személyesen is támadta a forradalmi hónapok alatt, ahogy a korábbi fejezetekben láthattuk, a konzervatív teológiai irányzatok képviselői számára is vörös posztó volt jó néhány, a történelmi református hittételeket relativizáló kijelentése miatt. A Baltazár által vezetett egyházkerületi intézőbizottság már május elején megtiltotta a teológushallgatóknak, hogy Zoványi egyetemi óráit látogassák,[162] majd pedig júniusban az egyházkerületi bíróság fosztotta meg őt lelkészi jellegétől és érvénytelenítette lelkészi oklevelét. Egy hosszabb jogi procedúra végén a kultuszminisztérium nem tehetett mást, nyugdíjazta őt a hittudományi karon betöltött egyetemi tanári állásából.[163]

Amellett, hogy Baltazár a tőle balra álló, a forradalommal nála erősebben szimpatizáló személyes ellenfeleit félreállította, megpróbált az egyházkerületben békés átmenetet biztosítani. Már a Jánosit elítélő nyilatkozatában is hangsúlyozta: „a papság a kommunizmus alatt kifogástalanul viselkedett", csupán a tanárokkal akadtak problémák.[164] Nem véletlen, hogy az eddig is leghűségesebb táborának számító lelkészi kar lojalitását próbálta megőrizni. Éppen ezért nem is lehetett számítani arra, hogy a lelkészek politikai tevékenységét illetően általános vizsgálatot indít az egyházkerület.

A keresztény nemzeti ideológia és az antiszemitizmus felerősödése

Azalatt, amíg Baltazár és a korábbi liberális városvezetés a román megszállókkal tusakodott, komoly változások történtek országos és helyi szinten is a közgondolkodásban és a politikát meghatározó eszmék piacán. Néhány nappal a román csapatok megérkezése után még döbbenten regisztrálta a protestáns-liberális sajtó, hogy a törvényhatósági bizottság gyűlésén a kommunizmus bűneit a „zsidó szellem" számlájára írta az egyik hozzászóló.[165] A következő időszakban azonban ennél durvább atrocitásokhoz is hozzá kellett szoknia a debreceni társadalomnak. Augusztus első napjaiban már az utcákat árasztották el a durva zsidóellenes röplapok és falragaszok, és innentől kezdve folyamatosak maradtak a hasonló izgatások.[166] Az atrocitások magasabb szintre lépése majd csak a románok kivonulása után történt meg, de az országosan felerősödő antiszemitizmus Debrecenben is éreztette már ekkor a hatását. Baltazár visszaemlékezésében joggal számolhatott be arról, hogy a román megszállás alatt erősödött fel az a politikai ellenszél, amelynek következtében a következő időszakban a keresztény nemzeti egység gondolatát képviselő csoportok szemében ő lett az első számú ellenség.

A formálódó keresztény nemzeti ideológia forrásvidéke legalábbis az első világháború időszakára nyúlt vissza.[167] Károlyi József 1917-ben a „keresztény koncent-

162 Zoványi ügy. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/19. 124.
163 Kovács I. Gábor: Hit – Tudomány – Közélet. i. m. 160.
164 *Debreceni Független Újság*, 1919. okt. 9. 3.
165 *Egyetértés*, 1919. máj. 2. 2.
166 *Egyetértés*, 1919. aug. 6. 2., *Egyetértés*, 1920. jan. 6. 2.
167 Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus. i. m. 287–340., Bihari Péter: Lövészárkok. i. m. 232–240.

ráció" jelszavát tűzte a konzervatív oldal zászlajára, ami tartalmában megfelelt a későbbi keresztény nemzeti egység üzenetének. Ez az eszmerendszer protestánsok és katolikusok közös fellépését szorgalmazta, illetve gyanakvással figyelte a liberalizmus irányában elkötelezett, antiklerikális és filoszemita protestánsokat.[168]

A román megszállás elfojtott belpolitikai légkörében is érezhető volt Debrecenben, hogy a református többségű városban is megjelent a fővárosi szellemi életből átsugárzó politikai megosztottság. Az első, szimbolikus hang Baltazár régi ellenfelétől, Dicsőfi Józseftől jött, aki 1919 novemberében a reformáció évfordulójára emlékezve szorgalmazta prédikációjában a katolikusok és protestánsok egységes fellépését.[169] Ezt követően Lindenberger plébános látogatta meg Dicsőfit, aki viszonozta a látogatást – Debrecenben ehhez fogható gesztus, a helyben „uralkodó" református gyülekezet és a római katolikus közösség vezetői között korábban még nem történt.[170] Jól rezonált Dicsőfi hangja a fővárosban a jubileum kapcsán megfogalmazott gondolatokra, amelyeknek többek között a *Szózat* adott hangot, elítélve a korábbi felekezeti torzsalkodásokat: „Valahányszor ellentét támadt a magyar keresztény felekezetek között, magyarellenes, alkotmányellenes, keresztényellenes érdekek támasztották."[171] A debreceni közvélemény a felszólítást pozitívan fogadta, még hetekig visszhangzott tőle a helyi sajtó. Többen a nemzeti egység, mások pedig a német mintára megvalósuló protestáns unió lehetőségét látták benne.[172]

Ugyanebben az időben a fővárosban már élénk politikai és egyházi élet kezdett kialakulni. A dunamelléki egyházkerület közgyűlésén már novemberben követelték, hogy alkalomadtán a debreceni hittudományi kar proletárdiktatúrát üdvözlő szavait torolja meg a közegyház.[173] Emellett pedig protestáns nagygyűléseket szerveztek elsősorban olyan, az ébredőkhöz köthető szónokokkal, mint Csilléry András, akik a protestáns egyházak megtisztítását és a katolikusokkal való együttműködést forszírozták.[174]

A liberális, de inkább középutas *Debreceni Protestáns Lap* cikkein keresztül jól érzékelhető a hangulat gyors változása. A főszerkesztő egyetemi tanár, Kun Béla eleinte még a zsidókérdés feszegetésével kapcsolatosan is megértőnek mutatkozott, hangsúlyozta, hogy a heccek és általánosítások ellen van, azonban a zsidó emancipáció bizonyos káros vonásait, melyeket a „Tarnopol-Munkács-Budapest-Párizs" többgenerációs családi útvonallal jellemzett, ő is elítéli.[175] Támogatta a keresztény egységfront kialakítását, helyet adott lapjában egyetemi kollégája, a később a Keresz-

168 Lajos Szász: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumsjahr 1917 und der ungarische Protestantismus. In: Blick ins Ungewisse. Visionen und Utopien im Donau-Karpaten-Raum 1917 und danach. Hrsg. Angela Ilić et al. Regensburg, 2019. 198–200.

169 *Egyetértés*, 1919. nov. 19. 2.

170 K[un] B[éla]: Keresztyén egyházak testvéresülése. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/23. 140.

171 Hamvas József: A reformáció ünnepén. In: *Szózat*, 1919. nov. 1. 4.

172 *Egyetértés* 1919. dec. 7. 4., *Debreceni Független Újság*, 1919. nov. 25. 1–2.

173 *Szózat*, 1919. nov. 12. 6.

174 *Szózat*, 1919. dec. 2. 8., *Szózat*, 1919. dec. 4. 4.; Klestenitz Tibor: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2020/1. 8–9.

175 Antiszemita vagyok én is. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/21–22. 139.

tény Nemzeti Egyesülés Pártjában (KNEP) politizáló katolikus Bernolák Nándor vezércikkének is, aki a zsidók térfoglalásáról és „fajuralmi törekvéseiről" értekezett.[176] Azonban 1919/1920 fordulóján a lap cikkeinek hangulata változáson esett át. A katolikus oldalról érkező vádakkal szemben – melyek szerint a protestantizmus a bűnös és bukott liberalizmus szálláscsinálója volt – immár defenzívába szorult a lap. Januárban felemelte hangját az egész protestantizmus „pellengérre állításával szemben", de egyes protestánsok kritizálását elfogadta.[177] A tavasz folyamán pedig már a liberalizmus és a protestánsok nemzeti hivatásának méltatása foglalta el a címlapot. A keresztény nemzeti egységfront egyértelmű kudarca már csak a román megszállást követő napokban lett egyértelmű. Ekkor már a protestánsok összezárása mellett kardoskodott a korábban megértést mutató lap is, hangsúlyozva: „...az az eljárás, amit most tapasztalunk egymást érő gonosz rágalmak terjesztésében, csak arra alkalmas, hogy vezető embereiben megalázza magát református anyaszentegyházunkat."[178] A megengedő, a harcias katolikus iránnyal együttműködni hajlandó liberális protestáns irányvonal 1920 tavaszán kezdte belátni, hogy az új kurzus nem fog a protestánsokkal sem kesztyűs kézzel bánni.

A püspök legszűkebb szellemi hátországa, az ORLE lapja Kun Bélánál keményebben fogalmazott. A harcias, antiklerikális eszméket képviselő lap 1919 őszén leszögezte, hogy nem fehérterrorról kell beszélni, mivel a rémuralom színe a fekete, hátterében pedig a klerikális reakció nemzetközi hálózata áll.[179] A liberális hagyományú tiszántúli reformátusok számára kifejezetten rémítően hatott az erőltetett keresztény egyesülés eszméje, amelyből véleményük szerint csakis az erősebb fél: a katolicizmus profitálhatott. A lap névtelen cikkírója (talán maga Baltazár) 1920 januárjában helyezte el a katolikusokkal való együttműködés határköveit: „Az olyan multú és rendeltetésű egyház, mint a magyar kálvinista egyház, nemcsak magának, hanem a felette álló nagy krisztusi és nagy nemzeti érdekeknek is tartozik azzal, hogy isteni kijelentésű alapjához, szabadságra, világosságra és szeretetre igyekvő szelleméhez és magyar vallás szerinti lényegéhez szorosan ragaszkodván csak társadalmi és politikai téren keresse és találja meg esetek szerint s nem intézményesen azokat a lehetőségeket, amelyeknek adottsága esetén a római katholikus egyházzal a hit és haza védelmében együtt haladhat, együtt működhet."[180] Mindezzel határozott módon adtak választ azoknak a hangoknak, amelyek a katolikus egyházzal való szorosabb együttműködést hangoztatták, és majd Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című 1920 tavaszán megjelent nagy hatású könyvében nyernek teljesebb megfogalmazást. Bangha ugyanis annak a reményének adott hangot, hogy az összefogás révén a protestánsok, ugyan a távoli jövőben, de megtalálják végül az

176 Bernolák Nándor: Reactio? In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1919/49. 241–243.
177 Kun Béla: Keresztyének egyessége. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/1–2. 1–2.
178 Kun Béla: Békesség minékünk! In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/15. 57.
179 Fehér terror. In: *Lelkészegyesület*, 1919/38. 229–230.
180 [Baltazár Dezső?]: „Ujra azok a határok". III. In: *Lelkészegyesület*, 1920/1. 1–2.

utat a katolikus egyházba.[181] Írása, mely a keresztény nemzeti irányzat egyik alapműve lett, az ország válságának okait a kereszténység gyengeségében, a liberalizmusban és a zsidóság túlzott gazdasági és kulturális befolyásában találta meg. A protestánsok legrosszabb, filoszemita és liberális hajlamait látta megtestesülni Baltazár Dezsőben, aki az általa vizionált keresztény összefogás ellenpólusát jelentette.[182]

Baltazár visszaemlékezéseinek a román megszállásra vonatkozó részét azzal a baljós gondolattal fejezte be, hogy az elkövetkező hónapok talán még nehezebbek lesznek a számára.[183] Mindezt 1920 nyarán már előre láthatta: a legélesebb támadások időszaka csak az esztendő második felében érkezik el a számára. A román megszállás idején ugyan konszolidálta a helyzetét a tiszántúli egyházkerületben és sikeresen visszaverte az ellene indított támadásokat, illetve elérte a leghangosabb kritikusainak a félreállítását, a korábban vele szemben a politikai katolicizmus oldaláról megfogalmazott vádak azonban éppen 1919 őszétől kaptak erősebb hátszelet, ami előrevetítette a Baltazár irányában kifejtett nyomást a keresztény kurzus tartósabb berendezkedése esetén.

181 Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység. h. n., 1920. 81–82., Klestenitz Tibor: Pajzs és kard. i. m. 215–229.

182 Uo. 81., 84.

183 Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. i. m. 215–216.

Új keretek között – A Horthy-korszak első évei (1920–1922)

Trianon és a református egyház

A trianoni békediktátum drasztikus hatást gyakorolt a magyar református egyházra nézve is. Az 1910-ben kb. 2,6 milliós református közösség elveszített 1 millió lelket, a 2073 gyülekezetből 1012-t szakítottak el. Ugyan a reformátusok korábbi, 14,3%-os országos részaránya a csonka országban 21% fölé emelkedett, ám ezzel együtt a katolikusok aránya is növekedett, 60,3%-ról 66,1%-ra. A tiszántúli egyházkerület ugyan még megcsonkítása után is a legjelentősebb maradt, de nagy területeket, hagyományos református centrumokat csatoltak el tőle. Így került Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagyvárad és a békés-bánáti egyházmegye jelentős része az országhatáron túlra.[1]

Az elszakított egyházrészek sorsa hosszú ideig bizonytalan volt, és nem csupán az utódállamokkal formálódó, kölcsönös bizalmatlansággal terhelt kapcsolat, hanem a csonka országban maradt egyházkerületi vezetésekkel folytatott sokszor nehézkes tárgyalások miatt is. A református zsinat 1920 szeptemberében úgy döntött, hogy az elszakított egyházmegyék gyakorolják a joghatóságukat, illetve az elszakított területeken élő, hivatali korra nézve legidősebb esperes élhessen a püspöki jogkörrel. Az utódállamok vezetése a legtöbb esetben ragaszkodott a területükön található egyházközségek önálló, a magyarországi református egyháztól független szervezéséhez. Ezzel szemben a zsinat véleménye az volt – melyet Baltazár is határozottan képviselt a nyilvánosság előtt –, hogy az egységről csak erőszak hatására lehet lemondani, az egységes magyar református egyház szétszakításába önként nem, csakis kényszerűen szabad belenyugodni.[2] Nem is csoda, hogy egyes esetekben az elcsatolt egyházrészek önálló szervezkedése valóban konfliktusokkal terhelten indult, mint például a dunántúli egyházkerületből elcsatolt felvidéki egyházmegyék kapcsán.[3] Mindezzel szemben Baltazár – bár a nyilvánosság felé az egység alapján állt –, a Romániához csatolt tiszántúli egyházmegyék tekintetében kifejezetten pragmatikusan és előzékenyen vette pártfogásába az önállósodási szándékot.[4] Ugyan az elcsatolt egyházközségek és -megyék közül egyesek az intakt módon elszakított erdélyi egyházkerülethez

1 Csohány János: Trianon és a magyar református egyház. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2012/2. 75–83.

2 Degenfeld József és Baltazár Dezső levele Vass Józsefhez (1922. febr. 7.). In: Válogatott források a szlovákiai református egyház történetéhez (1918–1938). Szerk. Simon Attila – Tömösközi Ferenc, Komárom, 2019. 146–147.

3 Somogyi Alfréd: „A memorandumos évek." Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján. In: Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről. Szerk. Lévai Attila, Szentendre, 2013. 77–123.

4 Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942. Nagyvárad, 1999. 6–19.

akartak csatlakozni, mások kivártak és Debrecen felé orientálódtak, Sulyok István nagyváradi lelkész vezetésével mégis megalakulhatott a Királyhágómelléki Református Egyházkerület. 1921 tavaszán Baltazár ugyanis egyértelműen az elcsatolt gyülekezetek aktuális érdekeit szem előtt tartva, személyesen biztosította Sulyok esperest a támogatásáról Debrecenben. Ugyan Sulyokot már 1922-ben megválasztották az új egyházkerület püspökének, törvényes elismerésére azonban a román állami szervek akadékoskodásai miatt még hosszú éveket kellett várni.[5]

A keresztény kurzus természete

Horthy Miklós csapatai élén 1919 novemberében vonult be a fővárosba, a politikai restauráció a nyugati hatalmak jóváhagyásával a „szegedi gondolat" és a keresztény nemzeti ideológia mezsgyéjén indult meg. Az új, eleinte ingatag politikai hatalom egy világháború által meggyötört országot, forradalmak által szétzilált társadalmat, a megszállás következtében kimerült és kifosztott gazdaságot, mindezek nyomán pedig az erőszak kultúráját, a társadalmi érintkezés és a közbeszéd színvonalának jelentős csökkenését örökölte. A vesztes világháború nyomán pedig az ország területének felosztásával kellett szembenézni.[6]

A háború évei alatt formálódó keresztény nemzeti gondolat néhány könnyen megragadható pilléren nyugodott. Ez az ideológia Magyarország és a Monarchia csődjének okát a dualizmus liberális eszmeiségében és politikai rendszerében találta meg. Képviselői szerint a liberalizmus szabadságeszménye védtelenné tette a keresztény középosztályt a szellemi küzdelmekben és a gazdasági versenyben. A liberális nemzetiségi politika az ország szétszabdalására törekvő nemzetiségek politikai és gazdasági megerősödését tette lehetővé, ráadásul a liberális gondolat a keresztény vallási elköteleződést is relativizálta. Antiliberális jegyei mellett az új kurzus antikapitalista jegyeket is hordozott, illetve antiszemita szellemiséget képviselt. Végezetül fontos megemlíteni, hogy Horthy és a nyomában hatalomra kerülő keresztény kurzus erősen szemben állt a kommunizmussal. Antiszemitizmusuk többrétegű volt, de mindenesetre abból az alapfeltevésből indult ki, hogy a zsidóság asszimilációja sikertelen volt. Ráadásul a magyar gazdasági és kulturális élet széles területeit, bizonyos értelmiségi szakmákat a zsidóság a maga számára kisajátított. Ezeket a pozíciókat pedig az őszirózsás forradalom és a kommün idején próbálták meg politikai eredményekre váltani.[7]

A keresztény nemzeti ideológia és a fajvédő eszmék széles rétegeket érintettek meg, a forradalmak áldozatai, a gazdasági helyzetükkel elégedetlen polgári rétegek, illetve a katonaság jelentős tartalékokat adtak a rendszer formálódását jelentő időszakban. Ezt az eszmeiséget képviselte, azonban magasabb színvonalon, kon-

5 Pálfi József: „Uraim! Sursum corda! Fel a szívekkel!" Sulyok István, akinek volt világképe Királyhágómellékről – Kismonográfia. Királyhágómelléki egyház(kerület)történet, a püspöki jelentések (1926–1941) tükrében. Nagyvárad, 2021. 85–184.

6 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. i. m. 132–141.

7 Paul A. Hanebrink: In Defense of Christian Hungary. i. m. 77–107.

zervatív szempontokkal Szekfű Gyula a *Három nemzedék* című írásában, mely a reformkortól kezdve kísérte nyomon a liberalizmus nyomán hanyatló magyarság történetét.[8] Kifejezetten a kereszténység szempontjából, de érezhető radikalizmussal építette a kurzus szellemi alapjait Bangha Béla már idézett művében. Rajtuk kívül Szabó Dezsőt érdemes megemlíteni, aki az *Elsodort falu*val irodalmi formában adott hangot ennek a gondolatvilágnak.[9] Sok szempontból azonban Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök tekinthető a kurzus ideológusának, azzal együtt is, hogy Szabóhoz és részben Banghához hasonlóan ő maga is hamar kiábrándult mindabból, amivé a keresztény nemzeti gondolat vált.[10] Prohászka antiszemitizmusának természete a szakirodalomban vitatott témának számít, mégis meg lehet állapítani, hogy a Bangha által „aszemitizmusnak" nevezett szellemi irányzat, illetve Prohászka „faji önvédelemről" alkotott gondolatai végeredményben a zsidó kis- és középpolgárság gazdasági és kulturális befolyásának visszaszorítását vették célba. Nem is csoda, hogy mindketten támogatták a numerus clausus bevezetését.[11]

Témánk szempontjából fontos megjegyezni, hogy a formálódó kurzus egyik kulcsfogalma volt a „felekezeti béke" hirdetése, ami talán az első években kapta a legnagyobb hangsúlyt. A harcias katolikus tábori püspök, Zadravetz István írja érzékelhető gúnnyal naplójában, hogy minden beszédébe bele kellett csempésznie a „felekezeti különbség nélkül" kifejezést, amivel biztosította önmaga számára a vastapsot.[12] A kurzus képviselői szerint a számtalan feszültségtől terhelt magyar társadalom számára végzetes lett volna a felekezeti küzdelem felélesztése. Azonban mind katolikus, mind protestáns oldalon számosan gondolták azt, hogy a felekezeti béke jelszava csak a másik fél térfoglalásával kapcsolatos porhintés.

Protestánsok és a keresztény nemzeti gondolat

A keresztény kurzus hatalomra kerülése eleinte protestáns oldalról is pozitív visszhangokat váltott ki. Azok a csoportosulások, amelyek már a világháború idején a konzervatív megújulást hirdették, örömmel álltak csatasorba a katolikusok mellett, számos protestáns talált szellemi otthonra a fajvédők táborában is.[13] A kurzus egyik vezető ideológusának számított Raffay Sándor evangélikus püspök, a *Szózat* rendszeres publicistája. De támogatta az irányzatot az első hónapokban Sebestyén Jenő új, hamar meghatározóvá váló hetilapja, a *Kálvinista Szemle* is.[14] Az 1919 utolsó heteiben tartott közös protestáns nagygyűléseken pedig részt vettek a fővárosi reformá-

8 Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp., 1920.; Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp., 2011. 293–296.

9 Kovács Dávid: Szabó Dezső nemzetszemlélete. Máriabesnyő, 2014. 87–91.

10 Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember." i. m. 195–198.

11 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. i. m. 295–301.

12 Páter Zadravetz titkos naplója. Szerk. Borsányi György. Bp., 1967. 145.

13 Szabó Dezső, Milotay István, Bajcsy-Zsilinszky Endre is érdeklődéssel figyelte a protestáns felekezeteik belügyeit. Nézeteikkel kapcsolatosan ld. Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp., 2012.

14 Hamar István: A keresztyén testvériség egyházpolitikája. In: *Kálvinista Szemle*, 1920/1. 3–4

tus egyházi élet neves vezetői, Petri Elek püspök, Bernát István, Sebestyén és Hamar István is. A *Kálvinista Szemle,* a Kálvin Szövetség és a Kálvinista Politikai Szövetség is, ugyan saját hangsúlyokkal (pl. keresztény felekezetek egyenlősége), de beálltak a kurzus támogatói mögé.[15] Nem egy lelkész szerzett mandátumot az 1920-as nemzetgyűlési választások idején a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP) színeiben.[16] Az új politikai palettán a protestánsok mégis inkább a kisgazdák támogatóinak számítottak, a királykérdésben pedig inkább a szabad királyválasztók oldalára álltak.[17]

A pártokon átívelő keresztény összefogáson azonban már 1920 tavaszán repedések kezdtek mutatkozni. A protestánsok sérelmezték, hogy a katolikus egyház a megváltozott helyzetben ismét kifejezte hajthatatlanságát a reverzáliskérdésben, emellett pedig felrótták a Banghához köthető harcias katolikusok becsmérlő megjegyzéseit, melyek a protestáns felekezeteket minősítették.[18] A sértett protestánsok, akik ismét hiába reménykedtek az 1848. évi 20. tc. végrehajtásában, a keresztény összefogás hamis voltáról, a régi „kongreganista" idők visszatéréséről beszéltek, és „kultúrharcot" emlegettek.[19] Bangha Béla már idézett programadó írásában pedig az ország katolikus jellege mellett érvelt, amiből következett, hogy szerinte a keresztény kurzus nem egyenrangú felek szövetsége.

Amellett, hogy mindkét oldal hangsúlyozta a szövetség fontosságát a közös ellenséggel, a baloldali radikális mozgalmakkal, a hitetlenség melegágyának tekintett liberalizmussal szemben, mindez mégis kevés volt a korábbi ellentétek és a bizalmatlanság felülírására.[20] Kifejezetten rosszul hatott a protestánsok szemében, hogy már 1920 tavaszán kezdett formálódni egy sajátos történeti narratíva, mely a protestánsok szerepét vizsgálta az dualizmus összeomlásáig vezető hanyatlásban. A protestáns publicisták által is felkapott nézőpont szerint a hagyományos protestáns liberalizmus megengedő volt a saját körein belül is a hitetlenség, a nemzetköziség terjesztésével, túlságosan is pártfogolta a zsidóságot és a baloldali eszméket. Mindeközben pedig a liberális teológiai irányzatok megjelenésével együtt az egyházi élet is kiüresedett, az élettől eltávolodott. Zsilinszky Endre a *Szózat* hasábjain így foglalta össze a diagnózist: „Liberalizmusnak hívták ezt a hálót, mely elkötötte az ütőerét lelkünkben minden igaz protestáns szellemnek." Ebből a hálóból pedig csak a katoliku-

15 Megyercsy Béla: Keresztyén Magyarország és a Magyar Kálvinszövetség. Bp., 1920. Megyercsy Béla az egyik legagilisabb fiatal református lelkipásztor volt, aki 1925-ben bekövetkezett haláláig a Keresztyén Ifjúsági Egyesületben, a Magyar Cserkészszövetségben, illetve a Kálvin Szövetségben is tevékenykedett.

16 Például Kontra Aladár óbudai református lelkész, aki Zadravetz szerint az ébredők jelöltje volt a protestáns tábori püspöki címre. Ld. Páter Zadravetz titkos naplója. i. m. 85. A pápai képviselő, Szücs Dezső, a *Szózat* publicistája, református lelkész, a helyi kereszténységszocialista munkásgyesület elnöke, a Hangya igazgatósági tagja. Ld. Nemzetgyűlési Alamanch, 1920 –1922. Szerk. Vidor Gyula, Bp., 1921. 145.

17 Kisgazda színekben lett képviselő többek között Kováts J. István, majd 1920 tavaszán Kiss Ferenc is. A királykérdésben elfoglalt álláspontok felekezeti színezetéhez ld. Kováts J. István: Egy élet prédikációja. i. m. 260–262.

18 Klestenitz Tibor: Pajzs és kard. i. m. 229–230.

19 Scholtz Oszkár: Keresztény és keresztyén magyarok. In: *Szózat*, 1920. ápr. 10. 1.; Raffay Sándor: Miről van szó? In: *Szózat*, 1920. ápr. 11. 1–2.; Túri Béla: A megértés útja. In: *Nemzeti Újság*, 1920. ápr. 22. 1.

20 Kavarodás egy húsvéti cikk körül. In: *Kálvinista Szemle*, 1920/2. 5.

sokkal karöltve véghezvitt konzervatív regeneráció vezethet ki.[21] Ehhez a nézethez nem csupán katolikus oldalról érkezett helyeslés, hanem a helyét kereső történelmi kálvinista irányzat is a liberális protestáns múlt megtagadására építette fel az identitását.[22] Ehhez kapcsolódva szólított fel a budapesti református egyházközség igazoló bizottsága – hozzá csatlakozva számos más szervezet – arra, hogy a szabadkőművesek, szociáldemokrata vagy radikális pártok tagjai ne viselhessenek többé egyházi tisztségeket.[23]

A szabadelvű protestantizmus elvi kritikájára elsősorban a Tiszántúlról érkeztek válaszok. Előbb Lencz Géza,[24] majd pedig maga Baltazár vette védelmébe a lelkiismereti szabadság, a nemzeti liberalizmus eszméit. Az egyháztörténet-írás eddig figyelmen kívül hagyta Baltazár 1920 tavaszán *„Én hitvallásom"* címmel megjelent kis füzetét. A széles körben terjesztett apologetikus célzatú írás mintegy kétharmadában a protestantizmus nemzeti küldetésével foglalkozik. A 19. századi protestáns történelemszemléletre jellemző módon hangsúlyozza, hogy a katolicizmus bár hozzájárult a magyar államiság kifejlődéséhez, a magyar nemzet, nyelv és kultúra a protestantizmus nélkül már elpusztult volna: „Ha a mi kálvinistaságunk kevesbíti is a magyar katholikusok számát, de nélkülünk, a mi küzdelmünk, szenvedésünk nélkül már régen csak katholikusok lehetnének s nem egyúttal magyarok is."[25] A jelen helyzetre is reflektálva Baltazár hangsúlyozta, hogy a 16–17. századi vallásháborúk ideje óta a protestánsok mindig csak védekeztek, a vallásból politikát nem csináltak, csupán a lelkiismereti szabadságot és az alkotmányos jogokat óvták. Felhívta a figyelmet arra is, hogy nem szabad egyes emberek vétkei miatt az egész felekezetre sarat dobálni, hiszen „a múlt és jelen század politikai és tudományos túlzásaiban, szédelgéseiben mindegyik keresztyén felekezet egyformán ártatlan vagy egyformán hibás. A legfrissebb országrontásban ott találjuk mindegyik felekezet egyes tényezőinek cselekvő kezét, de ott találjuk mindegyiknél azokat a konzervatív erőket is, amelyek – jóformán – tehetetlen súlyukkal meggátolták a nemzetköziség szélsőségeinek végleges diadalát."[26] Írása utolsó oldalain pedig egy rövid teológiai összefoglalását adja az egyébként kifejezetten konzervatív református hittani nézeteinek.[27] Baltazár ezzel a tömör, széles körben is terjeszthető apológiával kívánta megvédeni a politikai, társadalmi szempontból szabadelvű, teológiai oldalról viszont konzervatív debreceni álláspontot. Mindezzel pedig a protestantizmus tartalmi olda-

21 Zsilinszky Endre: Debrecen. In: *Szózat*, 1920. ápr. 5. 1–2. (Az idézet az 1. oldalon.)

22 Sebestyén Jenő: Keresztyén politika. In: *Kálvinista Szemle*, 1920/4. 1–2.

23 RL C/81. Szilassy Aladár iratai. Igazoló-bizottság jelentése a Budapesti Református Egyházközség Presbyteriuma számára. 1920. márc. 31.; Sebestyén Jenő: Szabadkőművesség. In: *Kálvinista Szemle*, 1920/3. 2–3.

24 Lencz Géza: A protestantizmus hazánkban egykor és most. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/6. 21–22.; Mit akar a magyar protestantizmus? In: *Egyetértés*, 1920. febr. 15. 3.,

25 Baltazár Dezső: „Az én hitvallásom". Debrecen, 1920. 12.; Az írás első része 1920 februárjában jelent meg részletekben a Lelkészegyesület hasábjain. [Baltazár Dezső]: Emlékezzünk I–IV. In: *Lelkészegyesület*, 1920/5–8. 16–17., 21–22., 24–25., 29–30.

26 Uo. 15.

27 Uo. 16–23.

lát hangsúlyozta azokkal a katolikus nézetekkel szemben, melyek a reformációban az üres tagadás diadalát látták. A tiszántúli egyházkerületben a hitvallás fogadtatása kifejezetten pozitív volt, több egyházmegye lelkészi kara köszönte meg és fogadta el hivatalosan is a püspök írását.[28] Az 1920 tavaszára a keresztény kurzuson belül felerősödő kritikus hangok azonban végül nem fogadták meg Baltazár békülékeny, megbocsátásra vonatkozó tanácsát. A fővárosi, kurzust támogató protestánsok és katolikusok közötti ellentéteket egy időre éppen a románok kivonulásával a térképre visszakerülő tiszántúli protestánsokkal, közelebbről pedig a Baltazár Dezsővel szembeni közös fellépés tette zárójelbe.

Ismét célkeresztben

A nemzeti hadsereg első egységei 1920. március 11-én vonultak be Debrecenbe. A bevonulás előtt összeülő, városi vezetőkből álló tanácskozáson Baltazár arra figyelmeztette a jelenlévőket, hogy nincs olyan ember a városban, akit meg ne érintettek volna a forradalmak szelei. A bosszú és az ítélkezés helyett a megbékélést kellene választani. A feszült helyzetre jellemző Dicsőfi József megjegyzése, mely szerint Márk Endre és Baltazár csupán azért beszél így, mert „féltik a zsidóikat".[29] A megbékélés szemmel láthatóan nem valósult meg. Baltazár szavai a fővárosi zsidóság körében pozitív fogadtatásra leltek, az *Egyenlőség* antiszemitizmus elleni felszólalást olvasott ki belőle.[30] A városba érkező karhatalmi erők azonban százával bocsátották el állásaikból, tartóztatták le vagy internálták a gyanúsnak tartott személyeket. Többen elhagyták a várost azok közül, akik megtorlással számolhattak. Néhány héten belül pedig immár nyílt színen indult meg a politikai küzdelem is.[31]

Már március végén megalakult a KNEP helyi szervezete, a helyi katolikus értelmiség, egyetemi tanárok, jogászok stb. mellett feltűnést okozott, hogy Uray Sándor társelnök, Dicsőfi József pedig választmányi tag lett.[32] Néhány nappal később Szabó Dezső érkezett a városba, hogy az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) gyűlésén szólaljon fel. Másfél órás beszédében többek között – neve konkrét említése nélkül – Baltazárt is megtámadta a zsidókkal ápolt jó viszonya okán. „Mikor arról szólok, hogy a magyarság ott pusztult a frontokon, ugyanakkor nekem, a kálvinista család sarjának, szégyenkezve kell bevallanom, hogy akadt egy kálvinista ember Debrecenben, aki oda állott a zsidók pártjára, himnuszokat zengett róluk" – mondta a fővárosi író.[33] Megalakult a Kálvin Szövetség debreceni fiókszervezete is Hajdú

28 Dr. Baltazár Dezső „Hitvallás"-át elfogadták. In: *Egyetértés*, 1920. ápr. 28. 2.; Dr. Baltazár Dezsőnek… In: *Lelkészegyesület*, 1920/17–18. 56.

29 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.) Fond 371. Vásáry István naplója. 1920. márc. 9.

30 Baltazár Dezső. In: *Egyenlőség*, 1920/12. 3.

31 Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak. i. m. 185–187.

32 *Debreceni Újság*, 1920. márc. 28. 2.

33 *Debreceni Újság*, 1920. márc. 30. 1.; *Nemzeti Újság*, 1920. ápr. 1. 3.; Zinner Tibor: Az ébredők fénykora. 1919–1923. Bp., 1989. 59–60.

vármegye főispánja, Szomjas Gusztáv elnökletével, Tankó Béla egyetemi tanár és Dicsőfi közreműködésével.[34] A szervezői feladatokat ellátó Megyercsy Béla kikötötte, hogy Baltazárt távol kell tartani az egyesület alapításától.[35] Ugyan a Kálvin Szövetség további debreceni működéséről kevés adatunk van, Baltazár ugyanis minden eszközzel akadályozta a munkájukat, ám a kurzus a júniusi tiszántúli nemzetgyűlési választások előtt továbbra is jelentős nyomás alá helyezte a várost. Április végén Bangha Béla tartott előadást a keresztény sajtó szerepéről.[36] Még a választások előtt megalakították a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetség (MANSZ) és a Keresztény Nemzeti Liga debreceni osztályait is, mindkét esetben részben református tanárok és lelkészek asszisztenciája mellett.[37] A sajtóban megjelent híreket némileg árnyalja Ritoók Emma visszaemlékezése, mely szerint ugyan sikeresen megalakult a MANSZ helyi szervezete, melynek célkeresztjében a liberális Baltazár – akit a román király üdvözlése miatt tartott vállalhatatlannak –, valamint a „zsidóbarát kálvinisták" álltak, a szervezkedésben mégis főképp a helyi katolikusokra tudtak támaszkodni, dacára Ritoók jó református kapcsolatainak.[38]

A Baltazár elleni direkt támadások április elején, a Központi Sajtóvállalat lapjában, a *Nemzeti Újság*ban megjelent cikkel indultak meg. Ebben a hittudományi kar üdvözlését megpróbálták Ferenczy Gyula személyén keresztül Baltazárral is összekapcsolni, illetve a nagykárolyi román királyfogadással kapcsolatosan támadták a püspököt. Természetesen itt is szóba hozták, hogy Baltazár barátai között zsidók, szabadkőművesek és szocialisták (Mezőfi) találhatóak. Vele szemben pedig milyen szép ellenpélda Dicsőfi, aki a keresztény felekezetek közötti megbékélésen munkálkodik.[39] Nem csoda, hogy a kissé megszeppent debreceni liberális elit körében ekkor már Baltazár közeli letartóztatásáról pletykáltak.[40] Erre ugyan nem került sor, sőt Horthy, amikor április közepén meglátogatta Debrecent, ragaszkodott hozzá, hogy az általa egyébként már 1917 óta személyesen is ismert püspök köszöntse őt a Nagytemplomban.[41] A kormányzó szimbolikus gesztusa, mely sokkal inkább a tiszántúli reformátusoknak, mintsem személyesen Baltazárnak szólt, nem akadályozta meg, hogy a püspököt továbbra is támadják. Jellemző a felekezetek közötti,

34 *Debreceni Újság,* 1920. márc. 31. 1. A Kálvin Szövetség 1919 végén megújuló vezetősége a református egyház konzervatív irányzatát tömörítette. Szinte csak olyan személyek ültek az intézőbizottságban, akik Baltazár személyes ellenfelei voltak már évekkel korábban is, pl. Bernát István, Sebestyén Jenő, Nagy Béla, Takaró Géza, de helyet kapott a Hangya-szövetkezetek igazgatója, Balogh Elemér, Rugonfalvi Kiss István és Viczián István is ebben a grémiumban. MREZSLt Fond 26. Magyar Kálvin Szövetség iratai. 6. d. 56/1–8. A Magyar Kálvin Szövetség 1920. jún. 6-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

35 OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1920. márc. 25.

36 *Debreceni Újság*, 1920. ápr. 27. 1–2.

37 *Debreceni Újság*, 1920. máj. 2. 2., *Debreceni Újság*, 1920. jún. 22. 1.

38 Ritoók Emma: Évek és emberek. Bp., 2022. 285.

39 *Nemzeti Újság,* 1920. ápr. 6. 1.

40 OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1920. ápr. 15.

41 *Egyetértés*, 1920. ápr. 15. 1–3. Az ügy hátterében egyes források szerint debreceni cívis gazdák közbenjárása lehet. Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei (1920. ápr. 10. – 1928. febr. 15.) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1985. Debrecen, 1986. 192.

szimbolikus térfoglalás körüli perpatvarokra, hogy a kormányzó jelenlétében átadott, a város és a református egyház címerével díszített zászlót a helyi protestánsok megdöbbenésére később egy Szűz Máriát ábrázoló zászlóra cseréltette ki a Debrecenben állomásozó ezred vezetése.[42] Néhány nappal a kormányzói látogatás után pedig az egyik debreceni pénzintézet kirakatában helyeztek el egy karikatúrát, amely a lelkészi palástjában ülő Baltazárt ábrázolta, amint harmonikázik a körülötte táncoló zsidóknak.[43] A megtorlás, retorzió azonban ezúttal is elmaradt.

A püspök elleni támadások április végén öltöttek egészen konkrét formát. A rendőrségi szervezet helyreállításával megbízott budapestvidéki rendőrkapitány, dr. Gábor Béla néhány hetes nyomozás után április 27-én adta be feljelentésnek is beillő panaszbeadványát Baltazár ellen Petri Elek dunamelléki püspökhöz.[44] A beadványon egyértelműen érezhető a felkészületlenség és a felületesség. A Baltazár ellen Debrecenbe érkezése óta nyomozó rendőrtiszt azt sem tudta, hogy kinek kellene címeznie a levelét, hogy ki az illetékes hatóság a tiszántúli püspök felett. A beadvány tételesen összegyűjti a Baltazár ellen felrótt vádakat, úgymint az 1918 őszén kelt körlevelet, a kormányzótanács és a román király üdvözlését, illetve a kommunista hatóság előtt tett vallomását. Ezen kívül felrótta szabadkőműves kapcsolatait, a *Lelkészegyesület*ben a proletárdiktatúra idején megjelent cikkeket, és egy üdvözlő levelet, amelyet Baltazár 1918 őszén írt egy komáromi rabbi levelére válaszolva. Gábor Béla ráadásul kilátásba helyezte, hogy ha nem az elvárása szerinti ítélet születik a panasza nyomán, úgy a világi hatóságok közbejöttével fogja folytatni az ügyet. Bizonyosnak tarthatjuk, hogy a rendőrkapitány felsőbb utasításra kezdte meg a nyomozást, a háttérben, mint látni fogjuk, Ferdinandy Gyula belügyminiszter lehetett. A beadványt Petri Elek a konventi bírósághoz tette tovább, amely – a beadványt szigorúan magánpanaszként kezelve – felszólította Baltazárt a válaszadásra. Baltazár május végi válaszbeadványában tételesen – a korábban idézett érveket felsorakoztatva – válaszolta meg a panaszokat, egyúttal pedig kérte saját maga ellen a fegyelmi eljárás megindítását.[45] A püspök védekezése nyomán a konventi ügyész nem találta vádemelésre alkalmasnak a panaszbeadványt, így a konventi bíróság elnöksége (Németh István püspök és Degenfeld József főgondnok) úgy döntött, hogy az ügyet „félreteszi", ítélet nélkül lezárja.[46] Július 19-én Baltazár ezt a határozatot megfellebbezve kérte, hogy mindenféleképpen szülessen ítélet, mivel rajta keresztül a református egyházat támadták meg, így már általános érdekű az ügy. Hangsúlyozta, hogy meglátása szerint ez is csak egy epizódja a debreceni kálvinisták elleni támadássoro-

42 TtREL I. 1. e. 24. d. 514. Baltazár Dezső levele. 1920. 05. 21.; Páter Zadravecz visszaemlékezései. i. m. 84–85.

43 OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1920. ápr. 25.

44 MREZSLt 2. b. fond 2. d. Baltazár Dezső igazoló-eljárásának iratai. Dr. Gábor Béla beadványa. 1920. ápr. 27.

45 MREZSLt 2. b. fond 2. d. Baltazár Dezső igazoló-eljárásának iratai. Baltazár Dezső beadványa. 1920. máj. 25.

46 MREZSLt 2. b. fond 2. d. Baltazár Dezső igazoló-eljárásának iratai. Konventi bíróság elnökségének végzése. 1920. jún. 19.

zatnak, amely mögött a jezsuiták állnak.[47] A konventi bíróság végül 1920. szeptember 8-án rendkívüli ülés keretein belül, többek között Darányi Ignác és Bethlen István jelenlétében hozott ítéletet az ügyben, melyben helybenhagyták a korábbi döntést, az egyes vádpontokat tekintve azonban találtak Baltazárral szemben felróhatót, például a nevezetes éjféli vallomását tekintették a kommunizmussal szimpatizáló megnyilatkozásnak.[48] Ugyan az ítélet Baltazárra nézve pozitív kicsengésű volt, a vele szemben álló oldalt mégsem győzte meg. Az *Új Nemzedék* részletesen ismertette a vádpontokat és a felmentő ítélet érveit, majd határozott hangon jelentette ki: „Az ország és a református világ túlnyomó többsége azonban nem nyugszik bele olyan ítéletbe, amely a zsidóbarát püspöknek még szabadkőműves működését sem tekinti jogos vádalapnak."[49]

A Baltazár elleni hajsza tehát a konventi eljárás és az ítélet dacára is folytatódott. A püspök személye és állítólagos kommunista tevékenysége még a minisztertanácson is szóba került, amikor 1920. július 28-án Ferdinandy Gyula belügyminiszter a minisztertanács hozzájárulását kérte és kapta, hogy az ún. „Baltazár-ügyet" az igazságügy-miniszter vizsgáltassa ki, és az ügyészséggel emeltessen vádat, mivel a konvent felmentette a püspököt.[50] A minisztertanács által kért alapos vizsgálat feltehetően megállapította, hogy Baltazár ügyét nem érdemes tovább feszegetni, legalábbis hivatalos eljárás keretein belül nem, mivel a reformátusok egyre nagyobb része kezdett a püspök mögé felsorakozni.

Baltazár még ezután is több kisstílű támadásban részesült, például a Debreceni Casino zárta ki a tagjai közül – ő maga állítása szerint ekkor már nem volt tagja a szervezetnek –, ami sokat rontott a megítélésén.[51] A jobboldali lapokban sorra jelentek meg a személyét gyalázó írások.[52] Mindemellett azonban 1920 őszén a helyzete több esemény hatására sokat javult. 1920. szeptember 1-én váratlanul elhunyt egyik legkitartóbb ellenfele, Dicsőfi József. Halála nyomán végre Baltazárt választotta meg a debreceni egyházközség a presbitérium elnökének.[53] Szeptember végén pedig a zsinat szavazta le – Baltazár erőteljes támogatásával – a budapesti reformá-

47 MREZSLt 2/B fond 2. d. Baltazár Dezső igazoló-eljárásának iratai. Baltazár Dezső fellebbezése. 1920. 07. 19. 172–174.

48 MREZSLt 2/B fond 2. d. Baltazár Dezső igazoló-eljárásának iratai. Konventi bíróság 1920. szept. 8-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. 234–239.

49 *Új Nemzedék*, 1920. szept. 11. 2.; A cikket egyetértőleg idézte a *Kálvinista Szemle* is: Dr. Baltazár Dezső felmentése. In: *Kálvinista Szemle*, 1920/25. 3.; Támogatólag közölte a felmentő határozatot az *Egyetértés*, 1920. szept. 11. 1.

50 MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1920. júl. 28. 2. p. „[Baltazár] belépett a szociáldemokrata pártba, szocialista cikkeket írt úgyszintén leveleket melyekben üdvözölte a szocializmus eszméit és valósággal izgatott a kommunizmus mellett. Dacára ennek a konvent mégis Balthazár püspök mellé állott. Debreczen ma is fészke a bolsevizmusnak."

51 *Kálvinista Szemle*, 1920/44. 3–4.,

52 Vádolták Baltazárt „zsidóbarátsággal" még a református egyházon belül is (Rácz Lajos sárospataki teológiai tanár), mivel a támogatásával a zsinat 1920 októberének elején nem engedélyezte a református középiskolákban a felvételi eljárás bevezetését, mely a numerus clausus középiskolai bevezetésével lett volna egyenlő. *Nemzeti Újság*, 1920. okt. 9. 3., *Nemzeti Újság*, okt. 10. 1–2.

53 Vásáry István a következőképpen kommentálta a halálesetet: „Dicsőffy meghalt, vele valószínűleg nagyot csappan az egy akol egy pásztor mozgalom." OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1920. szept. 1.; *Egyetértés*, 1920. okt. 15. 1–2.

tus körök által szorgalmazott általános, minden zsinati tagra kötelezően kiterjedő igazoló eljárásra tett javaslatot.[54] A javaslat mögött álló Bernát István azzal indokolta a lépést, hogy elképzelhetetlennek tartotta, hogy a kommunistákat köszöntő Ferenczy Gyulával együtt maradjanak a zsinaton.[55] A döntés nyomán egy kisebb botrány is kirobbant, mert a javaslatot jegyző Balogh Jenő, volt igazságügyi miniszter, ifj. Szász Károly és Bernát István az eredmény hallatán lemondtak a zsinati tagságukról, sőt egyesek még az egyházból való kilépéssel is fenyegetőztek.[56]

Valójában a személyét érintő küzdelemben a konventi felmentő ítélet nyomán Baltazár már inkább győzelemre állt. Augusztusban jelenhetett meg – a cenzúra miatt több hónapnyi késéssel – a püspök általunk is már többször idézett memoárja, melyben a forradalmak és a román megszállás időszakában vállalt szerepét próbálta meg igazolni, illetve az őt ért támadásokat szőtte bele a református egyházat megcélzó klerikális összeesküvés narratívájába. Ugyan a visszaemlékezése irodalmi szempontból komoly kivetnivalókat hagy maga után, csapnivaló a szerkesztése, sok esetben kifejezetten dagályos, illetve közel sem nevezhető objektívnek, mégis hatásos válasz volt a püspökkel szembeni lejáratókampány vádjaira.[57] 1921 első napjaiban, a keresztény kurzusból kiábrándult, korábban Baltazárral szemben kritikus *Kálvinista Szemle* is meggyőzőnek találta a püspök védekezését mind a román megszállás, mind pedig a proletárdiktatúra ideje alatti tevékenységével kapcsolatosan.[58] A memoáríráson túl Baltazárnak a szervezési feladatokra is jutott ereje ekkoriban. 1920 szeptemberében alapította meg – főképp a debreceni református hölgyekre építve – a Kálvinisták Templomegyesületét. Az egyesület hivatalos célja a belmisszió révén elmélyíteni a hitéletet, a kultúrprotestáns felfogás szerint az általános erkölcsiség és műveltség fejlesztésével egyetemben.[59] A kegyes célkitűzés azonban többek véleménye szerint valójában egy liberális társadalmi szervezetet takart, amely ráadásul Debrecenen túl is terjeszkedni kívánt.[60] Baltazár a Kálvin Szövetséghez hasonló szervezetet hívott életre, mely a Tiszántúlon sikeresen vette fel a versenyt a fiókegyesületek szervezésében a fővárosi székhelyű riválisával. Megyercsy Béla, a Kálvin Szövetség agilis szervezője arról panaszkodott, hogy a tiszántúli agitációt szinte teljesen ellehetetle-

54 *Egyetértés*, 1920. okt. 1. 1., A Magyarországi Református Egyház Budapest székesfővárosában 1917. évi október hó 22. napján megnyílt országos zsinatának naplója. III–VI. Budapest, 1926. 42–44.

55 MREZSLt Fond 26. Magyar Kálvin Szövetség iratai. 6. d. Magyar Kálvin Szövetség intézőbizottsága 1920. okt. 8-i gyűlésének jegyzőkönyve.

56 *8 órai újság*, 1920. okt. 17. 3.

57 A visszaemlékezés bizonyos fejezeteit már 1919-ben elkezdte publikálni Baltazár az *Egyetértés* hasábjain (1919. nov. 16. 3–4., 1919. nov. 18. 2., 1919. dec. 21. 4.), illetve a nagyobb részét a Lelkészegyesületben 1919 második felétől 1920 első hónapjaival bezárólag. A már elkészült, de publikálási engedélyre váró mű kefelevonatát mellékelte a konventi bírósági eljárás során bizonyíték gyanánt. A Baltazár által harmadik egységként megígért, a román megszállást követő hónapok történetét feldolgozó egység elkészültével kapcsolatosan nincs meggyőző bizonyíték.

58 Literátor: Dr. Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. In: *Kálvinista Szemle*, 1921/2. 7.

59 K: A Debreczeni Kálvinisták Templomegyesülete. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/41. 164–165.

60 *Egyetértés*, 1920. szept. 28. 1–2.; A fővárosban egyre inkább partvonalra szoruló, a forradalmi mozgalmakban exponált Haypál Benő az elsők között jelentette be, hogy a budai református gyülekezet kebelén belül megalakítja a Templomegyesületet. Ld. még: *Egyetértés*, 1924. márc. 25. 2.

nítette, hogy a lelkipásztorokat a Templomegyesülethez történő csatlakozásra szólította fel az egyházkerület vezetése, sokan pedig – nem alaptalanul – úgy érezték, hogy a fővárosi egyesület a Baltazár-ellenes akció egyik inspirálója.[61]

Mindezzel párhuzamosan úgy tűnik, hogy 1920 őszére a protestánsok körében egyre csökkent a kurzus támogatóinak bázisa. Többeknek éppen a Baltazár-ügy nyitotta fel a szemét. A püspökkel szembeni, politikai alapon indított eljárás, az egyházi, autonóm fegyelmi eljárás ítéletének semmibevétele és a személyét érő nemtelen hírlapi támadások sokakban ébresztettek fel rossz emlékeket. Geduly Henrik, a tiszai evangélikus egyházkerület püspöke Raffay Sándornak küldött levelében fogalmazta meg a protestánsokban gyűlő kellemetlen érzéseket, dokumentálva a korabeli híreszteléseket: „[Baltazár Dezső] kéziratát, illetve ennek kefelevonatát, a melyben védelmét okiratokkal megvilágítva akarta nyilvánosságra hozni, a nyomdából ezelőtt 7 héttel a belügyminiszter felvitette Budapestre magához s az a mai napig ott van.[62] Hát ez oly világbotrány, a minő még a Pázmány Péter korában sem fordult elő, [...] Debreczen kálvinista közvéleménye most már csaknem kivétel nélkül hatalmas tömegekben csoportosul Baltazár körül. A nép helyesen ítélő ösztöne kiérzi a levegőből a klerikális mellékillatot. Én úgy kezdem látni, a mint Te is helyesen mondod, hogy nyakig benne vagyunk ebben az áramlatban."[63]

Az ún. Baltazár-üggyel kapcsolatosan a legfontosabb kérdés a protestánsok számára az volt, hogy el lehet-e választani a Baltazárt érő támadásokat az egész protestantizmus ellen irányuló akcióktól. Lehet-e csupán Baltazár Dezsőt támadni, és nem pedig rajta keresztül az egész református egyházat? Értelemszerűen Baltazár támogatói megpróbálták úgy feltüntetni a lejáratókampányt, mint amely egy végiggondolt, tudatos protestánsellenes hadjárat szerves része. De még a Baltazárral szemben olyannyira elfogult Mitrovics Gyula egyetemi tanár, a debreceni kisgazdapárt egyik prominense is elismerte: „a katholicizmus erőnk letörése céljából rendezi ellene a megsemmisítésére törő hadjáratot. Magam is úgy látom, hogy egyházpolitikai ellenfeleinket ez a felfogás és ez a cél vezeti, sőt arról is meggyőződtem, hogy *nem válogatnak a fegyverekben.*"[64] Mitrovics levele jól dokumentálja a Baltazár-ellenes, kurzuspárti reformátusokban végbemenő változásokat. Mitrovics a Baltazár-ügy kívánatos kimenetelének ugyanis azt tartotta volna, ha Baltazárt vagy állami pénzen nyugdíjazzák, vagy pedig kinevezik tábori püspöknek, de a tiszántúli egyházkerület vezetésétől váljon meg. Tehát még egyházon belüli ellenfelei is elismerték, hogy a Baltazár elleni hajsza – legalább részben – a katolicizmus fellépése a protestantizmus ellen.

Baltazár számára tehát az volt a legfontosabb politikai cél 1920 utolsó hónapjaiban, hogy a közvéleményt megpróbálja meggyőzni arról, hogy általános protestáns-

61 MREZSLt Fond 26. Magyar Kálvin Szövetség iratai. 6. d. Intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve. 1921. febr. 9. 2. p.

62 *Egyetértés*, 1920. okt. 23. 2.

63 EOL Raffay Sándor iratai. 5. d. Geduly Henrik levele Raffay Sándorhoz, 1920. okt. 21.

64 RL C/197 Kováts J. István iratai 18. d. Mitrovics Gyula levele Kováts J. Istvánhoz, 1920. szept. 21. (Kiemelés az eredetiben.)

üldözés zajlik. Ez több-kevesebb eredménnyel, de sikerült is neki.[65] Egyik bizalmas körlevelében 1920 októberében az egyházkerülete espereseit tájékoztatta arról, hogy a „jezsuiták" állnak a reformátusokat érő támadások mögött.[66] Az év második felében pedig már olyan helyekről is biztatást kapott, ahonnan korábban nem is remélhette. Bereczky Albert, későbbi dunamelléki püspök, ekkor dunabogdányi lelkipásztor a *Kálvinista Szemle*ben írta le véleményét, mely szerint lehet, hogy a katolikusokkal szemben mégis inkább a „szabadgondolkodók" szövetségét kellene választani, hiszen „[…] az egész keresztény kurzus ma már közismert szemfényvesztés, egy szebb elnevezés a katholikus kurzus számára".[67] Nyár végén pedig a későbbi köztársasági elnök, Tildy Zoltán – ekkor Orciban lelkipásztor – magánlevélben biztosította Baltazárt a somogyi lelkészek támogatásáról.[68]

Az egyre szélesedő országos támogatottság ellenére a debreceni katonai körletparancsnokság jelentéseiből tudjuk, hogy Baltazár akár erőszakos elmozdítása még 1920 utolsó hónapjaiban is napirenden volt. A katonai szervek úgy látták, hogy nem fog a keresztény nemzeti iránnyal együttműködni, ezért a kurzus érdekében támadást kellene indítani ellene, de lehetőleg reformátusok vezetésével. Amennyiben mindez nem biztosítható, úgy pedig el kell halasztani az akciót alkalmasabb időre.[69]

Küzdelem a város irányításáért

A júniusi képviselő-választásokra készülődve a kormány május végén új főispánt nevezett ki a város élére Hubert Ottó személyében. Hubert nyugat-magyarországi, katolikus gyökerekkel rendelkezett, keresztényszocialista irányzatot képviselt a KNEP-n belül, és késznek mutatkozott arra, hogy továbbvigye a már megkezdett tisztogatást a régi városi elittel szemben. Minderre beiktatása alkalmával a katonai körletparancs-

65 Egyre-másra érkeztek is a főként tiszántúli presbitérium Baltazárt támogató állásfoglalásai. Pl. A nyírmeggyesi presbitérium dr. Baltazár Dezső püspökhöz. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/47. 189–190.

66 „[A jezsuiták] Embereket vásárolnak meg közöttünk szolgálatukra. Egyesület és újságok, vállalatok és pártok révén hozzák be közénk a mérget. Halálos veszedelem idején kérlek, hogy sürgősen értesítsd a megyebeli lelkészeket, hogy semmiféle egyesületbe, pártba ne lépjenek, egyesületet, pártot, ne alakítsanak, semmi újságot ne terjesszenek, semmi vállalatot ne támogassanak, akármilyen tetszetős címen jöjjön is, amelyik az én ajánlásomat fel nem mutatja. Bízzatok bennem, úgy érzem, hogy tisztán látok s tudom, hogy hazám dolgaiban hűséggel járok." MNL OL K 26 Miniszterelnökség iratai. 1921 – XLIII – 1264. 663. sz. Debreceni katonai körletparancsnok jelentése a honvédelmi miniszterhez. 1921. dec. 21. 2. (Másolat)

67 Bereczky Albert: A ker. kurzus és a kálvinizmus. In: *Kálvinista Szemle*, 1920/39. 10.

68 TtREL I. 1. e. 24. d. 976. Tildy Zoltán levele Baltazár Dezsőhöz, 1920. aug. 19.

69 „Ha kilátás van arra, hogy ma nem a liberálisták(!) vezetnek és Baltazár püspök e már rendelkezésre bocsájtott adatokkal oly módon támadható meg, hogy a helyét kénytelen lesz elhagyni, a keresztény magyar nemzeti eszme érdekében kérem a támadást megindítani. Ez esetben a cél érdekében, a támadók csak reformátusok lehetnek, és mellőzendő volna minden vallási vonatkozás. Ha egy biztos eredményt ígérő támadásra a liberálisták(!) miatt ma nincs kilátás, a támadást kérem mindaddig függőben tartani, míg a kedvező alkalom erre nem kínálkozik. E körlevél, melyet a körletparancsnokság bizalmas úton szerzett be, egyik bizonyítéka ennek is, hogy a jórészt református tiszántúl(!) is miként küzd oly annyira a keresztény magyar nemzeti irányú szervezkedés, sajtó stb. miért oly erős a zsidó liberálizmus." MNL OL K 26 Miniszterelnökség iratai. 1921 – XLIII – 1264. 663. sz. Debreceni katonai körletparancsnok jelentése a honvédelmi miniszterhez. 1921. dec. 21. 3. (Másolat)

nokság vezetője, Hegedűs Pál altábornagy is erősen buzdította.[70] A debreceni kisgazda szervezet mindeközben erőtlennek és szervezetlennek tűnt. A régi városi elit – állítólag Baltazár tanácsára – egységesen megpróbált belépni a városi szervezetbe, ami bizalmatlanságot szült az kurzussal szimpatizáló helyi és országos vezetésben is. Mitrovics Gyula meglátása szerint: „A helyzet Debrecenben sokat romlott azzal is, hogy a városi Tanács en bloque belépett a pártba, a Balthazár püspök kívánságára [...]. Ez a társaság kizárólag zsidó és szabadkőműves expositura, a Jóna-Vásáry család szolgálatában áll és a városi kormányzat bűneivel valósággal kompromittálja a pártot."[71] Nem is csoda, hogy a júniusi nemzetgyűlési választások alkalmával a kisgazdák mindhárom debreceni választókerületben vereséget szenvedtek.[72]

A kormány, a helyi KNEP és az ébredők szervezeteinek, illetve sajtójának támogatásával Hubert megkísérelte a várost már évek óta vezető liberális, protestáns elit lecserélését. A sajtóban folytatott rágalomhadjárat során a korábbi városi vezetés rovására írták a szabadkőműves kapcsolatokat és a zsidókkal ápolt jó viszonyt.[73] A főispán egyik első lépése az volt, hogy a törvényhatósági bizottság által Baltazár Dezső vezetésével 1919 őszén felállított városi igazoló bizottság eredményeit felülvizsgáltatta. A püspök által vezetett bizottság mintegy másfél ezer városi tisztviselőt igazoltatott, de alig néhány esetben született elmarasztaló ítélet.[74] Hubert mintegy 60 tisztviselőt nem talált igazolhatónak, többek között Vásáry István és Csűrös Ferenc tanácsnokokat. Ezután fegyelmi vizsgálatot rendelt el, és felfüggesztette Magoss György tiszti főügyészt, lemondásra kényszerítette Márk Endre polgármestert. Mindannyian a városi tisztségeiken túl egyúttal a református egyházközség prominens világi vezetői voltak.[75] A főispánnal szembeni ellenállás vezetését Baltazár vállalta magára. November elején a közigazgatási bizottságban a Magoss ellen indított eljárást politikai természetűnek nevezte, amely szerinte illeszkedik a kálvinisták elleni országos hadjáratba. Felrótta a kormánynak, hogy katolikus felekezetű főispánt nevezett ki a református Debrecen élére, ezzel is táptalajt biztosítva a felekezeti torzsalkodásnak.[76] December végén a város és a református egyház egymással személyekben is összeforrott vezetése a városi közgyűlés támogatásával feliratban kérte a kormányt, hogy a Magoss-féle fegyelmi eljárást függessze fel, illetve bizalmatlanságukat fejezték ki a főispánnal szemben.[77] Ugyanekkor a nemzetgyűlésben Orbók Attila liberális gondolkodású, egyébként unitárius felekezetű nagylétai képviselő interpellált a debreceni konfliktus kapcsán. Orbók osztotta Baltazárék véleményét, és a konfliktus magjának az ébredők és Hubert agresszív fellépését, a régi városvezetés valós indok nélküli elmozdítását, az alaptalan antiszemitizmust és a felekezeti fe-

70 *Egyetértés*, 1920. jún. 6. 2.
71 RL C/197. Kováts J. István iratai 18. d. Mitrovics Gyula levele Rubinek Istvánhoz, 1920. ápr. 5.
72 *Egyetértés*, 1920. jún. 16. 2.
73 *Debreceni Újság*, 1920. nov. 9. 1.; *Debreceni Újság*, 1920. dec. 24. 1.
74 MNL HBML IV. B. 1416. A Baltazár-féle Igazoló Bizottság iratai. 2. d. 607–612. A Baltazár-féle Igazoló Bizottság jelentése működéséről. 1920. június. 17.
75 Veress Géza: Vásáry István politikai pályája. Debrecen, 1999. 29–30.; *Egyetértés*, 1920. okt. 31. 2.
76 *Lelkészegyesület*, 1920/44. 111–112.; *Egyetértés*, 1920. nov. 6. 1.
77 *Debreceni Újság*, 1920. dec. 23. 1–2.; *Egyetértés*, 1920. dec. 23. 1–2.; *Az Est*, 1920. dec. 24. 2.

szültségek szítását tartotta.[78] A végső elégtételt az esztendő végén megtartott törvényhatósági bizottsági választások jelentették, amelyen az öt megürült helyre elsöprő többséggel választotta meg a közgyűlés Degenfeldet, Baltazárt, Márk Endrét, illetve Fejér Ferenc zsidó hitközségi elnököt és Steinfeld, szintén izraelita felekezetű földbirtokost a főispán jelöltjeivel szemben.[79] A városi közhangulat változását jól érzékelteti, hogy amíg a román megszállás alatt elsősorban az „Üsd a zsidót!" feliratú falragaszokkal és szórólapokkal lehetett találkozni, a Baltazár elleni hajsza legfeszültebb időszakában már egyre többször tűntek fel az „Üsd a reformátust!" feliratok.[80]

1921 – Ismét az országos politikában

A városi küzdelmekben elért sikereire támaszkodva Baltazár elérkezettnek látta az időt 1921 elején, hogy ismét fellépjen az országos politikai színtéren. Szokásos újévi beszédében ezúttal egy tizenkét pontból álló politikai programot vázolt fel. 1920 tavaszán hasonló elvek mentén már megpróbált egy pártot alapítani, de akkor visszhangtalan maradt mindez, így 1921 elején újra életre hívta a Nagy Magyar Függetlenségi Pártot. Tizenkét pontja inkább az általános alapelvek szintjén maradt.[81] Baltazár egy független, a történelmi határok visszaállításával létrejövő, monarchikus államformájú, de demokratikus berendezkedésű, a liberális jogokat és szabadságokat respektáló Magyarországot vizionált. Programja, mely részben visszatérést jelentett a dualizmus politikai örökségéhez, részben pedig (pl. az egyházak közötti teljes viszonosság kialakítása vagy a kötött birtokok rendszerének megszüntetése) liberális irányba tett előrelépést célzott, vegyes visszhangot kapott. A politikai lapok jelentős része figyelmen kívül hagyta, esetleg kommentár nélkül, röviden ismertette a programot.[82] A visszhangtalanság dacára Baltazár zászlóbontása az ellenzéki, liberális, régi függetlenségi táboron belül katalizálta az eseményeket. Ugron Gábor nyíltan is Baltazár programja mögé állt,[83] P. Ábrahám Dezsővel már megkezdett tárgyalásokról adott hírt a lapokban, Batthyány Tivadar pedig üdvözölte Baltazár zászlóbontását.[84]

78 *Egyetértés*, 1920. dec. 24. 2.; *Egyetértés*, 1920. dec. 25. 3.; *Az Est*, 1920. dec. 23. 3.

79 *Egyetértés*, 1920. dec. 31. 2.

80 *Egyetértés*, 1920. nov. 21. 4.; K[un] B[éla]: Üsd a reformátust! In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1920/49. 199.; OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1920. nov. 18.

81 „1. A Magyar Szent Korona birodalmának helyreállítása. 2. Magyarország függetlenségének biztosítása. 3. Az alkotmány a királyi hatalom és népuralmi elvek alapján történő kiépítése. 4. A közjogok, magánjogok tekintetében feltétlen egyenlőség az állam összes polgára között. 5. A magyar nemzeti érdek érvényesítése a béke és a művelődés eszközeivel. 6. Vallásszabadság, egyházak viszonossága és egyenlősége, sajtó-, és gyülekezési szabadság. 7. Munka jogának méltánylása, munka kötelezettségének megállapítása. 8. A mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és szellemi foglalkozások arányos segítése kivételezés nélkül. 9. Vagyontárgyak forgalmának kötöttségmentes szabályozása a magántulajdon alapján. 10. Osztályérdekeken alapuló pártok kiküszöbölése, állampolgári érdekazonosság és testvériség létrehozása. 11. Az ember testvéri egybetartozandóságának ápolása más országbeliekkel. 12. A gyengék és szegények kellő védelme." *Az Est*, 1921. jan. 5. 3.

82 *Budapesti Hírlap*, 1921. jan. 12. 1.; *Friss Újság*, 1921. jan. 11. 2.; *Kálvinista Szemle*, 1920/2. 5.

83 *Az Est*, 1921. jan. 22. 4.

84 *Debreceni Független Újság*, 1921. jan. 23. 1.

Az események január közepén gyorsultak fel. A törvényhatósági bizottságban győztes liberális politikusok január 18-án tartottak gyűlést, aminek eredményeképpen másnap küldöttség utazott a kormányhoz, kérve Hubert Ottó főispán elhelyezését a városból.[85] A következő napon a rendőrség feloszlatta a Templomegyesület vallásos estélyét, arra hivatkozva, hogy az egyesületi alapszabályokat a Belügyminisztérium még nem hagyta jóvá.[86] Az esemény miatt felbőszült református közvéleményt szinte sokkolta, hogy január 22-én reggel a Nagytemplom gondnoka arra lett figyelmes, hogy az éjszaka betörtek a templomba, a hófehér falakra több helyen vastag, fekete betűkkel a már ismerős „Üsd a reformátust!" feliratokat festették, ráadásul emberi ürülékkel mocskolták be a püspök szokásos ülőhelyét és az énekeskönyvét. A templomgyalázás hírével az országos lapok is vezető helyen foglalkoztak, és a következő napokban a tettes kilétét és motivációit találgatták.[87] Mivel Baltazár és a debreceni kálvinisták templomáról volt szó, a kurzuspárti és fajvédő lapok eleve hátránnyal indultak a diskurzus formálásában. Próbálták hangsúlyozni azokat az egyébként apróbb sérelmeket, amelyeket az elmúlt időszakban a kurzuspártiak elszenvedtek Debrecenben, hogy ez által az egész keresztény irányzatot állíthassák az áldozat szerepébe. A Milotay István szerkesztésében megjelenő *Magyarság* szerint a protestánsok és katolikusok között egy harmadik fél akarja a viszály magvait elhinteni. A támadás felekezeti élét pedig a katolikus templomot érő korábbi támadások emlegetésével próbálta tompítani.[88] A *Magyarország* már egyenesen a magyar nemzeti egység elleni támadásról írt, amely egyedül az oláhok érdekében állhat.[89] A helyi fajvédő lapok, a *Fehér Újság* és a *Hajdúföld* szintén tagadták a kálvinisták üldözéséről szóló állítást, szerintük sokkal inkább a keresztény nemzeti irányzatot érte Debrecenben támadás. A tettes pedig a bolsevik és egyébként zsidó szellemiség, hiszen csak a „Kohn-Kun Bélák" tesznek ilyesmit.[90] Nagy vonalakban a katolikus Központi Sajtóvállalat lapjai, az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság* is ezt a narratívát követték.[91] A legdurvább és leghatározottabb hangon Szabó Dezső szólalt meg, aki a fajvédő *Virradat* hasábjain támadta meg Baltazárt, aki véleménye szerint a magyarságot elárulta, amikor a zsidóság védelmébe fogott.[92] A liberális, a kurzussal szemben álló lapok, mint az *Egyetértés* vagy a *Budapesti Hírlap* már sokkal inkább a kormány felelősségét feszegették, amikor párhuzamba állították a Templomegyesület vegzálását a templomgyalázással.[93] Baltazár mellett, illetve a kálvinistákat érő támadás narratíváját követve írta cikkek sorát ezekben a hetekben az emigráns októbristák orgánu-

85 OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1921. jan. 18.
86 *Egyetértés*, 1921. jan. 23. 1.
87 *Az Újság*, 1921. jan. 25. 2.; *Magyarság*, 1921. jan. 23. 2.; *Az Est*, 1921. jan. 27. 2.
88 *Magyarság*, 1921. jan. 23. 2.
89 *Magyarország*, 1921. febr. 2. 1.
90 *Fehér Újság,* 1921. jan. 30. 1.; *Hajdúföld*, 1921. jan. 23. 1.
91 *Új Nemzedék*, 1921. jan. 26. 1.
92 Szabó Dezső: A debreceni csúfság. In: *Virradat*, 1921. jan. 28. 1–2.; Hasonló, talán egy fokkal finomabb hangvételű támadást intézett Baltazár ellen Milotay István, a *Magyarság* szerkesztője is: Milotay István: Debrecen. In: *Magyarság*, 1921. jan. 30. 1.
93 *Egyetértés,* 1921. jan. 23. 1–2.; *Budapesti Hírlap*, 1921. jan. 25. 2.

ma, a *Bécsi Magyar Újság* is.[94] Feltehetően ezen a vonalon keresztül értesült a nyugati baloldali sajtó egy része, így például a *The Manchester Guardian* is, amely Baltazár üldöztetéséről adott hírt a hó végén.[95]

A fővárosi detektívekkel megerősített nyomozás sem járt sikerrel, a tetteseket nem tudták megtalálni. Egyes források szerint a hatóságok is a helyi zsidóságot, valamint Baltazárék körét gyanúsították a provokáció kivitelezésével.[96] A városi református közvélemény azonban tudni vélte, hogy a Debrecen határában található gazdasági akadémia ébredő, egyébként katolikus hallgatói álltak a templomgyalázás mögött.[97] A gazdászhallgatók korábban is az éjszakai élet rettegett szereplői voltak, akik kisebb-nagyobb támadásaikkal nemritkán a fajvédőkkel szemben álló politikai szereplőket vették célba. Azonban a gyanúsítottként őrizetbe vett gazdászhallgatót néhány nappal később vádemelés nélkül engedték el.[98] Baltazár és a debreceni presbitérium az ügy országos jelentőségét látva egy nagyszabású ünnepség keretein belül akarta újra megnyitni a támadás miatt hetekre lezárt Nagytemplomot. A március 9-én megtartott ünnepségre Baltazár az összes magyarországi református püspököt meghívta, rajtuk kívül az ország gyülekezeteinek jelentős része küldte el egy-két főből álló küldöttségét Debrecenbe. A nemzetgyűlés tanácskozását fel kellett függeszteni, mert mintegy félszáz képviselő is leutazott az ünnepségre Nagyatádi Szabó István és Benárd Ágoston miniszterek kíséretében. Ugyan az országos publicitás biztosított volt, de nem minden alakult Baltazár tervei szerint. A megérkezett vendégek túlnyomó többsége tiszántúli volt, a többi egyházkerület püspöke végül különböző okok miatt nem vett részt az ünnepségen, amelynek egyértelműen Baltazár volt a főszereplője. Az egész napos rendezvénysorozat mindazon csoportokat megszólította, amelyek számára Baltazár vezérként léphetett fel, illetve próbálta a püspök által fontosnak tartott politikai üzeneteket a szimbolikus térben is kidomborítani. A délelőtti istentiszteletet is úgy tervezte meg, hogy egyszerre szólítsa meg a protestáns és a nemzeti identitást, hiszen a Nagytemplom meggyalázását a függetlenségi eszmeiség elleni támadásként is lehetett értelmezni. Arról a tervéről, hogy Luther Mártonhoz hasonlóan, aki 1521-ben elégette a pápai kiátkozást tartalmazó bullát, a debreceni reformátusok is szimbolikusan égessék el a templomkertben a beszennyezett zsoltároskönyvet és templomi padot, le kellett tennie a főgondnok tiltakozása miatt.[99] A délelőtti istentiszteleten a zsúfolásig megtelt Nagytemplomban Baltazár a reformátusok történetét a tűrés és szenvedés fonalán keresztül mutat-

94 *Bécsi Magyar Újság*, 1921. jan. 25. 6., jan. 26. 3.

95 *The Manchester Guardian*, 1921. jan. 26. 8.

96 Veszprémy László Bernát: 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története. Bp., 2021. 59–67.

97 OSZK Kt. Fond 371. Vásáry István naplója. 1921. jan. 31., febr. 1.; Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei. i. m. 198.; Béber László: Botrány Debrecenben. In: Uő: Debreceni érdekességek. (Válogatott írások Debrecen múltjából.) Szerk. Bényei Miklós, Debrecen, 1977. 198–205.; Ezt a nézetet támogatja: Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921.) Bp., 1979. 188.

98 *Az Újság*, 1921. febr. 16. 3.; *Debreceni Független Újság* 1921. febr. 28. 3.

99 TRENK R 3418. Uray Sándor: Ötven év a debreceni református egyház életéből. 1903–1953. Történelmi vázlat. Debrecen, 1967. 4. füzet. 127–131.

ta be. Az ünnepségen szóhoz jutottak végül a Baltazárhoz hűséges világháborús katonateológusok is.[100] Az istentisztelet után megtartott presbiteri gyűlésen Márk Endre mellett a kisgazda frakció tagja, Kováts J. István is felszólalt. Mindketten a kálvinisták elleni aknamunkáról beszéltek, kiemelve, hogy a védelmi jellegű harcot továbbra is folytatni kívánják.[101]

A városnézést és a közebédet követően délután az ORLE közgyűlésével folytatódott a nap. Előtte azonban elterjedt a hír, hogy szénhiány miatt este már nem indul több vonat a fővárosba, ezért számos képviselő nem vett már részt a lelkészek gyűlésén. A közgyűlés első perceit követően az elnöklő Baltazár kihirdette, hogy a rendőrség képviseletében jelen van a teremben egy rendőrfogalmazó. Miután a megszólított rendőr jelezte, hogy csupán a törvényben előírt kötelességének tesz eleget, Baltazár kijelentette, hogy a kálvinista öntudatra nézve sértőnek találja, hogy a lelkészek gyűlését ellenőrizzék, ilyen körülmények között pedig a tanácskozást nem kívánják folytatni.[102] A lelkészek felháborodására apellálva kérte a rendőrt, hogy jelezze mindezt a feletteseinek, és kérje saját maga a visszahívását. Az eltávozó rendőr mintegy negyedóra múlva érkezett vissza, éppen akkor, amikor a skót református lelkész, William Beveridge adta át egyháza üdvözletét. A visszaérkező rendőr a gyűlést felettesei parancsára hivatkozva feloszlatta.[103] Az események hatása alatt álló, feldúlt lelkészek és képviselők a gazdák esti vacsoráján taglalták az eseményeket, ahol Kováts J. István kijelentette, hogy a belügyminisztert interpellálni fogja az ügyben, Orbók Atilla pedig hangos tetszésnyilvánítás közepette jelentette be, hogy kilép a kormánypártból.[104]

Nehéz az események mögött megbúvó motivációkat feltérképezni, de annyi bizonyos, hogy Baltazár tudott arról, hogy jelen lesz egy rendőr a közgyűlésen.[105] Ennek ellenére mégis úgy hangolta a jelenlévőket, hogy az egyébként teljességgel törvényes aktus mögött is támadást szimatoljanak. Orbók Attila elhatározása sem az események nyomására született, hanem már februárban jelezte, hogy Baltazár mögött szeretne felsorakozni a politikai színtéren.[106] Amennyiben tehát helytállónak tartjuk, hogy Baltazár célja a kormánnyal szembeni bizalmatlanság növelése volt, akkor egyáltalán nem meglepő, hogy közeli ismerősei szerint a botrány ellenére is győzelemként értékelte a nap eseményeit.[107] Az ORLE gyűlésének feloszlatása töb-

100 *Debreceni Protestáns Lap*, 1921/10–11. 43–48.

101 *Debreceni Független Újság*, 1921. márc. 10. 4.

102 *Az Újság* riportere szerint a következő szavak hangoztak el: „Nem tartom méltónak a magyar kálvinista önérzethez, hogy bennünket akár erkölcsi, akár hazafias szempontból rendőri ellenőrzés alá helyezzenek és ilyen körülmények közt nem is vagyunk hajlandók tárgyalni." *Az Újság*, 1921. márc. 10. 1.

103 *Lelkészegyesület*, 1921/10. 42–43.

104 *Debreceni Független Újság*, 1921. márc. 10. 7.

105 TtREL I. 1. e. 25. d. 862/1921. Debreceni rendőrkapitány gyűlést engedélyező levele Baltazár Dezsőhöz. 1921. márc. 4.

106 TtREL I. 1. e. 25. d. 526/1921. Orbók Attila levele Baltazár Dezsőhöz. 1921. febr. 18.

107 „B[altazár] estére magához (hívat). Több, különböző presbitériumi és társadalmi kérdésről, az ünnepélyről beszélget. Büszke rá, hogy jól sikerült és megint győzött." 1921. márc. 11. Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei. i. m. 191.

bekben keltette azt az érzést, hogy tényleg módszeres támadás zajlik a kálvinistákkal szemben, és ennek csupán egy része a Baltazár ellen folytatott hadjárat.

A két nappal később tartott nemzetgyűlési interpellációjában Kováts ugyan próbálta magát Baltazártól elhatárolni, mégis a debreceni kálvinisták elnyomását, programszerű rendőri zaklatását hangsúlyozta. Kiemelte, hogy bár törvényes volt a rendőri jelenlét, az adott helyzetben mégis tapintatlanság volt, hogy nem tekintettek el tőle. Végül pedig azzal a kérdéssel fordult a belügyérhez, hogy hajlandó-e a főispán és debreceni rendőrkapitány áthelyezésére?[108] A fajvédő és kormánypárti lapok is osztották Tomcsányi belügyminiszter véleményét, miszerint Baltazárnak tudnia kellett a rendőr jelenlétéről, és valójában tudatos provokációról van szó.[109] Az ellenzéki lapok, egészen a *Népszava*val bezárólag az ellenforradalmi rendszer, a katolikus szellemiségű kurzus protestánsok elleni harcát látták az események mögött.[110] A liberális *Debreceni Független Újság* a helyzetet a neoabszolutizmus idejéhez hasonlította, amikor a protestáns pátens elleni debreceni küzdelem az elnyomás elleni országos harccá nőtte ki magát.[111] Az országos felháborodást kihasználva, a kormánypárt kisgazda képviselőinek nyomására Baltazárnak és a mögé tömörülő debreceni liberális elitnek sikerült elérnie, hogy mind Hubert Ottó főispánt, mind pedig a debreceni rendőrkapitányt néhány héten belül áthelyezték.[112] Baltazár azonban nem elégedett meg a helyi sikerekkel. A keresztény kurzus elleni országos küzdelem vezetésében kereste a szerepét, ahogyan arra újévi programjában már utalt.

A Polgárok és Munkások Szövetsége

1921 első heteiben a kormánnyal szemben álló politikai erők az együttműködés lehetséges útját keresték. Több különböző múltú párt, illetve pártonkívüli politikusok február közepén alapították meg a Polgárok és Munkások Szövetségét, amely egy közös politikai program elfogadása és képviselete mellett szabad szervezkedést hagyott a részt vevő pártoknak. A szövetségben részt vett a Függetlenségi és 48-as Párt Batthyány Tivadar és P. Ábrahám Dezső irányításával, a Keresztényszocialista Gazdasági Párt Giesswein Sándor vezetésével, és csatlakozott hozzá komolyabb párton belüli küzdelmek nyomán a szociáldemokrata párt is. Csatlakozott a szövetséghez a Vázsonyi Vilmos hazaérkezése után a Nemzeti Demokrata Pártból kilépő Bárczy István és Sándor Pál, illetve Fenyő Miksa, Nagy Ferenc, Haypál Benő és Baltazár

108 Az 1920. évi február hó 16-án hirdetett Nemzetgyűlés naplója, Bp., 1921. VIII. k. 512–517.
109 Tomcsányi Vilmos véleményét egy korábbi interpellációval kapcsolatosan fejezte ki. Uo. 483.; *Debreceni Újság*, 1921. márc. 15. 3.; *Magyarság*, 1921. márc. 10. 1.
110 *Népszava*, 1921. márc. 13. 1.; *Pesti Napló*, 1921. márc. 10. 3.; *Budapesti Hírlap*, 1921. márc. 12. 1.
111 *Debreceni Független Újság*, 1921. márc. 20. 3.
112 *Debreceni Független Újság*, 1921. márc. 13. 1.

Dezső is. A későbbiekben a kisgazdapártból kilépő Rassay Károly és pártja is részt vett a szövetség munkájában.[113]

A közös program magja a közszabadságok helyreállításának követelése volt, ami az egyesülési és gyülekezési jog szabad gyakorlását, a sajtószabadság visszaállítását és a politikai üldöztetések megszüntetését tartalmazta. A trianoni döntés revízióját békés eszközökkel, a környező országokkal is felvett diplomáciai kapcsolatok révén tartották elérendőnek.[114] A közszabadságok helyreállítását nem csupán a belpolitikai mozgástér kiszélesítése miatt tartották fontosnak, hanem a liberális kurzusváltást vélték a revízió kulcsának is. Később hamisnak bizonyuló közös meggyőződést osztottak, mely szerint egy liberális berendezkedésű Magyarországgal szemben akár területi engedményekre is hajlandóak lennének az utódállamok. Ez utóbbi érdekében már 1921 tavaszán a bécsi emigráns politikusokon, Garami Ernőn és Lovászy Mártonon keresztül tájékozódott a blokk csehszlovák irányban.[115] Baltazár a formálódó szövetség intézőbizottságában kapott helyet, a pártvezetők mellett ő maga is szónoka lett volna a szövetség betiltott áprilisi nagygyűlésének.[116]

Ugyan a szövetség – másik nevén a liberális blokk – 1921 tavaszán egyelőre csak egyetlen képviselővel rendelkezett a nemzetgyűlésben, mégis komoly politikai potenciált hordozott, nem véletlen tehát, hogy a széles körű összefogás gondolatához a húszas években vissza-visszatért az ellenzék. A szociáldemokraták aktivizálása mellett a blokk a szervezetépítés mellett számos módon próbálta meg kiszélesíteni a táborát. Az ellenzéki összefogás megerősítése mellett komoly erőfeszítéseket tettek a kormánypárt egységének megbontására is. Ugyan a szövetség programjából a királykérdést tudatosan kizárták, a liberális politikusok egy része kifejezetten bízott IV. Károly visszatérésében, amitől a politikájuk előtérbe kerülését remélték. Éppen ezért már az első királypuccs idején legalábbis a kormánypárt reálisnak tűnő szétesésében bíztak.[117] Károly második visszatérési kísérlete előtt nem sokkal pedig már Baltazár is a legitimizmus mellett tette le a voksát: „[...] a legitimizmussal kapcsolatos liberálizmus alapján föltétlenül megvalósíthatónak tartom egy nagy, kormányképes párt kialakulását. A legitimista elvekkel összekapcsolt liberális irányt látom ugyanis a legközelebbi jövő politikai fejlődése jegyének" – nyilatkozta.[118] A királypuccs napjaiban pedig egyértelműen IV. Károly mellett szólalt fel, de elfogadhatónak tartotta külpolitikai nyomásra a nádori rendszer fenntartását addig, amíg lehetséges lesz a trón elfoglalása. Véleményét így összegezte: „Legitimizmus és liberalizmus az a két oszlop, amelyen újra felépítjük az ország összeomlott épületét."[119]

113 L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.) Bp., 1980. 35–40.; L. Nagy Zsuzsa: Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly. Bp., 2006. 40–41.; Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon, 1919–1921. Bp., 1962. 423–430.

114 *Az Újság*, 1921. febr. 21. 1.

115 TtREL I. 1. e. 25. d. 871/1921. Bárczy István levele Baltazár Dezsőhöz. 1921. márc. 31.

116 *Világ*, 1921. ápr. 8. 2.

117 TtREL I. 1. e. 25. d. 871/1921. Bárczy István levele Baltazár Dezsőhöz. 1921. márc. 31.

118 *Egyetértés*, 1921. okt. 5. 1.

119 Baltazár Dezső: Legitimizmus – liberalizmus. In: *Reggeli hírlap*, 1921. okt. 23. 5.

A külpolitikai vonal erősítése mellett fontosnak tartották az emigráns politikusok hazatérésének előmozdítását. Baltazár személyes közbenjárására sikerült elérni Juhász Nagy Sándor hazajövetelének engedélyezését 1922 tavaszán.[120] Emellett, ugyan többek kapacitálására békülékeny szándékának adott hangot Baltazár és Jánosi is, a debreceni lelkészi állásáról elmozdított volt államtitkár végül hosszas pereskedés ellenére sem foglalhatta el volt parókiáját, és az 1922-es választáson megszerzett mandátumáról is le kellett mondania.[121] Ezek után pedig élete hátralevő részét füzesgyarmati lelkészként, visszavonultan töltötte.

Baltazár mindezek mellett egyéb frontokon is szerepet vállalt a liberális összefogás munkájában.[122] Részt vett, Stern Samuval együtt egy fogyasztási szövetkezet felállításának előkészítésében. A meghiúsult tervek szerint egyfajta „ellen-Hangya" lett volna a Református Kereskedelmi és Fogyasztási Szövetkezet, elsősorban a tiszántúli református egyházközségekre építve. Az inkább jobboldalra húzó Hangyával szemben a hasznot részben a Baltazár felügyelte református intézmények, részben pedig az üzleti élet liberális pesti körei fölözték volna le.[123]

Ennél fontosabb volt azonban, hogy a püspök a Debrecenben kialakuló politikai küzdelmet országos méretűvé próbálta duzzasztani, a konfliktusnak pedig, amint azt láttuk, megkísérelt felekezeti színezetet tulajdonítani. A Horthy-korszakban szinte végig jelen lévő felekezeti konfliktusok egyik legfontosabb eredőjét látjuk Baltazár és elvbarátai küzdelmében. A politikai küzdelmek felekezeti konfliktusként történő értelmezése ugyanis egészen sajátos mozgósító erővel bírt. Jól mutatja ezt a tendenciát a Baltazárral ellenséges Zoványi Jenő nyilatkozata a templomgyalázást követő napokból: „Most már bennem is éled a felekezetéhez tartozó ember. Bármennyire is nagy űr választott el személyi és lelki szempontból a református egyház jelenlegi hivatalos vezetőitől, ma már azt vallom ezeknek az üldözéseknek idején, hogy minden jó református magyar embernek kötelessége egyházának védelmére kelni és pedig csatlakozni kell azokhoz a hivatalos vezetőkhöz, a kik illetékesek a harcz irányítására. Mindnyájunknak ez alá a zászló alá kell sorakoznunk."[124]

Látszólagos ellentmondás csupán, hogy a liberálisok ugyan a politikai-társadalmi konszolidációt kérték számon a jobboldali kormányon, ám ezzel egy időben a liberális blokk egyik legfontosabb politikai célja a fennálló rendszer konszolidációjának elodázása, hátráltatása volt. A felekezeti konfliktus felélesztése mindehhez pedig igencsak alkalmas fegyvernek látszott. Baltazár természetesen minden megnyilvá-

120 TtREL I. 1. e. 28. d. 48/1922. Baltazár Dezső levele Bánffy Miklós gróf külügyminiszterhez. 1922. jan. 3.

121 Gazdag István: Debrecen országgyűlési képviselői. II. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXII. Debrecen, 1995. 276.

122 Már január végén arról írtak a lapok, hogy Baltazár programja, amely egyébként tényleg feltűnően sok hasonlóságot mutat a blokk később elfogadott programjával, a liberális mozgalom alapja lehet. *Az Újság*, 1921. jan. 26. 2., *Egyetértés*, 1921. jan. 19. 1.

123 *A Nép*, 1921. jún. 18. 4.; TtREL I. 1. e. 25. d. 1645/1920. Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz. 1920. dec. 16., Uo. 28/1921. Baltazár Dezső Stern Samuhoz. 1921. jan. 5., Uo. 544/1921. Református Fogyasztási és Kereskedelmi Szövetkezet megalakításával kapcsolatos tárgyalás jegyzőkönyve. d. n. (1921. január)

124 *Az Újság*, 1921. jan. 26. 1.

nulásában a kormány és a fajvédők felelősségévé tette a felekezeti viszály kiújulását, önmagát pedig a konszolidáció és felekezeti béke elkötelezett híveként tüntette fel. Éppen ezért volt kézenfekvő, hogy a személyét érő támadásokat az egész református egyházat érintő akcióként tüntesse fel. Az *Egyetértés* 1920 őszén fogalmazta meg ezt a viszonyt: „Minden kálvinista tudja most már, hogy aki Baltazárt bántja, az bántja az ország minden öntudatos kálvinistáját, mert úgy kell tekinteni, hogy ez a támadás nem Baltazárt, mint embert, hanem mint *református püspököt* érinti."[125]

A felekezeti konfliktus ilyen módon történő katalizálása, illetve a tiszántúli püspök aktív politikai szerepvállalása a liberális, októbrista és szociáldemokrata szövetségben többek szemét szúrta a református egyházon belül is. A templomgyalázás és a megnyitási ünnepség árnyékában a Baltazár irányzatával szemben állók keresték a saját hangjukat és az összefogás lehetőségét. Budapesten február 28-án és március 17-én tartottak gyűlést, főképp világiak részvételével, amelynek eredményeképpen egy kiáltványt fogalmaztak meg, melyben ugyan felszólaltak a református hívek „átcsábítása" ellen is, de kifejezetten Baltazár személyére utalva hangoztatták, hogy a „destrukció" és a „szabadkőművesség romboló irányzata" ellen szintén fel kell lépni. Összességében pedig az egyház romlását a hitélet gyengülésével magyarázták, éppen ezért kérték a lelkészeket, hogy a szűkebben értelmezett lelkészi feladataikkal foglalkozzanak, ne a politikai kérdésekkel.[126] Március 2-án pedig Pécelen, Forgács Gyula parókiáján tartottak megbeszélést főképp lelkészek részvételével, a debreceni ünnepségre készülve.[127] A megbeszélés eredményeképpen március 9-én az ünnepség és a botrány hangzavarát kihasználva, Szomjas Gusztáv főispán debreceni hivatalában gyűlt össze Baltazár fővárosi és a debreceni ellenzéke, több mint harminc fős, főképp lelkészekből álló csoport. Megjelent Forgács mellett Enyedy Andor, Tildy Zoltán, Victor János, Takaró Géza, Czeglédy Sándor, Szabó Imre, Muraközy Gyula és Makláry Károly, tehát az egyház ekkor Baltazártól politikailag jobbra álló, lelki ébredést kívánó tekintélyes lelkészei, de támogatásáról biztosította az összegyűlteket Sebestyén Jenő és Pongrácz József pápai teológiai professzor is. Debrecenből pedig Uray Sándor mellett Tankó Béla, Pokoly József és Rugonfalvi Kiss István egyetemi tanárok, valamint az alig néhány hónappal korábban érkezett lelkipásztor, Révész Imre voltak jelen.[128] Az összegyűltek Baltazár csekély számú debreceni ellenzékének bátorításán túl támogatták azt a nyilatkozatot, melyet a debreceni reformátusok nevében Szomjas és Pokoly adott át a püspöknek március 7-én, kérve, hogy hagyjon fel a napi politikában való részvétellel, és ne szövetkezzen olyan elemekkel, akik

125 *Egyetértés*, 1920. okt. 10. 2. (Kiemelés az eredetiben.)

126 RL C/81. Szilassy Aladár iratai. 1. d. „Református Keresztyén Férfiak és Nők!" c. kiáltvány. d. n.; Az aláírók között találjuk Bernát Istvánt, Biber Gyulát, Bilkei Pap Istvánt, Hamar Istvánt, Megyercsy Bélát, Szilassy Aladárt, Szász Károlyt, Gesztelyi Nagy Lászlót, Pálóczi Horváth Zoltánt és még mintegy két tucat, főként fővárosi értelmiségit.

127 RL C/197. Kováts J. István iratai. 8. d. Forgács Gyula levele Kováts J. Istvánhoz, 1921. febr. 25.; Forgács Gyula naplóbejegyzése szerint a péceli találkozó témája Baltazár „balkezű politikai szereplésének" értékelése volt. Forgács Gyula naplója. In: Forgács Gyulától Deme Lászlóig. i. m. 109–110.

128 [Révész Imre:] 1921. márc. 9. In: *Hit és Élet*, 1921/2. 1-3., Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei. i. m. 198.

a forradalmakban szerepet vállaltak.[129] Baltazár állítólag megígérte, hogy hátrébb vonul, de kijelentette, hogy főrendként és törvényhatósági bizottsági tagként kötelessége a politikával foglalkozni. Szomjas megítélése szerint ezt az ígéretét később nem tartotta meg.[130] Tagadhatatlan viszont, hogy Baltazárt rosszul érintette, hogy a világiak mellett immár a református lelkészi kar fajsúlyos képviselői is szembefordultak vele. Mindennek hatásaként, ugyan a liberális blokk eseményeivel kapcsolatosan továbbra is gyakran nyilatkozott, de tavasszal eldőlt, hogy önálló pártot nem alapít, és nem is csatlakozik egyetlen politikai párthoz sem.[131] Egyúttal pedig visszautasította a képviselő-jelöltséggel kapcsolatos megkereséseket is. Mindemellett hiába kapacitálta a blokk vezetősége, végül lemondta a május végére tervezett beszédét a blokk nagygyűlésén is.[132]

Baltazár visszafogottsága érthető volt, hiszen május 21-re Bernát István országos protestáns nagygyűlést hívott össze a régi képviselőház épületébe. A gyűlésen több száz megjelent előtt Baltazárt és politikai tevékenységét támadták a beszédekben. Mitrovics Gyula a debreceniek nevében szólalt fel a püspökkel szemben, de jelen volt Szomjas Gusztáv és Szabó Dezső is. Az esemény azonban mégis botrányba fulladt, mert sok tiszántúli is részt vett a gyűlésen, akik hevesen tiltakoztak a püspök meghurcolása ellen.[133] Ráadásul 1921 tavaszán a debreceni ellenzéke megpróbálta Révész Imre személyében Baltazár helyi ellenpólusát is felépíteni. A tiszáninneni püspök fia, a híres debreceni lelkész, Révész Imre unokája Kolozsvárt hagyta el Dicsőfi József és a debreceni presbitérium meghívására. Ugyan az egyháztörténeti irodalom nemegyszer vonja Baltazárt és Révészt egy kalap alá, mégis úgy tűnik, hogy Enyedy Andornak van igaza, aki visszaemlékezésében arra utal, hogy Révészt kifejezetten Baltazár ellen hozták Debrecenbe.[134] Révész eleinte hajlandó is volt ezt a szerepet eljátszani. Ugyan a püspök szívélyesen üdvözölte őt, és feladatköréül sokat sejtetően a belmissziót jelölte ki,[135] mégis, a Baltazárral szemben kritikus debreceni református értelmiség szerette volna Révész szellemi képességeit, konzervatív kapcsolatrendszerét – hisz bizalmas viszonyt ápolt Ravasz Lászlóval, Pokoly József pedig mestere volt – felhasználni a püspök liberális irányzata ellen.[136] Révész az első hónapokban ennek a református, konzervatív rétegnek szervezett külön bibliaórát, illetve a Szomjas által pénzelt kormánypárti, agrárius irányzatú *Tiszántúli Újság* mellékleteként *Hit és Élet* címmel szerkesztett, és szinte egymaga írt 1921 tavaszától

129 *Debreceni Újság*, 1921. márc. 11. 3., *Nemzeti Újság*, 1921. márc. 10. 2., Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei. i. m. 198.

130 MNL HBML IV. B. 901/a Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának iratai. Elnöki iratok. 6. d. 9/1922. eln. sz. Szomjas Gusztáv jelentése a belügyminiszterhez. 1922. jan. 29. 12.

131 *Világ*, 1921. máj. 1. 1.

132 TtREL I. 1. e. 26. d. 1148/1921. Bárczy István levele Baltazár Dezsőhöz. 1921. máj. 7., Uo. 1198/1921. Bárczy István levele Baltazár Dezsőhöz. 1921. máj. 17.

133 *Egyetértés*, 1921. máj. 24. 3–4.

134 DMREK RK Kt. K. O. 645. Enyedy Andor: Az egyház, ahogy én láttam. 16.

135 TtREL I. 1. e. 23. d. 2025/1919. Baltazár Dezső levele Révész Imréhez. 1919. nov. 17. Közli: Baráth Béla: Földbegyökerezés. i. m. 237–238.

136 Révész szellemi orientációjával kapcsolatosan a legfontosabb forrás: Révész Imre: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok, 1944–1949. szerk. Barcza József, Bp. 1990.

1922 márciusáig – Szomjas távozásáig – fennálló egyházi lapocskát. A lapban olyan kérdéseket tematizált – a liberális és a fajvédő nézetek közé pozicionálva önmagát –, mint a zsidókérdés, a munkásság helyzete, vagy éppen a liberalizmus szerepe a református egyházon belül.[137] A Baltazárt támogató debreceni lapok mellett egy rövid időre tehát a konzervatívabb hangok is fórumhoz jutottak. A püspök a későbbiekben Révészt nagyvonalúan semlegesítette: megválasztatta egyházkerületi főjegyzővé, ami rengeteg adminisztratív feladattal járt, majd pedig egyetemi tanár lett a debreceni egyetem hittudományi karán.[138]

A kissé dezorganizált, a politikai katolicizmus támadásaitól rettegő, ám egyúttal Baltazár és liberális elvbarátai dominanciájától is tartó heterogén csoport 1921-ben végül Ravasz Lászlóban találta meg szellemi vezetőjét, aki dunamelléki püspökké választását követően nem sokkal már Baltazárhoz mérhető tekintéllyel bírt az országban. Benne nem csupán a konzervatív megújulást sürgetők, hanem a lelki ébredést pártolók is megtalálták a vezetőjüket. Emellett pedig Ravasz az 1921-ben kibontakozó bethleni konszolidáció hűséges támogatója volt az 1920-as években.[139]

A liberális blokk azonban végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A királykérdés 1921 őszén végül nem a legitimisták vágyai szerint oldódott meg, ráadásul a politikai célzattal is napirenden tartott felekezeti torzsalkodásoktól is elvonta az esztendő nagyobb részében a reflektorfényt. Bethlen István immár miniszterelnökként az év végén megegyezett a szociáldemokratákkal, és a liberális tömörülés alkotótagjai között is nőtt a feszültség. Mindezek mellett Baltazárhoz hasonlóan a római katolikus prelátus, Giesswein Sándor és elvbarátja, Persián Ádám is komoly támadásokat állt ki a liberális tömörülés támogatása miatt. Nem csupán egyházon belülről kritizálták őket, hanem hatósági zaklatásoknak is ki voltak téve. Giesswein pártja 1922-ben meg is szűnt.[140] Általában is elmondható, hogy a blokk életképességét nagyban korlátozta, hogy a részt vevő pártok szabadon működtek, a pártélet mindenféle kötöttsége nélkül. A formálisnak látszó liberális közösségben tehát éppen a Baltazárhoz hasonlóan pártokon kívül politizáló támogatók kerültek partvonalra.[141]

Baltazár ugyan 1922 folyamán is gyakran szerepelt a fővárosi liberális elit rendezvényein, pártvacsoráin, jelentősége 1921 tavaszához képest mégis komolyan csökkent. 1922 januárjában előbb a Kereskedelmi Csarnok vacsoráján látjuk Drózdy Győző, Giesswein és Rassay társaságában,[142] majd a Nemzeti Demokrata Párt vacsoráján szólalt fel, Ugron Gábor, Sándor Pál és ugyancsak Giesswein mellett.[143] A hónap végén még a Szabadságpárt is ünnepi fogadást szervezett Baltazár tiszte-

137 A zsidókérdés két prédikációban. I. Az igaz izraelita. In: *Hit és Élet*, 1921/29. 1–4., A zsidókérdés két prédikációban. II. Gyökér és ágak. In: *Hit és Élet*, 1921/30. 2–4.
138 Kovács I. Gábor: Hit – Tudomány – Közélet. i. m. 103–120.
139 Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. i. m. 157–168.
140 Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923. Bp., 1977. 187–191.
141 Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. k. Bp., 1968. 468–473.
142 *Világ*, 1922. jan. 13. 6.
143 *Világ*, 1922. jan. 14. 8.

letére, akit Buza Barna, Vass János, Hegymegi Kiss Pál és Rassay Károly köszöntöttek.[144] A püspök 1922 legelső napjaiban a következőképpen jellemezte saját szerepét: „Én a magam igénytelen erejét pártokon kívül és felül az összehozó szempontok keresésében, a közszabadságok és humanizmus tiszteletének és érvényesülésének érdekében vittem küzdelembe. Politikai párthoz nemcsak állásom természeténél fogva, hanem azért se lehetett csatlakoznom, mert nem látok olyan pártot, mely a felekezeti vagy osztályszínezettől teljesen mentesen az egyetemes államérdek magas szempontja alatt egyesítené személyválogatás nélkül a haza javát munkálni képes és kész elemeket."[145] Mindezt figyelembe véve, Baltazár szerepe az ellenzéki oldalon sokkal inkább maradt reprezentatív és szimbolikus, mintsem gyakorlati értékkel bíró. Az egyik ilyen terület, amelynek mintegy megtestesítője lett, ám jó ideig itt sem tudott kézzel fogható eredményt elérni, az antiszemitizmussal szembeni küzdelem volt. Személyes közbenjárásával és anyagi támogatással is segítette a debreceni zsidó gimnázium létrejöttét és működését.[146] 1922 tavaszán, némileg már az egy ideje tervezett amerikai útjára hangolódva, a külföld felé tájékozódva, a debreceni zsidóság egyik rendezvényén támadta meg éles hangon a numerus clausust. Erősre sikerült hasonlatához Nebukadnezár babiloni uralkodó bibliai történetét használta fel, kiemelve, hogy még a pogány király is megbecsülte a legyőzött zsidóság értékét. Majd így folytatta: „Nem numerus clausussal: a versenyt nem bíró erők degeneráltságának eme szegénységi bizonyítványával, hanem numerus infinitussal: végtelen számmal, a szellemi fejlődés, szellemi haladás végtelen számával dolgozott." Ez a gondolkodás pedig „joggal leckéztetheti meg azt a belátástalanságot, amely hamisan használt keresztyén cégér alatt elválasztóvonalakat, korlátokat, akadályokat, tilalmakat, numerus clausus és botbüntetéses szégyenparagrafusokat, a jogegyenlőtlenség és jogbizonytalanság intézményeit dobálja a krisztusi szeretet és isteni tökéletesség érvényesülésének útjába. Mi ezzel a romboló szellemmel sohasem azonosíthatjuk magunkat. Nemcsak egyéni meggyőződésből, hanem hazánk régi jó hírnevének az érdekében is ott állunk élő, komoly, figyelmeztető és biztató tiltakozásképpen a jelen ellen a jobb jövő kapuja előtt."[147] A kurzus politikáját támadó beszéde nyomán a debreceni ÉME feljelentette Baltazárt, és követelte az internálását.[148] Szabó Dezső pedig azzal vádolta, hogy „eladta hitét, faját, népét a zsidónak".[149] Az internálás végül nem történt meg, de a puszta szándék is Baltazár imázsépítésének fontos elemévé vált a zsidóság megvédése miatt elszenvedett üldöztetésének szimbólumaként. Hasonló, a nyilvánosság felé tett gesztus volt a részéről, hogy a debreceni Dóczy Leánygimnázium növendékeit eltiltotta a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségé-

144 *Világ*, 1922. jan. 27. 3.
145 *Világ*, 1922. jan. 3. 4.
146 Síró Béla: A debreceni zsidó gimnázium. In: *Századok*, 1993/5–6. 681., 695.
147 *Világ*, 1922. febr. 14. 8.
148 *Világ*, 1922. febr. 22. 4.; *Magyarság*, 1922. febr. 19. 8.; *Múlt és Jövő*, 1922/10. 9.; *Az Est* 1922. febr. 21. 5.
149 *Múlt és Jövő*, 1922/11. 10.

nek (MANSZ) március 15-i ünnepélyéről, amiért tiltakozásként Szele György le is mondott az iskola igazgatótanácsi elnöki posztjáról.[150]

A napi politikától való távolságtartásának Baltazár azzal is hangsúlyt adott, hogy végül 1922-ben a nemzetgyűlési választások idején már nem is tartózkodott Magyarországon, hanem vállalkozott egy több hónapos észak-amerikai útra.

150 *Egyetértés*, 1922. márc. 19. 3.; *Világ*, 1922. márc. 19. 12.

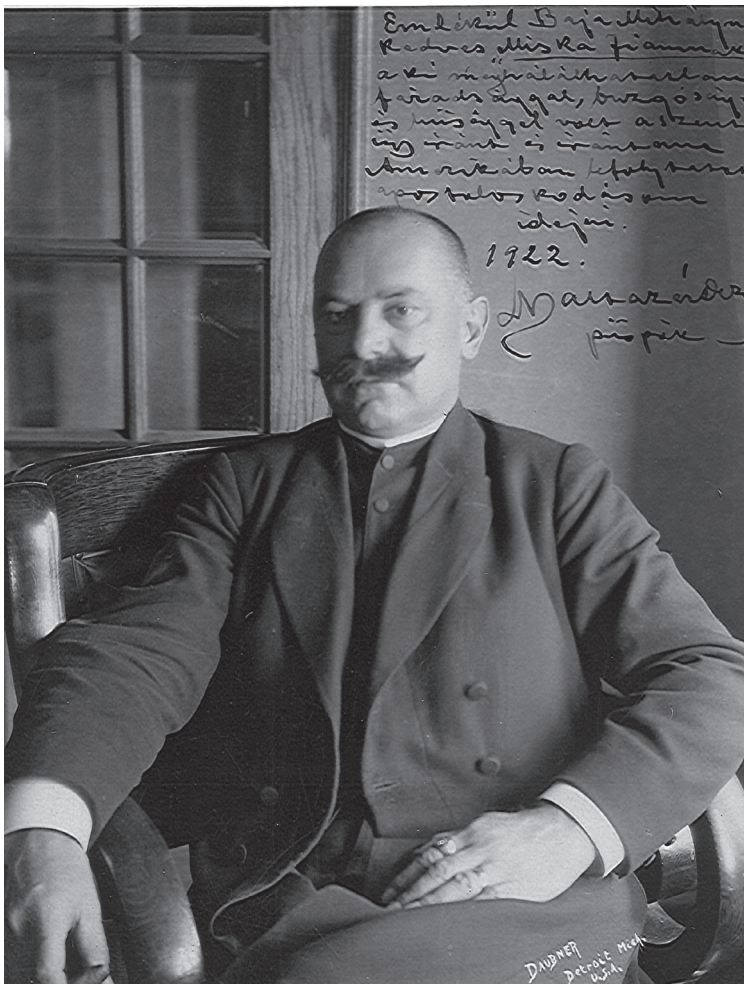

Baltazár Dezső első amerikai útján, 1922 (DRK Múzeuma, 1007.)

Az Újvilágban (1922–1925)

Amerikai magyar reformátusok az 1920-as években

Habár az amerikai magyar reformátusok történetének fonalát az első világháború végével vesszük fel, fontos megemlíteni, hogy az első gyülekezetek a 19. század utolsó éveiben alakultak, és nem sokkal ezután már felmerült egy magyar gyülekezetekből álló egyházmegye megalakításának gondolata. Ezekben az években még a nagyobb amerikai református felekezetek támogatták a gyülekezetek plántálását, a magyarországi egyház majd csak a 20. század első évtizedében vette fel a szorosabb kapcsolatot az amerikai hittestvéreivel. 1904-ben Degenfeld József gróf, egyházkerületi főgondnok utazott az Egyesült Államokba, hogy tisztázza a gyülekezetek jogi helyzetét. Útja eredményeként alakult meg a jogilag a Magyarországi Református Egyházhoz tartozó amerikai magyar református egyházmegye, amelyet 1912-ben egy keleti és egy nyugati egyházmegyére osztottak fel.[1] 1917-ben pedig már 32 gyülekezet tartozott a két egyházmegyéhez. Emellett ugyanekkor a Reformed Church in the USA-hez tizenegy egyházközség tartozott, ezeken kívül pedig a Presbyterian Church is magáénak tudhatott néhány magyar gyülekezetet.[2] Mindezzel párhuzamosan a magyarországi kormányzat felfogása is megváltozott az Amerikába kivándoroltakkal szemben, ennek értelmében a világháborúig jelentős támogatást juttattak állami és egyházi szinten is az újvilágbeli egyházmegyéknek.

A háború után, részben a vesztes államokkal való szorosabb kapcsolatot ellenző, az „amerikanizációt" előmozdítani akaró amerikai közeg, részben pedig a magyarországi anyaegyház jelentősen megromlott anyagi helyzete miatt az amerikai egyházközségek választút elé kerültek. A konvent álláspontja is megváltozott. Mindeddig a gyülekezetek konventi felügyelet alatt történő összefogását preferálták, a háború után a nagyobb kálvini alapú felekezetekhez való csatlakozásra buzdítottak. Tették ezt egyrészt anyagi okokból, mivel a gyülekezetek Európából történő támogatására már nem volt lehetőség, másrészt pedig az amerikai felekezetek vállalták a korábban a konvent nevére felvett hitelek visszafizetését, amire egy teljesen független amerikai magyar egyháztest nem lett volna képes. Emellett pedig fontos szempont volt az a megfontolás, miszerint a különböző amerikai egyházakhoz csatlakozott magyar gyülekezetek, illetve egyházmegyék fogadó egyházaikon keresztül jótékony befolyást tudnak majd gyakorolni az amerikai közvéleményre a Trianon utáni magyar revíziós tervek támogatását illetően. Ezen szempontok alapján előbb Budapesten, majd Lancasterben, végül pedig 1921. október 7-én az ohioi Tiffinben kötöttek szerződést, melynek értelmében a konvent a magyar gyülekezeteket a Reformed Church részére

1 Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. Bp., 1984. 91.
2 Uo. 131–137.

bocsájtotta el, támogatásáról biztosítva a Presbyterian Church-höz csatlakozottakat is.[3] Az amerikaiak ígéretet tettek arra, hogy a konvent körülbelül hatvanháromezer dollárra rúgó követelését is ki fogják egyenlíteni. A Tiffini Egyezményt a konvent lelkészi elnökeként Baltazár Dezső írta alá.[4]

A „csatlakozási harc" története azonban nem ért véget a fentebbi egyezménnyel, sőt inkább csak újabb lökést kapott a küzdelem. Az amerikai gyülekezetek sorsa ugyanis Bethlen István szemében nemzeti kérdésként szerepelt.[5] Úgy tűnik, hogy a szűkebben értelmezett egyházi érdekek kevésbé számítottak számára az anyaország, Magyarország politikai érdekeihez képest. A miniszterelnök és az egyház egyes vezetői, Degenfeld József és Ravasz László közötti levelezés azt sugallja, hogy Bethlen szerepe a vártnál sokkal jelentősebb volt az egész kérdésben.[6]

A Tiffini Egyezmény megkötésével egy időben ugyanis a csatlakozni nem akarók között Pelényi János magyar diplomata hintette el az amerikai méretekben jelentősnek és gazdagnak mondható episzkopális egyházhoz (Protestant Episcopalian Church) való csatlakozás ötletét.[7] Az episzkopálisok nem hittani alapon képzelték el a csatlakozást, hanem az anglikán egyház által tervezett világméretű keresztyén egységfolyamat egyik – parányi – lépcsőjeként. Ennek megfelelően a pár ezer főnyi magyar református csatlakozásának is jelentőséget tulajdonítottak.[8] Pelényi szoros kapcsolatban állt Bethlennel, a kormány politikáját ő képviselte az amerikai magyar reformátusok között. Pelényi mellett azonban a konvent hivatalos kiküldöttjei, Boér Elek egyházkerületi főgondnok és Takaró Géza kőbányai, később New York-i lelkész is Bethlennel állt kapcsolatban, a konventtel csak áttételesen. Ami tehát magyarországi intencióra történt Amerikában, sokkal inkább a miniszterelnök, mintsem a református egyház terveit tükrözi. Ennek fényében érthető meg az, hogy Baltazár Dezső megpróbálta a saját útját járni a „csatlakozási harc" eseményei között. Bethlennel és kormányzatával egyébként sem volt túl jó a viszonya ekkoriban, amint azt korábban láthattuk. Az amerikai eseményekkel kapcsolatosan más alapokon, más célokkal, de végeredményében hasonló volt az elképzelése, mint a Bethlen által inspirált konventi felfogás. Bethlent például nem zavarta volna, ha a református gyülekezetek nem egységesen lépnek be valamelyik felekezetbe, hanem kisebb-nagyobb csoportokban,

3 Az egyezmény teljes szövegét közli magyarul: Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. i. m. 185–188.

4 Tarján Gábor: A Tiffini egyezmény. (1982.) MREZSLt. 2f./140. d. 51/1–19.

5 RL A/1C 1. d. IV/I–5. Bethlen István levele Ravasz Lászlóhoz. 1921. dec. 13.

6 A kormányzat amerikai magyarokat érintő politikájával kapcsolatban: Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp., 1982. 326–331. Néhány fontosabb szöveg mindezzel összefüggésben: Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Szerk. Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző. Bp., 1995. 518–539.

7 Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. i. m. 1984. 197. A Protestant Episcopalian Church-höz való csatlakozás útjában azonban a korábban említett felekezetekkel ellentétben komolyabb teológiai akadályok is álltak (pl. az apostolica successio kérdése, a püspöki tisztség felfogása és egyéb liturgiai kérdések). Mindez később számos konfliktus forrása lett a teológiai kérdésekre fogékonyabb egyházi vezetők és a csatlakozási harcban ugyancsak érdekelt, de a teológiai különbségekkel kevesebbet törődő politikusok között.

8 *The New York Times*, 1921. okt. 24. 15.

de minden jelentősebb egyházban jelen lennének, így szélesebb körben tudnának Magyarország érdekében propagandát kifejteni, támogatásokat gyűjteni. Éppen ezért támogatta egyidejűleg a reformátusok és az episzkopálisok felé történő tájékozódást. Baltazár hozzáállása a kérdéshez amerikai útjai során némileg összetettebb volt, elvi megfontolásokon túl személyes célja egyértelműen az adományok mennyiségének maximalizálása volt, amit úgy érhetett el a leghatásosabban, ha nem áll oda egyértelműen egyik csoport mellé sem, hanem megpróbál ellavírozni köztük, támogatásáról biztosítva az egymással ellentétben álló csoportosulásokat.[9]

Az amerikai utak előzményei

Pontosan nem lehet megállapítani, hogy mikor szánta el magát a püspök az első amerikai útjára, saját bevallása szerint már a világháború alatt foglalkoztatta a kérdés. Mindenesetre az biztosnak tűnik, hogy 1921 őszén már eldöntötte, hogy 1922 márciusában nekivág az óceánnak.

Útjának legfontosabb célja az adománygyűjtés volt. Alapvetően a Debreceni Református Kollégium számára kívánt gyűjteni, de mint azt majd az adományok részletesebb ismertetésénél látni fogjuk, jóval több oktatási és karitatív intézménynek juttatott támogatást. A kollégium nehéz anyagi helyzetének okait több nyilatkozatában is ecsetelte.[10] Egyrészt Trianon következtében a kollégium elvesztett rengeteg földbirtokot, melyek az új határokon kívülre estek, másrészt pedig az iskola alapítványi tőkéjének jelentős részét hadikölcsönbe fektették a világháború alatt, amely teljesen elértéktelenedett. Utóbbiban egyébként, mint láttuk, Baltazárt személyes felelősség is terheli, mivel többször is felszólalt, agitált a hadikölcsön-jegyzés mellett.[11] Mindemellett kiemelte azt is, hogy az állami támogatások is elapadtak a megelőző években, ám ennek okairól különbözőképpen nyilatkozott. Általában a magyarországi lapokban csupán annyit említett, hogy a kurzus nem szereti a liberalizmus fészkének tartott református kollégiumot,[12] ám amerikai megszólalásaiban arra is utalt, hogy azért nem kapnak állami támogatást, mert szinte egyedüliként az országban, a numerus clausus ellenére is felveszik a kollégiumba a zsidó diákokat.[13]

Több részletes kimutatást is készített arról, hogy mekkora bevételt vár az útjától, és pontosan mire is tervezi mindezt fordítani. Elsősorban a Debreceni Református Kollégium, a Debreceni Református Leánynevelő Intézet, a Debreceni Református Diakonissza-

9 Szász Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe" – Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25). In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat…" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Bp., 2012. 465–482.

10 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. máj. 20. 4.

11 Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás. i. m. 331.

12 *Az Est*, 1922. máj. 3. 4. „Ezek az intézmények anyagi csődbe jutottak a miatt, mert idegen államokba szakíttattak el lényeges anyagi forrásaik és mert Csonka-Magyarország uralkodó szelleme nem az édesapa szeretetével karolja fel őket."

13 Síró Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. In: *Debreceni Szemle,* 1993/2. 231.

otthon és Árvaház, a Hajdúböszörményi Kálvineum Lelkész-árvaház és az Országos Református Lelkészegyesület részére kívánt adományokat gyűjteni, melynek tervezett összértéke, amelyből az adósságokat és a tíz évre előre betervezett hiányokat is ki lehetett volna fizetni, 80.650.000 korona volt.[14] A támogatás megszerzése során elsősorban a magyar származású református tusokra számított. Első útja során még nem vette komolyan az amerikaiak közötti gyűjtés lehetőségét, részben azért sem, mert nem tudott angolul.

Mint láttuk, Baltazár egyházvezetői állása mellett aktívan részt vett a magyarországi politikai életben. Útja tervezésekor ennek a gyűjtés eredményességére való esetleges hatásaival is számolnia kellett. Az amerikai lelkészeknek küldött leveleiben hangoztatta, hogy nem kíván közöttük a magyarországi politikával foglalkozni. Kijelentette, hogy semmiféle politikai párthoz sem tartozik, hanem a széthúzó magyar társadalomban képviseli a béke és megértés eszméit.[15] Mindez azonban, mint láthattuk, legfeljebb csak formális értelemben volt igaz. Baltazár itthon a liberális ellenzék egyik vezetője volt, így tehát nem volt alaptalan az a feltételezés, hogy amerikai útjai során a regnáló magyar politikai vezetéssel szemben fog kritikát gyakorolni. Mindez részben segítette a küldetését, hisz például az amerikai zsidó körök felkarolták Baltazárt, akit magyarországi testvéreik védelmezőjének és a liberális eszmék bajnokának tartottak. Ezt hegyezte ki az *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* Baltazár Dezső tiszteletére kiadott számában, amikor kiadta a jelszót: „Fel a harcra Baltazárért – Horthyék ellen!"[16]

Félve az említett lehetséges politikai szereplésétől, ellenfeleinek a kiutazását is sikerült megakadályozni egy időre. Eredetileg 1922 márciusában szeretett volna indulni, de végül csak május elején hagyhatta el az országot, mivel korábban nem kapott vízumot. Hogy pontosan ki érte el, hogy ne kapjon beutazási engedélyt, nem tudni, de az biztos, hogy legfelsőbb szinten is aggódtak tevékenysége miatt. Az elindulása előtti éjszaka Gömbös Gyula több órán át próbálta lebeszélni a magyarországi események kritikus bemutatásáról. Az *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* szerint Baltazár a „legnagyobb felháborodással utasította vissza" ezt.[17] Más nyilatkozataiból mégis úgy tűnik, hogy valamiféle megegyezésre juthatott Gömbössel, ennek fejében indulhatott el amerikai útjára.[18] Gömbösnek egy Baltazárhoz intézett táviratából úgy tűnik, hogy Bethlen Istvánnál is megjelent kihallgatáson elutazása előtt a püspök.[19] A magyar politikai élet szereplőin kívül bizonyos amerikai református köröknek sem tetszett kiutazásának a terve.[20] A Tiffini Egyezmény értelmében a Reformed

14 TtREL I. 1. e. 28. d. 657/1922. Baltazár Dezső: Kimutatása és rövid indoklása egyházi, művelődési és emberbaráti szükségleteinknek. 1922. márc. 31.

15 TtREL I. 1. e. 27. d. 2927/1921. Baltazár Dezső levele Csutoros Elek clevelandi ref. lelkésznek. 1921. dec. 30.

16 Ernest Lendway: Baltazár Dezső. In: *Amerikai Magyar Zsidó Szemle,* 1922/6. 2.

17 A Baltazár akció története. In: *Amerikai Magyar Zsidó Szemle*, 1922/6. 7.

18 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. máj. 7. 1.

19 TtREL I. 1. e. 28. d. 1003/1922. Gömbös Gyula távirata Baltazár Dezsőhöz. 1922. máj.

20 Balthazár püspököt nem engedik be Amerikába. In: *Magyar Egyház*, 1922/5. 4–5., Egyes „papi csoportok" ellenállására utal Borsy-Kerekes György is évekkel később. Ld. Borsy-Kerekes György: Az egyetlen út. – Az amerikai magyar reformátusok problémája. Duquesne, 1930. 28.

Church-höz került gyülekezetek lelkészei nehezteltek Baltazárra. Ugyanis úgy hírlett, hogy személyes kapcsolatban, levelezésben áll Kuthy Zoltánnal, a független amerikai magyar egyházmegyét kívánó mozgalom vezetőjével, és ha kijönne Amerikába, megpróbálná felborítani a Tiffinnel felállt rendet.[21] Nánássy Lajos – az egyik legképzettebb és legkalandosabb pályájú amerikai magyar református lelkész – közbenjárt több episzkopális püspöknél, akik végül az amerikai külügyminiszterrel is kapcsolatba léptek Baltazár beutazása érdekében.[22]

A püspök végül 1922. április 19-én búcsúzott el a debreceni gyülekezettől, május 7-én hagyta el a várost, majd Budapesten búcsút vett elvbarátaitól, innen pedig Hamburgba ment, ahol tüntetőleg felkereste a numerus clausus miatt Magyarországot elhagyó és a helyi egyetemen tanuló zsidó származású hallgatókat. Május 11-én indult el az Orduna gőzössel, amely 1922. május 22-én futott be a New York-i kikötőbe.[23] Baltazár egyedül utazott, két útitársa, Baja Mihály, korábbi mckeesporti, ekkor debreceni lelkész és Keresztessy István, a debreceni közös egyházkerületi és városi könyvkiadó vezetője már korábban kiutaztak, mivel ők időben megkapták a beutazási engedélyt.[24]

Az első amerikai út

Baltazár Dezső 1922. május 22-én szállt partra New Yorkban, ugyaninnen indult vissza augusztus 22-én. A kikötőben számosan várták már, rögtön beszédet is tartott, melyben magát „egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követeként" mutatta be.[25] Ismét leszögezte, immár nagyobb nyilvánosság előtt, hogy elsősorban adományokat gyűjteni jött, nem pedig hivatalos minőségében tesz látogatást. Hosszabban beszélt az őt kérdező riportereknek az amerikai magyar reformátusok helyzetéről is, kifejtve saját álláspontját: „[A] Tiffini egyezményt még ugyan a magyar református konvent nem ratifikálta, de nincs kétség az iránt, hogy ratifikálni fogja, mert a tartalma kielégítő."[26] Kijelentette, hogy a csatlakozással kapcsolatban nem kíván intézkedni, a politikába viszont óhatatlanul is bele fog folyni, azt nem tudja elkerülni.

21 MOL K26 1921. XIX. tétel. 3070. (1248. cs.) Pelényi János jelentése. 1921. ápr. 8.

22 MREZSLt 2f./148. d. 1480/1922. Thomas Burgess a konvent elnökségének. 1922. máj. 20. (fordítás)

23 Baja Mihály: Dr. Baltazár Dezső püspökkel Amerikában. In: *Debreceni Képes Kalendárium*. 1923. 35.

24 Baja Mihály angol nyelvtudása és helyismerete, kapcsolatai miatt volt hasznos segítőtárs, míg Keresztessyre sajátos feladat várt. A világháború óta ugyanis nem lehetett Magyarországról könyveket Amerikába vinni, úgyhogy nagy igény mutatkozott egyházi jellegű művekre (énekeskönyvek, kegyességi művek), de akár tankönyvekre is. Baltazárék jelentős hasznot reméltek a könyvárusításból, 1922 végén megközelítőleg 70.000 könyv állt Amerikában raktáron, 125.000 dollár értékben. (TtREL I. 1. e. 27. d. 2927/1921. Csutoros Elek levele Baltazárhoz. 1921. dec. 1., TtREL I. 1. e. 28. d. 1131/1922. Baltazár Dezső levele Winter Gyulához. 1922. aug. 21.)

25 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. máj. 23. 1.

26 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. máj. 23. 1.

A püspök útja során nagyjából végig ugyanazt a metódust követte.[27] Alapvetően a nagyobb magyar központokat látogatta végig, délelőttönként általában a református templom(ok)ban prédikált, majd pedig délután népgyűlést tartott, ahol ismertette missziója céljait, esetleg a magyarországi politikai, gazdasági helyzetről beszélt, esténként pedig akár több száz terítékes bankettekre is sor került. Első útja során negyvennégyszer prédikált, mindent összevetve pedig több mint háromszázszor szólalt fel kisebb-nagyobb közönség előtt.[28] Meglátogatta az Egyesült Államok keleti partján fekvő fontosabb magyar kolóniákat (New York, Pittsburgh, Bridgeport, Cleveland, Trenton, Philadelphia, Chicago), de a kisebb településekre is eljutott (pl. Wallingford, Passaic, Perth Amboy, South Norwalk, Phoenixville, Toledo, McKeesport, Duquesne, Johnstown, Youngstown).[29]

Baltazár missziója kiinduló állomását New Yorkban rendezte be. Innen indult Washingtonba, ahol tisztelgett Harding elnök előtt a Fehér Házban.[30] A következő napokban Philadelphiában látogatta meg a Reformed Church belmissziói bizottságának vezetőjét – a csatlakozott magyar gyülekezetekkel kapcsolatos ügyek az ő fennhatósága alá tartoztak –, Charles E. Schaeffert, aki előtt ismét leszögezte, hogy elfogadja a Tiffini Egyezményt.[31] Szükség volt erre, mert már az elindulása előtt problémák akadtak abból, hogy Baltazár nem kívánta hivatalos látogatás látszatát kelteni, ezért nem akart hivatalosan találkozni a Reformed Church képviselőivel. A csatlakozott gyülekezetek képviselői ezen felháborodtak, hisz éppen azt várták tőle, hogy jelenlétével, amerikai missziójával meg fogja erősíteni az egyezményt és az abban foglalt csatlakozást, kihúzva ezzel a talajt az ugyancsak Baltazárban bízó, de a csatlakozást elvető gyülekezetek alól.[32]

Baltazár azonban ekkor egy veszélyes játékba kezdett. Az ő szeme előtt, amint egyébként azt többször őszintén kijelentette, kizárólag a segélygyűjtő akció sikere lebegett, hisz ettől nem csupán a támogatni kívánt intézmények jövője függött, hanem sikerével saját politikai szerepét, presztízsét is meg akarta erősíteni. Saját szempontjából teljesen jogosan jutott arra a következtetésre, hogy akkor tudja a misszióját a legszélesebb körök előtt népszerűvé tenni, ha nem zárkózik el a független és az episzkopális egyházhoz csatlakozott gyülekezetektől sem.[33] Ennek jegyében kereste fel Perth Amboyban az episzkopális mozgalom egyik leghatásosabb támo-

27 Baltazár nem adott ki útinaplót vagy visszaemlékezést, mint a korszak több más Amerikát megjárt református közszereplője. (Pl. Kováts J. István: Karcolatok az amerikai útról. Bp., 1929., Ravasz László: Magyar reformátusok Északamerikában. In: *Protestáns Szemle*, 1930/5. 281–294., Máthé Elek: Seregszemle magyar reformátusok között az Amerikai Egyesült Államokban. Bp., 1941.) Baltazár útjait alapvetően a korszak amerikai sajtója alapján lehet rekonstruálni. A püspök második útja során egy címszavakból álló naplót is vezetett, melyet később kívánt felhasználni visszaemlékezései megírása során (a napló jelzete: TtREL I. 2. 17. k.).

28 Baja Mihály: Dr. Baltazár Dezső. i. m. 39.

29 Útja állomásai térképen elhelyezve: Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső. i. m. 125.

30 *Amerikai Magyar Népszava,* 1922. máj. 26. 1.

31 *Amerikai Magyar Népszava,* 1922. máj. 29. 1.

32 TtREL I. 1. e. 28. d. 466/1922. Melegh Gyula levele Baltazárhoz. 1922. febr. 6.

33 Megjegyzendő, hogy a Protestant Episcopalian Church sokkal nagyobb, gazdagabb és a társadalmi elitbe jobban beágyazott volt, mint a német gyökerekkel rendelkező Reformed Church in the USA. Ezek

gatóját, Nánássy Lajost.[34] Ugyancsak útja első napjaiban látogatta meg a Protestant Episcopalian Church missziói bizottságának titkárát, Thomas Burgesst, akinek – az episzkopális csatlakozást támogató *Magyar Egyház* című lap szerint – a következőket mondta: „A magyarországi református egyház és az episzkopális egyház között hitelvi dolgokban NINCS különbség, csak árnyalatokban."[35] A konvent által képviselt álláspontal szembemenő episzkopális irányzat innentől kezdve Baltazár nevét tűzte a zászlajára, és gyakran gyengécske érveiket a püspök „áldásával" tették nyomatékosabbá.[36] A kellemetlen helyzetet Baltazár is érezte, augusztusban, mikor Duquesne-ben, az episzkopális csatlakozást támogató másik jelentős lelkész, Sebestyén Endre gyülekezetében járt, nekiszegezték a kérdést, hogy megtagadhatja-e egy magyar református gyülekezet a konvent kérését, hogy csatlakozzon a Reformed Church-höz. Kijelentette, hogy szerinte a legideálisabb megoldás a mindenkitől független amerikai magyar református egyház lenne, ám anyagi források híján, a konvent támogatása nélkül ez megvalósíthatatlan, ezért döntöttek úgy, hogy a Reformed Church segítségét kérik. Kényszeríteni azonban egy gyülekezetet sem lehet a csatlakozásra, főleg akkor nem, ha az – mint a duquesne-i is – képes az önfenntartásra. Nyilatkozatával mindkét oldalnak adni akart, anélkül, hogy bármelyiket is elítélte volna, ám az episzkopálisok fogadták pozitívabban, míg a „csatlakozott" gyülekezetek a konventi elnök árulásáról beszéltek.[37]

Az episzkopálisokkal való kapcsolatfelvételnek Magyarországon is megvolt a visszhangja. Boér Elek, Bethlen István miniszterelnök bizalmasa, aki a Tiffini Egyezményt a Konvent megbízottjaként megkötötte, nem látott problémát az episzkopálisokkal való szorosabb kapcsolatfelvételben. Ő, és az általa, illetve Pelényi János követségi titkár, később konzul által informált Bethlen próbálták Ravasz László dunamelléki püspököt is meggyőzni az episzkopálisok jóindulatának jelentőségéről. Boér több levelében fejtette ki ezt Ravasznak, akivel még Erdélyben jó kapcsolatot épített ki. Egy helyen így ír: „Az episcopalis egyházzal kapcsolatos itteni dolgok mögött – úgy látszik – nagy lehetőségek rejlenek elszakított s magyarországi egyházaink szempontjából sőt nemzeti szempontból is."[38] A „nagy lehetőség" alatt elsősorban anyagi támogatást és a revíziós célok felkarolását értette. Ravasz egy ideig passzívan szemlélte az eseményeket, de talán a hozzá közel álló Forgács Gyula hatására, aki több cikkben támadta a szerinte nem kálvini alapú episzkopális egyházhoz való csatlakozást,[39] ő is elutasítóan nyilatkozott. Baltazár

az adottságok csábították már a „csatlakozási harc" idején is a magyarországi szereplőket, a teológiai különbségek ellenére ezért támogatták a hozzájuk csatlakozni kívánó gyülekezeteket.

34 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. jún. 7. 1.

35 Baltazár püspök és az angol reformátusok. In: *Magyar Egyház* 1922/15. 7. Kiemelés az eredetiben. Ld. még: Nánássy Lajos: Egyszerű feleletek néhány közönséges kérdésre, amik az amerikai magyar református egyháznak a protestáns püspöki egyházzal való társulására vonatkoznak. New York, 1922.

36 Nánássyék elsősorban a több évszázados, az anglikánok és a magyar reformátusok között fennálló jó kapcsolatra, a hitvallások azonosságára (bár, csupán az egyik hitvallás volt közös), a magyar református egyház állítólagos püspöki rendszerére utaltak. Érveiket és a vitát nagy vonalakban összefoglalja: Komjáthy Aladár: Kitántorgott egyház. i. m. 197–206.

37 „A lelkiismeret elleni erőszak a legnagyobb bűn!" In: *Magyar Egyház*, 1922/24. 1.

38 RL A/1C 1. d. IV/I–1. Boér Elek levele Ravasz Lászlóhoz. 1921. nov. 21.

39 Forgách Gyula: A magyar episcopalisták. In: *Reformáció,* 1923/3. 67–71.

álláspontja nagyon hasonló volt Boér és Bethlen felfogásához a kérdésben. Alapvetően ő is csak a céljai támogatására akarta felhasználni az episzkopálisokat, éppen ezért nem különösebben érdekelték a teológiai különbségek, feltehetően az episzkopális püspöki tisztség hangsúlyosabb szerepe sem állt távol a gondolkozásától.

Baltazár már első útja során megpróbálta az amerikai zsidósággal is felvenni a kapcsolatot. Erre tudatosan készült, a debreceni zsidóság vezetőitől ajánlóleveleket kért.[40] Úgy tűnik, hogy a zsidóság körében sikerült neki a legegyöntetűbb támogatást szereznie. Ehhez feltehetően hozzájárult, hogy Baltazár nagyon komolyan kiállt mellettük az útját megelőző hónapokban. Ahogy láttuk, már az útjára készülve támadta meg a numerus clausust az egyik beszédében, emellett nagy nyilvánosság előtt támogatta a debreceni zsidó gimnázium létrehozását is. A magyarországi zsidóság korábban már számos alkalommal tett hitet Baltazár mellett, akit nemritkán anyagilag is támogattak.[41] Széles körben, angol nyelvű lapokban hirdették zsidóbarát tevékenységét, felszólítva az amerikai zsidóságot a püspök missziójának támogatására.[42] Az *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* egy egész számot szentelt Baltazár missziójának, melyben többen dicsérték magyarországi tevékenységét, ő maga pedig egy rövid írásban ítélte el az antiszemitizmust.[43] A debreceni hitközség egy levelében azt állította, hogy Baltazár zsidóbarát hozzáállása miatt vonták meg a református kollégiumtól az állami támogatást, ezért különösen fontos, hogy a zsidók meghálálják ezt neki.[44] Nem véletlen, hogy a püspök megpróbálta ezt az amúgy is létező felfogást a missziója céljaira felhasználni. 1922. június 14-én, az Amerikai Magyar Zsidószövetség ülésén mondott beszédében egyértelművé tette, hogy missziója sikere az otthoni, a zsidók érdekében (is) folytatott politikájának sikerével függ össze: „Az út sikertelensége éppen ezért az otthoni küzdelem sorsát is megpecsételné."[45] Ennek ellenére a zsidóság körében az adakozás csak lassan indult meg, július 8-án olvashatjuk, hogy az amerikai magyar zsidó egyesületek összefogtak végre, hogy megszervezzék az adományok gyűjtését. Nem véletlen, hogy az *Amerikai Magyar Népszava* a következő szavakkal kommentálta a zsidóság viszonyát az adománygyűjtéshez: „Nem szabad felejteni és emlékeznie kell minden amerikai magyar izraelitának arra, hogy Baltazár volt az, aki a maga fényes püspöki talárjával védte meg az üldözötteket, az elnyomottakat, akiknek volt bátorsága kiállni a fórumra és szeretetet prédikálni ott, ahol a gyűlölet tobzódott […]. A magyar zsidóságnak legelső sorban kötelessége, hogy támogassa Baltazárt és becsületbeli adósságot ró le minden amerikai magyar zsidó minden dollárral, minden centtel, amellyel a Baltazár-gyűjtéshez hozzájárul."[46]

A nehéz indulás ellenére a zsidóság végül kitett magáért. Az első út alkalmával összegyűjtött több mint 20.000 dollár jelentős részét ők adták össze. A zsidóság

40 TtREL I. 1. e. 28. d. 1147/1922. A debreceni zsidóság ajánlólevele. 1922. ápr. 23.
41 TtREL I. 1. e. 28. d. 1256/1922. Alapítólevél. Debrecen, 1922. jún. 27., Szabolcsi 1993: 198–199.
42 A Calvinist Honored by Jews. In: *The Outlook*, 1922. júl. 12. 440.; Hungarian Jews of America Honor Bishop. In: *Ohio Jewish Chronicle*. 1922. jún. 30. 7.; Bishop Balthazar Returning to Hungary. In: *The Jewish Advocate,* 1922. aug. 24. 4.
43 Baltazár Dezső: A zsidókérdés. In: *Amerikai Magyar Zsidó Szemle,* 1922/6. 3.
44 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. jún. 26. 5.
45 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. jún. 16. 5.
46 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. júl. 8. 4.

derekasan kivette a részét az adományozásból, Baltazár mégsem emlékezett meg róluk, sem a püspöki jelentésében,[47] sem pedig *Az Újság*nak adott nyilatkozatában.[48] Utóbbi rosszul is esett egyes zsidó köröknek, a *Múlt és Jövő* egy Amerikából érkezett olvasói levele fejezte ki a felháborodást, azt állítva, hogy a zsidók adták össze a 70%-át az adományoknak.[49] A *The Jewish World* hasábjain megjelent írás szintén azt állítja, hogy az adományok 3/4-e zsidóktól származik.[50] Ha talán ezen utóbbi számok kissé túlzóak is, megállapítható, hogy a zsidóság támogatása nagyban hozzájárult Baltazár akciójának sikeréhez.

Baltazár és a politika

A püspök, miközben próbálta az amerikai magyar zsidóság kegyeit megnyerni, nem térhetett ki a politikai jellegű megnyilvánulások elől sem. Ezek egy jelentős része a numerus clausus kritikájára szorítkozott, de gyakran próbálta annak kritikáját a saját, több kérdést átfogó, általánosabb liberális felfogásába beágyazottan értelmezni. Magát a liberalizmus apostolaként, a debreceni kollégiumot pedig a liberalizmus utolsó magyarországi fészkeként mutatta be. Mindebben természetesen amerikai barátai is segítették őt. Mint azt láttuk, gyakran a magyarországi politikai rendszer ellenségeként jellemezték, de megtörtént az is, hogy csupán a nagy liberális gondolkodók között helyezték el. Így került egy képre Kossuth Lajos szellemével, aki épp saját missziója folytatására biztatja a püspököt.[51] A Kossuthtal való párhuzam később is megjelent, ennek egyik fényes demonstrációja volt a Clevelandben felállított Kossuth-szobor előtt elmondott beszéde is, mely a Kossuth és a püspök által képviselt liberalizmus dicséretéről szólt.[52] Még megérkezése előtt közölték a budapesti búcsúvacsoráján elmondott beszédének tartalmát, melyben a Liberális Blokk jelentőségét emelte ki, melyet a „liberalizmus drágagyöngyeként" aposztrofált, amely megszűnt ugyan, de eszmeisége tovább él.[53] Széles körben hangoztatta a véleményét, mely szerint a liberalizmus volt az, ami az első világháborút megelőző évtizedekben olyan nagy haladást generált Magyarországon.[54]

Baltazár, hogy minél szélesebb körökben is népszerűsíthesse nézeteit, még a magyar kommunistákkal is vállalta a párbeszédet. 1922. június 2-án a New York-i Central Operaházban tartott beszédet. Előadásában kitért arra, hogy miért is kezdett el politizálni, mi vitte rá 1920 végén a híres 12 pontjának megírására, de beszélt a Polgárok és Mun-

47 Baltazár Dezső jelentése amerikai útjáról. In: A Tiszántúli Református Egyházkerület 1922. évi jegyzőkönyvei. Kiadta: Kiss Ferenc, Debrecen, 1922. 372–375.
48 *Az Újság,* 1922. szept. 3. 2.
49 Dr. Winkler levele Los-Angelesből. In: *Múlt és Jövő,* 1922/47. 10–11. (Dr. Winkler Miksa, pesti hittanár, majd Homesteadben, később Los Angelesben rabbi.)
50 Philadelphiai zsidó odaadja a filoszemita Baltazár püspöknek nászajándékát. In: *The Jewish World,* 1922. aug. 26. 1.
51 A kép megjelent: *Amerikai Magyar Népszava*,1922. máj. 27. 1.
52 *Szabadság*, 1922. júl. 8. 4.
53 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. máj. 21. 1.
54 *Amerikai Magyar Népszava,* 1922. máj. 23. 1.

kások Szövetségének megalakulásáról és annak az erőszakkal szembeni szükségszerű bukásáról is. Itt kitért a közte és a szociáldemokraták között fennálló nézeteltérésre a nemzetköziség tekintetében. Végül felszólította a jelenlévőket, hogy támogassák tisztán „emberszereteti" missziójá[t.55] A Szocialista Munkáspárt hivatalos lapja, *A Munkás* pár nappal később kiemelte: „Mi Balthazár püspökben csak a tőkésosztály képviselőjét látjuk és ez elég." Baltazár szerintük „híve a bérrabszolga rendszernek, legfeljebb csak a bánásmódot kívánja enyhíteni".[56] A püspök részéről az esettel kapcsolatban fontos utalni arra az ellentmondásra, mely korábban is érezhető volt a pályáján: egyrészt elhatárolta magát a kommunisták és szociáldemokraták internacionalista ideológiájától, ám mégis kereste, főképp a szociáldemokratákkal, a párbeszédet.[57]

Baltazárnak viszonylag kevés kapcsolata volt első útja során az amerikai magyar katolikusokkal. Lépten-nyomon hangsúlyozta, hogy missziója felekezeteken felülemelkedő, kulturális-nemzeti érdeket képvisel, ám a katolikusok részéről nem érkezett erre jelentős, dollárokban megnyilvánuló válasz. A református püspök személye néhol konfliktusra is okot adott a magyar reformátusok és katolikusok között.

Baltazár július utolsó hetében érkezett Youngstownba, ahol a helyi magyar lap már hetekkel korábban hirdette a karitatív küldetést. A látogatás a megszokott menetrend szerint zajlott, ám Várlaky plébános aznap délelőtt a misén megtámadta Baltazárt, mondván, hogy az megáldotta 1919-ben a Nagykárolyba látogató román királyt. Biztatására a katolikus hívek nem is vettek részt a délutánra tervezett népgyűlésen.[58] Baltazár még aznap délután válaszolt a vádra és cáfolta azt, ám a helyiek közötti vita még csak ezután kezdődött el. Egy református gyülekezeti elöljáró nyílt levélben kérte számon a katolikusokon, különösen pedig a plébánoson a keresztényi szeretet hiányát.[59] Erre válaszként a katolikusok a politikainak indult ellentétet teológiai síkra terelték, és ugyancsak egy nyílt levélben a reformátusokat „tékozló fiaknak" nevezték, akik elszakadtak az egyháztól. Leszögezték, hogy „Baltazár Dezső nem a magyarság vendége volt, csak a reformátusoké, no meg a zsidóké. Őt nem a magyar nemzet küldte Amerikába, csak az ő saját gondolata."[60]

Az első út eredménye

A szükséges, megközelítőleg 80 millió koronával szemben csupán alig 40 millió korona (minden költséget leszámolva, ez 16 ezer dollár) volt a tiszta haszon, melyet az első út eredményezett. Oláh Gábor naplója szerint a püspök sokkal nagyobb sikert remélt, 200.000 dollárnyi adományra számított.[61] Baltazár az egyházkerületi közgyűlés előtt felolvasott jelentésében összegezte útja eredményeit, a sikertelenség okaira

55 *Amerikai Magyar Népszava*, 1922. jún. 4. 1.
56 Nincs mit ünnepelni Balthazár ittlétén. In: *A Munkás*, 1922/25. 2.
57 Filep Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármasúton. i. m. 76–81.
58 *Amerikai Magyar Hírlap,* 1922. júl. 27. 1.
59 *Amerikai Magyar Hírlap*, 1922. júl. 27. 3.
60 *Amerikai Magyar Hírlap,* 1922. aug. 10. 3.
61 Oláh Gábor: Naplók. Szerk. Lakner Lajos, Debrecen, 2002. 297.

is kitérve: „Misszióm anyagi eredménye nem töltötte be a reménységemet. […] Különben általános volt a helyzet kellő ismerői közt a vélemény, hogy a nyári időszaknak a gyűjtésre alkalmatlan voltát, a nagyon rossz munkaviszonyokat s a segélyező erők kimerülését és kedvetlenségét tekintve: ebben a relativitásban az elért eredmény igenis kielégítő."[62] Az amerikai magyarság adományozó kedvének, forrásainak kimerüléséről mások is megemlékeztek, ezt mindenképpen komoly akadálynak kell tekintenünk.[63] Emellett számba kell venni, hogy Baltazár hazai politikai szerepvállalása következtében a személye körül Amerikában is hamar polarizálódott a közvélemény. A csatlakozási küzdelemben felvállalt felemás álláspontja szintén közrejátszhatott a sikertelenségben, bár ugyanúgy elképzelhető az is, hogy ennek révén sikerült többeket megszólítani. Nem lehet eldönteni ugyanis, hogy több adománytól esett-e el ilyen módon, mint amennyit nyert vele. Az mindenesetre biztos, hogy Baltazár elégedetlen volt az út anyagi eredményével (bár az erkölcsi sikert lépten-nyomon hangsúlyozta), úgyhogy már Amerikában elhatározta, hogy két éven belül vissza fog térni.

A második amerikai út

Alighogy hazaért Baltazár, még feldolgozni se nagyon tudta az első út eseményeit, amikor megérkezett az episzkopális mozgalom irányítója, később gyülekezete nyomására onnan kilépő és függetlenek soraiba álló Nánássy Lajos levele. Nánássy jól ismerte a püspök céljait, ezért egészen őszintén fogalmazott: amennyiben Baltazár a Tiffini Egyezményt támogató nyilatkozatokat tesz, ne is számítson a tehetős Episcopalian Church támogatására, ám, ha közreműködik a gyülekezetek episzkopálisokhoz történő csatlakozásában, akkor a pénzcsapok is meg fognak nyílni.[64]

Szinte ezzel egy időben gyűltek össze a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek lelkészei, és határozott memorandumot szövegeztek meg a konvent részére, mely Ravasz László püspöki iratai között maradt fenn.[65] Sérelmezték Baltazár nyilatkozatait, határozott ellenérzéseket váltott ki bennük, hogy fiatal teológusok jöttek Magyarországról, és alapítottak független gyülekezeteket a csatlakozottak mellett, ugyanabban a városban (ezeket nevezték „ellengyülekezeteknek"), mindeközben pedig Baltazárra hivatkoztak mint kiküldőjükre. Mindez természetesen a Baltazár által aláírt Tiffini Egyezmény pontjaival is ellentétes volt, amely az amerikai felekezetek engedélyéhez kötötte a lelkészek kiküldését.[66]

62 Baltazár Dezső jelentése amerikai útjáról. i. m. 373.

63 Szász József: A magyarság Amerikában. In: *Közgazdasági Szemle*, 1922/46. 231., 236.

64 TtREL I. 1. e. 28. d. 1428/1922. Nánássy Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. 1922. szept. 29.

65 RL A/1C 3. d. IV/III–47. Tóth Mihály levele Ravasz Lászlóhoz. Detroit, 1923. szept. 20.

66 Kovács Kálmán Detroitban alapított a csatlakozott gyülekezetből kilépett tagokból „ellengyülekezetet", majd pedig Baltazárra hivatkozott. A botrány eljutott Magyarországig, Baltazár a konvent előtt azzal védekezett, hogy a kiküldői engedélyt az ő távollétében (épp Amerikában volt), Révész Imre mint helyettese állította ki, aki nem volt teljesen tisztában a helyzet kényes voltával. (Elbocsátó levél. In: *Amerikai Magyar Református Lapja,* 1923/33. 5–6., és MREZSLt. 2.f./140. d. 103/1–9. Kovács Mihály lelkész elbocsátási ügyének iratai.)

Az episzkopális kapcsolatot Baltazár 1923/1924 folyamán megpróbálta elmélyíteni, Debrecenben fogadott egy amerikai és európai anglikán püspökökből álló küldöttséget.[67] A konvent ekkor azonban már elhatárolódott Baltazártól, Ravasz László ugyanis egyre inkább éreztette teológiai aggályait, amit a magyarországi egyházi lapokban megjelenő kritikus hangvételű cikkek is alátámasztottak, melyek az episzkopális és hagyományos református egyházak közötti különbségeket emelték ki.[68] Ezzel együtt egyre több amerikai gyülekezet formálisan is kilépett az episzkopálisokhoz csatlakozott magyar egyházmegyéből, így lelkészeik csupán személyes kapcsolatokon keresztül tudtak közvetíteni Baltazár és az amerikai egyházi vezetők között.

Baltazár második útjának tervezgetési időszakában vetődött fel, félig-meddig az ő terveit keresztülhúzandó, hogy Ravasz László is kimehetne Amerikába. Útját elsősorban a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek, Schaeffer és különösen is Laky Zsigmond New Brunswick-i lelkész támogatta. A független mozgalmat támogató *Magyar Egyház* című lap jól ráérzett Ravasz útjának céljaira: „[…] azt akarják, hogy Ravasz püspök a független gyülekezetekben ne jelenjen meg […] máris hangosan járja a beszéd, hogy Ravasz püspök nem fogja betenni a lábát a független egyházak templomaiba, mert Ravasz püspök csak hozzájuk jön. Egyidejűleg, Baltazár püspöknek ugyancsak ez évre tervezett látogatásával szemben a hithű hívek [ti. a Tiffini Egyezményt elfogadó gyülekezetek tagjai – Sz. L.] szájalása pedig úgy forog, hogy Baltazár püspök pedig nem fogja betenni a lábát az ő templomaikba, mert Baltazár püspök őket elárulta, Baltazár püspök menjen – mondják – a függetlenekhez, meg az episzkopálisokhoz.”[69] Ravasz végül bölcs előrelátással, egyéb okokra hivatkozva, lemondta az utat. Végül 1929-ben utazott el Amerikába.[70]

Baltazár hosszas készülődés után 1924 októberében vágott neki a hat hónaposra tervezett útnak. Előre tudta, hogy nehéz dolga lesz, hisz a közelgő elnökválasztás miatt az amerikai gazdaság egészen felfordult állapotban volt, az újvilági magyarok is kezdtek kimerülni az adakozásban, de a püspök úgy érezte, hogy előrehaladott korára tekintettel most kell nekivágnia az útnak, később nem biztos, hogy képes lesz rá. A két út közötti időben angolul tanult, tudatosan szerette volna a gyűjtés hatókörét az amerikai magyar társadalom határain túlra vinni. Október 15-én érkezett meg New Yorkba, kísérői Baja Mihály és fia, Baltazár László voltak.[71]

A gyűjtés ezúttal nagyon hangsúlyosan a zsidóság és az episzkopális egyház támogatásán alapult. Mindkét részről biztató jelekkel indult a misszió, még 1924 őszén több szimbolikus esemény hívta fel a figyelmet Baltazárra. New Jersey episzkopális püspöke nagyszabású bankettet adott, melyen számos püspöktársa is jelen volt.[72] Baltazár engedélyt kapott arra, hogy a nagyobb gyülekezetekben angolul prédikál-

67 Amerikai vendégek Magyarországon. In: *Lelkészegyesület*, 1923/ 24–25. 81.
68 RL A/1C 3. d. IV/III–10. Laky Zsigmond levele Ravasz Lászlóhoz. 1923. ápr. 5.
69 Innen-onnan. In: *Magyar Egyház*, 1924/4. 1.
70 Dienes Dénes: Ravasz László az északamerikai magyarok között. In: Ravasz László emlékezete. Szerk. Kósa László, Bp. 2008. 102–110.
71 *Amerikai Magyar Népszava*, 1924. okt. 25. 1.
72 *Amerikai Magyar Népszava*, 1924. nov. 22. 5.

hasson és adományt gyűjthessen. A magyar zsidóság pedig ígéretet tett, hogy az egész amerikai zsidóságon belül folytat majd propagandát a debreceni kollégium érdekében.[73] Mivel azonban Baltazár túlságosan exponálta magát a független és episzkopális csoportok mellett, a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek jelentős része elzárkózott a püspök fogadásától. Úgy tűnik, hogy Baltazár részéről mindez tudatos döntés volt, a jobb eredmény érdekében mondott le a magyar reformátusok egy részének a támogatásáról. Útja sikerében ennek ellenére bízott, és ennek hangot is adott: „A magyar református egyházak tekintélyesebb részének, az episcopalis egyház egészének és a zsidóság összességének támogatása biztos garanciát nyújt a sikerhez."[74] Az episzkopálisokkal való kapcsolatfelvétele során pedzegette azt is, hogy egy nagyobb mérvű támogatás esetén tudná csak támogatni a magyar gyülekezetek episzkopálisokhoz történő csatlakozását.[75]

Útja állomásai az első út során már megismert helyszínek voltak. A nagyobb városokban azonban néha a közvéleményt egészen meglepően alakultak az események. Detroitban például meglátogatta a helyi magyar zsidó hitközséget, az evangélikusokat és a független református gyülekezetet, de a jelentős, ám tiffini alapokon álló gyülekezet nem fogadta őt.[76] Ezzel egy időben természetesen a csatlakozott egyházak lapja többször nyílt támadást intézett ellene, számonkérve rajta a nyilatkozatait és felszólítva őt a Tiffini Egyezmény betartására.[77] A függetlenek pedig Baltazár nevét használták fel mozgalmuk legitimálására.[78] Nem véletlen az sem, hogy épp 1924 decemberében alakult meg a hét gyülekezetből álló Független Amerikai Magyar Református Egyház, mely szép lassan felszívta az episzkopálisoktól kilépett gyülekezetek nagyobb részét.[79] Ezzel egy időben viszont Magyarországon Baltazár diadalútjáról zengett a befolyása alatt álló egyházi sajtó.[80]

73 *Amerikai Magyar Népszava*, 1924. nov. 24. 5.

74 *Amerikai Magyar Népszava*, 1924. dec. 9. 4.

75 TtREL I. 1. e. 32. d. 182/1924. Baltazár Dezső levele N. Jones Perth Amboy-i episzkopális lelkészhez. 1924. dec. 2. (magyar nyelvű fogalmazvány)

76 *Amerikai Magyar Népszava*, 1925. jan. 28. 5.

77 Tóth Mihály: Nyílt levél Ft. Baltazár Dezső ref. püspök úrhoz. In: *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 1924/45. 8. 3–4.

78 Borsy-Kerekes György: Baltazár püspök látogatása. In: *Magyar Egyház*, 1924/22. 1–2.

79 Borsy-Kerekes György: Az egyetlen út. i. m. 29–30. 1926-ra a helyzet a következőképpen alakult: a 104 amerikai magyar református gyülekezetből 49 a Reformed Church-höz, 32 a Presbyterian Church-höz, 11 a független magyar református egyházhoz, míg 3–3 az episzkopálisokhoz, illetve egy másik református felekezethez, egy pedig a déli presbiteriánusokhoz tartozott. Ld. Várdy Huszár Ágnes–Várdy Béla: Az Amerikai Magyar Egyházközségek megszületése és kifejlődése. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 1996/3–4. 96–101.

80 „Amennyire magyar földről ítéletet lehet alkotni a Vezér amerikai útjáról és sikereiről s fázisairól és a kísérő hangulatokról bizton mondhatjuk, hogy november második fele diadalra lendítő momentumok tömegével tűnik ki, és amelyet csak ideiglenesen akadályozhat, de végeredményében neutralizálni képtelen az a kisajátító processzus, amely a három részre csoportosuló amerikai magyar református lelkészek egyik csoportjából (Reformed Church) a saját érdekeinek kizárólagos szolgálatát kívánja aggresszíven és a másik két csoporthoz kötő vérségi és hitközösségi kapcsolatok teljes megtagadását sürgeti akkor, amidőn egyetemes érdekű ügy vállvetett hordozása a főfeladat." A vezér. In: *Lelkészegyesület*, 1924/49–52. 155–156., ld. még: Dr. Baltazár Dezső diadala. In: *Lelkészegyesület*, 1925/6–8. 38–40.

Baltazár második útja azonban mégsem volt igazi diadalút. Erről leginkább a saját kétségbeesett levelei tanúskodnak, amelyeket amerikai támogatóinak írt. Próbálta magyarországi tevékenységét a támogatásoktól függővé tenni. A zsidósággal kapcsolatban így írt: „... én [...] harcoltam és szenvedtem a zsidóságért és a reputatiom, prestige-em és a reactio elleni további küzdelmem lehetősége függ a mostani amerikai utam sikerétől."[81] Hasonlóképpen az episzkopális püspököket is a magyarországi református sokkal való kapcsolatuk megromlásával fenyegette, ha a mostani útja kevesebb eredményt hoz, mint az előző, a korábban gyűjtött összeg eléréséhez pedig még tízezer dollár hiányzott 1925 elején.[82]

Baltazár végül 1925. március 25-én hagyta el Amerikát. Az egyházkerületi gyűlésen felolvasott jelentésében utalt a fentebb említett problémákra, melyek misszióját akadályozták, legnagyobb sikerként pedig azt könyvelte el, hogy sikerült „Amerika autochton angol társadalmának" a figyelmét felhívni a kollégiumra.[83] Az út anyagi eredménye jóval a remélt alatt maradt: az úti- és egyéb költségeket levonva csupán 11.674 dollár. A gyűjtés folytatása érdekében még felmerült egy harmadik út gondolata, de végül erre nem került sor.[84]

A két út mérlege

A két amerikai út értékelése Baltazár szempontjából nem egyszerű feladat. Részben sikertelennek kell tartanunk, hisz a püspök által kitűzött célt nem érték el, sikerült ugyan a kollégium adósságait kiegyenlíteni, de nem sikerült – mint azt tervezte – hosszú távon biztosítani az intézmény anyagi biztonságát. Annyi azonban biztos, hogy a több tízezer dollár életmentő hatású volt, és így lebecsülni sem szabad. Az anyagi eredmény tekintetében felemásnak, de inkább pozitívnak mondható a két út eredménye.

Egyházi viszonylatban úgy tűnik, hogy Baltazár misszió ja többet rombolt, mint épített, ahogy ez különösen szembetűnő volt a második út alkalmával. Az általa preferált episzkopális irány sem anyagi szempontból, sem pedig a „csatlakozási harc" felől nézve nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.[85] A Baltazárhoz hű sajtó minden próbálkozása ellenére – Amerikában legalábbis – a debreceni püspök jelentősen vesztett hitelességéből és tekintélyéből.

Viszont a két út eseményei megmutatták azt is, hogy Baltazár igen eredményesen használta fel az immár több évtizedre visszanyúló kapcsolatait a zsidósággal, és

81 TtREL I. 1. e. 32. d. 471/1925. Baltazár Dezső levele Dr. Adlerhez. 1925.
82 TtREL I. 1. e. 32. d. 473/1925. Baltazár levele ismeretlen episzkopális püspökhöz. 1925.
83 A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1925. év második feléről. Kiadta: Révész Imre. Debrecen, 1925. 181–191.
84 TtREL I. 1. e. 34. d. 579/1926. Csutoros Elek levele Baltazár Dezsőhöz. 1926. febr. 2.
85 Szász Lajos: „Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek" – Magyar református csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz az 1920-as években. In: *Valóság*, 2017/9. 22–32.

mindez a misszió anyagi eredményein is meglátszott. A zsidósággal, és annak támogatásával kapcsolatban a terveinek megfelelő eredményt könyvelhetett el.

Aminek köszönhetően igazából mégis pozitívan kell értékelnünk a saját szemszögéből nézve Baltazár életművének ezt a fejezetét, az a magyarországi egyházi sajtó semleges, egy részének pedig kifejezetten támogató hozzáállása, ami képes volt ebből a felemás eredményekkel járó misszióból is diadalutat kovácsolni a közvélemény számára. A korabeli és a későbbi köztudatban is ez a kép maradt meg, ennek köszönhető, hogy inkább sikeresként tekinthetünk az amerikai utakra. Olyannyira pozitív értékeléseket kapott a két amerikai út, hogy még a Baltazárral szemben – személyes ellentétek miatt – hihetetlenül kritikus Zoványi Jenő is elismerően szólt róla: „Baltazár […] azzal a két amerikai útjával, melyekkel talán az anyagi összeomlástól mentette meg a kollegiumot, kétségtelenül többet tett a szorosan vett kötelességteljesítésnél. […] Hát még ha akkora eredmény kíséri, mely mindenesetre alkalmas arra, hogy fenntartsa nevét!”[86]

86 Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület. i. m. 2. k. 161.

Baltazár Dezső a püspöki hivatal előtt,
1927 után (DRK Múzeuma, 1013.)

Ellenzéktől a kormánypártig (1923–1928)

A liberális ellenzéki politika iránya az 1920-as években

Ugyan a liberális ellenzék a várakozásoknál jóval sikeresebben szerepelt 1922-ben, és több titkosan szavazó választókerületben – többek között Debrecen három választókerületében – is győzni tudott, a Polgárok és Munkások Szövetsége a választások után felbomlott.[1] A választások után fokozatosan változott meg a baloldali, liberális ellenzék taktikája és viszonyulása a bethleni politikai berendezkedéshez. A korábbi, általános kormánykritika helyett egyre hangsúlyosabbá vált a fajvédők megkülönböztetése a kormánypárt mérsékeltebb többségétől. Az olaszországi események, a fasiszták hatalomra kerülése, illetve a németországi szélsőjobboldali mozgalmak puccskísérletei nyomán a liberális politikusok megértették: Bethlen elmozdítása esetén Gömbös Gyula személyében nemhogy liberálisabb, hanem a korábbinál szélsőségesebb, fajvédő kormány következhet.[2] Éppen ezért az ellenzéki taktika – amellett, hogy a kormányt folyamatosan a liberális reformok irányába kívánta elmozdítani – figyelt arra, hogy a konzervatív rezsim stabilitása megmaradjon. Az ellenzék számára komoly dilemma volt, hogy a jobb- és baloldali kritikusai között lavírozó Bethlen rávehető-e egyáltalán a liberális reformokra. Habár bizonyos követelések ezekben az években nyitott fülekre találtak (pl. internálótáborok feloszlatása, amnesztia, sajtóval kapcsolatos korlátozások enyhítése stb.), a közigazgatási reformmal kapcsolatosan az önkormányzati jogok korlátozásáról szóló tervek, a választási rendszer antidemokratikus jellegének fenntartása, az ellenzék hatósági vegzálása, vagy éppen a szabadkőművesség betiltásának fenntartása mind óva intették a túlzott reményektől az ellenzéket.[3] Nem okozott a kormány politikájában tartós változást a fajvédők kiválása sem 1923-ban.[4]

Ezekben az években a liberális ellenzék, többek között amerikai tapasztalatai alapján maga Baltazár is meg volt győződve róla, hogy a nyugati hatalmak és a kisantant is egy demokratikus és liberális magyar kormányzatot tartana ideálisnak. Mindez azonban teljességgel illuzórikusnak bizonyult, ami az érintettek számára akkor lett nyilvánvalóvá, amikor Bethlen 1924-ben sikeresen nyerte meg a nagyhatalmak támogatását Magyarország népszövetségi kölcsönének ügyében.[5]

Mindeközben az ellenzéket belső konfliktusok is akadályozták a közös fellépésben. 1922 őszén immár az új felfogás szellemében, tehát elsősorban a kormány fajvédő elemeivel, illetve az általuk képviselt eszmeiséggel szemben hozták létre Rassay és Vá-

1 Schlett István: A politikai gondolkodás. i. m. 3. k. 579–580.
2 L. Nagy Zsuzsa: Egy politikus polgár. i. m. 55–56.
3 Püski Levente: A bethleni politikai berendezkedés az 1920-as években. In: Gróf Bethlen István és kora. Bp., 2014. 61–62.
4 Romsics Ignác: Bethlen István. i. m. 225–230.
5 Gergely Jenő – Pritz Pál: A trianoni Magyarország. i. m. 63–64.

zsonyi vezetésével, a szociáldemokratákkal kooperálva a Demokratikus Szövetséget. Rassay azonban ragaszkodott hozzá, hogy miután előbb saját pártjából is kiebrudalta őket, immár a pártok feletti összefogás soraiban se vegyenek részt az októbristák, akik 1918/1919-ben szerepet vállaltak, illetve kapcsolatot tartanak fenn a Károlyi-féle emigrációval.[6] Mindez viszont az ellenzéken belül szült komolyabb ellenérzéseket. Gyengítette a soraikat a Vázsonyi és Rassay közötti személyi, habitusbeli és politikai stratégiát érintő ellentét, amely végül csupán Vázsonyi Vilmos halálával oldódott fel.

Rassay számára fontos volt a taktikai lépéseiben őt nem korlátozó, azonban a liberális elitet tömörítő, reprezentatív politikai hátország kiépítése. Erre 1924 őszén került sor, amikor megalapították az Országos Szabadelvű Klubot, mely az aktív liberális politikusok mellett szabadelvű egyházi személyeket (pl. Baltazár Dezső és Haypál Benő) tömörített, illetve a kereskedelmi, ipari és bankszektorok liberális elitjének biztosított kapcsolati hálót.[7] Rassay a fővárosi liberális polgárságon túl vidéken is képes volt megszólítani a választókat, így mandátumot szerzett a pártja Debrecenben és Szegeden is.

A liberális ellenzék számára a lélektani fordulópontot az 1925-ös fővárosi törvényhatósági választások jelentették, melyen bár a baloldali pártok győzelmet arattak, a többséget a kormányzó által kinevezett közgyűlési tagok révén mégis a kormányt támogató politikai erő szerezte meg.[8] Immár tehát egyértelművé vált, hogy a rendszer belülről, alkotmányos módon nem leváltható. Mindez pedig hozzájárult az ellenzéki erők dezorganizálódásához. A prominens liberális, ellenzéki képviselők közül egyre többen adták fel az ellenzéki pozíciójukat és léptek be az Egységes Pártba. 1926-ban, miután elvesztette a budapesti főpolgármesteri címért folytatott választási küzdelmet, Bárczy István, Baltazár talán legszorosabb politikai szövetségese is bejelentette csatlakozását a kormánypárthoz.[9]

A liberális ellenzék meggyengülésével párhuzamosan Bethlen belpolitikai pozíciói is talán éppen 1925–1926 táján voltak a legerősebbek. A konszolidált, megszilárdult politikai rendszer kívülről és belülről is megdönthetetlennek tűnt. Mindezzel együtt Bethlen több olyan ígéretet is tett, amelyek alapján abban lehetett bízni, hogy a rendszert liberális irányban fogja továbbfejleszteni. Ugyan ezen ígéretek nagyobb részét végül nem tartotta be, de például a numerus clausus 1926-ban megígért felülvizsgálata a liberális ellenzék szemében pozitív irányú változásnak tűnhetett.[10]

A liberális ellenzék soraiban

Debrecen az 1920-as évek első felében a liberális, illetve baloldali ellenzék egyik, ha nem az egyetlen vidéki fellegvárának számított. A város politikai légköre, hagyomá-

6 L. Nagy Zsuzsa: Egy politikus polgár. i. m. 53–54.
7 Uo. 62.
8 Gergely Jenő: A Keresztény Községi (Wolff-) Párt. Bp., 2010. 164–166.
9 L. Nagy Zsuzsa: A Horthy-rendszer liberális ellenzéke. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós, h. n., 1984. 238–239.
10 Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. In: Gróf Bethlen István és kora. Bp., 2014. 145–146.

nyai és tradíciói mellett Baltazár személye is fontos tényező volt ebben a tekintetben.[11]

Baltazár 1922 és 1925 között némileg háttérbe szorította a politikai tevékenységét. Ezekben az években elsősorban az amerikai utak szervezése, illetve az ottani magyar református diaszpóra sorsa kötötte le a figyelmét. Bár mint láthattuk, az amerikai utak erős szálakkal kötődtek a hazai politikai tevékenységéhez, ez utóbbi ekkor mégis inkább csak eszköz, illetve ürügy volt, mely által az adománygyűjtés hatékonyabban haladhatott.

Régi terve valósult meg azonban püspöknek, amikor az 1923-as, teljes egészében Magyarországon töltött évében sikerült egy liberális szellemiségű, kálvinista kötődésű politikai napilapot létrehoznia. Ekkor már évek óta próbált sikertelenül engedélyt szerezni egy politikai napilap alapítására.[12] Mivel újat nem indíthatott, egy már meglévő lap átvétele maradt számára az egyetlen járható út.[13] Az *Egyetértés* c. debreceni napilap tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak, hiszen a kiadóját felerészben a Tiszántúli Református Egyházkerület birtokolta, és szellemisége már korábban közeledett a liberális nézetekhez. Azonban az *Egyetértés* színvonala már 1922 őszén is komoly kívánnivalókat hagyott maga után, ráadásul a kiadóvállalatnak komolyabb deficitet termelt a veszteséges napilap, melyet részben 1922 folyamán a Baltazár által Amerikában gyűjtött adományokból folyósított kölcsönökkel próbáltak kiegyenlíteni.[14] 1923 tavaszán tehát a püspök Baltazár Irodalmi és Lapkiadó Rt. néven ötmillió korona alaptőkével alapított vállalkozást, mely 1923. márc. 15-től vette át a lap kiadási jogait, 1,5 millió korona ellenében.[15] Úgy tűnik azonban, hogy Baltazár elhamarkodottan döntött a veszteséges napilap megvételéről. A lapkiadó részvénytársaság részvényeit az általa személyesen ismert fővárosi liberális tőkések, banktulajdonosok és cégvezetők között próbálta meg jegyeztetni. A politikai és gazdasági érdekek összefonódására elég talán egyetlen példát szemügyre venni. Baltazár és fővárosi titkára, Mogán Ákos is érdekelt volt (az előbbi igazgatósági tag, az utóbbi pedig a felügyelőbizottság tagja volt) az amerikai kapcsolatokkal is rendelkező Liberty Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságban. A bank ügyvezető igazgatója Krémer Mihály ügyvéd volt, Baltazár gazdasági és politikai ügyeiben fontos szövetségese ezekben az években.[16] A püspököt a lapindítás előtt és az *Egyetértés* átvétele után is hitegette Krémer, és mellette még számos üzletember, hogy jelentősebb, akár

11 L. Nagy Zsuzsa: A liberális ellenzék és Debrecen az 1920-as években. In: Magyar Történelmi Tanulmányok, 17. 1984. 89–101.

12 TtREL I. 1. e. 29. d. 3163/1922. Bethlen István levele feltehetően Ravasz Lászlónak. 1922. márc. 25.

13 A lapalapítás elutasítása materiális okokra (papírhiány) hivatkozva történt, ám nem zárhatjuk ki a Baltazár ellenzéki tevékenységének szóló politikai indokokat sem. Vö. Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp., 2004. 31–33.

14 MNL HBML XI. 35. 2. k. Tiszántúli Ref. Egyházkerület és Debrecen Város Könyvnyomdavállalata jegyzőkönyvei és mellékleteik. Felügyelő bizottsági ülések jegyzőkönyve. 1922. okt. 19. 7. p., 1922. nov. 15. 6. p., 1922. dec. 22. 5., 1923. febr. 16. 1. p.

15 MNL HBML XI. 35. 2. k. Tiszántúli Ref. Egyházkerület és Debrecen Város Könyvnyomdavállalata jegyzőkönyvei és mellékleteik. Felügyelő bizottsági ülések jegyzőkönyve. 1923. márc. 1. 10. p., Nagy Magyar Compass, 1922–1924. 1015.

16 Nagy Magyar Compass, 1922–1924. 228–229.

milliós értékben is jegyezni fognak a lapkiadó részvényeiből.[17] Minderre azonban Baltazár többszöri, nyomatékos kérései ellenére sem került végül sor. Hiába tárgyalt az ügyben Stern Samuval, Reinitz Armanddal és Krausz Simonnal is, a jegyzések elmaradtak. Mivel Baltazár egyrészt a politikai küzdelmekben, másrészt pedig több esetben gazdasági téren is fontos gesztusokat tett ezen barátaival szemben, joggal érezhette magát becsapottnak. 1924 nyarán csalódottságában a kapcsolatok megszakításán gondolkodott.[18]

Az *Egyetértés* ugyanis a sajtó iránt elkötelezett Baltazár számára nem csupán egy újabb gazdasági vállalkozás volt. A lapot 1923. március 15. és november 1. között adta ki a lapkiadó vállalat, ebben az időszakban tartotta Baltazár szorosabb irányítása alatt az újság szellemi irányvonalát. 1923 végén a növekvő deficit miatt a tulajdonjog fenntartása mellett Pósch Dezső újságírónak adták át a lapot, aki azonban nem egyenlítette ki a tartozásait a kiadóval szemben. Így végül 1924. február 15-én az *Egyetértés* visszakerült eredeti tulajdonosához, az egyházkerületi és városi könyvnyomdavállalathoz.[19] Az újság igazi problémája az volt, hogy az ellenzéki lapok számára kialakított, egyébként is nehezített terepen nem volt képes felvenni a versenyt a város másik, tekintélyesebb liberális napilapjával, a *Debreceni Független Újság*gal. Amíg Baltazár kezében volt a lap, addig hétköznapokon mintegy 1500-1800, vasárnap pedig 2000 példányban kelt el. Ennél elterjedtebb volt ráadásul a kormánypárti *Debreceni Újság*, a *Tiszántúli Hírlap* és a szélsőjobboldali *Hajdúföld* is.[20]

Az *Egyetértés* jelentőségét Baltazár életútja felől nézve az adja meg, hogy 1923-ban, amíg a lapkiadó vállalat birtokolta, az esetek jelentős részében maga a tiszántúli püspök írta – a szerző nevének megjelenítése nélkül – a vezércikkeket.[21] Ő fogalmazta meg a lap szellemiségével kapcsolatos legfontosabb irányvonalakat is, amikor az *Egyetértést* „kálvinista irányú politikai napilap"-ként definiálta, mely a hagyományos debreceni liberális és demokrata szellemiséget képviseli.[22] Feltehetően – ahogyan idézett cikkében ezt Baltazár is sejteti – a hangsúlyos felekezeti jelleg, mely tartalmi szempontból a tiszántúli egyházkerület és a debreceni református gyülekezet híreivel való kiemelt foglalkozást jelentette, hozzájárulhatott a lap marginalizálódásához. Hiszen ugyanekkor a *Debreceni Protestáns Lap* az egyházkerület, és a *Vasárnap* c. gyülekezeti lap az egyházközség szűkebbre szabott igényeit maradéktalanul kiszolgálta.

Baltazár vezércikkeiben az év folyamán országos politikai eseményeket és folyamatokat kommentált az ellenzéki liberális szempontokat érvényesítve. Legtöbb cikkében arra a következtetésre jutott, hogy a rendszer liberális átalakítása nélkül nem lehetséges a konszolidáció. Az ellenzékkel együtt ekkor még Baltazár is tévesen

17 TtREL I. 1. e. 30. d. 618/1923. Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz. 1923. márc. 8., TtREL I. 1. e. 30. d. 785/1923 Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz. 1923. márc. 22.

18 TtREL I. 1. e. 31. d. 1080/1924. Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz. 1924. jún. 23., TtREL I. 1. e. 31. d. 1081/1924. Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz. 1924. jún. 24.

19 MNL HBML IV. B. 901/a. 7. d. 94/1924. eln. sz. A Debreczen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata Hadházy Zsigmond főispánnak. 1924. máj. 17.

20 MNL HBML IV. B. 901/a. 7. d. 124/1923. Hadházy Zsigmond főispán jelentése. 1923. szept. 21.

21 Baltazár vezércikkeinek kéziratai az egyházkerületi levéltár püspöki iratok között maradtak fenn.

22 [Baltazár Dezső]: Az Egyetértés iránya. In: *Egyetértés*, 1923. márc. 15. 1.

úgy gondolta, hogy a nyugati hatalmak, Párizs és London nem fognak kölcsönt biztosítani Bethlennek a liberális és demokrata reformok nélkül.[23] Számos cikkében foglalkozott a sajtószabadság kérdésével, illetve az egyesületi joggal és a szabadkőművesség helyzetével.[24] Ez utóbbiról kifejezetten provokatívan amerikai tapasztalataira is alapozva a következőket írta: „Azzal, hogy a szabadkőmíves páholyok joga erőszakkal konfiskáltatott, azzal, hogy ennek a humanitárius szervezetnek tulajdon jogát erőszakkal eltiporták; azzal, hogy ezt a szervezetet, amely a művelt külföldön minden erkölcsileg és szellemileg különösebb sullyal bíró férfiut tagjai sorába számít, itt nálunk közmegvetés és büntethetőség tárgyává igyekeztek tenni, ezzel elszakítottuk az egyik legerősebb kapcsot, amely a művelt nyugathoz fűzött."[25] A cívis várost és annak liberális vezetését nagyon foglalkoztatta a tervbe vett közigazgatási reform, amelynek önkormányzati jogokat korlátozó jellegét Baltazár is kritizálta, emellett pedig támogatta a törvényhatóságok önrendelkezését megvédeni hivatott ún. Városi Párt létrejöttét is.[26] Az országos liberális stratégiához igazodva Baltazár is elsősorban Gömböséket és a fajvédő ideológiát támadta.[27] A püspök a fajvédő gondolat és az antiszemitizmus közé egyenlőségjelet tett, a magyarság faji koncepcióját, és mindebből a zsidóság kizárását pedig az abszurdumok kategóriájába helyezte. „A fajvédelem, legyen az akár nyílt antiszemitizmus, akár a nemzetiségektől való elzárkózás, a legszerencsétlenebb politika, amely magyar földön termett. Az kétségtelen, hogy ezzel a politikával nem lehet feltámasztani a régi Nagy-Magyarországot, de attól jogosan lehet tartani, hogy ennek az iránynak szélsőséges követői pusztulásra juttatják, veszélybe sodorják a mai Csonka-Magyarországot, ezt a töredék magyar nemzetet is" – írta 1923 nyarán.[28] A fajvédők közvetlen kritikája mellett Baltazár Bethlent Gömbösék megtűrése és hallgatólagos támogatása miatt támadta. Az év folyamán végig érezhető, hogy Baltazár Bethlen elmarasztalása és a közte és a fajvédők között fennálló különbségek hangsúlyozása között ingadozott.[29] Kétségeit fejezte ki ugyanis az iránt, hogy Bethlen liberális színezetű ígéretei megbízhatóak-e, de emellett mégis elismerte, hogy Gömbössel ellentétben legalább a céljai liberálisak a kormányfőnek. Bethlen megítélése a fajvédők kormánypártból történő kiválása nyomán változott meg pozitív irányban.[30]

23 [Baltazár Dezső]: A külföldi tőke. In: *Egyetértés*, 1923. ápr. 14. 1.; [Baltazár Dezső]: Páris és London. In: *Egyetértés*, 1923. máj. 9. 1.

24 [Baltazár Dezső]: A „Népszavá"-nak. In: *Egyetértés*, 1923. máj. 17. 1.; [Baltazár Dezső]: A szabadsajtó. In: *Egyetértés*, 1923. szept. 23. 1.

25 [Baltazár Dezső]: A mérleget. In: *Egyetértés*, 1923. máj. 30. 1.

26 [Baltazár Dezső]: A főispáni installáció. In: Egyetértés, 1923. márc. 20. 1.; [Baltazár Dezső]: A polgárság szabadságát. In: *Egyetértés*, 1923. ápr. 6. 1.; [Baltazár Dezső]: A törvényhatóságok. In: *Egyetértés*, 1923. ápr. 25. 1.; [Baltazár Dezső]: A közigazgatási reform. In: *Egyetértés*, 1923. máj. 19. 1.

27 [Baltazár Dezső]: Gömbös Gyula. In: *Egyetértés*, 1923. jún. 22. 1.

28 [Baltazár Dezső]: A fajvédő politika. In: *Egyetértés*, 1923. júl. 15. 1.

29 [Baltazár Dezső]: A kormányelnök. In: *Egyetértés*, 1923. márc. 27. 1.; [Baltazár Dezső]: Bethlen István. In: *Egyetértés*, 1923. máj. 31. 1.

30 [Baltazár Dezső]: A liberálisok. In: *Egyetértés*, 1923. aug. 29. 1.; [Baltazár Dezső]: A liberálizmus. In: *Egyetértés*, 1923. szept. 13. 1.

Baltazár 1923 folyamán alapvetően a Rassay Károly által meghatározott liberális ellenzéki irány szellemében szólalt fel, ez alól csak két esetben találunk kivételt. Egyrészt – bár sosem állította politikája középpontjába – foglalkozott a földreform kérdésével. A földosztásra alapozott politikát kommunista szelleműnek nevezte, és csupán a kötött birtokok szabaddá tétele, és a mindenki számára elérhető házhelyek és háztáji kertek kiosztása mellett érvelt. Meglátása szerint ugyanis a földosztás tőke és szaktudás nélkül kétélű kardként működik. Az aktív népjóléti politika akadályozhatná meg azt, hogy az emberek kivándoroljanak, nem pedig a párholdas törpebirtokok parcellázása.[31] Mindezzel szemben a liberális ellenzék Rassay által vezetett szárnya bevonta a Földreform Szövetséget a Demokratikus Szövetség égisze alá, és a kormányt további földosztásra sarkallta. A különböző szakpolitikai meggyőződés mögött taktikai motívumok is meghúzódtak. A kisgazdapárttal szorosabb kapcsolatot ápoló Rassay a kormánypárton belüli feszültségeket kívánta elmélyíteni a kisgazdák legfőbb követelésének hangoztatásával.[32]

A másik fontos különbségtétel a liberális ellenzéki együttműködés határaival kapcsolatos. Baltazár már év elején arra buzdított, hogy a tágabban értelmezett liberális és demokrata ellenzékiek legalább évente két-három alkalommal találkozzanak egymással. Éppen ezért február végén ő maga hívta egybe az általa fontosnak tartott liberális közéleti személyiségeket.[33] Megpróbálta az októbrista politikusok felé is kinyitni a liberális összefogás kapuit. „Az emigráció, numerus clausus, internálás, szabadkőművesség, felelőtlen tényezők, magánjogi ziláltság, természetellenes gazdasági berendezkedés kérdései azok, amelyek elsősorban igénylik a konszolidáció megalapozására hivatott erők egységes és céltudatos küzdelmét" – nyilatkozta a püspök az összefogás céljaival kapcsolatban.[34] Ennek egyik fontos lépcsője volt 1922 tavaszán Juhász Nagy Sándor hazahozatala. Ám a nyitásnak ez a formája Rassay számára elfogadhatatlan volt. Túl nagy terhet jelentett volna az összefogás számára, ha a rovott múltú politikusok céltáblává válnak a fajvédő sajtó számára. Rassay visszaemlékezése szerint Baltazár volt az 1922-es választások idején a leghangosabb követelője annak, hogy az októberi forradalom volt vezetőivel kiegészült egységes ellenzéki párt alakuljon. Mindezt azonban Rassay visszaemlékezései szerint a következő gondolat miatt utasította vissza: „Botorság lenne részünkről, ha harcunkban leterhelnénk magunkat az elbukott forradalommal való felelősségvállalással."[35] Baltazár mindenesetre megpróbált különbséget tenni az októbristák között. A liberális és demokrata hagyományok folytatóit beengedte volna az ellenzéki közösségbe, míg a Károlyi Mihállyal kapcsolatot tartó, a polgári forradalom eszméit meghaladó politikusokat kihagyta volna a szövetkezésből.[36] Aktívan is fellépett Nagy Vince mellett, aki Károlyi kor-

31 [Baltazár Dezső]: A földreform. In: *Egyetértés*, 1923. ápr. 26. 1.
32 L. Nagy Zsuzsa: Egy politikus polgár. i. m. 55.
33 *Egyetértés*, 1923. febr. 23. 3.
34 *Világ*, 1923. febr. 24. 2.
35 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 867. f. r-74. Rassay Károly: Politikai visszaemlékezéseim. 273.
36 [Baltazár Dezső]: Októbrizmus. In: *Egyetértés*, 1923. nov. 8. 1.

mányában belügyminiszter volt, és védőként segítette őt az ellene indított perben is. Nagy Vince Jánosi Zoltán debreceni mandátumáért lépett fel 1924 januárjában. Ugyan az *Egyetértés* is – mely ekkor még Baltazár tulajdonában volt, de már nem állt a közvetlen befolyása alatt – a pártonkívüli ellenzéki programmal fellépő ifj. Magoss Györgyöt, mint liberális jelöltet támogatta, Nagynak sikerült megszereznie a mandátumot.[37] Baltazár azután szakított az *Egyetértés*sel, és vetette le annak címlapjáról a lapkiadó vállalatára történő utalást, hogy az újság Nagy Vincét szélsőséges forradalmárként jellemezte.[38] A választási kampányban saját orgánum híján Baltazár azzal támogatta, hogy egy debreceni segédlelkészt adott mellé, aki a korteskedésben helyismerettel és egyházi kapcsolatokkal segítette az egyébként fővárosi illetőségű politikust.[39] A püspök minden bizonnyal nem az októberi forradalom iránti nosztalgiából támogatta az októbristák ellenzéki szereplését. Sokkal inkább az 1921 tavaszától a minél szélesebb alapokon nyugvó ellenzéki liberális egységfront létrehozását célzó nézeteihez lehet kapcsolni ezt a próbálkozását is. Ennek az eszmének a szellemében nyilatkozott még a második amerikai útja előtt is „a polgári társadalomnak politikai egységbe foglalásáról" Hódmezővásárhelyen.[40]

A közös egységfront kialakítására azonban sem ekkor, sem később nem volt nyitott Rassay, aki Vázsonyi halálával a liberális ellenzék feje lett. Baltazár ráadásul második amerikai útja után még inkább elhidegült a fővárosi, liberális köröktől, akik, úgy érezte, csak felhasználták őt az üldöztetés idején, de a küzdelmekért kompenzálni már nem akarták. A második amerikai útját követően Baltazár immár egyértelműen közeledett Bethlen Istvánhoz és az Egységes Párthoz. Az egész liberális ellenzéket demoralizáló 1925-ös év eseményei nyomán már egyre ritkábban hallatta a hangját a napi politikai kérdésekben. Úgy látszik, hosszabb távon ekkor már célravezetőbbnek tartotta a kormánypárt támogatását.[41] 1926 októberében Vass Józseffel és Bethlennel tárgyalt a fővárosban. Feltehetően ennek köszönhető, hogy Bethlen maga vállalta az egyik debreceni választókerületet az év novemberében esedékes országgyűlési választásokon, de talán már ekkor szóba kerülhetett a numerus clausus módosításával kapcsolatos kormányzati terv is.[42] A miniszterelnök Debrecenben valóságos diadalmenetet járt be korteskörútja során. Nem csupán a képviselő-jelöltséget fogadta el, hanem Baltazár kezéből vehette át a cívis város díszpolgári oklevelét is. Emellett azonban gesztusokat is tett, amikor a helyi zsidó hitközség vezetését is meglátogatta. Nem is csoda, hogy egyesek már azt rebesgették, hogy Bethlen lehet a következő tiszántúli egyházkerületi főgondnok. Az egész folyamat csúcsaként pedig Baltazár is belépett az Egységes Pártba.[43]

37 Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak. i. m. 208–209.
38 *Egyetértés*, 1924. jan. 12. 1., A névváltoztatásról: *Világ*, 1924. jan. 20. 2.
39 Nagy Vince: Októbertől októberig. h. n., 1991. 182., 186.
40 *Egyetértés*, 1924. jún. 29. 1.
41 Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak. i. m. 217–218.
42 *Esti Kurír*, 1926. okt. 20. 4.
43 *Pesti Napló*, 1926. nov. 28. 5.

Összességében Baltazár liberális ellenzéki tevékenysége az 1920-as évek első felében nagy vonalaiban a többi polgári baloldali politikai erő mozgását követte. Harcos ellenzéki, rendszerkritikus álláspontja a kiábrándultságon keresztül finomodott jobb híján először a konszolidálódó Bethlen-rendszer elfogadásáig, majd pedig az ugyan visszafogott, de nyílt támogatásig. Baltazár ezen az úton többek között Sándor Pál és Bárczy István nyomdokaiban járt. Mint később látni fogjuk, sem az aktív politikai tevékenységre, sem pedig a liberális reformokra vonatkozó terveit nem adta fel végleg.

Felekezeti konfliktusok

Miközben a napi politikai élet teréről az 1920-as évek közepén Baltazár egyre jobban háttérbe vonult, az egyházpolitikai kérdésekkel kapcsolatosan ennek éppen az ellenkezője történt. A Horthy-korszakra egyébként is jellemző felekezeti küzdelmek egyik leghevesebb időszaka éppen ezekre az évekre esett. Baltazár elsősorban az ORLE évenkénti közgyűlésein tartott nagy hatású beszédeiben vitte a szélesebb nyilvánosság elé a protestánsok panaszait. Elsősorban anyagi természetű problémákat hánytorgatott fel, főképpen az állami támogatások, segélyek egyenlő mértékű elosztásával kapcsolatos hiányokat emelte ki. Beszédeiben azonban az objektív kérdésfelvetéseken túl rendre megkísérelte a felelősök, felbujtók személyét is megjelölni a jezsuitákban vagy általánosabban a politikai katolicizmus képviselőiben. Amíg tehát évekkel korábban a kormány volt az ellenfél, ekkoriban már a kormány jóhiszeműségét elismerve fedte fel a felekezeti elnyomás tetteseit a politikai katolicizmus képviselői között. Elég talán csak az 1925 augusztusában, Kecskeméten tartott ORLE-közgyűlésen elhangzott elnöki megnyitó beszédéből idézni: „Kijelentjük, mint tapasztalati tényeken felépített meggyőződésünket, hogy a reakció szelleme a jezsuitizmus útján nemcsak hogy meggátolja az 1848. évi XX. t.-c. által parancsolólag kitűzött cél fokozatos megközelítését, hanem [...] mindjobban és jobban eltávolít attól." Majd így folytatta: „lehetetlen szomorúan meg nem állapítanunk, hogy hazánkban törvény ellenére is az osztályzott vallások rendszere áll fenn és hogy az osztályozásban mi, a mostohák, B) listások, ellátatlanok vagyunk. Van itt valami titokzatos hatalmasság, amely begátolja a legilletékesebb helyek kifejezett jóakaratának és kijelentett ígéretének foganatját is. Ez a hatalom az, amely gazdag marad akkor is, ha koldus lesz az ország. Ez az, amely a magyar szuverénitás felett más földi szuverénitást is ismer. Ez az, amely a szenvedett sérelmek feltárásáért minket türelmetleneknek bélyegez [...]"[44] Pár nappal később a sérelmeik tételes felsorolásáról készített emlékiratot adott át Baltazár a kultuszminiszternek, amelyben már olyan pontok is szerepeltek, mint a reverzáliskérdés vagy a katolikus szemléletű

44 Dr. Baltazár Dezső püspök elnöki megnyitó beszéde az Országos Református Lelkész Egyesület kongresszusán. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1925/34–35. 261–263.

történetírás revíziós kísérletei.[45] Természetesen a katolikus lapok idegesen reagáltak minderre, és határozottan visszautasították a panaszokat.[46]

A szubjektív, szimbolikus elemeken túl ezekben az években egyre hangsúlyosabb lett mindkét oldal sérelmi retorikájában a másik oldal állítólagos számszerű túltengése az állami hivatalokban, állásokban. Ennek a gondolkodásnak a legerősebb kifejeződése a „protestáns numerus clausus" kifejezése, melyet a húszas évek közepén hangoztatott a protestáns sajtó, egy-egy település, intézmény alkalmazottainak felekezeti arányszámát firtatva.[47] A református püspökök közül Baltazár volt a felekezeti kérdés „specialistája", az egész országból hozzá futottak be az egyes települések közalkalmazotti kinevezéseivel kapcsolatos vélt vagy valós felekezeti sérelmek. A püspök iratai között nagy számban találunk ebből az időből kimutatásokat nem csupán például az egyetemi tanári karok felekezeti megoszlásáról, de részletes feljegyzések találhatóak akár járási szintű felekezeti arányszámokról a kinevezett hivatalnokok között.[48] Baltazárhoz hasonlóan katolikus oldalon Pehm, majd Mindszenty József zalaegerszegi plébános és később veszprémi püspök korában szintén gyűjtötte a hasonló statisztikákat, természetesen ellenkező előjellel.[49]

A felekezeti konfliktus olyan élessé vált, a viták hangja annyira eldurvult, hogy 1926 őszén Klebelsberg Kunó kultuszminiszter minden érintett felekezet püspökének körlevelet írt, melyben felszólította őket, hogy a nemzet érdekében hagyják abba az egymás elleni izgatást.[50] A felekezeti konfliktus természetével kapcsolatosan korábban is tettünk megjegyzéseket. Fontos megemlíteni, hogy bár úgy látjuk, a magyar történeti irodalom általános értékelésén túlmutató jelentősége volt a két világháború között a felekezeti kérdésnek, mégis inkább tüneti jelenségként kell azt értékelnünk. A mintegy húsz évvel ezelőtt, Olaf Blaschke által felvetett, ám többek szerint nem kellőképpen bizonyított tézis szerint a hosszú 19. század a 16–17. századhoz hasonló „konfesszionális" korszak volt, melyben a felekezeti hovatartozás hangsúlyos identitásképző tényezőként volt jelen.[51] Később egy egész tanulmánykötetet szenteltek a kérdésnek, melyben különösen Manfred Kittel adatgazdag tanulmánya érdemel témánk szempontjából figyelmet, aki meggyőzően bizonyította a weimari köztársaság példáján, hogy a 20. század első évtizedeiben is milyen meghatározó maradhatott egy iparosodott, nyugati állam, vesztes háború utáni társadalma számára az örökölt felekezeti konfliktus.[52] A kortárs magyar gondolkodók közül Szekfű

45 Emlékirat az Országos Református Lelkész-Egyesület(!) kecskeméti közgyűléséből. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1925/43. 333–335.

46 *Új Nemzedék*, 1925. szept. 8. 3–4., Haller István: A felekezeti béke. In: *Nemzeti Újság*, 1926. szept. 1. 1–2.

47 A kecskeméti eset. In: *Reformátusok Lapja*, 1926/34–35. 1.; Lélekszámarány és igazságos arány. In: *Reformátusok Lapja*, 1929/14. 85–86.

48 TtREL I. 1. e. 39. d. 244/1928. Jelentés a székesfehérvári felekezeti viszonyokról.

49 Balogh Margit: Mindszenty József (1875 –1971). 1. k. Bp. 2015. 203.

50 TtREL I. 1. e. 35. d. 3225/1926. Klebelsberg Kunó levele Baltazár Dezsőhöz. 1926. nov. 8.

51 Olaf Blaschke: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter? In: *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/1. 38–75.

52 Manfred Kittel: Konfessioneller Konflikt und politische Kultur in der Weimarer Republik. In: Konfessionen im Konflikt. Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter. Hrsg. Olaf Blaschke. Göttingen, 2002. 243–297.

Gyula nevezte meg a Horthy-korszak második legfontosabb társadalmi kérdéseként a felekezeti kérdést,[53] amit azonban Németh László vont kétségbe, a kényes jellegét elismerve, a fontosságot cáfolva.[54] A magyar történeti szakirodalom, feltehetően a szekularizációs tézis sokáig kétségbevonhatatlan uralma nyomán is, mindeddig kimondatlanul is inkább Németh Lászlónak adott igazat, a felekezeti kérdés tárgyalását pedig önmagában és a korszak egészét tekintve is inkább elhanyagolta.[55]

A korszak felekezeti konfliktusait vizsgálva a felszínen valóban inkább csak kényes, főképp a szimbolikus terek (pl. nemzeti ünnepek, a hadsereg zászlói, közösségi emlékezet helyszínei stb.) uralmával kapcsolatos, gyakran (vulgár)teológiai jellegű vagy éppen emlékezetpolitikai csatározásokat látunk. Meglátásunk szerint azonban, ha a diskurzus ezen „szimbolikus" rétegeit lefejtjük, az alapoknál a vesztes világháború és Trianon örökségeként kialakult gazdasági és társadalmi feszültségeket, a középosztály és a hivatalnokréteg egzisztenciális válságát, a puszta kenyérkérdést találjuk, nem is csoda, hogy a diskurzus legaktívabb résztvevői ezen egzisztenciálisan is fenyegetett, a világháború következményeként létszínvonalukból vesztett rétegek (pl. a református lelkészi kar, tanárok és tanítók) voltak.[56]

Másrészt viszont ki kell emelni, hogy éppen a Horthy-korszak története mutatta meg, hogy a felekezeti hovatartozás még mindig tömegeket megmozgatni képes erő. A katolikus nagygyűlések több tízezres tömegeihez éppen a 20-as években próbált felzárkózni a református egyház a maga tömegrendezvényével, az országos nagygyűlésekkel. Ezekben az években a kormánypárt társadalmon belüli támogatottsága a korábbi ellenzéki politizálásnak nem hagyott teret. Míg – korábban láthattuk – a rendszer első éveiben a politikai küzdelem határozott felekezeti konfliktus jellegét is felöltötte, addig az évtized második felére a felekezeti konfliktus kiszorult a napi pártpolitika teréről, az államhatalom egyértelműen felülemelkedett rajta, és így az az egyházak és társadalmai szervezeteik belharcának terepévé vált. A konfliktus kiélesedéséhez hozzájárulhatott az is, hogy a kurzus első éveiben, és majd az 1930-as évek második felében is többen érezhették katolikus és protestáns oldalon egyaránt, hogy egy fenyegető külső ellenség ellen (előbb a kommunizmus és baloldali radikalizmusok, majd pedig a nemzetiszocializmus és faji politika) kell összefogni. Ezt

53 Szekfű Gyula: Három nemzedék. i. m. 427–434.

54 Németh László: A magyar élet antinómiái. In: Uő: Sorskérdések. Bp., 1989. 123–125.

55 Kivételként említjük meg Giczi Zsolt korábban idézett tanulmányát (ld. Giczi Zsolt: Felekezeti viták. i. m.), és doktori értekezését (Giczi Zsolt: A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán. Doktori értekezés, Bp., 2009.), illetve Rébay Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. In: *Kút*, 2003/3–4. 165–175.

56 Csupán utalásszerűen kívánjuk jelezni, hogy a korszak talán legfontosabb és legösszetettebb társadalmi konfliktusforrása, a zsidókérdés is mélyebb rétegeiben találhatunk hasonló motívumokat. Nem véletlenül közelíti meg Ungváry Krisztián is a korszak antiszemitizmusának problematikáját a szociálpolitika felől. Ld. Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Pécs–Budapest, 2013.

az ellenséget az 1920-as években a másik történelmi keresztyén felekezetben kellett megtalálni.[57]

Egységtörekvés a református egyházon belül

A református egyházon belül 1920–1922-ben kialakult komolyabb törést, mely néhol már a szakadás lehetőségét is felvetette, az évtized közepére egy rövid időre megvalósult nem várt egységtörekvés váltotta fel. Minden bizonnyal ebben a folyamatban nem elhanyagolható tényező volt az egyházon belüli politikai ellentétek elsimulása Baltazár ellenzéki pozíciójának feladásával. Emellett fontos szerepet játszott az egymásra találásban, hogy Baltazár és régi ellenfele, Sebestyén Jenő 1925-ben egy őszinte levélváltás alkalmával tisztázták egymás között az elvi ellentétet, mely elsősorban a liberalizmussal kapcsolatos félreértésükön alapult. A püspök leszögezte: „Nekem csak az a szabadelvűség kell, ami a történelmi kálvinizmussal sem tartalom, sem forma szerint nincs ellentétben, hanem belőle közvetítés nélkül folyik mint forrás vize a kútfőből."[58] Baltazár a sajtóban is hangoztatta, hogy teológiai értelemben teljesen konzervatív, hitvallásos alapokon áll, míg politikai-társadalmi felfogásában a klasszikus liberalizmus tanait képviseli. „Én nemcsak, hogy rokonszenvvel nem viseltetem a theológiai liberálizmus iránt, hanem egyenesen veszedelmesnek tartom s minden habozás nélkül hajlandó volnék az én hitvallásos egyházamon kívül határozni meg annak helyét, akinek a hitvallása nem a kálvinizmus. […] Az én liberálizmusom a szabadságban megállás. Az én liberálizmusom a Bocskay, Bethlen, Rákóczy, Zrínyi, felsőbükki Nagy Pál, Beöthy Ödön, Kossuth, Deák liberalizmusa. A magam szabadságának védelmezése mellett tiszteletben tartom a mások szabadságát. Az a liberálizmus, amely csak hazudva és csúfolva van annak nevezve, mint aminő a szociálisták és kommunisták liberalizmusa, az nem az enyém, de nem is liberálizmus, hanem minden konzervatív jónak a radikális felforgatása s helyére, mint 1918–19-ben láttuk, egyfelől hatalmi terror, másfelől egyéni szabadságot nélkülöző szolgaság állítása" – írta 1926-ban.[59] Az elvi jellegű békekötésnek olyan gyakorlati következményei is voltak, hogy Baltazár nem csupán engedélyezte, hanem támogatni is kezdte a történelmi kálvinista alapokon szerveződő ifjúsági szervezet, a Soli Deo Gloria Diákszövetség tiszántúli szervezkedését, amit néhány évvel korábban még a sajtóban támadtak a tiszántúliak.[60]

57 Giczi Zsolt: Egy eszmecsere és előzményei: vélemények a katolikus-protestáns egység megvalósításának lehetőségéről Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. CVIII. Szeged, 1999. 65–83.

58 TtREL I. 1. e. 33. d. 1840/1925. Baltazár Dezső levele Sebestyén Jenőhöz. 1925. okt. 19.

59 Baltazár Dezső a liberálizmusról. In: *Reformátusok Lapja*, 1926/6. 2.

60 Havas Gábor – Kulifay Albert: A Soli Deo Gloria Szövetség története. h. n., 1992. 106–111.; Fónyad Dezső: Bevezetés a diákmissziós munkába. A „Soli Deo Gloria" Diákmozgalom története és módszere. Mezőtúr, [1936.] 44.; T. D.: A „Soli Deo Gloria" debreceni konferenciája. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1926/9. 103–104.

Baltazár és Sebestyén kibékülése azonban csupán az első lépés volt egy a korszakban tényleg példa nélküli, több évig tartó, széles körű református egységmozgalom irányába. Az egységhez az inspirációt a Nathan Söderblom svéd lutheránus érsek által 1925-ben összehívott stockholmi ökumenikus konferenciától nyerték az érintettek, amely a világkereszténység egyesítésének ambiciózus céljával lépett fel.[61] Az 1925-ös kecskeméti ORLE-kongresszuson előbb csupán Czeglédy Sándor, ekkor győri lelkész és dunántúli lelkészi főjegyző, illetve Sebestyén cseréltek eszmét ez ügyben, ám röviddel később a *Keresztyén Család* című elterjedt belmissziós lap munkatársai, Tildy Zoltán és Bereczky Albert is csatlakoztak hozzájuk. A két csoport végül Hit és Szolgálat Mozgalma név alatt kezdett közös tevékenységbe, a mozgalom elnöke pedig Czeglédy lett. 1926 januárjában fogadták el a széles teológiai alapokon nyugvó „Egyességi alapokmányt", mely a mozgalom alapdokumentuma lett.[62] Csatlakoztak a mozgalomhoz a Révész Imre által szerkesztett *Debreceni Protestáns Lap,* az *Egyházi Híradó* és a *Téli Újság* körül csoportosuló lelkészek is.[63]

Az alulról szerveződő mozgalom első nagyobb fegyverténye az 1926-os, a mohácsi csata négyszázados évfordulójával kapcsolatos megemlékezés megszervezése volt. Ezek után pedig 1927-ben és 1928-ban is sikerrel szervezték meg a fővárosban az I. és II. Országos Református Nagygyűléseket, amelyek valóban az egyház lelkészi és világi vezetésének színe-javát felsorakoztatták. Egy asztal mellett ült a rendezvényeken Ravasz László és Baltazár Dezső is, és a jelen lévő több tízezer református egyháztaggal együtt keresték a megoldásokat az egyház égető kérdéseire.[64] A nagygyűlések ugyan nem vállalták a direkt konfrontációt a katolicizmussal, ám a szervezők bujtatott szándéka az volt, hogy a reformátusok is mutassák meg: igenis képesek tömegeket megmozgatni. A gyakran sérelmi témákat is hangoztató beszédek valóban az ország református közvéleményét fejezték ki, éppen ezért volt jelentős fegyvertény, hogy ezúttal – bár a hangnem is visszafogottabb volt – nem csupán Baltazár, hanem Ravasz László is beállt a rendezvények mögé.

A szépen indult egységmozgalom azonban 1928-ban szétesett, így a harmadik nagygyűlést már nem sikerült megrendezni. A feszültség – bár szerepet vállalt benne – ezúttal nem Baltazár körül pattant ki, hanem Sebestyén Jenő és Victor János – a budapesti teológiai akadémián kollégák – között. Victor ugyanis a felekezeti határokat – legalábbis Sebestyén szerint – rugalmasabban kezelő általános keresztyén irányvonalat képviselte a mozgalomban. Az elvi ellentéteken túl pedig Sebestyén félt attól, hogy a szép lassan jelentőssé váló hetilapja, a *Kálvinista Szemle* önállósága lesz az áldozata a mozgalom által tervezett saját, országos lefedettségű református folyóirat létrehozásának.[65]

61 Tóth-Szöllős Mihály: Söderblom Nathan, az ökumenizmus atyja. In: *Theologiai Szemle*, 1981/5., 300–303.

62 Hit és Szolgálat Mozgalma. Egyességi alapokmány. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1926/3. 26–28.

63 A Hit és Szolgálat Mozgalmának eddigi eseményei. In: *Hit és Szolgálat*, 1926/1. 5.

64 Szász Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban. In: H I T 2018. Hagyomány, identitás, történelem. Szerk. Kiss Réka–Lányi Gábor, Bp., 2019. 375–390.

65 Uo. 383–385.

Baltazár maga is erős ellenszenvet érzett az egyház szervezeti kereteit is feszegető, általános keresztyén színezetű belmissziós mozgalmakkal szemben – ezen mozgalmak első világháború alatti ítéletét pedig a püspökről korábban idéztük. Ezúttal azonban elsősorban a nagygyűlések sikere volt az, ami nemcsak benne, hanem a hivatalos egyház más befolyásos képviselőiben, például Antal Géza dunántúli püspökben is aggályokat ébresztett. Nem tartották kívánatosnak ugyanis, hogy egy egyháztól független társadalmi mozgalom szervezze meg a gyorsan tekintélyes jövedelmet is generáló, nagy presztízsű országos nagygyűléseket. Sebestyének hírlapi polémiájának árnyékában tehát Baltazár is otthagyta a szebb reményekkel kecsegtető mozgalmat, és 1929 tavaszán már határozottan elutasította a tervezett harmadik nagygyűlésen való részvételt.[66]

Az egyházon belüli egységet az évtized végére végső soron a politikai csatározások törték meg. A Baltazár Dezső által 1928-ban megindított, majd igazán 1929-ben felerősített ellenzéki politikai akciója az egyház felső vezetésében rendkívül mély árkokat ásott. A törékeny lelki egység, mely egy pillanatra megvalósulhatott, kihasználva a politikai szélcsendet, Baltazár életében többé már nem jött vissza.

66 TtREL I. 1. e. 42. d. 1404/1929. Kováts J. István levele Baltazár Dezsőhöz. 1929. márc. 7.

Baltazár Dezső és Gaál Endre egyházmegyei főgondnok,
1927 után (DRK Múzeuma, 1014.)

Püspök a miniszterelnök ellen (1929–1931)

A szélesebb magyar közvéleményt is meglepte, amikor 1926-ban Baltazár nyíltan is fellépett Bethlen mellett, akit debreceni kortesútja alkalmából köszöntött, majd pedig be is lépett az Egységes Pártba. Lépése mögött feltehetően a bethleni konszolidáció kiteljesedése, a fokozatos liberális reformokban való reménység és az ellenzéki politizálás kilátástalansága állhatott. Baltazár Bethlenben a jobboldali és baloldali szélsőségekkel szemben egyaránt határozottan fellépő, szilárd, nemzeti és konzervatív liberális politikust látott, ezért is tett hitet mellette az 1926-os képviselő-választás idején.[1]

A debreceni püspököt minden bizonnyal bizakodással töltötték el az olyan konszolidálódásra utaló gesztusok, mint a miniszterelnök 1926 novemberében tett nyilvános elköteleződése a numerus clausus felülvizsgálatára.[2] Amikor végül 1928 tavaszán elfogadta a parlament a módosításról szóló törvényjavaslatot, az eredménnyel nem volt teljesen elégedett. „Én a faji megkülönböztetést a jogok, jogviszonyok adásának, szerzésének vagy megtagadásának és elvesztésének alapjául nem fogadom el. De nem fogadom el a vallási megkülönböztetést sem" – mondta a numerus clausust elutasító felsőházi beszédében.[3] Az 1920 óta a közszellemben beállt változást összességében mégis pozitívan értékelte.[4] A felszín mögött megbúvó ellenérzésének azonban 1928 tavaszától kezdve fokozatosan hangot adott különféle fórumokon az egykori ellenzéki egyházfő. Előbb a költségvetést övező felsőházi vitában éreztette finom kritikáját,[5] majd pedig számos cikkben fejtette ki nézeteit aktuális politikai, szociális és gazdasági kérdések kapcsán. Mielőtt azonban Baltazár újabb politikai fordulatát vennénk górcső alá, röviden szólni kell egy harmadik szereplőről, aki 1927-ben tűnt fel előbb a magyar kül-, majd pedig a belpolitika egén.

Lord Rothermere, Baltazár Dezső és a magyar kisgazdák

Ismeretes, hogy a befolyásos brit sajtómágnás, Harold Sidney Harmsworth, közismertebben Lord Rothermere 1927 nyarán indította meg az évekig tartó sajtókampányát a Magyarországot megcsonkító trianoni békediktátum megváltoztatásával kapcsolatosan.[6] A nemzetközi sajtóhadjárat felkavarta a magyar politika állóvizét is.

1 *Pesti Hírlap*, 1928. nov. 28. 6.
2 Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. i. m. 146.
3 Idézi: Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. 2. k. i. m. 434.
4 Baltazár Dezső: Az országgyűlés numerus clausus vitája. In: *Pesti Napló*, 1928. ápr. 1. 33–34.
5 *Pesti Napló*, 1928. jún. 15. 6.
6 Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Bp., 2001. 96–103.; Romsics Ignác: „Magyarország helye a nap alatt". Lord Rothermere és a magyar revízió. In: uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Bp., 2004, 249–263.

A szélesebb közvélemény megmentőként fogadta a szinte semmiből feltűnő külföldi segítséget, ám a kormány több okból is fagyosabb fogadtatásban részesítette a lordot. Egyrészt a lord által képviselt etnikai alapú revízió nem illeszkedett a kormány revíziós céljaiba, másrészt pedig a nemzetközi diplomácia közvélemény elől elzárt világában az akció úgy tűnt, mintha több kárt okozna, mint hasznot hajtana. Ugyan 1928 tavaszán a lord fia, Esmond Harmsworth magyarországi látogatásán fejedelmi fogadtatásban részesült a kormánykörök részéről is, Bethlen és Rothermere viszonya az év végére fagyossá vált. Minderről a szélesebb publikum először talán a lord karácsonyi üzenetéből értesült, amelyben nem csupán a Habsburg-restauráció tervét ítélte el, hanem kifejtette a demokratikus jogok kiterjesztésével kapcsolatos nézeteit is, amelyek szerinte elengedhetetlenek a nyugati államok szemében a revízió támogatásához.[7] Mindezt természetesen illetéktelen beleszólásként értékelte a kormány, ám fel kellett készülnie rá, hogy a liberális ellenzék kezében a kormánnyal szemben komoly ütőkártyát jelentett a rajongásig tisztelt „Radomér" lord nyilatkozata.

Baltazár Dezső 1928 tavaszán személyesen is találkozott a lord fiával Debrecenben, akit részben a Nagytemplomban köszöntöttek, ahol a püspök imádkozott érte.[8] Rothermere először az év végén küldött levelet és egy jelentősebb adományt a püspöknek, biztatva őt egy angliai látogatásra. Baltazárra feltehetően a fia mellett Kiss Ferenc, a *Daily Mail* egyik munkatársa, a lord magyar kérdésekben foglalkoztatott tanácsadója hívhatta fel a figyelmét, aki nem mellesleg Kiss József pápai református esperes-lelkésznek, az Országos Református Lelkészegyesület alelnökének, Baltazár hűséges harcostársának volt a fia.[9] A püspök 1928 folyamán publikált cikkeiben folyamatosan hangot adott a liberális és demokrata elvárásainak. Ekkor azonban még kifejezte bizalmát Bethlen személye iránt, akit ugyanakkor nagyobb sebességre, a liberális reformok továbbvitelére próbált ösztökélni.[10] 1929 januárjában pedig már a lord szerepvállalását védte meg a politikai véleménye miatt őt érő támadásoktól.[11] Ez év tavaszán végre konkrét, elsősorban szociális és gazdasági kérdésekben kritizálta a kormány tevékenységét.[12] 1929 márciusának végén a korábbi meghívásnak eleget téve a püspök Londonba utazott, ahol több napot töltött el a lord társaságában. Sajnos a tárgyalásaik tartalmáról keveset tudunk, mindenesetre ezután sűrűsödnek meg Rothermere és Baltazár között a levélváltások, melyekben egyre többször a magyar belpolitika lett a téma. A püspök ekkor már egyértelműen Rothermere magyarországi exponenseként tekintett önmagára, kérte is a lordot, hogy rajta kívül mással ne egyeztessen a magyar politikai elitből. Látogatása során a lordtól egy nyilatkozatot is kapott, melyet úgy tűnik, felhasználhatott ugyan, de publikálnia még

7 *Az Est*, 1928. dec. 25. 9. A későbbiekben még nyíltabban szólította fel a kormányt az általános titkos választójog bevezetésére: *Pesti Hírlap*, 1929. okt. 16. 1.

8 Esmond Harmsworth levele Baltazár Dezsőhöz. In: *Új Barázda*, 1928. jún. 1. 2.

9 TtREL I. 1. e. 42. d. 747–748/1929. Lord Rothermere levele Baltazár Dezsőhöz, 1928. dec. 20., Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz, 1929. jan. 24.

10 Baltazár Dezső: „Liberalizmus és demokrácia" In: *Pesti Napló*, 1928. dec. 16. 2.

11 Baltazár Dezső: „Megfontolás" – Rothermere lord szerepéről. In: *Pesti Napló*, 1929. jan. 13. 5.

12 Baltazár Dezső: A szegénység. In: *Pesti Napló*, 1929. márc. 3. 33.; Baltazár Dezső: A létkérdés. In: *Pesti Napló*, 1929. máj. 12. 1.

nem volt szabad. A későbbiekben feltehetően ugyanez a nyilatkozat még elő fog kerülni Baltazár politikai szervezkedése során.[13] A püspök 1929 tavaszán megpróbált a kormányzóhoz is bejutni, akit tájékoztatni kívánt néhány számottevő közéleti szereplő (Vass József, akivel meglepő módon a református püspök ekkoriban kifejezetten jó viszonyt ápolt, illetve Chorin Ferenc és Sándor Pál került szóba) társaságában az ország válságos helyzetéről. Azonban a találkozó végül nem jött létre.[14]

A tavaszi, kulisszák mögötti szervezkedés után feltehetően nagyon is tudatos döntés eredménye volt, hogy 1929 nyarán gyorsultak fel az események Baltazár körül. Előbb még májusban, a jelentőségénél jóval nagyobb hírveréssel kísérve a németországi Speyerben járt követségben, ahol a nemzetközi protestantizmus képviselőjeként is több alkalommal szólalt fel a protestantizmus történetében fontos mérföldkőnek számító 1529-es speyeri birodalmi gyűlés négyszáz éves jubileumi ünnepségén.[15] Érdekes adalék – főképp Baltazár már ekkor is aktív francia és brit orientációját figyelembe véve –, hogy a püspök a németországi fogadtatásából kisebbfajta botrányt kavart. Hazaérkezése után ugyanis azt állította, hogy a németországi fogadtatása rendkívül fagyos és méltatlan volt, és személyében a németek az egész magyar protestantizmust sértették meg.[16]

Fontos megjegyezni, hogy Baltazár ekkoriban, részben a nemzetközi szereplés okán is, minden bizonnyal néhány hozzá közel álló személy, például a személyi titkára, Mogán Ákos – aki egy korábban kiugrott katolikus pap volt –, illetve Stern Samu hatására valóban elhitte, illetve komolyan mérlegelte, hogy egy liberális politikai átalakulás esetén jelentős politikai pozíciók nyílhatnának meg számára. Mindez talán csak az utókor szemével tűnik teljesen naiv gondolatnak, de közismert, hogy a korszakban – elsősorban ugyan római katolikus – egyházi személyek, pl. Ignaz Seipel osztrák prelátus vagy éppen a magyar Vass József is komoly politikai pozíciókat töltöttek be. Azonban egy kisebbségi egyház felekezeti csatározásokba bonyolódó vezetője számára nem lehetett reális opció a politikai hatalom megszerzése.

13 TtREL I. 1. e. Püspöki iratok. 43. d. 2263/1929. Baltazár Dezső levele Rothermere-hez, 1929 április/május (magyar nyelvű kézirat).

14 TtREL I. 1. e. Püspöki iratok 43. d. 1986/1929. Baltazár Dezső levele Benedek Zsolthoz, 1929. ápr. 14.

15 *Magyar Hírlap*, 1929. máj. 22. 5.; Vargha Kálmán: A speyeri emlékünnep. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1929/23. 101–102.; Baltazár a Gedächtniskirchében tartott pünkösdi istentiszteleten prédikált. Igehirdetésében a reformációt egyfajta második pünkösdként jellemezte. Die Speyerer Protestationsgedächtnisfeier 1529–1929. An den Pfingsttagen des Jahres 1929. Festbericht. Predigten, Reden und Ansprachen. Hrsg. Speyerer Festausschuß. Speyer, 1929. 7–10.

16 A püspök szerint a németek a magyar egyházi képviselőket nem köszöntötték, részükre egy pincében rendeztek fogadást, ami méltatlan a rendezvényre érkezett legnagyobb nem német küldöttséghez. (Ld. *Pester Lloyd*, 1929. máj. 24. 6–7.) A botrány Németországig hatolt, ahol a legmagasabb egyházi körökben keresték a választ. Kiderült, hogy valójában egyetlen nemzeti küldöttséget sem köszöntöttek, mivel nem is hívták meg őket, Baltazár sem a magyar egyházat, hanem a protestáns nemzetközi szervezetet, az Internationaler Verband zur Verteidigung und Förderung des Protestantismus-t képviselte. A magyaroknak rendezett fogadást pedig egy hagyományos német Bierkellereiban tartották, szó sem volt megalázásról. (Ld. Evangelischer Zentralarchiv, Berlin 5/230. Akten betreffend Ungarn. 1967/O. Landeskirchenrat der Pfalz an den Deutschen Ev. Kirchenausschuss. 1929. jún. 15.) Nehéz megállapítani, hogy konfliktus pusztán félreértésen alapult, vagy esetleg Baltazárnak célja volt a németekkel szemben ellenérzéseket generálni.

Baltazár júliusban közölt cikkében nagy optimizmussal a magyar politikai paletta gyökeres átalakulását prognosztizálta. Véleménye szerint az Egységes Párt valójában Bethlen-párt – ebben feltehetően igaza volt –, melyet ő maga is csupán a miniszterelnök személye miatt támogatott. Azonban ennek a pártnak a feladata a konszolidáció munkájával véget ért, legfőbb ideje lenne tehát az elvi alapon szerveződő pártoknak teret engedni. Meglátása szerint a magyar politikai élet előbb-utóbb a liberális és reakciós szellemiségű pártok egymással szemben álló csoportjainak küzdőterévé fog átalakulni. Ebben az elvi tisztulásban pedig szerinte a kormánypárton belül elhelyezkedő kisgazdáknak lesz nagy szerepük, akik egyszerre képviselik a nemzeti és demokrata értékeket. Mayer Jánosnak, a kisgazda csoport vezetőjének, a földművelésügyi miniszternek azt tanácsolta tehát, hogy próbálja ismét életre hívni az önálló kisgazdapártot.[17] Baltazár cikke a nyári politikai uborkaszezon idején viszonylag nagy hullámokat kavart. Egyesek Rothermere hatását vélték – nem ok nélkül – felfedezni az írás mögött.[18] Többen – bár közel sem a politika első vonalaiból – pozitívan nyilatkoztak Baltazár tervéről a nagyobb nyilvánosság előtt is,[19] Dénes István, a jelentéktelen Magyar Földmíves és Munkáspárt elnöke pedig, ugyan kéretlenül, de szövetségesnek jelentkezett.[20] A személyesen megszólított Mayer János magánlevélben, és ott is eléggé visszafogottan reagált: ugyan gratulált Baltazár írásához, de kifejezte a Bethlen iránti hűségét, és hangot adott annak a reményének, hogy a kormány beváltja a liberális reformokra vonatkozó ígéreteit.[21]

Úgy tűnik, hogy a püspök a kisgazdák megszólításával ezúttal kifejezetten taktikus lépést tett. A kisgazdák egy része ugyanis valóban elégedetlen volt a kormánypárttal, amelyet ugyan támogattak, de az irányával és bizonyos döntéseivel nem feltétlenül értettek egyet. Az önállósodás, a kisgazdapárt ismételt saját lábra állítása sokak szemében tűnt előnyös opciónak. Nem csoda, hogy támogatólag nyilatkozott Baltazár cikkéről Gaál Endre volt államtitkár, református egyházmegyei gondnok is, aki felajánlotta, hogy összehozza tiszabecsi házában Mayer és Baltazár személyes találkozóját.[22] Emellett pedig, ugyan Kiss Ferenc közvetítésén keresztül értesülünk csupán róla, de Rothermere is pártfogásáról biztosította Baltazárt a kisgazdák irányában tett tapogatózásait illetően.[23]

Mielőtt a történetünk további ismertetését folytatnánk, mindenféleképpen meg kell említenünk egy olyan eseményt, amely látszólag nincs kapcsolatban a tanulmányunk témájával, ám kihatásában mégis jelentősen befolyásolta Baltazár politikai céljainak megvalósulását. Amint azt az előző fejezetben is olvashattuk, ő képviselte

17 Baltazár Dezső: Pártalakulások alapjai. In: *Pesti Napló*, 1929. júl. 21. 4.
18 TtREL I. 1. e. 44. d. 3947/1929. Gaál Endre levele Baltazár Dezsőhöz.
19 Friedrich István: Új párt? In: *Pesti Napló*, 1929. július 28. 11.; Berki Gyula: Új pártalakulás vagy Dunaünnepély? In: *Pesti Napló*, 1929. augusztus 3. 1.
20 TtREL I. 1. e. 45. d. 4264/1929. Dénes István levele Baltazár Dezsőhöz.
21 TtREL I. 1. e. 45. d. 4334/1929. Mayer János levele Baltazár Dezsőhöz.
22 TtREL I. 1. e. 45. d. 4450/1929. Gaál Endre levele Baltazár Dezsőhöz.
23 TtREL I. 1. e. 45. d. 4137/1929. Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz. Kiss szerint Rothermere ekkorra már eléggé elvesztette a lelkesedését a magyar üggyel kapcsolatosan, az ellenzéket pedig gyengének tartotta, ám bízott Baltazár tervének sikerében.

a legerősebben az antikatolikus vonulatot ekkoriban a magyar protestantizmuson belül. A felekezeti ellentétek 1928-ban kivételesen országon kívülről kaptak újabb tápanyagot. A pápa ugyanis a kibontakozó ökumenikus mozgalom kooperációra buzdító felkérését a protestánsok számára sértő módon utasította vissza a „Mortalium animos" kezdetű pápai bullával. Minderre nem csupán nemzetközi téren, hanem Magyarországon is elkeseredett hangú protestáns válaszok születettek. Így Baltazár is előbb 1928 szeptemberében tartott előadást az ORLE közgyűlésén,[24] majd pedig miután ezen a téren alapvetően számíthatott a protestáns közvélemény támogatására, tovább ment, és 1929. augusztus 26-án az ORLE és az Országos Presbiteri Szövetség miskolci gyűlésén tartott nagy beszédében immár a magyar közállapotokat, a klerikalizmus túlkapásait és a magyar katolicizmust is célkeresztbe vette, kijelentve többek között, hogy „Magyarország az egyedüli reakciós állam a pápai államon kívül".[25] Egyáltalán nem csoda, hogy a nyilatkozataira egyébként is idegesen reagáló katolikus lapok heves kampányba kezdtek a püspök ellen,[26] így az sem meglepő, hogy ez az elhúzódó csatározás Baltazár politikai lépéseit is hátrányosan érintette, hiszen lépten-nyomon felekezeti elfogultsággal vádolhatták meg a politikai ellenfelei. A helyzet olyannyira kínossá vált számára, hogy szeptember végén, a leghevesebb küzdelmek közepette tőle szokatlan módon nyilatkozatot adott ki, amelyben elismerte, hogy a magyar katolicizmusnak milyen komoly nemzeti értékei vannak.[27] Ennek ellenére a baklövéséből adódó ütőkártyát nem sikerült ellenfelei kezéből kiverni.

Szeptember elején Baltazár a korábbinál is határozottabb hangon sürgette a kisgazdákat, hogy demokratikus úton, de törekedjenek a hatalmat átvenni, ugyanis ők képviselik a törzsökös magyarságot, ráadásul a magyar agrárállamban a gazdaságot is csakis rájuk lehet alapozni.[28] A cikk hatása alatt került sor néhány nappal később Tiszabecsen Baltazár, Mayer és Gaál eszmecseréjére. A beszélgetés előzményeit és lefolyását különféleképpen adták vissza a szereplők, ám annyi bizonyos, hogy Baltazár Mayert arra biztatta, hogy gyakoroljon nyomást Bethlenre a demokratikus reformok terén. A hezitáló, lépni nem akaró miniszterre nagy hatást gyakorolt Rothermere egy Baltazárhoz írt levele, melyben a lord a revíziós célok külföldi politikai támogatását egyértelműen a demokratikus reformok megvalósulásától tette függővé.[29] Mayer azonban igazi harapófogóban találta magát, ugyanis egyrészt saját kormányfőjével szembeni fellépéssel, másrészt pedig a felekezeti konfliktusokat gerjesztő, harcos protestáns Baltazárral való szövetkezéssel vádolhatták meg.[30]

24 Baltazár Dezső püspök nyilatkozata a „Mortalium animos" ügyben. In: A „Mortalium animos" c. pápai bulla bírálata. Debrecen, 1928. 24–25.
25 *Pesti Napló*, 1929. aug. 27. 9.
26 *Új Nemzedék*, 1929. aug. 27. 3.
27 *Pesti Napló*, 1929. szept. 26. 11.
28 Baltazár Dezső: Életképes politika. In: *Pesti Napló*, 1929. szept. 1. 3–4.
29 *Pesti Napló*, 1929. szept. 7. 1–2.
30 *Új Nemzedék*, 1929. szept. 7. 1–2.

Az eszmecsere után néhány nappal Mayer meglátogatta a püspököt annak zeleméri nyaralójában, ahol egy memorandumot vett át tőle, azzal a megbízással, hogy saját kezűleg juttassa el Bethlen Istvánhoz. Ebben a dokumentumban foglalta össze Baltazár a reformjavaslatait, melyeket egyelőre formálisan a párton belül kívánt érvényre juttatni. Szeptember második felében még úgy tűnhetett, hogy a terve bevált, hiszen a hírek szerint a kormánypárti kisgazda képviselők között nyugtalanság keletkezett, többen helyeselték a püspök felvetéseit.[31] Mindeközben azonban az ellenzéki oldalon egyesek Baltazárt a kormánypárt elhagyására buzdították,[32] máshol pedig már egy alternatív kormány névsora keringett, ugyan a püspök nélkül, ám számos elvbarátja szerepelt a listán.[33]

Az ellenzéki mozgolódás szeptember utolsó napjaiban érte el az Inkepusztán pihenő, sokak szerint ebben az időben a belpolitikai küzdelmekben már kissé megfáradt Bethlen István ingerküszöbét. Az ügy fontosságára való tekintettel megszakította hosszúra nyúlt nyaralását, és a sajtónak nyilatkozva utasította vissza Baltazár felvetéseit. Érzése szerint ugyanis az egész akció a kormány megbuktatását célozta, a reformok sürgetése csupán porhintésként szolgált. Egyúttal pedig elutasította a külföldiek beleszólását a magyar belpolitikába, és hitet tett a megfontolt, organikus demokratikus fejlődés és a kisgazdák kormánypárti szerepe mellett.[34] Bethlen vádjaival szemben a püspök nyilatkozatban védte meg Rothermere revíziós tevékenységét, hangsúlyozva, hogy a lord – néha túlságosan jól is – ismeri a magyar viszonyokat.[35]

Bethlen határozott hangú nyilatkozatára válaszképpen Baltazár néhány nappal később megjelentette egy ideje már a lapokban lebegtetett 12 pontból álló programját. Ugyan egyesek már korábban óva intették a publikálásától,[36] minden bizonnyal a püspököt is meglepte, hogy milyen kínos csend fogadta a programpontokat. A politikai program ugyanis feltűnően sok sebből vérzett. Egyrészt nyelvileg is döcögős volt, a püspökre jellemző nem túl könnyen emészthető megfogalmazás jellemezte a szöveget. Nagyobb probléma volt viszont, hogy tartalmában sem volt egységes, többféle, ki nem fejtett, rosszindulatúan is értelmezhető kitétel is szerepelt benne. Az olyan kifejezések, mint például: „Magyarország, mint ősi pogány hitében is, tiszta krisztusi hitében is valláserkölcsi kultúrállam", sokaknak szemet szúrtak. Szemmel láthatóan Baltazár nem egyeztetett a tapasztalt politikus ismerősei közül senkivel sem a publikálás előtt. A program egyrészt cirkalmasan leszögezi, hogy Magyarország független állam, mely a trianoni békeszerződés revízióját követeli. Ezután követelte minden kiváltság eltörlését, illetve minden állampolgár számára az alapvető szabadságjogokat, valamint az általános és titkos választójogot. A püspök hitet tett a szabadversenyes kapitalizmus mellett, kifejtve, hogy az állami tulajdont a gazda-

31 *Pesti Napló*, 1929. szept. 20. 5.
32 *Pesti Napló*, 1929. szept. 14. 2.
33 *Új Nemzedék*, 1929. szept. 26. 3. A listán szerepelt Rassay Károly, Sándor Pál, Kováts J. István, valamint például a Rothermere-vonalat képviselő Nagy Emil is.
34 *Új Barázda*, 1929. okt. 1. 1–2.
35 *Pesti Napló*, 1929. okt. 2. 2.
36 TtREL I. 1. e. 4948/1929. Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz. d. n.

ságon belül fokozatosan meg kellene szüntetni. Homályosan utalt arra, hogy az ország agrárjellege miatt bizonyos döntéseket meg kell hozni a kormányzatnak, illetve fontosnak tartotta az állami élet fényűzésének korlátozását. Szociális követeléseiben pedig a megélhetés általános biztosítását és a „kötelező dolgozás" feltételeinek megteremtését a nagybirtok kisajátítására alapozva képzelte el.[37]

A programot a megbélyegző októbrista jelzőt használva támadták a politikai katolicizmus lapjai.[38] A konzervatív *Magyar Szemle* pedig elsősorban a választójog szélesítése kapcsán kritizálta a püspököt.[39] Külön érdekesség, hogy fennmaradt Horthy Miklós példánya is, amelyen ceruzával jelölte be a számára leginkább megkérdőjelezhető részeket.[40] A program ellenzéki oldalról azonban elismerést is kapott, hiszen a belpolitikai változás kérdése, egy új polgári párt alapítása napirenden volt többek szerint.[41] Egyesek szerint Tildy Zoltánon keresztül a kisgazdapárt későbbi programjára is hatást gyakorolhattak a püspök pontjai.[42] Baltazár október 12-én személyesen egyeztetett Bethlennel, aki azonban elutasította a javaslatait.[43] Néhány nappal később, ahogy azt várni lehetett, Baltazár levélben közölte a miniszterelnökkel, hogy kilép az Egységes Pártból, hogy függetlenségét továbbra is megőrizhesse. Szervezkedni nem kívánt tovább, de a bírálat jogát továbbra is fenntartotta. Egyedül Bethlennek a felekezeti békével kapcsolatos szóban elhangzott megjegyzését fogadta el, ám a politikai dilettantizmusra vonatkozó véleményét visszautasította.[44] A kormányt támogató sajtó általában helyesléssel fogadta a püspök lépését,[45] míg az eddig mögötte felsorakozó lapok megelégedtek ezúttal csupán a tárgyilagos hírközléssel.[46] Baltazár akciójáról azonban még a külföldi sajtó is megemlékezett, inkább pozitív felhanggal.[47] Néhány nappal később, a miniszterelnök mögé felsorakozva a kormánypárt kisgazda tagjai utasították vissza a püspök programját.[48] Így tehát

37 *Szabad Szó*, 1929. okt. 6.
38 *Új Nemzedék*, 1929. szept. 29. 3–4.
39 Gratz Gusztáv: Demokratikus fejlődés. In: *Magyar Szemle*, 1929/9–12. 125–135.
40 Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r. Szinai Miklós és Szücs László. Bp., 1963. 284–286. A kötet szerkesztői nem tudták beazonosítani a dokumentumot, csupán a szerzőt sejtették. Horthy a kiváltságok eltörlésére, az állami vállalatok privatizálására, a nagybirtokok kisajátítására és a választójogra vonatkozó kitételeket húzta alá és jelölte meg kérdőjellel.
41 Kállay Tibor: A kifejlés felé. In: *Pesti Napló*, 1929. okt. 13. 1–2.
42 Tóth Gábor: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években 1929–1939. Bp., 1982. 163–164.
43 *Pesti Napló*, 1929. okt. 13. 5.; *Új Barázda*, 1929. okt. 13. 1., 4.
44 TtREL I. 1. e. Püspöki iratok. 46. d. 5650/1929. Baltazár Dezső levele Bethlen Istvánhoz, 1929. okt. 17. „A műkedvelők néha több értéket adnak, mint a hivatásos színészek." Ugyancsak levélben tájékoztatta Rothermere-t is a kilépésről, egyúttal pedig kérte, hogy a megindult mozgalom támogatását ne hagyja abba a lord. TtREL I. 1. e. püspöki iratok. 46. d. 5934/1929. Baltazár Dezső levele Rothermere-hez. 1929. okt. 28.
45 *Új Nemzedék*, 1929. okt. 20. 2.; *Új Barázda*, 1929. okt. 20. 3.
46 *Pesti Napló*, 1929. okt. 20. 15.
47 Rudolf Olden: Apánk. Rothermere und die Demokratisierung in Ungarn. In: *Berliner Tageblatt*, 1929. okt. 10. 1–2.
48 *Új Barázda*, 1929. okt. 16. 4.; *Pesti Napló*, 1929. okt. 16. 5.

Bethlen párton belüli megbuktatására vagy pedig reformok kierőszakolására egyelőre minden remény szertefoszlott.

Mindezzel egy időben Baltazárt a református egyházon belül is komolyabb, eddig még nem tapasztalt támadások érték, melyek részben a színfalak mögött, részben pedig a nagy nyilvánosság előtt zajlottak. Október legelején komoly pofonként élte meg a püspök, hogy a tiszántúli egyházkerület élén elnöktársa, az alig egy évvel korábban megválasztott Horthy István főgondnok, a kormányzó közeli rokona lemondott a tisztségéről. A főgondnok Baltazárnak írt levelében kifejtette, hogy a püspök által képviselt irányzat miatt látja úgy, hogy az „együttműködés lehetetlen".[49] Ugyan a Baltazár mögött álló sajtó mindent megtett a kárenyhítés érdekében,[50] de a közvélemény számára is hamar egyértelmű lett, hogy a lemondás valójában Baltazár elleni tüntetés.[51]

Baltazár katolicizmus elleni kirohanásait eleinte csak a konzervatív Kálvin Szövetség ítélte el, ám a Bethlennel szembeni csörte hangzavarának hátterében egy rendhagyó tiltakozó akció is kibontakozott. 1929. november 6-án a konventi tanács elnöksége, 3 főgondnok és 2 püspök írt Baltazárnak tiltakozó levelet az egyházpolitikai és érintőlegesen a belpolitikai akcióival kapcsolatosan, melyeket egységesen elítéltek. Meglátásuk szerint a püspök túlságosan csak a jobbról érkező támadásokkal foglalkozik, míg a baloldali veszélyekkel szemben kevésbé érzékeny, ráadásul a hazafias katolicizmus megsértése nagyon komoly ballépés volt.[52] Baltazár néhány nappal később személyesen válaszolt nekik, kifejtve, hogy nem kívánja a tiszántúli, teljes mértékben mögötte álló kerületet kiszakítani a református egyházból, ezért kéri, hogy a közegyházi vezetés határozottabban lépjen fel a politikai katolicizmus túlkapásaival szemben, ne mindig neki kelljen különféle gyűléseken vagdalkoznia.[53]

A püspök politikai akciója tehát rövid időn belül kudarcot vallott mind belpolitikai téren, mind pedig saját egyházának vezetésén belül. Ez utóbbi, talán Baltazárt érzékenyebben érintő csapások sem tudták azonban eltéríteni őt attól, hogy más terepen ugyan, de a megkezdett küzdelmet tovább folytassa.

Külpolitikai akciók

Miután a püspök előtt a belpolitikai mozgástér 1929 őszén rendkívül gyorsan minimálisra csökkent, egyúttal pedig saját egyházán belül is komolyabb támadások érték, stratégiájának másik elemére kényszerült nagyobb súlyt helyezni. Ugyan a lordra

49 TtREL I. 1. e. Püspöki iratok. 46. d. 5683/1929. Horthy István levele Baltazár Dezsőhöz, 1929. okt. 19.
50 *Debreceni Protestáns Lap*, 1929/42. 363–364.; *Pesti Napló*, 1929. okt. 13. 13.
51 *Új Nemzedék*, 1929. okt. 4. 3.
52 TtREL I. 1. e. Püspöki iratok. 46. d. 6289/1929. A konventi tanács levele Baltazár Dezsőhöz, 1929. nov. 6.
53 TtREL I. 1. e. Püspöki iratok. 46. d. 6289/1929. Baltazár Dezső kézzel írott feljegyzése a konventi tanácsnak adott válaszáról.

történő hivatkozás eddig is fontos tényező volt, de az aktív külpolitikai útkeresés, saját programja melletti lobbitevékenység csak 1929 végén kezdődött el igazán.

A Bethlennel szemben fellépő liberális ellenzék korábban is megpróbált élni a külpolitikai nyomásgyakorlás eszközével, 1929 folyamán többen is reménykedtek abban, hogy a munkáspárti brit kormány hajlandó lesz a konzervatív magyar vezetéssel szemben támogatást nyújtani.[54] Baltazár angliai útját pedig már 1929 szeptemberében szervezték a püspök és Rothermere emberei.[55] Természetesen ez a külpolitikai tapogatózás a nyilvánosságtól elzárva folyt, így mi is csak a brit külügy irataiból tudjuk, hogy Baltazár 1929. november 24-én Budapesten informális módon egyeztetett egy bizonyos M. Marianovitch-csal, a belgrádi kormány sajtóügyi szakemberével. A püspök ekkor már hevesen támadta Bethlen olasz orientációját, és feltehetően afelől érdeklődött, hogy milyen engedményeket lehetne elérnie a kisantanttal szemben egy új, demokratikus, angol- és franciabarát magyar kormánynak.[56]

Baltazár először 1930 januárjában töltött mintegy két hetet Franciaországban és Angliában. Indulása előtt tájékoztatta a kormányzót az útjáról, majd pedig hazatérve a sajtónak is beszámolt az eredményekről. Ugyan terveivel ellentétben nem sikerült sem a francia köztársasági elnökkel, sem pedig a brit miniszterelnökkel tárgyalnia, de tucatnyi brit politikussal és közéleti személyiséggel találkozott és egyeztetett. Ezek egyöntetű véleménye az volt, hogy a jelenlegi magyar kormányzat nem számíthat a nyugati hatalmak támogatására a revízió ügyében.[57] Baltazár találkozott többek között Lucien Wolffal, a Joint Foreign Committee, zsidó érdekvédelmi szervezet vezetőjével; Herbert Samuel, zsidó származású liberális politikussal, későbbi miniszterrel; Reginald Sorensen munkáspárti képviselővel, unitárius lelkipásztorral; Charles Mostyn Lloyddal, a *New Statesman* szerkesztőjével; George Lansbury munkáspárti miniszterrel; illetve többek között a Lordok Háza vezetőjével, Parmoor bárójával.[58] A beszélgetőpartnerek általánosságban szimpatizáltak a magyar ellenzék, illetve különösen is a magyar protestantizmus ügyével, ám óva intették az egyébként konzervatív kötődésű Rothermere-rel való együttműködéstől a debreceni püspököt. Franciaországban ugyanakkor protestáns egyházi vezetőkkel tárgyaltak. Mivel azonban nem sikerült a brit kormánykörökkel felvenni a kapcsolatot, néhány héttel később, február végén Baltazár ismét útnak indult, hogy Párizson keresztül Londonba érkezzen.

Február 23-án, immár Párizsban találkozott Marcus Boegnerrel, a francia protestáns egyházak szövetségének elnökével, aki felajánlotta, hogy a protestáns lelkész képviselő, Edouard Soulier révén össze tudják hívni a Francia Kamara külügyi bi-

54 Romsics Ignác: Bethlen István. i. m. 325–327.

55 RL C/197 Kováts J. István iratai. 32. d. Kiss Ferenc levele Kováts J. Istvánnak, 1929. szept. 8.

56 MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. Public Record Office – Foreign Office (PRO FO) iratai. 371/14392. C2666. Neville Henderson levele, 1930. ápr. 3.

57 *Pesti Napló*, 1930. jan. 28. 11.

58 A megbeszélések rövid összefoglalóit Kováts J. István teológiai professzor, Baltazár tolmácsa készítette el. RL C/197 Kováts J. István iratai. 32. d. Baltazár Dezső 1930 januári londoni tárgyalásai. Későbbiekben Baltazár a sajtóban is közölte a megbeszélések rövid összefoglalását, az érintett politikusok nevei nélkül. Baltazár Dezső: Az igazság érdekében. II–IV. In: *Debreceni Független Újság*, 1930. júl. 30. – Aug. 3. 1., 1–2., 1.

zottságát a magyar kérdés megvitatására, ahol Baltazár kifejthetné a nézeteit. Jelezte ugyanakkor, hogy a köztársasági elnökhöz csak a magyar követségen keresztül lehetne bejutni, ám ennek lehetőségét Baltazár visszautasította.[59] Az összejövetelre február 26-án délelőtt került sor, amikor is a bizottság 12 tagja, köztük két alelnöke (egyikük Soulier) volt jelen. Először Baltazár köszöntötte röviden a megjelenteket, majd Kováts J. István adta elő közösen elkészített anyagukat. Az előadásban Magyarország Trianon utáni helyzetét ismertették, amely szerintük a nyugati hatalmak szempontjából is aggodalomra adhat okot. Meglátásuk szerint kedvezőtlen a szomszéd államokra nézve is ez a helyzet, amit tanúsít az is, hogy a csehszlovák és a jugoszláv kormány képviselője is esetleges területi engedményeket helyezett kilátásba a Baltazárral folytatott tárgyalásaik során. Majd pedig röviden felvázolta a Lengyelországtól egészen Bulgáriáig tartó gazdasági és védelmi szövetség tervét, amely mind a szovjet, mind pedig a német fenyegetéssel szemben hathatós védelem lehetne. Az expozét egy hosszabb vita követte, amely során a résztvevők leginkább a magyar–német kapcsolat természetét firtatták.[60] Baltazárék a szóbeli tájékoztatás mellett átadtak a jelenlévőknek egy ötoldalas memorandumot, melyet ugyan eredetileg a francia protestantizmus vezetőinek szántak, de az adódó lehetőséggel élve, most a külügyi bizottság tagjai között osztottak szét.[61] A szöveg a szóban előadott témák mellett egy rövid történeti bevezető után a magyar protestantizmus szempontjából értékelte a Bethlen-kormányzat politikáját és általában a Horthy-rendszert. A Baltazár tollából származó szöveg a kormányzat reakciós politikájáról, a választási visszaélésekről, továbbá a klerikalizmus túltengéséről értekezett, kiemelve, hogy az egész kontinensen Magyarországon a legigazságtalanabb a birtokeloszlás a katolikus egyház javára. A szöveg egyértelműen állította, hogy az ország népe a kormányzat ellen van, csupán a választási rendszer miatt nem tudják kifejezni a véleményüket.[62] Ugyan egy nappal később már Angliában jártak, a francia sajtó is foglalkozott Baltazárék szereplésével, röviden ismertetve az előadás tényét és témáját.[63]

Február 27-től kezdve több napot töltött Baltazár és Kováts J. István Angliában, ezúttal leginkább konzervatív párti politikusokkal találkoztak, majd március 3-án egy hosszabb megbeszélést folytattattak Rothermere-rel, akivel a legitimisták akcióiról, illetve Baltazár saját kisgazda-földműves pártalakításáról tárgyaltak.[64] A püspök a lordnak is elújságolta, hogy a csehszlovák és jugoszláv kormány ajánlatot tett neki

59 RL C/197. Kováts J. István iratai. 32. d. Baltazár Dezső 1930 januári londoni tárgyalásai. XII.

60 RL C/197. Kováts J. István iratai. 32. d. Baltazár Dezső 1930 januári londoni tárgyalásai. Kováts J. István feljegyzése az 1930. febr. 26-i napról.

61 Kováts J. István: Egy élet prédikációja. i. m. 282–284.

62 RL C/197. Kováts J. István iratai. 32. d. Baltazár Dezső 1930 januári londoni tárgyalásai. Pro memoria.

63 *Le Temps*, 1930. márc. 13. 2.

64 Baltazár neve többször előkerül az 1929/30-as kisgazdapárti szervezkedések kapcsán. Többek között Bélteky Lajos hajdúszoboszlói református lelkész, a tiszántúli kisgazda szervezkedés egyik vezetője próbálta őt kapcsolatba hozni Nagy Ferenccel. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fond. 184/65. 51. Bélteky Lajos levele Juhász Nagy Sándorhoz. 1930. júl. 18.

a határmódosításokkal kapcsolatosan.[65] Az angliai út csúcspontja azonban mégis a külügyminisztérium Kelet-Európa-szakértőjével, Orme Sargenttel folytatott eszmecsere volt. Baltazár a brit munkáspárti körökhöz ezúttal Garami Ernőtől, a magyar szociáldemokrata politikustól kért ajánlást. Ugyan a brit kormány a Rothermere-rel fenntartott kapcsolatai, illetve a magyar kormány neheztelése miatt különféle okokra hivatkozva mind a miniszterelnök, mind pedig a külügyminiszter személyére nézve visszautasította a Baltazárral való találkozást, Sargent érdeklődve hallgatta a püspök párizsi élményeiről tartott beszámolóját.[66] Baltazár ekkor mint a magyar felsőházi ellenzék vezetője mutatkozott be, ismertette a jugoszláv és csehszlovák kormány neki tett ajánlatait, amelyeket azok a demokratikusabb magyarországi politikai berendezkedés bevezetésétől tettek függővé, illetve kérte a briteket, hogy tagadják meg Bethlen további támogatását.[67] A brit külügynek azonban nagyon hamar egyértelmű lett, hogy Baltazár csupán blöffölni kíván. Néhány nappal később a franciaországi ügyvivőjük közölte a tényt, hogy a püspököt nem hivatalos ülésen, csupán magántárgyaláson – ugyan az ülésteremben – fogadta a külügyi bizottság,[68] majd pedig egyértelmű lett a belgrádi és prágai követségek táviratai nyomán, hogy semmiféle komolyan vehető politikai tényezővel sem tárgyalt a debreceni püspök.[69] Végezetül a budapesti brit követ, Chilston árazta be Baltazárt, aki ugyan szerinte „extremely popular" a magyar reformátusok között, de a politikai színtéren nem számít valami befolyásosnak. Pártja nincs, politikai szövetségesei se nagyon.[70] Néhány nappal később Baltazár már Magyarországon számolt be útja konklúziójáról, folytatva saját szerepének töretlen túlhangsúlyozását. A *Pesti Napló*ban megjelent nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy a francia és angol politikusok véleménye szerint is csak egy demokratikus rendszerváltás esetén számíthat Magyarország a revízió kapcsán támogatásra. A bethleni rendszer fennmaradása esetén azonban a revízió reménytelen és valószínűsíthető a gazdasági krízis. A püspök a tényeket tudatosan meghamisítva beszélt arról, hogy a francia kamara külügyi bizottságának „erre a célra összehívott plenáris ülésén" beszélhetett, holott az ülés valójában csupán személyes jellegű eszmecsere volt, hivatalos jelleg és jegyzőkönyv nélkül, amint erről maga Kováts J. István is megemlékezett feljegyzésében.[71]

Meg kell említenünk, hogy Baltazár londoni és párizsi útjai természetesen a magyar kormányt sem hagyta hidegen, így elsősorban a párizsi magyar nagykövetségen

65 A lorddal folytatott megbeszélésről szintén Kováts J. István készített összefoglalót. RL C/197. Kováts J. István iratai. 32. d. Baltazár Dezső 1930 januári londoni tárgyalásai.

66 Baltazárt a budapesti brit nagykövet jellemzése alapján a „harmless", azaz kb. veszélytelen jelzővel illették a külügyminisztériumban. MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C494. 120.

67 MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C1859. 46–48. Sargent feljegyzése az találkozóról.

68 MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C1976. Lord Tyrrel távirata a brit külügyminisztériumnak. 1930. márc. 12.

69 MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C2066. Távirat a brit külügyminisztériumba. 1930. ápr. 3.

70 MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C2306. 60. Chilston távirata a brit külügyminisztériumnak. 1930. márc. 24.

71 *Pesti Napló*, 1930. márc. 7. 4.

keresztül próbáltak információkat szerezni a püspök tevékenységéről. A követség jelentéseiben megpróbálta Baltazárt valamilyen módon összekapcsolni az ekkoriban Nyugaton aktivizálódó magyar politikai emigránsokkal, Diner-Dénes Józseffel vagy Linder Bélával, e sikertelen próbálkozás mellett azonban kalandos úton megszerezték egy példányát Baltazárék memorandumának, melyet el is juttattak Bethlen kezébe.[72]

1930 tavaszán és kora nyarán az ellenzék több esetben is Baltazár érvrendszerével lépett fel, és összekapcsolta a vágyott demokratikus fordulatot a revíziós törekvésekkel.[73] A debreceni püspök pedig április elején Sopronban egy protestáns nagygyűlés keretein belül hívta meg Magyarországra a lordot. Ezt a gyűlést szánta korábban a püspök az új politikai lapja beharangozásának is, amelyet a sajtómágnás lord anyagi támogatásával kívánt életre hívni.[74] Ezek a próbálkozások azonban ekkor már nem érték el a sajtó ingerküszöbét sem.

Bethlen István támadása és a megbékélés

Bethlen István feltehetően 1930. júniusi angliai útja, illetve a magyar emigráns ellenzékiek egyre erősebb mozgolódása nyomán döntött úgy, hogy határozott hangnemben lép fel Baltazár külföldi tevékenységével szemben. 1930. július 2-án Horthy István, a volt tiszántúli főgondnok interpellálta Bethlent a felsőház ülésén – az éppen egyébként jelen nem lévő – Baltazár külföldi tevékenységével kapcsolatosan. A kérdésre felkészülten reagáló Bethlen hosszan idézett Baltazár Párizsban átadott memorandumából, azt tévesen az előadás szövegeként interpretálva. Kifejezetten azon részleteket taglalta hosszasan, amelyek a magyar állam reakciós jellegéről szóltak és a katolikus egyház klerikális túlhatalmát kritizálták. Elítélte a konföderációs javaslatot is, azt hangoztatva, hogy a német szövetség gyalázása Károlyi 1918-as beszédeinek hangulatát idézi. Végül pedig ismételten kategorikusan visszautasította külföldiek beleszólását a magyar belpolitikába.[75] Baltazár válaszában tagadta a vádakat, Bethlent felekezetieskedéssel vádolta meg, egyben hangsúlyozta, hogy őt is váratlanul érte a külügyi bizottság előtti beszéd lehetősége. Baltazár feltehetően csupán szorult helyzetében próbálta meg felekezeti támadásnak beállítani az egyébként református Bethlen felszólalását, és abba kapaszkodott bele, hogy Bethlen nem tudta, hogy nem a beszédből, hanem a memorandumból idézett, így a püspök valójában jogosan hivatkozott arra, hogy amit Bethlen állít, azt ő valójában nem is mondta el.[76] Sikerült neki az időközben kialakult magyarországi vitával kapcsolatban tudatlan

72 MNL OL K 64 Külügyminisztérium iratai. Politikai osztály reservált iratai. 41. csomó 1930. 41. tétel. 508. Baltazár püspök párizsi szereplése. 175/pol. Párizsi magyar követ jelentése, Párizs 1930. aug. 4.

73 *Pesti Napló*, 1930. márc. 2. 33.; Nagy Emil: Revízió és demokrácia. In: *Pesti Hírlap*, 1930. jún. 22. 1–2. Utóbbi Rothermere szerepét is Baltazárhoz hasonlóan ítélte meg.

74 *Pesti Napló*, 1930. ápr. 8. 12.

75 *Pesti Napló*, 1930. júl. 3. 7.

76 *Pesti Napló*, 1930. júl. 4. 1–2.

Soulier-től egy az állítását alátámasztó nyilatkozatot beszerezni.[77] Úgy nyilatkozott, hogy a Bethlen által időközben részletesen ismertetett, és a katolikus sajtó által vehemensen támadott memorandumot nem ő írta, illetve azt nem olvasta fel, az valójában csupán egy „memorandumtervezet" volt, melyet kizárólag a protestánsok egymás közötti belső használatára készítettek el, valójában tehát Bethlen követett el indiszkréciót, amikor ezt a szöveget a „kémeivel" megszerezte és szélesebb nyilvánosság előtt ismertette.[78]

Baltazár egyhamar rendkívül kínos helyzetben találta magát, ahonnan csupán részben korábbi hamis állításainak visszavonásával, részben pedig felelősséghárítással és Bethlen további vehemens támadásával próbált kitörni.[79] A tiszántúli püspök számára a legkézenfekvőbb taktika – mivel Bethlen maga vádolta meg őt a katolikusok megsértésével – az volt, hogy az egész történetnek felekezeti színezetet próbált adni. Korábban is előszeretettel próbálta meg a személyét és politikáját érő támadásokat a református egyház elleni akciókként feltüntetni, ami ebben az esetben is sikerrel kecsegtetett. Baltazár sorra kapta a hozzá lojális egyházközségek, egyházmegyék és lelkészi körök hűségnyilatkozatát, elsősorban a Tiszántúlról, de az ország számos más pontjáról is.[80] Ugyan a kormányhű Ravasz László püspök és Teleki József főgondok vezette dunamelléki egyházkerület körlevélben tiltotta meg az egyházközségeknek a kérdés politikai természete miatt annak presbiteri gyűlésen való tárgyalását, a lelkészek informálisan több esetben mégis biztosították hűségükről hőn szeretett vezérüket, Baltazárt.[81] A kényes természetű kérdés nem egy esetben okozott feszültséget az egyházi testületekben. Általánosságban az egyébként is politikailag a kormányhoz hű világi vezetők óvakodtak a kérdés tárgyalásától, míg a lelkészi kar Baltazárhoz hű tagjai több esetben vitték át a támogatói nyilatkozatok elfogadását a különféle egyházi fórumokon. Októberben nagy vihart kavarva Péchy László főispán mondott le a nagykárolyi egyházmegye főgondnoki tisztségéről az egyházmegyei közgyűlés Baltazárt támogató határozata miatt.[82]

Baltazár 1930 őszén több megkeresést is kapott olyan politikai szervezetektől, mint például a Habsburgellenes Liga vagy az Országos Függetlenségi és Kossuth Párt, ráadásul sokan szerették volna Hajdúböszörményben országgyűlési képviselő-

77 *Pesti Napló*, 1930. júl. 22. 3–4.

78 *Pesti Napló*, 1930. aug. 31. 2.

79 Baltazár magyarázkodó, a tárgyalásainak tartalmát ismertető cikkeit a nyár közepén a fővárosi politikai lapok és a debreceni sajtó is közölték.

80 A debreceni presbitérium egyenesen felszólította az egyházközségeket a Baltazár melletti kiállásra. A *Református Figyelő* ugyanakkor többször is hangsúlyozta: nem egyházi ügyről van szó, egyábként pedig az egyházat a konvent képviseli, nem pedig a presbitériumok adhoc nyilatkozatai. Victor János: Ki illetékes? Egyházunk érdekeltsége a Baltazár-Bethlen ügyben? In: *Református Figyelő*, 1930/32. 378–379.

81 *Pesti Napló*, 1930. aug. 3. 16.; A körlevél szövegét közli: A Dunamelléki Egyházkerület Elnöksége a Baltazár-Bethlen ügyről. In: *Református Figyelő*, 1930/31. 368–369.; Baltazár levelezésében több tucatnyi támogató iratot találunk, amelyek közül számosat közölt az egyházi, illetve a helyi sajtó. Pl. a hódmezővásárhelyi gyülekezeti nyilatkozata: *Debreceni Független Újság*, 1930. aug. 12. 3–4.

82 *Pesti Napló*, 1930. okt. 14. 11.

ként látni.[83] Ugyan még szeptemberben is külpolitikai témában tett nyilatkozatot,[84] és próbált a katolikus–protestáns megbékélés irányában is gesztust gyakorolni,[85] minden bizonnyal ő maga is belátta, hogy a politikai mozgástere rendkívül szűk, és a lord hathatósabb anyagi támogatása nélkül nem képes komolyabb akciót kezdeni. Október végén végül egy nyílt levélben közölte, hogy nem kíván politikai pártot alapítani, csupán a fájdalmát kívánta kül- és belföldön elmondani.[86] Tulajdonképpen ezzel a gesztussal Bethlen és Baltazár politikai „affér ja" le is zárult. A miniszterelnöknek nem állt érdekében tovább feszegetni a kérdést, hiszen a felekezeti konfliktus réme, a református egyház vezető tisztviselőjének megtámadásával végig ott fenyegetett a látóhatáron. Baltazár pedig olyan mértékben hozta magát kellemetlen helyzetbe egymásnak is ellentmondó nyilatkozataival, diplomáciai ügyetlenkedéseivel és blöffjeivel, hogy örülhetett, ha nagyobb presztízsveszteség nélkül tud kikerülni a konfliktusból. Számára végül a kormányzó vert „aranyhidat": 1931 nyarán megkapta az I. osztályú érdemkeresztet 20 éves püspöki jubileumára, amellyel immár a „kegyelmes" cím is az övé lett, így bizonyos értelemben első lett a protestáns püspökök között.[87]

Baltazár politikai akciója összességében értelmezhető a Horthy-rendszer liberális ellenzékének egyik majd két évig elnyúló sikertelen akciójaként. A szabadelvű elköteleződésű püspök Rothermere tekintélyét felhasználva, a lehetőségeken túl is kiaknázva külföldi egyházi kapcsolatait, végeredményben a rendszer liberális megreformálását kívánta elérni. Sikertelenségét részben az ellenzék gyengeségével, illetve az összezáró kormányerők szilárdságával lehet magyarázni, másrészt viszont ki kell emelni, hogy a diplomácia érzékeny világát nem ismerő püspök sorozatos hibákat vétett. A saját szerepének túlhangsúlyozása és diplomáciai hazárdjátéka révén rövid időn belül nem csupán a megcélzott brit és francia kormánykörök előtt veszítette el a egyébként sem túl nagy tekintélyét, de francia egyházi kapcsolatai (Soulier), sőt még Rothermere is megorrolt rá, aminek következtében felejtésre ítélt szereplője lett a lord által indított mozgalom történetének. Érezhető távolságtartással említi meg őt Rákosi Jenő magántitkára, Schiller József a közreadott feljegyzéseiben, bár érzékelteti, hogy Baltazár megpróbált rajtuk keresztül is bekapcsolódni a revíziós mozgalom fősodrába.[88] A Rákosi által összeállított kétkötetes reprezentatív munkában is csupán a tiszántúliak által a lordnak ajándékozott csikóbőrös kulacs kapcsán kerül említésre a neve, maga Rothermere lord saját visszaemlékezéseiben azonban egyszer sem említi meg a püspököt.[89]

83 TtREL I. 1. e. 50. d. 4333/1930; Uo. 4454/1930.; Uo. 4421/1930.

84 A *Brassói Lapok*ban Romániával kapcsolatosan tett javaslata szerint egy csekély határmódosítás és lakosságcsere révén meg lehetne békíteni a két ellenséges országot. Ld. *Brassói Lapok*, 1930. szept. 21. 5.; *Pesti Napló*, 1930. szept. 23. 10.

85 *Pesti Napló*, 1930. szept. 19. 9.

86 *Pesti Napló*, 1930. okt. 26. 9.

87 *Pesti Napló*, 1930. aug. 15. 15.

88 Schiller József: Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései. Bp., 1933. 333–334., 337–338.

89 Rákosi Jenő: Trianontól Rothermereig. 2. rész. Bp., é. n. 86.

A kortársak által „Bethlen–Baltazár afférnak" nevezett történet azonban rávilágít a Horthy-korszak gyakran elfelejtett, rendkívül kiélezett felekezeti konfliktusaira is. Ugyan a két főszereplő egyaránt református volt, mégis a felekezeti egyensúly és béke megbontóiként próbálták egymást kölcsönösen megbélyegezni. Baltazár politikai tényked ésére, mint eddig is láttuk, folyamatosan a harcos, a politikai katolicizmussal szembeforduló liberális és protestáns attitűd volt jellemző, mely bár szilárd bázist jelentett neki a Tiszántúlon, viszont pályája során folyamatosan országos akcióinak kerékkötőjévé vált. Végezetül ez a történet árnyalja a Horthy-korszak teljesen rendszerhű református egyházi vezetéséről kialakult képet, bizonyítva, hogy a liberális, a mérsékelt baloldal felé is nyitott politikának az egyházkormányzók, de az őket támogató lelkészek és gyülekezetek között is volt visszhangja.

Baltazár Dezső karlsbadi orvosával,
1930-as évek (DRK Múzeuma, 1015.)

Az utolsó évek (1932–1936)

A gazdasági válság

Ahogy láthattuk, Baltazár Bethlen István ellen indított 1929-es belpolitikai, majd a külföldi kapcsolatok színterére áthelyezett akciójának is a kibontakozó gazdasági válság képezte a hátterét. A válság első jelei már 1929-ben jelentkeztek a mezőgazdaságban, majd a következő évben az ipari szektorban is tapasztalhatóvá vált a visszaesés. Az egyre szélesebbre nyíló ún. agrárolló, a mezőgazdasági és ipari termékek ára közötti különbség, illetve a korábbi években felhalmozott, és a csökkenő terményárak mellett törleszteni képtelenné vált adósságok miatt a tiszántúli földbirtokosok – gazdaságuk méretétől majdnem függetlenül – szinte kilátástalan helyzetbe kerültek. Bethlen és kormánya több-kevesebb sikerrel próbálta meg a válságot enyhíteni, mindemellett pedig megkísérelték megértetni a hazai közvéleménnyel, hogy egy nemzetközi válság gyűrűzött be Magyarországra, nem pedig a kormány felelőtlensége okozza a problémákat.[1]

Baltazárt a gazdasági válság – a 30-as évekre majd 200 holdasra nőtt, a böszörményi határban művelt birtoka révén – személyesen is érintette, egyúttal pedig politikai következményeiben immár haláláig kísérte.[2] A válság okait keresve általánosságban, a krízis lelki és gazdasági eredőit kutatta beszédeiben és írásaiban, illetve a későbbiekben a politikai színtéren a krízis következményeinek megfelelő érdekvédelmi tevékenységet fejtett ki. Ezúttal is megpróbálta a válság által felvetett kérdések elméleti megközelítését, és kiváltképp 1932 első hónapjaiban publikált számos cikket, melyekben az okokat boncolgatta. Baltazár szellemi síkon a pénz, illetve a profit túlzott hajszolását és szeretetét tartotta az ősbűnnek,[3] majd kicsit közelebb lépve a konkrét kérdéshez, azt hangsúlyozta, hogy Magyarország túlságosan kiszolgáltatottá vált a nemzetközi pénzrendszernek, ami a Magyar Nemzeti Bank mozgásterét is beszűkíti, így az nem képes a magyar termelő, földből élő rétegek számára biztosítani az alacsonyabb kamatot, vagy éppen a törlesztési moratóriumot.[4] Ostorozta a mindenkori kormányokat, hogy elfelejtkeztek arról a tényről, hogy Magyarország agrárország, és a válságba került mezőgazdasága magával fogja rántani a kereskedelmet és az ipart is.[5] Gondolkodásának és majd politikai cselekvésének fókuszában

1 Romsics Ignác: Bethlen István. i. m. 321–325.

2 1934-ben az adósságairól panaszkodott nyilvánosan (*Debreceni Független Újság*, 1934. júl. 6. 3.), 1935 tavaszán pedig Korányi Frigyestől kért segítséget, mivel már nem tudta fizetni a hiteleinek törlesztőrészleteit. TtREL I. 1. e. 67. d. 868/1935. Baltazár Dezső levele Korányi Frigyeshez. 1935. febr. 11. Fogalmazvány.

3 Az ekkoriban tartott prédikációiban is visszatérő témája volt a pénz túlzott szeretete. Pl. Baltazár Dezső: A pénz. In: *Református Figyelő*, 1932/6. 42–44.

4 Baltazár Dezső: A pénz uralma. In: *Pesti Hírlap*, 1932. jan. 17. 9–10.

5 Baltazár Dezső: A gazdavédelem. In: *Törvényhozók Lapja*, 1934/5–6. 41.

ezekben az években végig a földbirtokos rétegek, illetve a tágabb értelemben vett földművelésből élők érdekvédelme állt. Ebből a szempontból közelített a honi és nemzetközi hitelválság problémájához is. Az igazságosabb teherelosztás jegyében azt kérte, hogy a hitelezők vegyék ki a részüket az adósok – rajtuk kívül álló okokból elszenvedett – veszteségéből. Meglátása szerint a hitelfelvételkor megállapított kamatterheket az adott körülményekhez képest folyamatosan felül kell vizsgálni, különben a gazdálkodó – legyen birtokos vagy bérlő – csődbe fog jutni. Ezenkívül pedig arra biztatta a kormányt, hogy ne féljen megtagadni az ország megcsonkításával egyébként is sokszorosan megfizetett világháborús jóvátételt, de akár még az azóta felvett hitelek visszatérését is felfüggesztheti az „okos önzőség" jegyében.[6]

A tüneti kezelésen túl azonban számos, gazdasági kérdésekben laikus kortársához hasonlóan Baltazár is a boldog békeidők idealizálásából kiindulva, morális szempontokat érvényesítve lépett fel a modern gazdaság fejlődésének bizonyos elemeivel szemben.[7] Gondolkodásának gerincét ezekben az években a mezőgazdaság iparral szembeni elsődlegességének tézise alkotta. Véleménye szerint a túlzott iparosítás, illetve az állam iparvédő tevékenysége és a tőke korlátozások nélküli mozgása járult hozzá a válság elmélyüléséhez.[8] A megoldáshoz a protestáns puritanizmus fogalmát új értelmezési keretbe helyezve buzdított az állami és egyéni életben az egyszerűségre és takarékosságra: „Gyökerekig ható erkölcsi megtisztulásra van szükség. Egyidejűleg pedig az egyszerűség uralmának bevezetésére. […] Le kell az életet minden viszonylatában egyszerűsíteni, hogy újra legyen munkája, kenyere mindenkinek s hogy a puritánizmus uralma alatt gyűljenek a tiszta kézzel szerzett javak s azok nyomában az egészséges és becsületes jólét általánossága."[9] A bölcs belátás és takarékosság erényein túl, az egyszerűség jegyében azonban Baltazár beállt azok sorába, akik vissza akarták forgatni az idők kerekét. Bizonyára számos kortársának a gondolatát fogalmazta meg, amikor a túlzott iparosodás és gépesítés káros hatásairól írt. Meglátása szerint ugyanis a válság egyik eredője éppen az volt, hogy a gépek elvették a munkát – elsősorban a mezőgazdaságban – az emberektől. Pedig a földművelés esetében legfeljebb időt lehet nyerni vele, a minőség bizonyosan nem lesz magasabb. Ennek okán korlátozni kellene a mezőgazdasági gépek használatát.[10] A debreceni civisek számára a következőképpen foglalta össze a probléma velejét: „Az kétségtelen, hogy igényeink nagyon elszaladtak velünk. A puritán egyszerűség helyét cifrálkodás váltotta fel az élet egész vonalán. A külső világ reánk építette a gépek rendszerét, amelyek halálos nyomása alatt értéktelenné lettek a föld természetes javai és meghalt

6 Baltazár Dezső: Az önzés okossága. In: *Pesti Napló*, 1932. márc. 12. 1.; Baltazár Dezső: A becsület gazdasági értelmezése. In: *Pesti Napló*, 1932. ápr. 16. 1–2.

7 Baltazár Dezső: Szegények karácsonya. In: *Debreceni Független Újság*, 1933. dec. 24. 1.

8 Baltazár Dezső: A föld jelentősége. In: *Pesti Napló*, 1932. ápr. 22. 1.; Baltazár Dezső: A tőke jelentősége. In: *Pesti Napló*, 1932. máj. 8. 13.

9 Baltazár Dezső: Puritánizmus. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1931. 34–35. A puritanizmus mint egyszerű, takarékos életforma más kortárs egyházi szereplők szövegeiben is követendő példaként jelenik meg. Ld. Szabó Imre: A kálvinizmus és a kapitalizmus. In: uő: Nyitott ajtó. Előadások, predikációk, szentírásmagyarázatok, 1929–1937. Bp., 1937. 14–15.

10 Baltazár Dezső: A munka jelentősége. In: *Pesti Napló*, 1930. ápr. 30. 1.

a kézműipar. Fizetésképtelen gazda és iparos polgárság mellett pedig elvész a kereskedelem és lassú vérzéssel elpusztul a kollégium."[11] Ugyan a többi egyházi vezető is forszírozta ezekben az években a gazdasági élet erkölcsi szempontok mentén történő megújítását – Ravasz László is a „kapitalizmus reformációjáról" beszélt –, ilyen messzire, mint Baltazár, nem igazán jutottak el.[12] A gépek ellen felhozott vádakra a kereszténységszocialista eszmékkel szimpatizáló politikus, társadalomtudós Kovrig Béla válaszolt a *Magyar Szemle* hasábjain, nyomós érvekkel alátámasztva bizonyította be Baltazár és a hozzá hasonlóan gondolkodók állításainak megalapozatlanságát mind a gépesítés kultúraellenességére, mind pedig a nyomor kialakulásában betöltött szerepére vonatkozóan.[13]

Politikai szerepvállalás a gazdavédelem jegyében

A gazdasági válság nyomán várható módon alakult ki a politikai válság is Magyarországon. Ennek a politikai átalakulásnak, azon túl, hogy Bethlen István 1931-ben lemondott a miniszterelnöki tisztségéről, még több, hosszabb távon is jelentős következményével kellett számolni. Baltazár szempontjából a legfontosabb politikai fejlemény az volt, hogy a mezőgazdasági válság a kormánypártba olvasztott kisgazda frakció belső erjedésével együtt katalizálta az évek óta mozgásban lévő kisgazdaszervezeteket. Az önálló kisgazdapárt megszervezésének igényére támaszkodott már Baltazár is 1929 őszén, a nevezetes Mayer Jánosnak írott levél és az abból fakadó sikertelen politikai akció keretein belül. Ami akkor Baltazárnak nem sikerült, az hosszas tárgyalások, hírlapi viták és személyes konfliktusok nyomán Tildy Zoltánnak, Nagy Ferencnek és társaiknak 1930 októberében igen: megalakult a Független Kisgazdapárt. A párt holdudvarában ideig-óráig legalábbis számos református lelkész vagy értelmiségi szerepelt, gondoljunk akár Hegymegi Kiss Pálra, vagy a balatonendrédi és hajdúszoboszlói lelkészekre, Kájel Endrére és Bélteky Lajosra.[14] Ugyan Baltazár 12 pontos programjában is érintette az agrárkérdést, és ekkoriban Bethlen határozott ellenfelének mutatkozott, Tildyék mégis határozottan leszögezték, hogy nem számítanak rá szövetségesként.[15] A fiatal párt vezetői érthető módon próbálták kivonni magukat az országos mozgalmakban is érintett Baltazár égisze alól, részben annak külpolitikai akciói, részben pedig a párt vezetőinek önállósodási törekvése miatt.

Mindez feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy Baltazár végül elfogadta a számára vert aranyhidat, és 1931-ben megbékélt Bethlen Istvánnal. 1931 tavaszán, amikor a karcagi és a hajdúböszörményi választók egy-egy csoportja kérte fel a képviselő-jelöltség elfogadására, a következő nyilatkozattal utasította vissza őket: „[…] 1929-ben

11 Baltazár Dezső: A szegénység Debrecenben. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1933. 34–35.
12 Szemben a válsággal. Dr. Ravasz László püspöki jelentéséből. In: *Református Figyelő*, 1932/48. 381–382.
13 Kovrig Béla: A megvádolt géprendszer. In: *Magyar Szemle*, 1932/9–12. 5–17. A vitával kapcsolatosan ld. még: Ormos Mária: A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936.) Bp., 2004. 141–142.
14 Vida István: Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből. Tanulmányok. Bp., 2001. 15–54.
15 *Magyarság*, 1930. nov. 5. 7.

az ismeretes 12 pontban az egész magyar politikai életet átfogó programmot dolgoztam ki. Megpróbáltam az egységespárt keretein belül elfogadtatni. Nem kellett. Akkor ellenzékbe mentem, ott sem kellett. Egész természetes tehát, hogy időszerűséget az egyetlen koncepciózus, egyetemesen átfogó, gyakorlati politikának: a gróf Bethlen Istvánénak kell tulajdonítanom. […] Semmi okom sincs, hogy a magam programmját most is a legjobbnak ne tartsam, de ha az nem kell, akkor a létezők között a legjobbat, a gróf Bethlen Istvánét kell ajánlanom."[16] Május végén a felsőházban tett hitet Bethlen politikája mellett.[17] 1931. július 25-én pedig Kenderesen a főméltóságú úr személyesen adta át Baltazárnak az I. osztályú magyar érdemkeresztet, amivel rangban nem csak az akkor élő, hanem minden korábbi protestáns püspököt megelőzött, hiszen korábban még nem kapott egyetlen püspök sem valóságos belső titkos tanácsosi címet, aminek ez a kitüntetés ekkoriban megfelelt. Baltazár részletes beszámolójában megemlíti, hogy Horthy a lelkére kötötte: innentől kezdve mindig avassa be őt a politikai jellegű terveibe.[18] Mindezt lehet a bizalom – így értette Baltazár –, de akár a bizalmatlanság rovására is írni. Mindenesetre ettől fogva évente hosszabb levélben számolt be a kormányzónak a vidéki református magyarság problémáiról, vágyairól.[19] Augusztusban, pár héttel Bethlen lemondása előtt a felsőházban még mindig amellett érvelt, hogy mivel másra úgysem lehetne bízni a kormányzás nehéz feladatát: „Vegyük körül tehát őt bizalommal és a legnehezebb órákban adjuk meg neki a lelki támasztékokat és kössük helyéhez ragaszkodásunk kötelékeivel."[20]

A bizalom azonban láthatóan kizárólag Bethlen István személyének szólt. Az év végén már Károlyi Gyula miniszterelnököt interpellálta Baltazár a felsőházban az elhibázottnak vélt gazdaságpolitika okán. Azt sérelmezte, hogy a kormány kizárólag az államháztartás felől vizsgálja a gazdasági helyzetet, holott az adósságaik alatt nyögő emberek tömegei már nem csupán anyagi, hanem lelki válságba is kerültek.[21] A helyzet immár valóban olyan súlyos volt, hogy Baltazár úgy érezte, a nyilvánosság előtt is fel kell lépnie. A következő év tavaszán egyes helyeken már 50%-os fizetéscsökkentést írtak elő a felekezeti iskolák tanítóinak,[22] a debreceni egyházközség pedig 100.000 pengős hiányról tett jelentést.[23]

Baltazár kezdeti ellenérzései dacára a Károlyi-kormánnyal szemben, lojálisnak bizonyult, az 1932 tavaszán megjelent cikkeiben is általában és elméleti megközelítésből foglalkozott a válsággal, a kormány politikáját legfeljebb csak érintőlegesen tárgyalta. Ez év júniusában pedig ismét a felsőházban nyilatkozott a kormány mellett, ezúttal végre elismerve, hogy a gazdasági válság okai túlmutatnak annak hatáskörén. A krízis első számú forrásaként Trianont jelölte meg, mint ami determi-

16 *Debreceni Független Újság*, 1931. ápr. 8. 5.
17 *Pesti Napló*, 1931. máj. 28. 10.
18 TtREL 55. d. Limbus. sz. n. Baltazár Dezső: Az I. osztályú magyar érdemkereszt átadásának története.
19 MNL OL K 589. Belpolitikai vonatkozású iratok. I. G. 5. Baltazár Dezső levelei Horthy Miklós kormányzóhoz.
20 Felsőházi Napló, 1931–1936. 1. k. 29.
21 Felsőházi Napló, 1931–1936. 1. k. 51–52.
22 *Debreceni Független Újság*, 1932. ápr. 13. 3–4.
23 *Debreceni Független Újság*, 1932. ápr. 26. 2.

nálta a magyar gazdaság hosszú távú tehetetlenségét. Egyúttal pedig elégedettségét fejezte ki afelett, hogy a kormány az angol és francia orientációt helyezte előtérbe a külpolitikában.[24]

A szeptemberben a kormány élére kerülő Gömbös Gyulával szemben Baltazár még kevésbé mutatkozott megértőnek. A kormányváltás szinte egy időre esett Gaál Gaszton halálával, ami az általa vezetett kisgazdapárt jövőjére gyakorolt döntő hatást. Utódja a párt élén Eckhardt Tibor lett. A belpolitikai átrendeződés heteiben többen úgy látták, hogy lehetséges a kisgazdapárt demokrata-agrárius elemeiből, illetve a kormánypárt Gömbös várhatóan radikális fellépése nyomán elbizonytalanodó tagjaiból egy új, nemzeti, demokrata agrárpárt kiépítése. Baltazárt minderről a kisgazdapártból kilépni szándékozó Bélteky Lajos informálta, aki azt is hozzátette, hogy tucatnyi református lelkész, akár a Független Kisgazdapárt, akár a Bajcsy-Zsilinszky által vezetett Nemzeti Radikális Párt vonzásköréből kapható lenne egy ilyen lépésre.[25] Mindez azonban részben Gömbös a vártnál jóval visszafogottabb, kompromisszumokra hajló bemutatkozása, részben a kisgazdapárt szilárdnak bizonyuló egysége miatt ekkor nem valósulhatott meg.[26]

Gömbössel szemben még jó darabig fenntartásokkal élt a püspök, ezt jó néhány cikke tanúsítja, melyek közül nem egy a *Lelkészegyesület* hasábjain vette célkeresztbe pl. a miniszterelnök külpolitikai tevékenységét.[27] Baltazár számára azonban a kritika gyakorlásán kívül nem maradt más választás, mint saját, önálló arcéllel fellépni a gazdák érdekvédelmének ügyében. Az első, nagy hatású akciót Gömbös és a kormánya tagjainak 1933 januárjában tett debreceni látogatása kínálta. A tiszántúli gazdák értekezlete január végén Baltazárt kérte fel arra, hogy küldöttségük élén nyújtsa át a kéréseiket a miniszterelnöknek. Egy hosszú és zsúfolt nap után került végül Baltazár és az általa vezetett több száz tiszántúli gazda Gömbös elé. A püspök egy kiváló retorikával felépített beszédben emlékeztette a kormányfőt arra, hogy a gazdák és földművelők az igazi nemzetfenntartó réteg az országban. „Világverő nagy keleti népcsalád utódai, a nemzetalkotó, országfenntartó ősök legtisztább leszármazottai, a történelmet önvére áldozatával író nemzetség" – mondta a magyar földművesekről és gazdákról. Hosszan ecsetelte, hogy saját magát is a gazdaréteg reprezentánsának tartja, aki osztozik jóban-rosszban velük. „Hivatalom különbsége(!) mellett is egy vagyok velük. Nekem is Isten az atyám s föld az anyám, mint nekik. Én is pacsirtanótán keresztül tudok igazán gyönyörködni az angyalok énekében. Én is a búzaérlelő napsugáron keresztül tudom felismerni az Isten jóságos arcát, mint ők imádott hazám legkedvesebb darab földjére: a magam földjére alázatos és áhítatos szeretettel leborulva érzem olyan közel magamhoz az Istent, mint igehirdető szószékem magaslatán" – vallotta meg.[28] A lényegre térve pedig hangsúlyozta, hogy

24 Felsőházi Napló, 1931–36. 1. k. 251–252.

25 TtREL I. 1. e. 58. d. 5335/1932. Bélteky Lajos levele Baltazár Dezsőhöz, 1932. szept. 14.

26 Romsics Ignác: Bethlen István. i. m. 352–353.; Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. [Pécs], 2018. 282–289.

27 [Baltazár Dezső]: A római látogatása. In: *Lelkészegyesület*, 1932/48. 353.

28 Beszédének teljes szövegét számos kisebb vidéki lap közölte le. Ld. *Ceglédi Kisgazda*, 1933/7. 1–2.

a gazdatársadalom éppen az utolsó tartalékait éli fel. Ha pedig ez a réteg ellehetetlenül, akkor az egész magyar társadalom fogja megérezni annak negatív hatását. Éppen ezért egy hatpontos javaslatot állítottak össze a gazdavédelem hathatósabbá tételére, melyet át is adtak a láthatóan ingerültté és feszültté váló miniszterelnöknek.[29]

Ezt a javaslatot – melyet a kormánypárti sajtó nem véletlenül felejtett el közölni – több vidéki lapban is publikálták, így szélesebb nyilvánosságot érhetett el. A gazdák leszögezték, hogy válságos a helyzet, ami egyaránt érinti a munkást és munkaadót, így közöttük nincs különbség ezúttal. Kérték, hogy a mezőgazdaság helyzete élvezzen most minden szempontból prioritást a kormány számára. Legkézzelfoghatóbb követelésük az volt, hogy a belső adósságok mértékét a föld értékével, a kamatokat pedig a jövedelmezőségével hozzák összhangba. Mindennek anyagi fedezeteként pedig felszólították a kormányt, hogy tagadja meg a világháborús jóvátétel, sőt, az azóta felvett külföldi kölcsönök visszafizetését is, hiszen Trianonnal az ország már kifizetett mindent. Mindezt a külfölddel a kormánynak kell megértetnie és elfogadtatnia.[30] A miniszterelnök számára nem csupán a küldöttség, a gazdák jelenlétében néhol vitává fajuló diskurzus okozhatott kellemetlenséget, hanem az is, hogy népszerű, a közvélemény számára elfogadható és könnyen megemészthető, ám politikailag szinte kivihetetlen követeléseket nyújtottak át Baltazárék.[31] Nem is csoda, hogy a politikai cselekvés terén ugyan nem, de a sajtóban visszatértek még a püspök által megfogalmazott pontokra.[32]

A püspök olyannyira elköteleződött a gazdaérdekek politikai képviselete mellett, hogy a nyár folyamán több irányból is érkező felhívást, mely egy felekezeti alapon szerveződő kálvinista politikai párt létrehozására irányult, Gömbössel egyeztetve, a nyilvánosság előtt utasította vissza.[33] Azonban a gazdasági helyzet változatlansága, a személyes érintettség is a gazdák érdekében vállalt politikai fellépés irányába mozdították az év második felében. Október 31-én előbb vejével, Vásáry Józseffel – a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara egyik vezetőjével, aki maga is felsőházi tag volt, így pedig Baltazár gazdavédelmi fellépéseinek egyik leghűségesebb támogatója – jelentek meg Kunhegyesen, hogy a város díszpolgári oklevelét átvegyék. A nap folyamán egy gazdagyűlésen beszélt először nyíltan arról a püspök, hogy idejét látja a politikai fellépésnek. Hangsúlyozta, hogy nem szeret politizálni, de kötelességének tartja, hogy a nemzet történetének nagy fordulópontjain ő is megszólaljon. 1929-ben, ha hallgattak volna rá, és követték volna a 12 pontját, akkor nem jutott volna válságba az ország. A jelenlegi válság egyik okát abban látta, hogy a „pénz urai" nem kívántak osztozni a veszteségben. A kormány pedig csak erőtlen kísérletet tett a kamatterhek

29 *Debreceni Független Újság*, 1933. jan. 31. 5.

30 Baltazár Dezső: Halál-vergődés. In: *Nyírvidék*, 1933. febr. 19. 1–2.

31 Fontos megjegyezni, hogy Gömbös maga is tisztában volt a mezőgazdaság helyzetével, és a Nemzeti Munkaterv 95 pontja közül számos a mezőgazdaság helyzetét kívánta javítani. Értelemszerűen ekkor még, alig néhány hónappal hivatalba lépését követően, nem adhatott számot semmiféle eredményről. Ld. Vonyó József: Gömbös Gyula. i. m. 289–295.

32 *Pesti Napló*, 1933. jún. 4. 50.

33 *8 Órai Újság*, 1933. aug. 31. 6., *Pesti Napló*, 1933. aug. 27. 7., TtREL I. 1. e. 62. d. 4985/1933. Gömbös Gyula levele Baltazár Dezsőhöz. 1933. aug. 8.

mérséklésére. A püspök javaslata ekkor is az volt, hogy a köz- és magánfizetési kötelezettségeket a megtermelt javak értékéhez kell igazítani. Tiltakozott a kormány pénzügyi rendelkezései ellen, amelyek meglátása szerint ugyan a Magyar Nemzeti Bankon keresztül, de mégis a külföldi, idegen hitelezők érdekeit szolgálják. Véleménye szerint a jelenleginél erősebb kormányra van szükség, amely bátran mer a népre támaszkodni, méghozzá úgy, hogy végre bevezeti a titkos választójogot.[34]

Október második felében a püspök és politikai szövetségesei a tiszántúli gazdakörökre és -egyesületekre alapozva már szervezték a november elejére tervezett országos gazdagyűlésüket Debrecenbe. Baltazár ezekben a hetekben egyeztetett politikai kérdésekről Bajcsy-Zsilinszky Endrével is, akivel feltehetően a külpolitikai orientációt tekintve egyetértettek, ám a belpolitikai kérdésekben, az ellenzéki fellépés miként jében nem tudtak megegyezni, mint azt a Nemzeti Radikális Párt szócsövének későbbi reakcióiból láthatjuk.[35] A november 5-re meghirdetett gazdagyűlésre Baltazárék a hozzájuk lojális kisgazda szervezeteket és exponenseket mozgatták meg. Hajdúböszörményben Bélteky Lajos lelkész gyűjtötte a jelentkezőket, sikerült is neki – kiváltképp az eladósodott gazdák körében toborozva – 700-nál is több gazdát összegyűjteni.[36] A gyűlés előtti napokban már több tízezres létszámot rebesgettek – Bélteky egyenesen 60.000 főről beszélt, de a visszafogottabbak is 20.000-re tették az érdeklődők létszámát –, nem is csoda, hogy a belügyminiszter arra hivatkozva, hogy a parlamenti képviselettel bíró pártokon kívül más nem tarthat nagygyűlést, az esemény előtt néhány nappal betiltotta azt.[37] Mindennek ellenére Baltazár a sajtóban tette közzé felhívását a Magyar Független Földmívelők Szövetségének megalakítására. A nagygyűlésen elmondani tervezett beszédében – melyet szintén közölt a sajtó – amellett tett hitet, hogy a többi „foglalkozási ág" mellett a földmívelőknek is hathatós érdekképviselet szükséges. „A magyar földnek, a magyar föld birtokosának, a magyar föld bérlőjének, művelőjének a sorsa a haza sorsa is. Négyötöd része a magyar népnek ehhez a foglalkozáshoz tartozik. A mezőgazdaság helyzetétől függ az ország helyzete" – írta ekkor. Az általános érdekvédelem, a mezőgazdaság céljainak előtérbe helyezésén túl talán éppen ez a gondolat, a birtokosoktól kezdve a földmunkásokig tartó egységes érdekképviselet eszméje volt a legfontosabb pont a beszédében.[38] A betiltott nagygyűlés napján végül az egyház és politika összemosódásának sajátos végtermékeként ún. „gazdaistentiszteletek" formájában gyűlt össze Debrecenben mintegy 80 küldött, egyenként egy-egy község képviseletében, majd megalakították a Magyar Független Földmívelők Szövetségét, melynek elnöke

34 *Debreceni Független Újság*, 1933. okt. 31. 1–2.; *Pesti Napló*, 1933. okt. 31. 4.; *Magyarország*, 1933. okt. 31. 5.

35 TtREL I. 1. e. 63. d. 6848/1933. Balla Antal levele Baltazár Dezsőhöz. 1933. okt. 30.; Bajcsy-Zsilinszky az 1930-as évek első felében igen kiterjedt kapcsolatrendszert ápolt, szociáldemokratáktól egészen a kormánypárt soraival bezárólag. Így a kapcsolatfelvétel, és Bajcsy-Zsilinszky későbbi debreceni szereplése sem utal különösebb elköteleződésre. Ld. Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. Bp., 2019. 235–244.

36 MNL HBML IV. B. 901/a. 10. d. Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának iratai. Elnöki iratok. 258/1933. eln. sz. Szalay Géza detektív jelentése. 1933. nov. 8.

37 TtREL I. 1. e. 63. d. 6877/1933. Keresztes-Fischer Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz. 1933. nov. 1.

38 *Debreceni Független Újság*, 1933. nov. 5. 1–2.

a géberjéni birtokos, Jékey László lett, de spiritus rectora Baltazár volt. Ez utóbbi és veje, Vásáry József vállalták a felsőházban a szövetség parlamenti képviseletét is. A szövetség programja csupán a Baltazár beszédében is megfogalmazott, a mezőgazdaság és az abból élők összességét előnyben részesítő gazdaságpolitikát, illetve a hatalomban való részesedés igényét hangsúlyozta.[39] Pár nappal későbbi nyilatkozatában maga is kifejtette, hogy a szövetség célja, hogy „végre a földmíveléssel foglalkozó összes kategóriák egy platformra hozassanak és így léphessenek fel a mezőgazdaság érdekeinek védelmében és érvényesítésében."[40]

December 9-én a szövetség vezetői a debreceni református gyülekezet presbiteri gyűléstermében tartottak bizalmas értekezletet, melyen a politikai fellépés lehetőségét vitatták meg. A politikai nagygyűlés betiltása miatt ezúttal is egyházi gyűlés keretein belül tanácskoztak. Baltazár megnyitó beszédében kifejtette, hogy „Magyarországon míg a gyülekezési szabadság, a sajtószabadságot nem is említve – béklyóba lévén verve, minekünk, akik az országgyűlésen képviselve nem vagyunk, kénytelenek vagyunk ilyen társadalmi keretet választani. Én tehát most az egyházi keretet választottam, mely – ismétlem – nem ref. egyházi keret, hanem általános keret óhajt lenni."[41] A mintegy 40 jelenlévő konstatálta, hogy a politikai képviselet Baltazár és Vásáry mellett Farkasfalvi Farkas Géza országgyűlési képviselő, a tiszáninneni református egyházkerület főgondnoka személyében is biztosítva lesz. Egyúttal pedig az ő kezébe tették le annak megválasztását, hogy mikor bontson zászlót a párt, a legszerencsésebbnek a 1934. februári indulást tartották. Megállapították végül, hogy „a mozgalomnak erős támaszai a vidéki papok /felekezetre való tekintet nélkül/ és a tehetősebb gazdák. A szövetség tagjait a kormánynak a gazdavédelmi intézkedéseivel elégedetlenkedő gazdák és birtokosok köréből rekrutálja."[42]

A gyűlés és a szövetség megalapítása azonban még az ellenzék köreiben is – vélhetően a fokozódó versenyhelyzet okán – negatív visszhangra lelt. Csizmadia Lajos, derecskei kisgazda Bajcsy-Zsilinszky lapjában, a *Szabadság* hasábjain támadta meg Baltazárt. Felrótta a püspöknek, hogy az előzetes programban nem is szerepelt a politikai fellépés, programadás, ezen túl pedig kifogásolta, hogy az elfogadott, ám korábban nem egyeztetett program túlságosan általános, és mivel a nagybirtok érdekeit is védelmébe veszi, ezért nem számíthat a latifundiumok miatt szenvedő vidéki földművesek, kisgazdák támogatására. Ráadásul az osztályjellegű pártot a kormány is hatványozott erővel fogja elnyomni. Csizmadia meglátása szerint a választójog szélesítésével és a nagybirtok igazságos felosztásával kellett volna politikai programot készíteni.[43] Válaszában Baltazár Csizmadia és pártja ellenérdekeltségére utalva utasította el a vádakat. Ugyan halványan utalt a földbirtokreform szükségességére, amelyet csak békés úton tartott elképzelhetőnek, ám sokkal erősebben hangsúlyoz-

39 *Debreceni Független Újság*, 1933. nov. 7. 1–2.

40 *Debreceni Független Újság*, 1933. nov. 12. 1.

41 MNL HBML IV. B. 901/a. 10. d. Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának iratai. Elnöki iratok. 295/1933. eln. sz. Debreceni rendőrfőkapitány helyettesének jelentése. 1933. dec. 12.

42 Uo.

43 Csizmadia Lajos: Derecskei levél Baltazár Dezső református püspökhöz. In: *Szabadság*, 1933/38. 5–6.

ta a mezőgazdaság egészének helyrehozatalára irányuló törekvéseket, melyeket jelen helyzetben a politikai szövetség vagy párt szervezeti keretein belül lehetséges elérni.[44]

Ugyan még 1934 januárjában is arról írtak a lapok, hogy Baltazár a szövetségre alapozva, annak általános programját képviselve Országos Földműves Pártot kíván alakítani,[45] a fentebbi kritikák fényében nem is csodálkozhatunk rajta, hogy mindez visszhangtalan maradt. Baltazár ugyanis nem csupán a rendszer ellenzékéhez képest, de még a református egyházon belül is kisebbségben maradt ekkor kifejezetten mérsékelt birtokpolitikai terveivel. Szemmel láthatóan vagy politikai célzattal, az agrárérdekek összefogása végett, vagy pedig meggyőződésből, de hanyagolta az 1930-as évekre egyre hangosabban követelt földreform kérdésének napirendre vételét. Püspöktársa, Ravasz László feltehetően az egyházkerületét nyomasztó egykekérdés hatására is jóval tisztábban látta a igazságtalan birtokeloszlás negatív hatásait, bár tagadhatatlan, hogy ő is csak az évtized végére jutott el a földreform határozott követeléséig.[46] A református egyház új generációja számára az egyház vezetésének tempója lassúnak bizonyult.[47] Az ifjú kálvinista értelmiség lapja, az *Új Magyarság* már 1933 őszén leszögezte, az ORLE vezetését kritizálva: „Úgy látszik, minden fronton bebizonyosodik, hogy a mai vezető generáció nem alkalmas történelmi jelentőségű változások létrehozására. Nem késhet soká annak az ifjúságnak az élreállása, mely ma még lappangó megbotránkozás, holnap mindent újjáépítő szent forradalom, Isten harcos próféta-serege!”[48] Különösen éles a kontraszt, ha Baltazár fontolva haladó programját szembehelyezzük a fiatal Matolcsy Mátyás Soli Deo Gloria Diákszövetség által első kiadásban megjelentett kötetével, mely komoly statisztikai alapon érvelt a kisbirtokrendszer mellett, vagy éppen a tragikus sorsú Pap Béla fiatalkori írásaival, melyekben radikális földreformot követelt.[49] Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy az év végére Baltazár is felismerte a változó közhangulatot, ezért az Országos Református Jóléti Egyesület konferenciáján a telepítés, és az ezzel együtt járó földreform mellett szólalt fel.[50] Nem tudjuk, hogy Baltazár gondolkodása milyen irányba fejlődött volna a későbbiekben a földkérdéssel kapcsolatosan. Mindenesetre az 1933 és 1934 fordulóján tett óvatos nyilatkozatai nem lendítették előre a tervezett földműves párt kibontakozását, ami elakadt a már idézett program publikálásakor.

44 *Debreceni Független Újság*, 1933. nov. 19. 1.
45 *Friss Újság*, 1934. jan. 30. 4.
46 Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. i. m. 199–200.
47 Püski Levente: A református egyház és a földkérdés. In: Hagyomány, identitás, történelem 2019. II. k. Szerk. Kiss Réka és Lányi Gábor, Bp., 2020. 107–120.
48 *Új Magyarság*, 1933/2. 20.
49 Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon. Bp., Soli Deo Gloria Szövetség, 1934.; Balogh Margit: Igével, tollal, tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907–1957). In: A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka. Szerk. Petrás Éva, Bp., 2021. 161–163.
50 *Pesti Napló*, 1934. okt. 2. 4.

A kormány szorításában

Baltazár fellépése a politikai porondon értelemszerűen nem csupán az ellenzéki pártok vezetőit zavarta, arra a kormány is felfigyelt, ugyanis az agrármozgalom megindításán túl egyéb kérdésekben is a Gömbös-kormány kritikusaként nyilatkozott meg. Hevesen támadta a kormány 1934 elején napirendre vett tervezetét, mely jelentős mértékben csorbította volna a főváros önkormányzatának az autonómiáját. A tervek ellen nem csupán Baltazár korábbi baloldali, liberális szövetségesei, hanem még a kormánypárt konzervatív képviselői is tiltakoztak.[51] Baltazár előbb a sajtóban kongatta a vészharangot, többekkel együtt attól tartott ugyanis, hogy Gömbös diktatúra bevezetésére készül.[52] Ezután pedig Vásáry Józseffel az oldalán a felsőházban támadta a kormány politikáját, amely szerinte az egyébként is válságos helyzetben a közszabadságok korlátozását forszírozza, amikor éppen azok bővítését kellene munkálnia.[53]

Mindeközben a háttérben közvetlenül Gömbös hatalomra jutása után a debreceni mérsékelt baloldali, illetve konzervatív liberális oldal aktív útkeresésbe kezdett, a már létező, de igazán tartalommal ekkor megtöltött Debreceni Reform Társaság kereteit felhasználva. A laza szervezeti keretekkel működő egyesület formális vezetője a Baltazárhoz hű Siposs Imre református lelkipásztor volt, de az igazi szellemi vezető, aki a szálakat és a kiterjedt politikai kapcsolatrendszert mozgatta, a református egyházközség világi főjegyzőjeként – helyettes vezetőjeként – is tevékenykedő Juhász Nagy Sándor volt, aki egyre aktívabb szerepet vállalt az ellenzéki politikában. A Társaság által szervezett, általában a református kollégium dísztermében tartott előadásokon olyan neves ellenzékiek szólaltak meg 1932 őszétől kezdődően, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Auer Pál, Hegymegi Kiss Pál, Juhász Nagy Sándor vagy éppen Kováts J. István, illetve természetesen maga Baltazár Dezső.[54] Tiszteletbeli tagjai voltak Rupert Rezső, P. Ábrahám Dezső, Vámbéry Rusztem és Nagy Vince. Az előadásokon, melyek a közélet és a politika változatos témáit érintették, olykor több százan is megjelentek, a korabeli rendőri jelentések szerint többségében a református egyházközség, iskolák alkalmazottai, pedagógusai, a helyi zsidóság képviselői, illetve az egyetem hallgatói vettek részt az eseményeken. A kormány helyi exponensei árgus szemekkel figyelték a Társaság tevékenységét, mivel folyamatosan a levegőben lógott az aktív politikai fellépés, főképp a városvezetést érő támadások idején. 1934 őszén a vitézi székkapitány ún. „nemzetvédelmi jelentésében" a következőket írta a Társaságról: „Ez a párt, amennyiben a Tiszántúli ref. Egyházkerület összes szervei, lelkészi és tanító személyzete a szervezkedés előmozdítására részint meggyőződése, részint függő helyzeténél fogva felhasználható – még országos viszonylatban

51 L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp., 1986. 41–43.; L. Nagy Zsuzsa: Egy politikus polgár. i. m. 98–99; Gergely Jenő: A Keresztény Községi (Wolff-) Párt. i. m. 297–309.

52 Baltazár Dezső: Alkotmány és diktatúra. In: *Debreceni Független Újság*, 1934. febr. 4. 1.

53 Felsőházi Napló, 1931–1936. 3. k. 117–118.; *Debreceni Független Újság*, 1934. ápr. 13. 1.

54 *Debreceni Független Újság*, 1932. nov. 8. 2., *Debreceni Független Újság*, 1932. nov. 9. 3., *Debreceni Független Újság*, 1933. nov. 14. 3., *Debreceni Független Újság*, 1934. jan. 16. 1–2.

is komoly ellenzéki párttá nőheti ki magát. A helyzet tehát olyan, hogyha e tekintetben valami nem fog történni, Juhász Nagy Sándor bele viszi a jelenlegi kormánnyal ellentétben álló pártpolitikába az egész Tiszántúli ref. Egyházkerületet." A jelentés írója szerint mindezekkel a célokkal Baltazár Dezső is egyetértett, és „engedelmes eszköze" volt Juhász Nagy Sándornak.[55]A püspök és vejének kormánykritikus fellépésével, illetve a Reform Társaság tevékenységének felélénkülésével egy időben indított vizsgálatot a belügyminisztérium Debrecen városának gazdálkodásával kapcsolatosan. A városi vezető tisztviselők, a főjegyző és tiszti főügyész személyén túllépve hamar egyértelművé vált, hogy a vizsgálódás, és a nyomában elindított hírlapi hajsza célpontja Vásáry István polgármester volt. A vele kapcsolatosan hangoztatott legfontosabb vádpont az volt, hogy állítólag hivatali ideje alatt a várostól már korábban is földet bérlő családjának bizonyos kedvezményeket járt ki.[56] Baltazár, aki a vején keresztül családilag is érintett volt az ügyben, az első pillanattól politikai motivációkat vélt felfedezni az ügy hátterében, hiszen a főváros önkormányzatát érő támadás után számára logikusnak tűnt, hogy Debrecen következzen sorban. „Debrecen különben is a lelkiismereti és alkotmányos szabadsághoz való hagyományos ragaszkodásával mindig ütköző volt az önkényuralom útjában" – nyilatkozta.[57] A tüzetes vizsgálattal egy időben megindult országos hírlapi támadás egyértelművé tette, hogy az ítélet már a bizonyítékok összegyűjtése előtt készen állt. A püspök a városi közgyűlésben egyenesen a főispán, a református egyházi életben is jelentős szerepet betöltő, a Nemzeti Egység Pártjához kötődő Vay Lászlót támadva jelentette ki, hogy az ügy hátterében politikai indíték, Vásáry József ellenzéki tevékenysége áll, végeredményben pedig az 1920-as évek elején átélt támadások folytatásáról van szó.[58] Ezúttal a püspökkel együtt lépett fel Hegymegi Kiss Pál, a Bethlen István mögött álló konzervatív liberális városi elit, de még Györki Imre szociáldemokrata képviselő is. Baltazár és Hegymegi vezetésével május elején Debreceni Városi Szövetség néven hoztak létre egy tömörülést, mely az önkormányzatiság védelmében kívánt fellépni, illetve a közelgő törvényhatósági választásokon szándékozott indulni.[59]

A Vásáry-ügy debreceni mozgatója Kolosváry-Borcsa Mihály, régi fajvédő újságíró volt, akit még 1922-ben küldött Kozma Miklós Debrecenbe, a helyi fajvédő szervezet és sajtó kiépítésére. A többszörösen is kompromittálódott Kolosváry-Borcsa a vizsgálat kezdetétől – sőt, igazából azt is megelőzően – már támadta az ügyben érintetteket, őrségváltást követelve a város élén.[60] Mellette pedig Kölcsey Sándor, a költő távoli rokona, szintén a NEP-hez köthető helyi jogtanácsos szolgált infor-

55 MNL HBML IV. B. 901/a. 11. doboz 228/1934. eln. sz. Vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése az 1934. szeptember hónapról. 1934. okt. 5. (Az idézetek a 3–4. oldalakról származnak.)

56 Az ügy hátterét, a per lefolyását és visszhangját részletesen tárgyalja: Tóth Gábor: Debrecen a második világháború előtti évtizedben 1931–1941. In: Debrecen története. 4. k. 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986. 249–255.; Veress Géza: Vásáry István. i. m. 55–165.

57 *Debreceni Független Újság*, 1934. ápr. 27. 1.

58 *Debreceni Független Újság*, 1934. ápr. 29. 5.

59 *Debreceni Független Újság*, 1934. máj. 2. 1.; *Debreceni Független Újság*, 1934. máj. 3. 1–2.; Veress Géza: Vásáry István. i. m. 77–81.

60 Veress Géza: Vásáry István. i. m. 63–64.

mációkkal a rágalomhadjárathoz, amiért cserébe a polgármesteri székkel jutalmazták meg.[61] Gömbös biográfusa szerint az eljárásnak – mely nem volt egyedi ezekben az években – egyértelműen politikai indítékai voltak, a cél a város konzervatív-liberális, Gömbös kormánypárton belüli ellenfeléhez, Bethlen Istvánhoz hűséges vezetőinek megtörése, végeredményben pedig a miniszterelnökhöz hűséges személyekkel történő lecserélése volt.[62] 1934 augusztusában a belügyminiszter a nyáron lezajlott vizsgálat nyomán felfüggesztette állásából Vásáry Istvánt és néhány közelebbi munkatársát. Vásáry 1938-as értesülése szerint Gömbös személyesen is figyelemmel kísérte az ügyet, aminek a kimenetelébe is beleszólt.[63]

Baltazár nem csupán a családi érintettség, illetve a sorsközösség okán – hiszen a gazdasági válság során tönkrement gazdákról volt szó, mind a püspök, mind pedig a polgármester és családja esetében –, hanem a városi autonómia, a kormány túlhatalma és a helyi szélsőséges elemek térnyerése ellen is fellépett, amikor a belügyminiszteri rendelettel szembeni tiltakozás élére állt. Nem volt könnyű dolguk, hiszen a Városi Szövetség gyűléseit megfigyelték, a tiltakozókhoz csatlakozók az állásukkal játszottak, ahogyan erről Ady Lajos, a költő testvére Baltazárhoz írott személyes levelében is beszámolt, amelyben a nyílt fellépés elkerülését indokolta meg.[64] Az augusztus végén tartott városi közgyűlésen Baltazár szedte ízekre a belügyminiszteri rendeletet, mind jogi, mind pedig erkölcsi szempontból védhetetlennek tartva azt, ám a közgyűlés végül tudomásul vette a felfüggesztést.[65] Néhány héttel később publikált írásában a kormány által napirendre vett választójogi tervezettel kapcsolatos kritikájának adott hangot. Kiemelte, hogy a kormány terve, melyben a kisgazdák is segítik őt egyértelmű: „mesterséges eszközökkel a létező uralkodópárt hatalmát biztosítani még a népakarat szabadságának s a parlamenti rendszer lényegének feláldozása árán is." Hangsúlyozta, hogy Gömbös célja az, hogy szakítson „a nemzet többségi akaratán alapuló népképviseleti parlamenti rendszerrel s helyére a látszatparlamenttel dolgozó diktatúrát kívánja bevezetni". Korábbi nézetein némileg változtatva kiállt az általános választójog mellett, mindenféle vagyoni cenzus nélkül, a nemek közötti egyenlőség alapján, 24 éves kortól biztosítva azt. Korábbi fenntartásait ugyan hangoztatta a titkossággal kapcsolatosan, de ezúttal szükséges rosszként elfogadta, mivel biztosítékot látott benne a kormány hatalmának túltengése ellen.[66] Gömbös és Eckhardt Tibor közeledése ellenére a választójog kérdésében végül nem született megegyezés, és az 1935-ös választást a Baltazár által is elfogadhatónak, a tervezett-

61 Veress Géza: Vásáry István. i. m.. 71., 154–157.

62 Vonyó József: Gömbös Gyula. i. m. 433.

63 A vádakat és az eljárás menetét részletesen ismerteti: Veress Géza: Vásáry István. i. m. 81–86.

64 TtREL I. 1. e. 64. d. 2443/1934. Ady Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. 1934. máj. 1. „Talán mondanom sem kell, hogy azzal a szélsőjobboldali nízussal(!), mely Vásáry István ki akarja lőni a város éléről, s amely egyben praepotensül dirigálni akar – idegen létére – Debrecen mindennemű dolgaiban, a legszögegesebb ellentétben állok. Helyem egyébként is ott van, azon az oldalon, amelynek vezére és zászlója: dr. Baltazár Dezső." Ld. még Veress Géza: Vásáry István. i. m. 93–94.

65 *Debreceni Független Újság*, 1934. aug. 29. 1–5.; *Pesti Napló*, 1934. aug. 29. 5.; Veress Géza: Vásáry István. i. m. 95–98.

66 Baltazár Dezső: A választójog. In: *Debreceni Független Újság*, 1934. szept. 16. 2.

nél jobbnak tartott korábbi törvények alapján rendezték meg.[67] Az esztendő végén tartott törvényhatósági választás előtt Baltazár többekkel együtt még a kormányzónál is megpróbálta elérni a Vásáryt felfüggesztő ítélet megváltoztatását, ám kudarcot vallott.[68] A választásokon végül a kormánypárt győzedelmeskedett, ami jelentősen rontotta az ellenzék lehetőségeit a városi politika befolyásolását tekintve.[69] Ebben a feszült politikai helyzetben döntött úgy a debreceni presbitérium, hogy a polgármesteri tisztséggel együtt a gyülekezet főgondnokának is megválasztott Vásáryt tüntetőleg újból biztosítja a bizalmáról és megbízza a főgondnoki teendők további ellátásával.[70]

Az év végén úgy tűnt, hogy a konfliktus a politikai helyzet miatt feloldhatatlan, feltehetően ezért is próbálta meg Baltazár – szokásához híven – újévi beszédében az egész küzdelmet felekezeti színezettel ellátni, egyúttal hozzákapcsolni a protestáns történelem legsötétebb emlékeihez, az ellenreformáció korához. „A magyar kálvinizmus itteni hatása a lélekszámarányon messze alul marad. Debrecen megszűnt a magyar kálvinizmus bevehetetlen fellegvára lenni. Mária Terézia óta az államhatalom a múltban is, a jelenben is tervszerűen és következetesen rontja a mi kárunkra a felekezeti számarányt, gyengíti a város anyagi erejét, lejáratja a hírnevét" – nyilatkozta ekkor.[71] Mindebből kiolvasható a saját ősi fészkében is folyamatosan teret vesztő debreceni kálvinizmus frusztrációja, ami a korábbi évekhez képest talán még csak fokozódott is, hiszen a katolikus reneszánsz a kálvinista Rómában is éreztette a hatását.[72] 1935-ben a *Korunk Szava* már egyenesen „A katolikus Debrecen" címmel közölt cikket, hangoztatva, hogy ugyan „attól még messze vagyunk, hogy Debrecen katolikus legyen. De azért bizonyos értelemben lehet beszélni katolikus Debrecenről, mert a kálvinista Rómával egyugyanazon helyen igenis van egy katolikus Debrecen is".[73] Baltazár szkeptikus kijelentése mögött talán az egyre virulensebbé váló fővárosi református szellemi központtal szembeni hátramaradottság érzése is hangot kapott. A perifériára szorultságot jól szimbolizálja a modern technika megjelenése a vallási szintéren. Az 1925 végén meginduló rádió hamar elkezdte a felekezeti istentiszteletek közvetítését. Részben technikai jellegű okokból kifolyólag, de a református rádiós istentiszteletek eleinte szinte kizárólag a fővárosra koncentrálódtak. A magyar rádió eme hőskorszaka egyszersmind Ravasz László egyházon belüli és azon kívüli ismertségét és igehirdetői megbecsültségét is elhozta. „A magyar kálvinizmus kiváló igehirdetője, a technika legcsodálatosabb eszköze találtak egymásra" – írta róla a *Kálvinista Szemle*

67 Püski Levente: A Horthy-rendszer. (1919–1945). [Bp.], 2006. 108.
68 *Debreceni Független Újság*, 1934. dec. 1. 2.; *Pesti Napló*, 1934. dec. 1. 8.
69 Veress Géza: Vásáry István. i. m. 102–108.
70 *Debreceni Független Újság*, 1934. dec. 19. 4.
71 *Debreceni Független Újság*, 1935. jan. 3. 3–4.; *Vasárnap*, 1935/1. 2.
72 Többeknek még a Tiszántúlon sem tetszett, hogy Baltazár a debreceni kálvinizmus válságáról ilyen nyíltan beszélt, és azt kizárólag az államhatalom ellenséges fellépésével okolta meg. Gönczy Béla, tekintélyes vésztői lelkész szerint a kálvinizmus krízisének egyik tünete a püspöki nyilatkozat is, a válságból pedig csak az egész egyház regenerációja vezethet ki. Ld. G[önczy] B[éla]: „Debreczen megszűnt a magyar kálvinizmus bevehetetlen fellegvára lenni." In: *Református Közélet*, 1935/2. 25–28.
73 Kovács Sándor: A katolikus Debrecen. In: *Korunk Szava*, 1935/13. 225–226.

1932-ben, századik rádióprédikációja elmondása alkalmából.[74] Mindeközben Baltazár ugyanebben az évben tarthatta meg csupán a legelső rádiós igehirdetését – igen jellemző módon – Budapesten, a Kálvin téren.[75] Ezt követően a debreceni Nagytemplomba a rádió megérkezése még további két évet váratott magára.[76] A cívis város vastagnyakú kálvinista polgárai pedig nem kis rosszallással vették tudomásul ismételt háttérbe szorításukat.[77] Érdemes megjegyezni, hogy a debreceni református közösségben mindezen hatások nyomában, a belső és külső szorítás közepette a két világháború között élénk, számos aspektusában a budapestivel vetekedő intenzitású missziós tevékenység bontakozott ki, mely az 1930-as évekre komoly eredményeket tudott felmutatni. Az egységes egyházközség keretein belül számos új, sok szempontból autonóm egyházrész alakult, templomok, imaházak és parókiák épültek, a lelki élet és a belmisszió intenzitását pedig jól mutatja, hogy 1934-ben a tíz egyházrészben összesen már hatvanhárom különböző bibliakör működött, és folyamatosan újabbak indítására mutatkozott igény.[78]

A szituáció hangulatát, a közérzetet tekintve tehát sok szempontból hasonlított a húszas évek elejére, ezúttal azonban a szemben álló főispánt nem Hubert Ottónak, hanem Vay Lászlónak hívták, aki nem csupán református egyháztag, de egyenesen a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt. Így nem is lepődhetünk meg azon, hogy Baltazár felhívása ekkor süket fülekre talált: a szélesebb nyilvánosság által is politikai ízűnek tartott konfliktust nem sikerült a felekezeti küzdelem értelmezési keretébe helyezni.

Végül tehát Baltazár számára egyetlen út maradt nyitva: a kompromisszum. Május közepén, néhány nappal a fegyelmi bíróság ítéletének kihirdetése előtt a püspök személyesen kereste fel Gömbös Gyulát, akivel hosszabban tárgyalt négyszemközt. Az egyeztetés eredményeképp a püspök még aznap belépett a Nemzeti Egység Pártjába, ráadásul vele együtt több, hozzá lojális lelkész is így döntött.[79] Szintén aznap kiadott nyilatkozatában próbálta – szemmel láthatóan sikertelenül – bizonygatni a közeledés szerves folyamatát, amellett, hogy a kormány politikájával szembeni bizonyos, főképp a demokratikus jelleggel kapcsolatos kritikáit továbbra is fenntartotta. Sejtelmesen utalt arra is, hogy a döntésének valamiféle következménye várható a debreceni politikai helyzettel kapcsolatosan.[80] Másnap hozták nyilvánosságra, hogy a Vásáry

74 T: A századik rádió-prédikáció. In: *Kálvinista Szemle*, 1932/18. 142.

75 *Újság*, 1932. nov. 3. 6.

76 Rádiós istentisztelet a Nagytemplomban. In: *Vasárnap*, 1934/22. 176.

77 Debrecen „a kálvinizmus Mekkája, európai vonatkozásban. [...] Közvéleményt kell teremtenünk, amely kiáltsa ki nyiltan, hogy Debrecennek, a debreceni Nagytemplomnak ott van a helye a rádiós istentiszteletek sorában. [...] Ha tehát egyházunk bölcs vezetősége, bízunk benne, hogy belátja a fentiek igazságát, és a mikrofont s hangszórót felszerelteti: a rádió vezetősége sem tehet többé kifogást s *meg kell osztania igazságosan és testvériesen a rádióközvetítést a budapesti Kálvin-téri és a debreceni Nagytemplom között"* – írta Uray Sándor az első debreceni rádiós istentisztelet kapcsán. Uray Sándor: Rádiós istentiszteletek a Nagytemplomból. In: *Vasárnap*, 1934/23. 183–184. (Kiemelés az eredetiben.)

78 Bibliakörök, In: *Vasárnap*, 1934/38. 305 –306.; Bibliakörök a debreceni református egyházunkban. In: *Vasárnap*, 1934/43. 355–356.

79 *Pesti Napló*, 1935. máj. 18. 2.; *Pesti Napló*, 1935. máj. 21. 9.

80 *Debreceni Független Újság*, 1935. máj. 18. 5.

ügyében kiküldött fegyelmi bíróság a polgármestert csupán pénzbüntetésre ítélte, egyúttal pedig elrendelte a hivatalába történő visszahelyezését.[81] Nem sokkal ezután Baltazár örömét fejezte ki az ítélettel kapcsolatban, ám sietett leszögezni, hogy nincs kapcsolat az ő párthovatartozása és a fegyelmi határozat között. „Megnyugvással és örömmel veszem tudomásul a Vásáry-ítéletnek azt a részét, amely mellőzve az állásvesztés büntetést, visszahelyezi állásába Vásáry polgármestert. Én – és velem együtt a város közönségének nagy része – Vásáryt nagyon megfelelő embernek tartjuk erre a pozícióra és ezért örülünk a döntésnek. Az egységespártba valóban beléptem. Hallom, hogy a városban nagyon sokat beszélnek arról, hogy talán az én belépésem és az ítélet enyhesége között valami összefüggés van. Ez természetesen nem felel és nem is felelhet meg a valóságnak, annál kevésbé, mert én csütörtökön jelentettem be belépésemet az egységes pártba és ekkor – tudomásom szerint – a fegyelmi ítélet már készen volt" – nyilatkozta.[82]

Gömbös és Baltazár megegyezése, és a fegyelmi határozat értelmében Vásárynak el kellett volna foglalnia a kényszerűen elhagyott polgármesteri székét, ám Vay László és a helyi, kormánypártban tömörülő ellenfelei a városi közgyűlésben súlyosbítást kérve megfellebbezték az ítéletet, amit ugyancsak megtett Vásáry is ellenkező előjellel. Feltehetően a püspök által kieszközölt kompromisszum tartalma az volt, hogy mindkét fél elfogadja a Vásáryt ugyan elítélő, de pozíciójában meghagyó ítéletet. Éppen ezért próbálta rávenni a polgármestert Baltazár a fellebbezés elejtésére.[83] Azonban úgy tűnik, hogy a kormány vagy nem tudta, vagy nem akarta rávenni a helyi exponenseit, hogy a fejük felett meghozott döntésbe beletörődjenek. Nem is véletlenül hangsúlyozta a püspök, hogy csupán Gömbössel és az országos párttal kíván együttműködni, a NEP helyi szervezetébe pedig nem lépett be.[84] Az év nyarán, élete utolsó felsőházi felszólalásában békülékeny hangon, elismeréssel nyilatkozott az addig általa inkább kritika tárgyává tett kormány gazdaság- és külpolitikájáról. „A kormány programmjában biztosítékot látok a szabadságjogok védelmének és érvényesítésének olyan módjára, amelyben a szabadság elve, eszménye, szentsége összhangba jön az erkölcs, a tisztesség, a rend és a nemzeti érdek követelményeivel" – mondta ekkor mintegy revideálva a korábbi álláspontját.[85] A belügyminisztérium mindennek ellenére, a helyi pártvezetés nyomására végül 1935 nyarán kezdeményezte Vásáry István nyugdíjazását.[86]

Baltazár Dezsőnek életében ez volt az utolsó aktív politikai jellegű fellépése. Nem csupán a kudarcélmény miatt lépett hátrébb, feltehetően romló egészségi állapota – több esetben heteket töltött kórházban, illetve külföldi szanatóriumokban vesebántalmai miatt – is közrejátszott mindebben. Fontosabb indíték volt emellett az, hogy a nemzetiszocializmus németországi hatalomra jutásával, majd pedig hazai megje-

81 *Debreceni Független Újság*, 1935. máj. 19. 1–2.
82 *Debreceni Független Újság*, 1935. máj. 21. 1–2.
83 TtREL I. 1. e. 68. d. 2982/1935. Baltazár Dezső levele Vásáry Istvánhoz. 1935. május. Fogalmazvány.
84 *Pesti Napló*, 1935. máj. 22. 10.
85 Felsőházi Napló, 1935–40. 1. k. 72–73.; *Pesti Napló*, 1935. jún. 19. 7.
86 Veress Géza: Vásáry István. i. m. 146–154.

lenésével felerősödő szélsőjobboldali tendenciák, az antiszemitizmus és fajgyűlölet újabb kihívások elé állították, melyek lekötötték az érdeklődését.

A nemzetiszocialista és antiszemita eszmék ellenében

Baltazár amerikai útjai után, immár a belpolitikai küzdelmekre koncentrálva sem veszítette szem elől a hazai zsidóság helyzetét. A következő években, nagyjából 1932–1933-ig azonban jóval kevesebb nyilatkozatot vagy akár elméletileg is megalapozott, hosszabb cikket, tanulmányt írt ebben a témában. Mindenféleképpen meg kell azonban említeni, hogy az 1920-as évek végén, az egyetemeken felerősödő antiszemitizmust minden eszközzel próbálta visszaszorítani.

1928 őszén, a numerus clausus rendelet módosítása nyomán, elsősorban a fővárosban kezdődtek zavargások a bajtársi egyesületekben tömörülő szélsőjobboldali szellemiségű hallgatók körében, ami kiterjedt a vidéki egyetemekre is.[87] Ráadásul a jobboldali érzelmű diákok körében már korábban is folyamatos ingerültséget okozott, hogy Baltazár évről évre anyagi támogatásban részesítette a debreceni zsidógimnázium növendékeit.[88] Miután Debrecenben több zsidó származású hallgatót a fajvédő társai megakadályoztak abban, hogy a református kollégium épületében elhelyezett egyetemi kurzusaikon részt vegyenek, Baltazár az egyetem rektorát azzal fenyegette meg, hogy a helyzet további fennállása esetén felmondja az egyházkerület egyetemmel kötött megállapodását a kollégium termeinek használatáról.[89] Nem sokkal ezután, több utcai tüntetés hatására a rektor az oktatás beszüntetését rendelte el. A változó szellemiséget érzékelhetően fejezi ki, hogy az 1928. október 24-én tartott tiltakozó felvonuláson részt vevő majd 150 hallgató közül tízen református hittanhallgatók voltak.[90] Baltazár a későbbiekben pedig egyenesen az *Egyenlőség* hasábjain tiltakozott a további egyetemi izgatások ellen.[91]

Megemlítendő, hogy a Bethlen Istvánnal folytatott vitájának egyik mellékszála volt a zsidóság magyarországi helyzete. Baltazár hangoztatta a korabeli liberális érveléssel párhuzamban, mind külföldi tárgyalásai során, mind pedig a magyar sajtóban közzétett írásaiban, hogy a zsidóság helyzete szoros kapcsolatot mutat az elcsatolt magyar kisebbségek helyzetével. Amennyiben az utóbbiban fejlődést szeretnénk elérni, úgy javítani kell a zsidóság helyzetét is Magyarországon.[92]

87 Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Máriabesnyő, 2012. 22., 190.
88 Tóth Pál Péter: Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig. Bp., 1983. 42.
89 MNL HBML VIII. 1/b. Debreceni Tudományegyetem Rektori Hivatal iratai. 27. d. 533. (1928/29) Baltazár Dezső levele Darkó Jenő rektornak. 1928. okt. 22.
90 MNL HBML VIII. 1/b. Debreceni Tudományegyetem Rektori Hivatal iratai. 27. d. 572. (1928/1929) Debreceni rendőrkapitányság jelentése a tüntetésről. 1928. dec. 10.
91 Baltazár Dezső: Az egyetemi zavargások. In: *Egyenlőség*, 1932–33/10. 1–2.
92 Baltazár Dezső: Az igazság érdekében. III. In: *Debreceni Független Újság*, 1930. aug. 1. 1.

1932 januárjában pedig saját református hitfeleivel szemben került kellemetlen helyzetbe a zsidómisszió megítélése kapcsán.[93] A magyar református egyházon belül igazán a 19. század közepén, majd pedig az 1880-as évektől volt jelentősebb a zsidómisszió, de akkor is főképp a fővárosra koncentrálva volt számottevő a zsidók betérése.[94] A 19. században főképp angolszász ébredési teológiai hatásra, nemritkán éppen a Skót Misszió munkatársai tevékenykedtek a térítési munkában.[95] Az 1920-as évek végén újból lendületet kapott ez a fajta missziós tevékenység a fővárosi protestánsok között, melyet ezúttal is a Skót Misszió katalizált. A térítés, mely többek között a Skót Misszió elemi iskolájában, illetve különféle istentiszteletek és egyéb előadások alkalmával, valamint traktátusok terjesztésével folyt, 1931-re már a zsidó hitközségek ingerküszöbét is elérte. 1931 első heteiben az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület alakított Hitvédelmi Szövetséget a térítések megakadályozására, ám a szövetség munkája néhány éven belül elhalt.[96] Ugyanebben az évben a Skót Misszió előadótermében a legismertebb fővárosi református lelkészek, többek között Muraközy Gyula, Victor János és Sebestyén Jenő, valamint maga Ravasz László püspök tartottak előadásokat a zsidómisszió témájához kapcsolódva. Az előadók általánosságban véve támogatták a zsidómissziót, melyet a keresztyén missziós tevékenység körén belül értelmeztek. Komoly visszatetszést váltott ki a zsidók körében például Sebestyén Jenő azon kitétele, mely szerint a pogány pápuák és a zsidók közötti térítés egy és ugyanazon történet két fejezete.[97] A zsidó sajtó – feltehetően az egyébként is növekvő fenyegetettség-érzet okán – kifejezetten hevesen reagált az előadás-sorozatra. A neológ *Egyenlőség,* az ortodox *Zsidó Újság* és a cionista *Zsidó Szemle* hasábjain – más-más akcentusokkal ugyan – számos cikkben próbálták cáfolni Ravasz és társai érveit, és utasították vissza az áttérést célzó felhívást.[98] Sándor Pál pedig a lap reakciókat összegyűjtő számában az általa antiszemitának tartott Ravasz és fővárosi

93 A zsidómisszió megítélése a kortársak és a szakirodalom szerint sem egyértelmű. Tagadhatatlan, hogy az 1920/30-as évek fordulóján a zsidómissziót többen, mintegy a „zsidó szellem" leküzdésére leginkább alkalmas eszközként értelmezték. Ugyanakkor, éppenséggel a faji gondolat jegyében Németországban már az 1920-as évek végén felerősödött a vélemény egyházi körökön belül is, hogy a zsidó betérés valójában nem kívánatos a „faji tisztaság" szempontjából. Az antiszemitizmus különféle fokozatai tehát eltérő szemlélethez vezethettek a zsidómisszió értékelésekor. Mindettől függetlenül, egyetértünk Jochen-Christoph Kaiser meglátásával, aki szerint számolni kell a zsidómisszió keresztyén missziós identitásból fakadó értelmezésével, mely nem feltétlenül – de számos esetben igen – kapcsolódik össze az antiszemitizmus bármely rétegével. Ld. Marikje Smid: Deutscher Protestantismus und Judentum, 1932/1933. [München], 1990. 397–413.; Jochen-Christoph Kaiser: Der deutsche Protestantismus und die „Mission unter Israel" zwischen Weltkrieg und „NS-Machtergreifung". In: Protestantismus und Antisemitismus in der Weimarer Republik. Hg. Kurt Nowak, Gérard Raulet, Frankfurt/New York, 1994. 199–217.

94 Welker Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. In: *Korall*, 2007/27. 94–109.

95 Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió. Megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának a kezdete. In: *Confessio*, 2007/3. 109–125.

96 Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Hitvédelmi Szövetsége, 1931–1933. In: *Zempléni Múzsa*, 2018/1. 22–27.

97 Máthé Elek: A zsidókérdés. In: *Kálvinista Szemle*, 1932/4. 25–26.,

98 Vészi József: A sövényen kívül. Felelet Ravasz László püspök úrnak. In: *Egyenlőség*, 1931–32/17. 1–2.; Hevesi Simon: Válasz a térítőknek. In: *Egyenlőség*, 1931–32/17. 3.; Kiss Arnold: Válasz a kerítésen kívülről. In: *Egyenlőség*, 1931–32/17. 3–4.; Sch[önfeld] J[ózsef]: Ravasz László – rólunk. In: *Zsidó Szemle*,

társaival szemben Baltazár Dezső liberális, áttérést szóba sem hozó tevékenységét hozta fel példának: „Soha egyetlen egyszer Baltazár Dezső dr. *a legenyhébb célzást sem tette nekem arra, hogy én vagy hittestvéreim hagyjuk ott ősi hitünket*. Pedig Baltazár Dezső elég jó keresztény, eléggé fanatikus híve a maga hitének."[99] Ezzel egy időben pedig a lap szerkesztője, Szabolcsi Lajos levélben kérte fel, hogy a zsidómissziós törekvésekkel szemben védje meg a magyar zsidóságot. „Csak a Te erős karod tud rendet teremteni a téveszméknek ebben a zűr-zavarában!" – írta a püspöknek.[100]

Baltazár válaszlevelében, melyet „Baltazár Dezső dr. a zsidótérítés ellen" címmel az *Egyenlőség* címlapján hoztak le a következő héten, nem túl élesen, de tényleg a zsidómisszió ellen foglalt állást. Írása első felében leszögezte: „a hittérítésről az a nézetem, hogy annak szervezett formában való érvényesítése olyan műveltségi fokon álló népek közé való, amelyek nem jutottak még el a lelki, személyes Isten erkölcsi fogalmának magaslatára." Nézete szerint már Jézus működése, de a zsidóság azóta kifejtett kulturális és gazdasági tevékenysége is bizonyítja, hogy ezt a „magaslatot" már régen elérte a zsidóság. Az írása második részében pedig amellett érvelt, hogy „nem szabad boldogságában s különösen hite boldogságában senkit sem megháborítani". Egyébként is, a modern társadalomban nincs szükség a térítésre, minden polgár szabadon megismerheti a különféle vallások tanait, és kényszer nélkül, szabadon választhat közülük. Végül a következőképpen foglalta össze a véleményét: „Annak a szolgálatnak a nagysága, amit a zsidóság az egész világnak tett, nekünk keresztyén magyaroknak is azt parancsolja, hogy az érdem méltánylásának erkölcsi magaslatára emelkedve, *ne adjunk semmiféle térítési szándékkal okot arra, hogy cselekedeteink nyomán méltatlanul feltámadt keserűség fakadjon*. A tisztább, szebb, áldásosabb, tökéletesebb élet a senkit sem bántó térítés foglalatja; s a keresztyénség számaránya bizonyára kedvezőbb lenne kétezer esztendő múltán ezen a világon, *ha a keresztyén népek nem gyűlölettel és vérrel, hanem Jézus példájával, szeretettel és békességgel írták volna történelmüket*."[101] Baltazár tehát a vallásszabadság liberális felfogását képviselve a zsidómisszió szervezett formája ellen lépett fel, ám – főképp a levél odaillő részleteinek kiemelésével – az *Egyenlőség* úgy állította be a püspök szövegét, mint amely a zsidótérítés minden formáját elítéli. Az utolsó kitétel azonban, még a Baltazár írására kivételesen reagáló budapesti református véleményformálók szerint is arra utal, hogy a püspök csak a módszerben tér el a Skót Missziótól, nem pedig a cél tekintetében.[102] Mindenesetre talán nem véletlen, és szépen illusztrálja a kettejük felfogása közötti különbséget, illetve a Ravasz László visszaemlékezésében említett „munkamegosztást", hogy az áttérni szándékozó zsidók szinte sohasem keresték fel Baltazárt segítséget kérve, mi-

1932/2. 1–2.; Sch[önfeld] J[ózsef]: Zsidók és pápuák. In: *Zsidó Szemle*, 1932/3. 1.; Térítő szónoklatok. In: *Zsidó Újság*, 1932/3. 4.

99 Sándor Pál: Miért nem térített Csernoch, Prohászka és Baltazár? In: *Egyenlőség*, 1931–32/17. 4. (Kiemelés az eredetiben.)

100 TtREL I. 1. e. 56. d. 432/1932. Szabolcsi Lajos Baltazár Dezsőhöz, 1932. jan. 18.

101 Baltazár Dezső: Az Egyenlőség szerkesztőjének. Teljes levél. In: *Egyenlőség*, 1931–32/28. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

102 Vigil: Talán csak nem? „Baltazár Dezső dr. a zsidótérítés ellen"? In: *Református Figyelő*, 1932/7. 51–52.

közben Ravasz László levelezésében számos ilyen eset fordul elő. A filoszemita püspök tehát kimondva-kimondatlanul, de ellene volt a zsidók közötti térítésnek, és ezt az érdekeltek – mind az áttérni szándékozók, mind a hitükhöz ragaszkodók – nagyon is jól tudták. Ellenben a politikai katolicizmus ostoraként elhíresült Baltazár volt a kiugrott katolikus papok és szerzetesek patrónusa a református egyházon belül, míg ezeket a kényes kéréseket a felekezeti békére pedánsan ügyelő Ravasz inkább elutasította.[103]

Mindeközben Hitler 1933-as hatalomra jutásával radikálisan megváltozott nem csupán Magyarország politikai helyzete, hanem egyszersmind a magyar protestantizmus is szembesült a nemzetiszocializmus eszmei és politikai kihívásával. A Németországban szinte azonnal elkezdődő ún. Kirchenkampf (egyházi harc, a fogalom a bismarcki időszakra jellemző Kulturkampf analógiájára lett megalkotva), mely az egyre jobban kiépülő totális állam és a felekezeti, illetve regionális megosztottságát őrző német protestáns egyház között dúlt éveken keresztül, hatással volt a magyar protestáns közvéleményre is.[104] Nem csupán az állam és egyház viszonya vetett fel kérdéseket, hanem egyszersmind az egyre nyíltabban hirdetett újpogány, faji ideológia is, mely a hagyományos keresztyén hit sarkalatos antropológiai, ekkléziológiai és krisztológiai tételeit támadta meg. A németországi események iránti érdeklődés abban is megmutatkozott, hogy a jelentősebb politikai napilapok rendre beszámoltak a Kirchenkampf fontosabb állomásairól.

A véleményformáló protestáns lapok a kezdetektől figyelemmel kísérték az eseményeket, és ugyan helyet adtak a különvéleményeknek is,[105] de összességében a magyar református közvélemény elutasította a nemzetiszocialista német állam beleszólását az egyházak életébe, és kiálltak a keresztyén hit hagyományos tartalma mellett.[106] A *Vasárnap* lapjain ebben az időben számos írás kritizálta a nácik egy-

103 „Hosszú évek küzdelméből csak ez a vágy erősödött meg bennem: másutt, nem a kolostor falai közt hirdesd az Isten országát! Tudatalatti ösztön bujkált bennem s ez elemi erővel nyert érvnyesülést akkor, amikor 3 esztendei papságom idején felvehettem az összeköttetést boldogemlékezetű Baltazár Dezső tiszántúli püspökkel, akinek biztosítása, segítsége, bátorítása volt eszköz az Úristen kezében, hogy a katolikus egyházból kitérve, de a Krisztus igazi egyházával, főleg az evangéliummal összeforrva induljak el egy útra, amelyen megtartóm csak a Krisztus és az ő kegyelme lehetett." Baráth Mihály önéletrajza. In: Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok. 2. k. Szerk. Szabadi István, Debrecen–Nagyvárad, 2016. 334.

104 A Kirchenkampf német szakirodalma igen kiterjedt. A keresztény egyházak történetét az előzményekkel együtt, kimerítően, párhuzamosan tárgyalja, kitérve az ökumenikus kapcsolatokra Klaus Scholder, illetve a munkáját folytató Gerhard Besier. Klaus Scholder: Die Kirchen und das Dritte Reich. I–II. [München], 2000., Gerhard Besier: Die Kirchen und das Dritte Reich. Spaltungen und Abwehrkämpfe, 1934–1937. [München], 2001.

105 Miközben már évek óta a vallásszabadság körüli küzdelmekről írtak a magyar egyházi lapok is, a *Debreceni Protestáns Lap*ban még 1936-ban is megjelenhetett olyan cikk, amely amellett érvelt, hogy a vallásszabadság biztosított Németországban, és csupán a hitvallók túlozzák el az elnyomásról szóló híradásokat. Ld. Tamás Ferenc: A német keresztyénség nehéz órái, különös tekintettel a protestantizmus helyzetére. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/4. 60–63.

106 A magyar szakirodalom eddig a Kirchenkampf hazai recepciójával legfeljebb érintőlegesen foglalkozott. Legutóbb a protestáns sajtót szemlézve tett megállapításokat Kovács Kálmán Árpád. Ld. Kovács Kálmán Árpád: A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1932–1936-ban. In: VERITAS Évkönyv 2018. Szerk. Újváry Gábor, Bp., 2019. 181–197.

házpolitikáját,[107] Révész Imre, ekkoriban már debreceni egyetemi tanárként pedig a *Református Figyelő* hasábjain vette védelmébe a nemzetiszocialista állampárt által üldözött Bekennende Kirche (Hitvalló Egyház) közösségét. Írásaiban elsősorban – számos magyar kortársához hasonlóan – az állam és egyház viszonya felől közelítette meg a küzdelmet. Meglátása szerint az elsődleges kérdés, hogy az egyház tagjai milyen határig kötelesek az állammal szembeni lojalitásra. Kifejezetten üdvözölte, hogy az ellenállók között hangsúlyosan voltak képviselve a német református közösségek, akiknek a szellemi vezetője a magyar református körökben is egyre ismertebb, 1934 végén Németországot elhagyni kénytelen Karl Barth volt.[108]

Baltazár szintén több esetben, határozottan kiállt a német hitvallók mellett. 1934 végén, az egyházkerületi gyűlésen felolvasott püspöki jelentésében óva intette a hallgatóságát a német példától, ahol az állami túlhatalom az egyház szabadságát szüntette meg.[109] Nem sokkal később pedig a titkára által alapított lapban, a *Kultúra és Szabadság* hasábjain fejtette ki nézeteit, szintén a vallásszabadság és az állam–egyház viszony mentén. „Teljes elismerésünk meghajolása illeti a német lutheránusok hitvalló részét, a német reformátusokat és róm. katholikusokat, akik Jézus iránti elkötelezettségük tudatában nem hajtottak térdet a beszédes bálványok előtt" – írta ekkor.[110] Püspökként támogatta, hogy a debreceni hittudományi kar gesztusértékű diákcsere-kapcsolatot hozzon létre a Bekennende Kirche elberfeldi lelkészképző intézetével.[111] Illetve legalábbis jóváhagyta, de sajnos már nem érhette meg Karl Barth 1936-os magyarországi és erdélyi előadókörútját, amelyet a debreceni professzor, Vasady Béla szervezett.[112] Ugyanakkor le kell szögezni, hogy ezen gesztusokon túl, a hivatalos egyház részéről tett nyilatkozatot, vagy állásfoglalást – ugyan erre Juhász Nagy Sándor a debreceni gyülekezeti lap, a *Vasárnap* hasábjain felszólította az egyház hivatalos vezetőit[113] – egyház diplomáciai és politikai okokból inkább kerülték a magyar reformátusok.[114] Hangsúlyozni kell viszont, hogy a magyar református sajtóban – ha támadták is azokat a német protestánsokat, akik a faji ideológiát is

107 Dancsházy Sándor: Német hittestvéreink. In: *Vasárnap*, 1934/16. 123–124.; Dr. F. P.: A német események híre. In: *Vasárnap*, 1934/27. 215.; Luther és Hitler. In: Vasárnap, 1934/40. 321.

108 Révész Imre: A német protestáns válság végső értelme. In: *Református Élet*, 1934/1. 3–4.; Révész Imre: A német egyházi válság és a református gondolat. In: *Református Élet*, 1934/8. 58–59.; R[évész] I[mre]: A német protestáns lelkészi eskü. In: *Református Élet*, 1934/39. 299.

109 Dr. Baltazár Dezső püspök 1933. évi jelentéséből. Részlet. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1934/11. 143–145.; *Pesti Napló*, 1934. nov. 21. 2.

110 Baltazár Dezső: A szabadság. In: *Kultúra és Szabadság*, 1934/6–10. 4.

111 Kósa László: Az elberfeld-debreceni diákcsere. A magyar református egyház és a német hitvalló egyház kapcsolatának egy fejezete. In: Uő.: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Bp., 2011. 318–365.

112 Vasady Béla: Az Ige útján sántikálva. (Teológiai önéletrajz.) Debrecen, 1993. 83–86.; Eberhard Busch: Karl Barths Lebenslauf. Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten. München, 1975. 291–292.

113 Juhász Nagy Sándor: Üldözött protestantizmus. In: *Vasárnap*, 1934/16. 125.

114 Révész Imre levelezéséből tudjuk, hogy Baltazár arra várt, hogy a Hitvalló Egyház kéri fel hivatalosan a magyar reformátusokat a támogató állásfoglalás közlésére. Révész meglátása szerint a nyilatkozattal nem lenne szabad késlekedni, azonban Baltazár „[...]különben azt is mondta, hogy nekünk a magunk rokonszenvi nyilatkozatával nem igen lehet előbb előállanunk, míg a német atyafiak erre minket valamilyen formában fel nem szólítanak." OSZK Kt. Fond 184/315. 5. Révész Imre levele Juhász Nagy Sándorhoz, 1936. jan. 20. (Kiemelés az eredetiben.)

alkalmazták teológiai, de akár egyházszervezeti szinten is – a zsidóüldözés témája viszonylag ritkán került terítékre. A tiszántúli püspök volt talán az egyetlen, aki tudatosan törekedett arra, hogy a napirenden tartsa ezt a kérdést.[115]

Hivatalos egyházi fórumon, az 1935-ös püspöki jelentésében hangoztatta, hogy mennyire veszélyesnek ítéli az Európában egyre jobban elterjedő zsidóellenes hangulatkeltést.[116] Emellett pedig több, komolyabb visszhangot kiváltó előadást is tartott a fajgyűlölet veszélyével kapcsolatosan. 1935 májusában a debreceni Tisza István Társaság tagjává választották, és a székfoglaló előadását „A Szentírás és fajelmélet" címmel tartotta meg a Déri Múzeum nagytermében, mintegy 270 fős hallgatóság jelenlétében. Baltazár főképp bibliai szövegeken alapuló érveléssel kívánta bebizonyítani, hogy a német fajelmélet összeegyeztethetetlen a keresztyén hittel. Hangsúlyozta, hogy a legnagyobb vesztese a keresztyénség lesz ennek, nem is a célkeresztbe vett zsidóság. A jelen lévő nyomozó szerint a következőket mondta: „A faji önzés visszataszítósága discreditálja a kereszténység világmegváltásába vetett hitet, mert az elméleti szeretettel szemben a gyakorlat pogányságát vallja. Ami Oroszországban van, az merő istentelenség, ami Németországban történik, az keresztény pogányság. A faji elmélet excluzivitása ellen szól maga Jézus-Krisztus(!) is az újszövetség tanusága szerint. […] Az egész emberiség egy nagy család, mely az Isten szolgálatára van rendelve."[117] Gondolatai az általa korábban is vallott liberális eszméket visszhangozták, melyek néhány évtizeddel ezelőtt még közhelyszerűen hangoztak, ekkor pedig már bátor kiállásnak bizonyulhattak.[118]

Baltazár filoszemita kiállása ezekben az években a nemzetközi színtéren is ismertté vált. Éppen ezért – pontosan nem tudni, kinek a közvetítésével – a luzerni Vita Nova Verlag kérte fel egy tanulmány írására, melyet az 1935 tavaszán megjelent kötetükben publikáltak, és a „Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenvefolgung" (A keresztyénség veszélyeztetése a fajgyűlölet és zsidóüldözés révén) címet viselte. A Vita Nova Verlag, melyet 1934-ben alapított a német emigráns Rudolf Roessler, számos írást jelentetett meg ezekben az években, amelyekkel a totális diktatúrákat, több esetben a nemzetiszocialista ideológiát vette célkeresztbe.[119] A Baltazár írását is magába foglaló kötetben helyet kapott még többek között Emanuel Radl prágai professzor; Alois Scheiwieler, Sankt Gallen katolikus püspöke és Nyikolaj Bergyajev orosz filozófus írása. Baltazár a maga írását 1935 első heteiben, egy fővárosi szanatóriumba elvonulva vetette papírra.[120] Tudatosan törekedett

115 Nagy válság idején. A német zsidóüldözések alkalmából az Egyenlőségnek írta: Dr. Baltazár Dezső, református püspök. In: *Egyenlőség*, 1935/33–34. 3.

116 A tiszántúli református egyházkerület őszi közgyűlése. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1935/12. 214–216.

117 MNL HBML IV. B. 901/a. 12. d. 202/1935. M. kir. rendőrség debreceni kapitánysága. Hivatalos jelentés. 1935. máj. 19.

118 Előadásáról még a náci-ellenes osztrák zsidó hetilapok is megemlékeztek. Ld. *Die Wahrheit. Jüdische Wochenschrift*. 1935/21. 6.

119 A kiadó munkájára nézve ld.: Herbert Stourzh: Gegen den Strom. Ausgewählte Schriften gegen Rassismus, Faschismus und Nationalsozialismus, 1924–1938. Hg. Gerald Stourzh. Wien, 2008. 32–33.

120 A fordítást Vészi József végezte, de a szöveget átolvasta Stern Samu is. Utóbbi a kéziratot – hízelegve a püspöknek – „nagyszerű és rendkívüli értékű" tanulmánynak tartotta. TtREL I. 1. e. 67. d.

arra, hogy kizárólag a Biblia segítségével bizonyítsa be, hogy a Szentírástól, mind az Ószövetségtől, mind pedig az Újszövetségtől teljesen idegen a faji gondolat.[121] Tanulmányában a püspök amellett érvelt, hogy a túlságosan materiálissá vált világszemlélet az oka annak, hogy az emberszeretet nagy eszménye kiüresedett. Meglátása szerint a keresztyénséget komoly veszély fenyegeti azáltal, hogy a zsidóságtól és az Ószövetségtől el akarják szakítani. Ez az egység azonban számára az ígéret és beteljesülés viszonyrendszerében helyezi el a Biblia két nagy részét, melynek középpontjában Jézus Krisztus keresztáldozata van. Összességében, csakúgy, mint a korábban idézett, tartalmilag a tanulmánnyal megegyező előadásában, meggyőzően bizonyította, hogy a keresztyénség felfogása nem kapcsolható össze a faji ideológiával.[122] A tanulmánykötet a német nemzetiszocialista sajtó ingerküszöbét is elérte, sőt katolikus oldalról a náci faji ideológiát ért legkomolyabb támadásának tartották 1935-ben.[123] A hazai zsidó lapok részleteket közöltek az írásból, és kifejezték hálájukat Baltazár iránt, aki ismét kiállt a megtámadott zsidóság mellett.[124]

A debreceni református püspöknek azonban nem csupán a német nemzetiszocialistákkal kellett szembenéznie, ugyanis a magyar nemzetiszocialisták sokszor igen heterogén és nehezen lekövethető mozgalma az 1930-as években kifejezetten erőssé vált Debrecenben. A Milotay István által 1930-ban a „legproletárabb alföldi város"-ként megcímzett Debrecenben a gazdasági válság hatására az egyébként is nyomorgó, kultúrától elvágott, tanyasi és külsőségeken lakó rétegek egyre inkább a politikai szélsőségek felé orientálódtak.[125] 1935-ben a város egyik mandátumát ifj. Balogh István – aki maga jómódú cívis család sarja volt – szerezte meg a nyilaskeresztes mozgalom támogatásával.[126] Amiért a református egyház számára a nyilasok debreceni térnyerése kifejezetten pikáns történetté vált, az Benke Tibor költő, világháborús veterán, és az 1930-as években debreceni református segédlelkész szerepvállalása a mozgalomban. Benke újságíróként dolgozott a háború előtt, majd a világháború után, érettebb fejjel végezte el a teológiai tanulmányait, és 1932 elején került Debrecenbe, ahol Baltazár Dezső segédlelkésze lett. Ugyanebben az évben jelent meg a munkásság körében végzendő belmisszióval kapcsolatos kis füzete, melyhez a püspök írta az előszót.[127] A következő évben már a nemzetiszocialista ideológia hatásáról értekezett,[128] majd pedig lelkészi munkájával párhuzamosan, 1935 szeptemberétől a Magyar Nemzeti Szocialista Párt sajtó- és propaganda osztályának lett

1226/1935. Vészi József levele Baltazár Dezsőhöz, 1935. febr. 18., Uo. Stern Samu levele Baltazár Dezsőhöz, 1935. febr. 26.

121 Paál Jób: Baltazár Dezső mondja. In: *Egyenlőség*, 1935/6. 5., Baltazár Dezső: A harag tüzének lobogása. In: *Zsidó Szemle*, 1935/30–31. 1.

122 Desider Balthazar: Christentum, Rassenwahn, Judenverfolgung. In: Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenvefolgung. Luzern, 1935. 11–28.

123 Horst Pabel: Römische Kirche und Judentum. In: *Wille und Macht*, 1936/12. 12.

124 Baltazár püspök cikke a fajőrületről. In: *Múlt és Jövő*, 1935/6. 184.

125 Milotay István: A legproletárabb alföldi város: Debrecen. In: uő.: Az ismeretlen Magyarország. Bp., 1930. 7–13.

126 Gárdonyi Sándor: Nyilas mozgalmak Debrecenben 1933–1939. In: *Debreceni Szemle*, 2002/1. 79–99.

127 Benke Tibor: A munkásság és a vallás belmissziói szempontból. Debrecen, 1932.

128 Benke Tibor: Mit hoz a [horogkereszt]? Bp., 1933.

a vezetője.[129] Benke kifejezetten hatásos szervezőnek mutatkozott, aki értett a proletárok és munkások nyelvén, ráadásul az egyházi munkaterülete is a város legszegényebb részére, a Téglavető területére esett, így napi kapcsolatban állt a megszólítani kívánt emberekkel. A rendőri jelentésekben megőrzött Benke-beszédek és hatásuk nyomán nem is tűnik meglepőnek, hogy éppen ezeken a részeken szerepeltek a választásokon a legjobban a nyilasok 1935-ben.[130] A debreceni nyomorgók között szolgáló segédlelkész világképe 1935 körül eléggé beszűkülve, minden magyarországi gazdasági és politikai problémát a zsidóság kártékony hatásának tulajdonított, ezzel pedig feltehetően sok pauperizálódott egyháztag véleményét osztotta. Olyan retorikai érzékkel fogalmazta meg a beszédeit, hogy még a rendőrség jelentéseiben is elismerően, sőt szimpátiával írnak róla.[131]

Az egyháztörténeti szakirodalom eddig nem érintette a kérdéskört,[132] ám egyértelműen úgy tűnik, hogy 1935/1936-ban – többek között Benke Tibor révén – a tiszántúli reformátusok között szélesebb körben is elterjedtek a nyilas nézetek.[133] 1935. november 10-én egy forrásunk szerint egyenesen a debreceni Nagytemplomban áldotta meg Soós Béla teológiai tanár a nemzetiszocialista párt zászlaját, amiből – a nyilvánosság kizárásával – botrány is keletkezett.[134] Benke – 1936-ban már nem volt egyházi alkalmazásban, de lelkészi címét megtartotta – a Magyar Nemzeti Szocialista Párt Tiszántúli Főkerülete nevében levélben figyelmeztette Baltazárt, hogy az egyház ezúttal ne kövesse el ugyanazt a hibát, melyet a munkásság elvesztésével kapcsolatosan 1919 előtt vétett. Kérte, hogy engedje meg a párt zászlóinak további templomi felszentelését.[135] A püspök válasza egyértelmű elutasítás volt: már másnap körlevelet bocsátott ki az egyházkerület lelkészeihez, amelyben megtiltotta a politikai pártok zászlóinak megáldását az egyházi épületekben.[136] Mindennek dacára azonban

129 TtREL I. 1. i. 27. B. 6. Benke Tibor lelkészi törzslapja.

130 Gárdonyi Sándor: Nyilas mozgalmak Debrecenben. i. m. 83.; Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. In: *Múltunk*, 2009/3. 209., 219–220.

131 1936 januárjában például Nádudvaron tartott gyűlést ifj. Balogh István, amelyen feltehetően Benke volt a jelentésben névtelenül szereplő református lelkész, akinek a beszédéről a vitézi őrmester ezt írta: „Különösen szép és hazafias hangú volt a ref. lelkész beszéde, amely hangjával templomi beszédnek is beillett volna." MNL HBML IV. B. 901/a. 13. d. 46/1936. eln. sz. Nemzetvédelmi helyzetjelentés az 1936. évi január hóról. 1936. febr. 5.

132 Az egyházak és az 1930-as évek szélsőjobboldali mozgalmainak kapcsolatáról alig rendelkezünk releváns szakirodalommal. Katolikus vonatkozásban ld. Balogh Gábor: A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon. Főbb konfliktusalakzatok és modus vivendik. Bp., 2015. Papp Barbara kaszáskeresztesekről írt könyvében foglalkozik a kálvinista felekezeti identitás, illetve felekezeti konfliktusok szerepével a mozgalom kialakulása szempontjából. Ld. Papp Barbara: A kaszáskeresztesek és Dévaványa. Kálvinizmus, „szekta", lázadás. Bp., 2014.

133 Benke Tibor nyilaskeresztes mozgalomban betöltött szerepéről több helyen is megemlékezik Paksa Rudolf alapvető munkájában, de a református egyházzal való kapcsolatáról nem ejt szót. Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp., 2013. 102., 114., 254., 344.

134 TtREL I. 1. e. 70. d. 6737/1935. Siposs Imre lelkész levele Baltazár Dezsőhöz, 1935. nov. 12.

135 TtREL I. 1. e. 71. d. 1484/1936. Benke Tibor levele Baltazár Dezsőhöz, 1936. márc. 3.

136 Baltazár Dezső: Körlevél valamennyi kebelbeli lelkipásztorokhoz. (821-1936. szám) In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/3. 53.

Benke – a helyi lelkész egyetértésével és közreműködésével – 1936. március 15-én Vámospércsen bevitte a templomba a párt zászlóját, amelyet azonban állítólag végül csupán a párthelyiség udvarán áldott meg.[137] Mindezeket a kínos helyzeteket, melyekről nem tudjuk megállapítani, mennyire lehettek elterjedtek, a nyilvánosság kizárásával rendezték el. Benke 1936 júniusában, Baltazár 25 éves püspöki jubileuma alkalmával még megpróbálta egyszer rávenni a püspököt, hogy álljon a nyilasok oldalára, a „nemzetközi aranybálvány, Krisztus által ördögfiaknak nevezett sötét serege", a zsidóság elleni küzdelemre.[138] A püspök erre a levélre már nem is válaszolt. Benke ekkor már nem állt a debreceni gyülekezet szolgálatában, a szolgálati területén népszerű segédlelkész, nem tudni, hogy önként vagy kényszerből, de a lelkészi hivatástól is megvált. A továbbiakban ifj. Balogh István mellett a párt vezetésében szerepelt, *Szittya Kürt* címen nemzetiszocialista folyóiratot szerkesztett, majd részt vett a nyilas pártok egyesítésében 1937 őszén, ezt követően néhány héttel pedig részese volt Debrecenben a nyilasok által Horthyt királlyá kikiáltó gyűlésnek, aminek következtében kizárták a pártból – magát azonban végig református lelkésznek titulálta.[139]

A püspök Benke visszautasítása után a debreceni nyilasok szemében potenciális szövetségesből legyőzendő ellenséggé vált. Egyidőben arról is pletykáltak, hogy a nyilasok merényletet terveznek ellene.[140] Baltazár tehát komolyan vette a magyar nyilaskeresztes mozgalmak által jelentett fenyegetést, és ugyan nem vállalt nyílt színen konfliktust, de az egyházon belüli térnyerésüket aggodalommal figyelte, és a tőle telhető módon szankcionálta a párt egyházon belüli szárnypróbálgatásait. Ezek a folyamatok mindenesetre megvilágítják, hogy a tiszántúli tömbreformátus vidékek megoldatlan szociális feszültségei milyen könnyen vezettek el akár a nyilas demagógia elfogadásához is.

Baltazár Dezsőt élete utolsó éveiben egyre jobban foglalkoztatta a zsidóság helyzete Magyarországon. A fentebbi megnyilatkozásain kívül még több alkalommal vette védelmébe a zsidóságot különféle kérdések mentén. 1934 áprilisában „Az Ótestamentum embereszménye" címmel tartott előadást, melyben a zsidóság kultúrateremtő értékét hangsúlyozva ítélte el a zsidóellenességet.[141] Majd pedig 1935 novemberében a Hétfői Társaság szervezésében tartott előadást „A kereskedelem az Ószövetségben" címmel, melyben azt próbálta bizonygatni, hogy valójában a zsidó nép életében az őstermelés mindig elsőbbséget élvezett a kereskedelemmel szemben, ez utóbbi csak a torzult európai társadalomfejlődés nyomán lett jellemző hi-

137 OSZK Kt. Fond. 184/53. 29. Baltazár Dezső levele Juhász Nagy Sándorhoz, 1936. márc. 26., Uo. Feljegyzés Bartha Dezső vámospércsi lelkész beszámolójáról a debreceni lelkészi hivatalban. 1936. ápr. 1.

138 TtREL I. 1. e. 72. d. 3573/1936. Benke Tibor levele Baltazár Dezsőhöz. 1936. jún. 3.

139 B[enke] T[ibor]: Kiáltás a magyar keresztény papsághoz. In: *Szittya Kürt*, 1937/23. 1.; Kerepeszki Róbert: „Éljen I. Miklós, Magyarország királya!" – Egy politikai gyűlés háttere és körülményei. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Zoltán – Püski Levente, Debrecen, 2010. 135–152.; Nyilatkozat. In: *Összetartás*, 1938. dec. 12. 8.

140 *8 Órai Újság*, 1935. okt. 2. 12.

141 *Pesti Napló*, 1934. ápr. 27. 8.; Baltazár Dezső előadása. In: *Múlt és Jövő*, 1934/5. 157.

vatás a zsidóságon belül.[142] Talán legnagyobb hatású beszédét 1933. március 1-én tartotta a Pesti Izraelita Hitközség Goldmark-termében a Pro Palesztina Szövetség szervezésében. Baltazár mindeddig a neológ zsidóság felfogását támogatta a kulturális és nyelvi asszimilációval kapcsolatosan, ekkoriban azonban – saját bevallása szerint Herzl Tivadar életrajzának hatása alatt – a cionizmus vonzáskörébe került. A szervező, Pathai József visszaemlékezései szerint az eseményt óriási érdeklődés előzte meg, a helyszín zsúfolásig megtelt.[143] Előadásában, melynek a „Zsidóság világhivatása országgal és ország nélkül" címet adta, már a bevezetőjében leszögezte, hogy évtizedes nézőpontját, mely szerint nincs zsidókérdés, legfeljebb a zsidóság ellenségei generálják azt, revideálta.[144] Zsidókérdés tehát mindig is volt, van és lesz is. Méghozzá azért, mert a zsidóság nem csupán vallás. „A zsidóság mint lelkiség a valláson kívül a más minőségű tartalmi gazdagság óriási készletével is rendelkezik. A zsidóság világnézlet. Egyetemesen átfogó világnézlet. Együtt elméleti és gyakorlati világnézlet. Ez a világnézlet nemcsak a vallásos szükséglet fedezetével rendelkezik, hanem az ember életteljességének minden részlekérdésére kész feleletet ad" – mondta ekkor.[145] Ennek a világnézetnek pedig része a nemzeti eszme, amely távol áll a faji gondolattól, mert – hasonlóan a magyar nemzeti eszméhez – képes asszimilálni is, nem pedig kirekeszt. A zsidó világhivatást pedig a bibliai időkben ország nélkül is, de országot birtokolva is betöltötték. Habár elfogadja, hogy ez a világhivatás a jeremiási gondolatban fejeződik ki: a befogadó ország jólétén kell fáradozni, mégis amellett tette le a voksát, hogy a Cion eszmeisége megköveteli, hogy a zsidóknak saját országa legyen a történelmi Izrael területén.[146]

Baltazár előadását a *Múlt és Jövő* szerkesztője, Pathai József vezette fel, aznap este pedig a cionista mozgalom vezetőivel vacsorázott, emiatt az előadását személyesen végighallgató Stern Samu feltehetően kifejezetten rosszul érezhette magát, Szabolcsi Lajos pedig Baltazár szerint azt szerette volna, ha üres terem előtt hangzana el az előadás.[147] Ám a püspök a következő években a cionista eszme felé tett egyre látványosabb gesztusai ellenére is megőrizte az asszimilációt támogató neológ kapcsolatait is.[148] A Palesztinában élő zsidó telepesek munkájáról többször is elismerőleg szólt,[149] a Jeruzsálemi Egyetem jelentőségét pedig külön is hangoztatta.[150] Az egyetem rektora, Bergman professzor köszönőlevelében egyúttal meg is hívta

142 *Pesti Napló*, 1935. nov. 6. 14.

143 Idézi: „Nekem itt zsidónak kell lenni" Források és dokumentumok (965–2012). A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény. Szerk. Komoróczy Géza. Pozsony, 2013. 969–970.

144 A korábbi években elterjedt, és a zsidó lapok később is többször idézték Baltazár állítólagos mondását, mely valóban tömören foglalja össze Baltazár több évtizedes felfogását: „A zsidókérdés hánytorgatása már antiszemitizmus." Ld. Blau Lajos: Irodalmi szemle. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1933/5–8. 153.

145 Baltazár Dezső: A zsidóság világhivatása országgal és ország nélkül. In: *Múlt és Jövő*, 1933/3. 67–68.

146 Uo. 69.

147 Pathai József: Baltazár püspök leveleiből. In: *Múlt és Jövő*, 1936/10. 270.

148 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. i. m. 2. k. 464.; Síró Béla: A liberális püspök és a cionizmus. In: *Szombat*, 1992/4. 27–29.

149 Dr. Baltazár Dezső püspök levele a Palesztina-munkáról. In: *Múlt és Jövő*, 1934/3. 90.; Baltazár püspök és a Szentföld. In: *Múlt és Jövő*, 1935/5. 157.

150 Dr. Baltazár Dezső a jeruzsálemi egyetemről. In: *Múlt és Jövő*, 1936/4. 111.

Palesztinába a püspököt, aki meghatott válaszában árulta el, hogy régóta foglalkozik a gondolattal: „Régesrégóta becézett vágyam, hogy meglátogassam a Szentföldet és ezzel méltó befejezést adjak egy viszontagságokkal, harcokkal és szenvedésekkel súlyos életnek."[151] Minderre, és a tervezett díszdoktori cím odaítélésére sem kerülhetett sor a püspök nem sokkal később bekövetkezett halála miatt. Úgy tűnik tehát, hogy Baltazár élete végéig foglalkozott a zsidóság szerepével, küldetésével, és képes volt bizonyos mértékben a korábbi felfogását is revideálni a cionista eszmével történő megismerkedése nyomán, mely mögött érezhetően hangsúlyosan személyes és emocionális motívumok is húzódnak. Az 1930-as években Baltazár Dezső az egyetlen magyar protestáns püspök volt, aki ennyire következetesen, számos fórumon állt ki a zsidóságot érő támadások ellen. Fellépésének jelentőségét emeli az a tény is, hogy az ismertetett német nyelvű tanulmányán kívül a fentebbi előadásai is számos külföldi sajtóterméken keresztül értek el szélesebb közönséget.[152]

A 25 éves püspöki jubileum – Baltazár Dezső kultusza

Kegyelmi ajándékként lehet értelmezni, hogy Baltazár Dezső még megérhette a 25 éves püspöki jubileumát 1936 júniusában. Az ünnepséget követő nyári pihenése közben lett rosszul, a veseköve leszakadva megakadályozta veséje és a kiválasztó szervei helyes működését, emiatt kórházba került, ahonnan már a kezelés és a mesterséges táplálás dacára sem jöhetett ki, hanem majd egy hétig tartó agonizálás után, augusztus 25-én elhunyt.[153] A hirtelen rosszabbodó állapota miatt a jubileumi évforduló és a búcsúzás hangjai szinte egybeolvadtak a sajtóban.[154] Így az alábbiakban egyszerre próbáljuk áttekinteni a Baltazár személye körül életében kialakuló kultuszt, mely éppen 1936-ban érte el a tetőpontját, és mindazt, ami a kortársak szemében az immár lezárult életművel kapcsolatosan elmondható volt. Ezután pedig a püspök emlékezetéről, utóéletéről is szólni fogunk.

1936 júniusában nagyszabású ünnepség keretében köszöntötték Baltazárt negyedszázados püspöki működése alkalmából. A püspök mintha érezte volna, hogy az 1934 óta egyre inkább elhatalmasodó máj- és vesebetegsége miatt sok idő nem adatott már neki. Éppen ezért az ünnepség számára is mintegy az életmű összefoglalásává vált. „Megáldozásom ideje nincs már messze. Érzem, hogy kevés napot töltök már a földön. Jólesik, hogy nyugodtan várakozhatok erre" – mondta ekkor.[155] A pályája csúcsán álló püspököt néha már-már émelyítővé váló dicshimnuszokkal köszöntötték a tiszántúli egyházi lapokban: „Dr. Baltazár Dezső nékünk atyánk, mégpedig édes Atyánk! […] Tudásának horizontja messze túl van a megmérhetőség

151 A jeruzsálemi egyetem levele Baltazár Dezső püspökhöz. In: *Múlt és Jövő*, 1936/7–8. 212.
152 Ein Kirchenfürst über die Weltmission des Judentums. In: *Die Stimme. Jüdische Zeitung,* 1933. márc. 9. 6.
153 MREZSLt 2. a. fond. Konventi közigazgatási iratok. 106. d., D. csomó, Baltazár Dezső halálával kapcsolatos iratok. 7. Benedek Zsolt levele Balogh Jenőhöz, 1936. aug. 21.
154 *Az Est*, 1936. aug. 27. 4.
155 *Az Est*, 1936. aug. 27. 4.

határain, életbölcsessége áttetszőbb a kristály tisztaságánál, munkabírása, teremtő, alkotó ereje egyenesen a csodával határos, melyet Kálvineumokban, Tudományegyetemben századok történelme fog hirdetni: – mégis legnagyobb Ő mint Atya, mint édes Atya!" – írta róla egy lelkipásztor.[156] Az iránta érzett tisztelet jeleként nem csupán egy egész alakos festményt készíttettek róla, hanem ennek a reprodukált, kicsinyített mását alacsony áron kínálták a gyülekezetek számára megvételre.[157] Ezek a Baltazárt ábrázoló képek nem egy tiszántúli parókiában, lelkészi hivatalban mind a mai napig a falat díszítik. Emellett ugyanekkor emlékalapítványt is létrehoztak Baltazár tiszteletére, a debreceni diákok támogatására, illetve a Kollégium lépcsőházában a püspököt ábrázoló domborművet lepleztek le.[158]

Mindenféleképpen utalni kell itt arra, hogy a Baltazár körül kialakult kultusz titka több tényezőben rejlett, de túl a részben tudatosan felnagyított közéleti jelentőségén, az egyszerű tiszántúli lelkészek és gyülekezeti tagok ragaszkodása a személyiségének varázsából fakadt. Szabó Lajos káplán korában találkozott az 1930-as években Baltazárral, a visszaemlékezéseiben papírra vetett sorok jól érzékeltetik a püspök által gyakorolt hatást. „Nagy élmény volt látni őt, aki fogalom volt a mi időnkben, megtestesülése a magyar kálvinista főembernek. Karácsony Sándor bácsi szerint ő volt az utolsó nagy magyar főssámán. […] A püspököt megbámultuk, nemcsak szívhez szóló, hatalmas prédikálásáért, hanem mert az egész magatartása szinte fenséges volt. És elismeréssel néztük, hogy milyen étvággyal tud enni ez az idős ember. A sokfogásos díszvacsora után behozták neki még a dúsan tepertőzött túrós csuszát, s még abból is egy jó tányérral elfogyasztott. A püspök titkára, Futó András ugyanis előre jelezte, hogy az étkezésnél okvetlenül legyen befejezésül a püspök úr számára töpörtős túrós csusza is, valamint utána verpeléti pipadohány. Hát lett is. A vacsora végén előhozták neki a nagy, öblös tajtékpipáját, nem hazudok, ha azt mondom, hogy egy jó marék illatos dohány fért bele. És akkor rágyújtott, füstfelhőbe burkolózott, hátradűlve a nagy, hatalmas karosszékben, és megindította a beszélgetést. Többnyire csak ő beszélt, egyházpolitikáról, politikáról, magyar jövendőről. A résztvevőknek, nekem is, felejthetetlen élmény volt őt látni, hallani."[159] Az egyszerű, puritán, autóval csak Pesten, iparos és kereskedő barátai jóvoltából közlekedő püspök, aki együtt pipázik és eszi a túrós csuszát igazán tekintélyes, ám mégis közeli, megnyerő jelenség lehetett. Baltazár mellett a református lelkészek azt érezhették: ő egy közülünk. Az iránta érzett tisztelet, személyiségük különbözőségéből fakadóan is más volt, mint amit Ravasz László iránt táplált a kortárs református közvélemény. Baltazár mintegy megtestesítette a vidéki, örök ellenzéki és katolikusellenes református lelkész típusát. Nem is véletlen, hogy ez az ősi – gyakran teljes mértékben a magyar kálvinizmussal azonosított – mentalitás olyannyira védjegyévé vált Baltazárnak, hogy szépen lassan még a nagy ellenfél, Szabó Dezső is megbékült vele. Az

156 Harsányi Pál: Az Atya. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/95–96.
157 A püspök úr arcképe. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/7. 133.
158 *Pesti Napló*, 1936. jún. 4. 5.
159 Szabó Lajos: Utolsó szalmaszál. Bp., 2000. 50–51.

„őstitán" 1934-ben a következőképpen nyilatkozott a püspökről: „Baltazár Dezsőt becsülöm a legtöbbre az egész mai kálvinista egyházi életben. Ő még legalább ma a magyar kálvinista hagyományok legőszintébb megnyilvánulása."[160] Mindezzel szemben érzékletesen mutatja meg, hogy a fiatal, képzett, fővárosi és nemzetközileg is beágyazott lelkész, Ravasz László köréhez tartozó Biberauer (később Bodoky) Richárd hogyan látta 1928-ban, a zsinat megnyitóján Baltazárt: „Baltazár prédikált és imádkozott, de úgy, hogy majdnem elnevettem magamat – jegyeztem fel naplómba. – Dörmögés és pátosz volt az egész. Végignéztem a reformátusság nagyjait… mennyi anyagi és szellemi erő… s mit csinálnak vele?"[161] Az, ami a tiszántúli falusi parókiákban tiszteletet és csodálatot váltott ki, a nagyvárosi miliőhöz szokott szem számára inkább volt megmosolyogtatóan idejétmúlt.

A legnagyobb elismerés, amely a püspököt a jubileumán érte, az volt, ami egyben jelezte is a változást a református egyházon belüli erőviszonyok tekintetében, hogy a kormányzó a jubileum alkalmából Baltazárt magyar királyi titkos tanácsossá nevezte ki, jelzésértékű módon nem csupán a vele egy évben evangélikus püspökké választott Geduly Henriket, hanem Ravasz Lászlót is 15 éves jubileuma alkalmából ezzel a kitüntetéssel ismerte el.[162]

A püspök halála és utóélete

Baltazár halála a szélesebb közvéleményt – bár betegeskedése ismert volt – váratlanul érte. A temetésén, mely augusztus 29-én volt, a korabeli híradások szerint 40.000 ember vett részt. A püspököt a Kollégium oratóriumában ravatalozták fel, majd a Nagytemplomban kezdődött a gyászszertartás, ahonnan a tömegek által kísért gyászmenet a köztemető felé indult, ahol végül örök nyugalomra helyezték. Természetesen nem csupán a református egyház vezetői – a szertartás egy részét Ravasz László végezte –, hanem a kormány is képviseltette magát a temetésen, többek között a református Lázár Andor miniszteren és Tasnádi Nagy András államtitkáron keresztül.[163]

Baltazár állítólag két végrendeletet is készített, de ezeket még életében saját maga semmisítette meg, így végül egyetlen dokumentum, a politikai végrendelete maradt fenn, melyet 1934 tavaszán, betegsége első súlyosabb megnyilvánulása idején helyezett a kollégiumi nagykönyvtárban letétbe. Halála után nem sokkal a család és Makláry Károly püspökhelyettes jelenlétében felbontották, majd ismét letétbe helyezték, mint egyelőre nyilvánosságra nem hozható dokumentumot.[164] A szöveget majd csak Matkó László közölte először teljes terjedelmében.[165] A dokumentum valójában

160 *Debreceni Független Újság*, 1934. okt. 14. 36.
161 Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek V. (1926–1928.) Személyes emlékek és naplójegyzetek alapján. Aranyhíd. Bp., 2001. 203.
162 Dr. Baltazár Dezső. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/8. 152.
163 *Az Est*, 1936. aug. 30. 4.
164 *Kis Újság*, 1936. szept. 3. 6.
165 A politikai végrendelet szövegét közli: Matkó László: Él móré rahamim. i. m. 62.

nem Baltazár végakaratát örökíti meg, hanem egy Horthyval folytatott beszélgetésének a tartalmát írja le. A diskurzus Horthy utódlása körül forgott. Az idős kormányzó, végrendeletben akarta megnevezni három, általa alkalmasnak tartott utódját, ám Baltazár felhívta a figyelmét, hogy a végrendeleteket nem szokták figyelembe venni, ezért jobb lenne mindezt még életében elrendezni. A szöveg konklúziója az, hogy Horthy megfogadta Baltazár tanácsát. A végrendelet ilyen tartalma egy Baltazárra nagyon jellemző személyiségjegyre hívja fel a figyelmet. A püspök mindig vágyott arra, hogy az ország legfontosabb kérdéseit érintő vitákban vegyen részt, hogy országos ügyek, politikai eszmecserék szereplője legyen. Ezt a vágyát elégítette ki ez a – véleménye szerint kardinális jelentőségű – beszélgetés, aminek a tartalmát örökségül hagyta hátra. A dokumentum üzenete az, hogy Baltazár jelentősége országos méretű. Érdemes mindenesetre megjegyezni, hogy a későbbiekben Horthy valóban tett arra kísérletet, hogy még életében mintegy kijelölje az utódját, és a három lehetséges utód kijelölése is szóba került a következő években.[166]

Baltazár halála után a néhány héttel korábban már nagy lendülettel megkezdett folyamat, mely az életművet értékelni és annak emléket állítani kívánt, némileg új irányt vett. Természetesen a Baltazárhoz hűséges tiszántúli református lapok, illetve személyes barátai és munkatársai mindent elkövettek, hogy a püspöknek méltó emléket állítsanak.[167] Sokat sejtető volt azonban, hogy a kortársak által gyakran hangoztatott példával csupán Méliusz Juhász Péterhez, a 16. századi debreceni püspökhöz mérhető jelentőségű Baltazár halála után tervbe vett számos megemlékezést, illetve emlékezést segítő aktus elmaradt. A család tagjai különösen is sérelmezték, hogy a püspök síremléke csak nyolc évvel a halála után készült el.[168] A néhány héttel a halála után összeült bizottság nyilvánosságra hozott tervei szerint az egyházkerületben mintegy 30 emléktáblát kívántak elhelyezni, illetve Baltazár legaktuálisabb írásait tartalmazó kötetet adnak ki.[169] Nem is az emléktáblák többségének, hanem az utóbbi tervnek az elmaradása a sokat sejtető. A püspöki jubileum kapcsán korábban elindított ún. „Baltazár-emlékkönyv", tulajdonképpen egy többszerzős életrajzi monográfia terve is elfelejtődött, az elkészült fejezetek kéziratban maradtak.[170] A tiszántúli egyházkerület által tervezett Baltazár-szobor sem készült el.[171] Megvalósult azonban egy mellszobor a Hajdúböszörményi Református Gimnáziumban,[172] illetve gesztusértékű, hogy 1936-ban átnevezték a Füvészkert utcát Baltazár Dezső

166 Olasz Lajos: Horthy Miklós dinasztikus törekvései – tények és feltételezések. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Bp., 2020. 288–293.

167 Kun Béla: Dr. Baltazár Dezső, 1871–1936. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/9. 164–165.; Nagy Sándor: Baltazár Dezső életrajza. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/9. 166–168.; Csikesz Sándor: D. Dr. Baltazár Dezső. (Emlékezés.) Debrecen, 1936.; Dezső Gyula: Baltazár Dezső, 1871–1936. Kecskemét, 1937.

168 Kardos Gézáné Vásáry Erzsébet: Naplótöredékek, emlékmorzsák életemből. Hajdúböszörmény, 2000. 42.

169 *Újság*, 1936. szept. 12. 6.

170 TtREL I. 6. 3. d. A Baltazár-emlékkönyv iratai. Az utolsó irat a kötettel kapcsolatosan 1937 februárjában keletkezett.

171 *Kis Újság*, 1938. aug. 6. 6.

172 *Kis Újság*, 1937. szept. 14. 5., A Hajdúböszörmény Ref. Bocskay-Gimnázium értesítője az 1937–38. tanévről. Közzéteszi Rácz Jenő, Debrecen, 1938. 9–11. A korszakra jellemző módon Hajdúböszörményben a polgári leányiskola már évekkel korábban felvette Baltazár Dezső nevét.

utcára, majd pedig 1945-ben az addig Pulszky utcának hívott, ma pedig Múzeum utcaként megjelölt, a Nagytemplomtól a Déri Múzeum felé haladó kicsiny utcát nevezték át – a Füvészkert utca visszatérésével együtt – Baltazár püspök utcára, mely nevet egészen 1961-ig viselte a közterület.[173]

Baltazár halálakor, az immár befejezett életmű értékelését is megkezdték a kortársak. A nagyobb polgári lapok általában elismerően nyilatkoztak a püspökről, akit a magyar református identitás, gondolkodás egyik autentikus és markáns megjelenítőjeként, illetve a liberális gondolat harcos képviselőjeként méltattak. A *Pesti Hírlap* például a következő, találó gondolatokkal jellemezte: „Az elhunyt megszemélyesítője volt a harcos, megalkuvást nem ismerő kálvinizmusnak. Egész egyénisége hajthatatlanságot, törhetetlen energiát, magyar őserőt sugárzott. [...] Baltazár a kálvinizmusnak azt az irányát képviselte, amely az egyház politikai tanításait meg akarta valósítani az életben, nem elégedett meg azzal, hogy a kálvinizmus megmaradjon a templomok falai között. Mint politikus azt az individualizmust képviselte, amely az angol puritánizmusnak és a francia protestantizmusnak a sajátja. Meggyőződése szabadelvű és demokrata volt és különböző politikai természetű felszólalásaiban és nyilatkozataiban a legerősebben ellene fordult a ma divatos diktaturamániának(!) és állami totalitásra való törekvéseknek."[174] Különösen pozitív volt a *Magyar Hírlap* hangszerelése, amely nekrológjában túlzó módon állította: „A felekezeti harc minden formája idegen volt tőle." Baltazár a szemükben „szociális", „liberális" és „progresszív" püspök volt.[175]

A *Népszava* méltató és elismerő hangú nekrológjában egyetlen mérvadó sajtótermékként azt emelte ki Baltazár életművéből – természetesen hangoztatva a liberális, nyugati elköteleződését, felvilágosodott gondolkozását is –, hogy keményen küzdött a „náciuralom [...] zsidóüldözései ellen", és felvette a kesztyűt a reakciós kormánnyal és a debreceni nyilasokkal szemben is.[176]

A jobboldali lapok azonban már kritikát is megfogalmaztak Baltazárral szemben. A Milotay István által szerkesztett *Új Magyarság* a liberális gondolkodót, a keresztény nemzeti irányzattal megbékélni nem képes, ám szociális gondolkodású és rendkívül népszerű püspököt látta benne.[177] A *Magyarság* pedig a felekezeti konfliktusokat kiélező egyházfőt búcsúztatta: „Baltazár Dezső és közvetlen hivei voltak a protestáns klerikalizmusnak legtipikusabb megtestesítői".[178] Megemlékezett róla, alapvetően pozitív hangon értékelve munkásságát az egyházi vonalon keresztül értesült nemzetközi sajtó is.[179]

A politikai katolicizmus orgánuma, a *Nemzeti Újság* azonban már komolyabb kritikát is megengedett magának: „Neve ritkán hiányzott a felekezeti békét ostromló

173 Balogh László: Debrecen város utcanévkatasztere. Debrecen, 2007. 41–42.
174 *Pesti Hírlap*, 1936. aug. 26. 5.
175 *Magyar Hírlap*, 1936. aug. 26. 1.
176 *Népszava*, 1936. aug. 26. 12.
177 *Új Magyarság*, 1936. aug. 26. 1.
178 *Magyarság*, 1936. aug. 26. 3.
179 George A. F. Knight: Death of Revered Hungarian Bishop. In: *The Scotsman*, 1936. szept. 2. 8.

események krónikájából. Halálával egy *anakronisztikus szín* tűnik el a magyar közéletből: a mindenáron való protestálás idejétmúlt szine, mint egy visszfény rég letűnt korszakokból. A tiszántúli református egyházkerület tradícióit képviselte, a kálvinista Róma illúzióival és egyoldalúságaival, amelyek miatt még a XX. században is fontosabbnak érezte a pápisták ellen kiálló harcot és hadakozást […].”[180] A vidéki, csekélyebb jelentőségű katolikus hátterű lapok még keményebben fogalmaztak. „A katolicizmus nagy ellensége, a felekezeti harcok buzogányos bajvívója, a kemény derékról és emelt főről annyit szónokló s minden áron és minden alkalommal protestáló Baltazár Dezső örökre elnémult. […] A katolicizmus az ő szemében a szellemi rabszolgák, a bálvány- és máriaimádók világszervezete volt. Gyűlölte Rómát és a jézustársaságot(!)” – írta a *Zalamegyei Újság*.[181]

A zsidóság képviselői és legfontosabb orgánumai tartották talán a legtovább a felszínen Baltazár emlékezetét, és számos alkalommal emlékeztek meg a „zsidóság nagy barátjáról”, a debreceni püspökről.[182] Írásaikban hangoztatták, hogy Baltazár mindig a szabadelvűség alapján állt, támogatta, erősítette a zsidósággal ápolt kapcsolatokat, megvédte a zsidó közösséget a külső támadásoktól, jöjjenek azok az antiszemiták táborából vagy éppen a keresztyén felekezetek missziós tevékenysége felől.[183] A *Múlt és Jövő* a következő gondolatok mentén parentálta el a püspököt: „Az egész zsidóság a keresztény hívekkel együtt gyászolja Baltazár Dezső püspöknek korai halálát. Az egész zsidóság. Baltazár püspök nemcsak a hazai zsidóság jogaiért szállt síkra, mint a liberalizmus rendületlen harcosa, hanem megértést, szeretetet és odaadást tanusított mindazok iránt a nagy eszmék iránt, amelyek az egyetemes zsidóság lelkét a múltban és a jelenben formálták és mozgatták.”[184] A továbbiakban pedig hírül adták, hogy a Pro Palesztina Szövetség a Szentföldön Baltazárról egy ligetet nevezett el.[185]

A református berkeken belülről nem igazán hangzottak el nyilvános kritikák a temetést követően, de lehet tudni, hogy sokan fellélegeztek Baltazár Dezső halálakor. Pálóczi Czinke István, aki 1921 és 1929 között volt a csehszlovákiai Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke, Zoványi Jenőnek – Baltazár régi ellenségének – a következőképpen írt az elhunytról: „Önző, törtető és bosszúálló volt […]. Baltazár nagysága, mihelyt hízelkedői kihalnak, úgy fog összezsugorodni, mint a lyukas hólyag. Legnagyobb alkotása: az Énekeskönyv, a leghitványabb fércmű, ami valaha nyomdafesté-

180 *Nemzeti Újság*, 1936. aug. 26. 4. (Kiemelés az eredetiben.)

181 *Zalamegyei Újság*, 1936. aug. 29. 1.

182 A Baltazár halálával kapcsolatos konventi iratok között nagyszámú zsidó hitközségtől, oktatási intézménytől érkező kondoleáló levelet találunk. Megemlékezett az elhunytról, mint aki „a Szeretet e földi Királya, a legigazabb pap” volt, még a Sao Pauló-i Magyar Izraelita Hitközség is. MREZSLt 2. a. fond. Konventi közigazgatási iratok. 106. d., D. csomó. 355. Sao Pauloi Magyar Izraelita Hitközség levele a Református Konventhez. 1936. szept. 6. – Köszönöm Kánási Szabolcsnak, hogy felhívta a figyelmem a dokumentumra.

183 Stern Samu: Baltazár Dezső. In: *Egyenlőség*, 1936/35. 1.; Ballagi Ernő: Baltazár Dezső. In: *Egyenlőség*, 1936/35. 2.; Patai József: Baltazár püspök leveleiből. In: *Múlt és Jövő*, 1936/10. 269–272.; Kiss Arnold: Baltazár Dezső emlékezete. In: *Múlt és Jövő*, 1937/3. 70.

184 Baltazár Dezső püspök. In: *Múlt és Jövő*, 1936/9. 248.

185 Róth Emil: Baltazár Dezső és a liberalizmus. In: *Múlt és Jövő*, 1937/3. 73.

ket látott. Jellemző Baltazár cselekedet, aki vakmerően vállalkozott olyan dolgokra, amelyekre se képessége, se hivatottsága nem volt. Másik állítólagos nagy alkotása az ORLE a személyi kultusz szolgálatában állott, és nem az egyházában."[186] A kritika sok szempontból jogosnak tűnik még évtizedek távlatából is. A Baltazár által szerkesztett énekeskönyv valóban számos sebből vérzett, és az ORLE is – melynek vezetőjét már az alapítás után néhány évvel nemes egyszerűséggel „Vezérnek" hívtak az egyesület lapjában – a püspököt övező személyi kultusz melegágya volt. Érdekes ugyanakkor megemlíteni Soos Géza 1950-es években papírra vetett sorait, melyek egészen más színben tüntetik fel a tiszántúli püspököt. „Baltazár nem szerette az önkényre hajlást, ami Budapesten láthatóan Ravasz körül született" – írta a budapesti viszonyokkal, főképp pedig az „általános keresztyénekkel" szemben láthatóan kritikus Soos.[187] Méltóképpen és mértéktartó módon emlékezett meg, egyúttal értékelte Baltazár életművét a nagy pályatárs, Ravasz László püspöki jelentésében. „1918 január óta alkotmányszerűen is lelkészi vezére volt a magyar református egyháznak. Gondviselésszerűnek valljuk, hogy a XX. század elején a magyar református lelkészek az ő egyéniségének hatására egy táborrá nőttek, s ezzel a magyar református egyház lelki egysége egy nagy lépéssel előrehaladt. Azt a nagy történelmi erőt, amelyet magyar református egyháznak neveztek, ő akarta időszerűvé s ezáltal politikai tényezővé tenni; ebben az időszerűségben rejlett küzdelme és tragikuma, mert vagy előbb járt, vagy elkésett a pillanattól. Nem azért mintha benne lett volna a hiba, hanem azért, mert magának az egyháznak olyan különös az alkata, hogy mindig időszerű és mégis sohasem az, mert időfeletti javakat az idő edényébe tölt. Ezért pályája – sikereiben és csalódásaiban egyaránt – annak a nagy igazságnak az előkészítése, hogy az egyházat mindig lélekben kell erősíteni. Politikai eredményekből visszaháruló an az egyház sohasem jut belső értékekhez, sőt ráfizeti a múlóra az örökkévalót; de a Lélek belső javainak öntudatos és tényleges birtoklása az egyház közéleti és nemzetnevelő súlyát és tekintélyét rendkívüli módon meggyarapítja" – írta 1936 novemberében.[188] Ravasz egyértelmű és éles szemű kritikáját, mely a temetési igehirdetésének metsző élességéből néhány héttel később már diplomatikus távolságtartásig tompult, tartalmában ugyanúgy képviselte később is. Évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezéseiben már az elemző objektivitásával értekezett dunai és tiszai kálvinizmusról, az előbbinek ő maga, az utóbbinak pedig szerinte Baltazár volt a legtisztább reprezentánsa és vezetője. Két személy, két püspök ellentétén túl így két lelki típus, két teológiai és egyházpolitikai felfogás feszült egymásnak ebben a korszakban a református egyházon belül. „Baltazár hagyományos ortodox, én ébredő pozitivista voltam: Baltazár az egyház közjogi testét nézte s a[z] 1848. XX. tc. alapján akarta a magyar kálvinizmus jövőjét megalapozni, én a lelki kálvinizmust hir-

186 RL C/101. 24. d. Pálóczi Czinke István Zoványi Jenőhöz. 1936. szept. 16.

187 Soos Géza genfi disszertációjából. In: Evangéliumot Magyarországnak! Soos Géza Emlékkönyv 1912–1953. Bp., 1999. 43.

188 Ravasz László XV. püspöki jelentése. In: Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., 2023. 282.

dettem s az egyház belső megújulásáért küzdöttem. Baltazár politikus volt, én pásztor; ő a tekintély és a dekorum embere; én a közvetlen szolgálaté. Mivel én 11 évvel voltam fiatalabb, mint ő, én voltam a »survivor« a túlélő s mivel az én tanításom volt az újabb, ez lett általánossá, mikor az egyház legfőbb testületeinek irányításában reám került a sor. Baltazár Dezső a húszas években ellenzéki politikát űzött; míg én Bethlen Istvánt szívből támogattam. Ez idő alatt sokszor megpróbálták Budapestet Debrecennel kijátszani, mindig az én vonakodásommal vagy éppen tiltakozásommal. De Baltazár Dezső a harmincas évek elején »kibékült« Horthyval, sőt Gömbös Gyulával is, de nem sokáig élvezhette a béke zavartalan éveit mert 1936 nyarán meghalt. Nagyméretű, keményfából faragott ember volt, vezetésre és reprezentálásra termett A maga hirdette lelkészi eszménynek, pap stílusnak kimetszett, gyönyörű példánya testi és lelki értelemben egyaránt" – írta az 1960-as években a lemondásra kényszerített, nyugdíjas Ravasz.[189]

Mindenféleképpen utalni kell végezetül Baltazár szellemiségének utóéletére is, mely talán legjobban mutatja meg azt, hogy az évtized közepére Baltazár mennyire egyedül maradt még a református egyház vezetésén belül is a nézeteivel, ahogy arra Ravasz is utalt visszaemlékezéseiben. A püspök halálával 1936-ban még nem történt kurzusváltás a Tiszántúli Református Egyházkerületben.[190] Közvetlen utódja Makláry Károly kunhegyesi, majd debreceni lelkipásztor, Baltazár püspökhelyettese lett, akit az elhunyt is utódjául jelölt ki. A kissé színtelen, korábban sem különösebben feltűnő Maklárynak idő sem adatott a maradandó alkotásokra, hiszen már 1938-ban váratlanul elhunyt.[191] Utódja a már 1936-ban is emlegetett Révész Imre lett, akinek a színre lépése már igazi fordulatot hozott. A változások szelét már akkor észre lehetett venni, amikor Makláry püspökhelyettesi, lelkészi főjegyzői tisztségére írta ki az egyházkerület a választást. Baltazár vejével, a debreceni lelkészként szolgáló Kolozsváry Kiss Lászlóval szemben Uray Sándort támogatta a kormánypárt tiszántúli holdudvara és Vay László főgondnok is. Utóbbi egyenesen kijelentette, hogy ki akarja irtani a „baltazárizmust" Debrecenből.[192] A választási kampány során mind a befolyásolható és gyengekezű püspökre, mind pedig a vidéki lelkészekre és presbitériumokra a közigazgatási szerveken keresztül a kormánypárt helyi exponensei gyakoroltak komoly nyomást. Hiába az utána hónapokig húzódó fellebbezési procedúra, melyben Vásáry István kiemelkedő szerepet kapott, illetve a sajtóban is megszellőztetett politikai szál, a választás eredményeképpen Makláry helyettese Uray Sándor lett.[193]

Makláry Károly váratlan halála után azonban, 1938 őszén az egyházkerület egyhangúlag Révész Imrét választotta meg utódjául. Révész korábban kellő udvariasság-

189 Ravasz László: Emlékezéseim. i. m. 171.

190 Juhász Nagy Sándor nem sokkal Baltazár halála után – feltehetően sejtve, hogy milyen küzdelmek következnek – a szellemi örökség, a debreceni harcos kálvinista irányzat továbbvitelére szólította fel az egyházkerületet. Juhász Nagy Sándor: Baltazár zászlója. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1936/10. 173.

191 *Budapesti Hírlap*, 1936. dec. 17. 5.; *Budapesti Hírlap*, 1938. júl. 9. 2.

192 *8 Órai Újság*, 1937. jan. 13. 3.

193 Veress Géza: Vásáry István. i. m. 166–183.

gal viseltetett Baltazárral mint hivatali főnökével szemben, ám megválasztása egyértelműen jelezte, hogy a Baltazár nevével jelzett irányzat immár véglegesen kiszorul az egyházkerület vezetéséből, és a tiszántúli egyházkerületet a Ravasz László vonalát képviselő püspök fogja vezetni.[194] Az egyházkerület lelkészeinek érzékenysége miatt természetesen nyílt, deklarált szakítás nem történt a korábbi iránnyal, ám több apró jel is a teljes fordulatról szólt. Innentől kezdve egyértelmű volt, hogy Baltazár emlékezete legfeljebb a szimbolikus térben valósulhat meg, utcanevek és emléktáblák formájában, ám a szellemi örökség továbbvitele nem élvez többé támogatást.

A kurzusváltás, és az életmű hivatalos értékelésének egyik fontos fordulópontja Zoványi Jenő 1939-ben kiadott, a Tiszántúli Református Egyházkerület történetéről írott kötete, mely félhivatalos jellegű, püspöki felkérésre elkészített, széles körben terjesztett történeti munkaként jelenhetett meg. Zoványi hosszú évek óta táplált ellenérzéseket Baltazár személye iránt, amelyeknek ezúttal hangot is adott. A mű terjedelméhez képest hosszan ecsetelt Baltazár-életút teljesen elfogult értékelése egyöntetűen negatívra sikeredett: „Viharos időkben folyt le negyedszázadig tartó püspöksége és a legelnézőbb szemléléssel sem mondható el róla, hogy gyakorta meg nem tántorodott volna. És ha általános, következetesen követett irányát meg akarná állapítani az ember, azt korántsem a liberalismusban, hanem éppen ellenkezőleg a confessionalis felekezetiességben találná meg. Szabadelvű voltát ugyan mindaddig hirdette a nagy dob, vagyis a sajtó, ameddig divatban volt a szabadelvűség és úgyszolva sértésszámba ment, ha valakiről azt mondták, hogy nem szabadelvű az illető. De szabadelvűsége valójában nem terjedt túl azon a ponton, hogy nem volt antisemita, ami azonban magában véve nem több, mint türelmesség."[195] Felrótta Baltazárnak, hogy fogalmilag sem volt tisztában a liberalizmus jelentésével, ráadásul kétszínű módon, miközben hirdette az eszmét, a legliberálisabb debreceni professzortól – az olvasó sejthette a személyleírásból, hogy Zoványiról van szó – ismeretes módon eltiltotta a hallgatókat. Akkor is elítélendő módon járt el, amikor 1919 után saját magát felmentette, alacsonyabb pozícióban lévőket pedig megfosztatott az állásuktól. Ezután pedig részletekbe menően ismertette Baltazár, szerinte elviekben is helytelen törekvését a politikai hatalom megszerzésére, amihez olyan gyakran kellett elvtelen módon pártot cserélnie. Összességében pedig a következő – sok szempontból valóban találó – ítélettel zárta le Baltazár jellemzését: „Önmaga állandóan pártalakításon törte a fejét, egyre-másra politikai programmokat szerkesztvén, melyek azonban már csak facsaros irályuk, tehát érthetetlen voltuk miatt is mindannyiszor hatástalanul oszlottak széjjel a levegőben. De volt hozzá tehetsége avagy gyakorlata, hogy saltomortaléinál mindig talpra ugorjék, sőt még ha meg is ingott kissé, ki tudja magát egyenesre húzni. Ha valóság volna a lélekvándorlás, el lehetne hinni, hogy a Szoboszlai Pap István[196] lelke költözött belé. Talán egyes-egyedül a gr. Tisza

194 Dezső Kinga Julianna: „Évêque malgré lui." Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban. In: *Korall*, 2023/94. 44–68.

195 Zoványi Jenő: A Tiszántúi Református Egyházkerület. i. m. 2. k. 157.

196 Szoboszlai Pap István (1786–1855), a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt 1841-től haláláig. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején a forradalom támogatója, majd pedig

István temetésén való résztvétele volt olyan gesztusa, mely egyebekből összeállított képmására egy elütő vonást húz."[197]

A „baltazárizmussal", a püspök szellemi örökségével való leszámolás nem csupán a fentebbihez hasonló személyi konfliktusokban és kritikus hangvételű visszaemlékezésekben látszott meg. Nem tartozik szorosan a disszertáció témájához, de utalnunk kell rá, hogy a Horthy-korszak utolsó éveiben megalkotott, zsidókat korlátozó rendeletek és törvények egy részének egyházon belüli támogatottsága részben annak tudható be, hogy az egyház felső vezetése tudatosan is szembefordult Baltazár liberális, sőt filoszemita gondolkozásával.[198] Révész Imre, immár megválasztott tiszántúli püspökként 1938 novemberében egy Losonczy István főispánnak szánt bizalmas levelében, mely az egyetemi bajtársi szövetségeknek az egyetemi templom építése körüli kérdések miatt indított hecckampányával foglalkozott, a főispántól kért bizonyos segítség fejében, tehát tagadhatatlanul a bizonyítás, esetleg túlzó hangján a következő ígéretet tette: „Ha már »garantálásról« volt szó, legyen szabad nekem is egész őszinteséggel megmondanom, mit tudok én garantálni, amíg a püspöki székben ülök, és mit nem. Teljes személyes biztosítékot tudok adni arról, hogy püspöki kormányzatom alatt meg fognak szűnni az egyházkerület életében mindazok a jelenségek, amelyek a múltakban, amennyire én megítélhetem, sok joggal kelthették fel a philosemitismusnak legalábbis erős látszatát. Már tegnap említettem Neked, hogy ennek érdekében első akarok lenni, aki áldozatot hoz: mihelyt a minisztertanács hozzájárult a püspöki birtok átcseréléséhez, úgy, hogy most már a bérbeadásról lehet szó: azonnal /hetekkel ezelőtt és az ifjak mozgalmától egészen függetlenül/ kijelentettem az ez ügyben tárgyalással megbízottak előtt, hogy zsidó fajú bérlőt még legsúlyosabb anyagi károsodásom esetén sem vállalok, semmiféle, még leplezett formában sem."[199] Ennek a folyamatnak a végén már nem is meglepő, hogy 1943-ban a konventi tanácsban csupán Juhász Nagy Sándor tiltakozott az ellen, hogy a református egyház – sok szempontból érthető okból, de az adott történelmi pillanatban kifejezetten érzéketlen módon – megnehezítse az izraelita felekezetűek számára a betérést a református egyházba.[200]

behódolt Ferenc Józsefnek, amivel egyébként számos súlyos ítéletet tudott enyhíteni. Az egyházi közvélemény azonban mégis köpönyegforgatóként tartotta számon sokáig. Ld. Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére. Debrecen, 1943.

197 Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület. i. m. 2. k. 158.

198 Közel sem hiánytalan összefoglalásai a témának: K. Farkas Claudia: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944. Bp., 2010. Ravasz Lászlóval kapcsolatosan: 257–273.; illetve: Nagy V. Rita: Teológia és antiszemitizmus. Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840–1941). Bp., 2011.; Utóbbi munka sajnos egyáltalán nem foglalkozik Baltazár Dezsővel és a református egyház filoszemita, liberális vonalával, ami miatt az általa felvázolt kép erősen egyoldalúra sikeredik. A történeti fókusz sajnálatos, de sok szempontból érthető torzulása miatt Gyurgyák János is csupán érintőlegesen foglalkozik Baltazár Dezső ez irányú tevékenységével, a tiszántúli püspököt könyvében kizárólag a lábjegyzetekben említve, ellenben Ravasz László eszméit kimerítően taglalja. Ld. Gyurgyák János: A zsidókérdés. i. m. 150–151.

199 MNL HBML IV. B. 901/b. 2. d. Titkos levelezés. 4. Révész Imre levele Losonczy Istvánnak. 1938. nov. 27.

200 Szász Lajos: „…aki bűnt követett el bűn nélkül" – A református lelkész és az izraelita felekezetűek megkeresztelése Gégényben 1943/44-ben. In: *Kommentár*, 2015/6. 22.

Baltazár Dezső halála pillanatában megszűnt tehát eszmei, politikai tényező lenni. A következő években az egyházát vezető garnitúra elhallgatta szellemi örökségét, illetve sok szempontból a kormánykritikus, ellenzéki, illetve filoszemita irányzatot ellenkező pólusra fordította át. Éppen ezért a püspök nevével egészen a világháború végéig nem is igen találkozunk az egyházi sajtóban. Mivel követői fontos pozíciókban nem voltak megtalálhatók, ezért sem tűnik fel a neve felidézésre alkalmas hívó szóként, hivatkozási alapként sem. Ez a helyzet azonban 1945 után, ha nem is radikálisan és nem is sokáig, de néhány évre kihatóan megváltozott. A világháború után az addig megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Ravasz Lászlót az új politikai berendezkedés baloldali pártjai felől folyamatos támadások érték, melyek végül 1948-ban a püspöki és zsinati tisztségeiről történő lemondásában értek célt.[201] A magyar protestantizmus közelmúltjának értékelése még a kommunista párt legfelső vezetését is foglalkoztatta. 1947 októberében Rákosi Mátyás Bereczky Albert, akkori államtitkárral és Szabó Imre esperessel folytatott bizalmas beszélgetése során fejtette ki a később hivatalossá váló, az egyház által is – kényszerűen vagy készségesen – elsajátított protestáns múltértelmezés alapvető elemeit. A Szabó Imrét tájékozottságával meglepő Rákosi szerint a magyar kálvinizmus csak 1867-ig volt igazán „haladó egyház", azóta pedig a reakciós politika eszközévé silányult le. Rákosi lesújtóan nyilatkozott Révész Imréről, aki szerinte „gyáván viselkedik", Ravasz pedig „politikai ellentüntetést csinál", velük szemben azonban Baltazár volt az a püspök, aki a Horthy-korszakban is haladó szellemű, és „igazi kifejezője volt kálvinista népének", éppen ezért még „ők is" becsülték a tiszántúli püspököt.[202]

Néhány hónappal később, a Ravasz László személyét célzó, egyházon belülről is támogatott, de alapvetően politikai célzatú lejáratókampány közepette, immár a sajtó nyilvánosságában került szóba Baltazár és Ravasz összehasonlítása, melyből ez utóbbi került ki vesztesen. Máthé Elek, református lelkész, aki Ravasz egyik leghangosabb kritikusa volt ekkoriban, a *Haladás* hasábjain fejtette ki nézeteit. Máthé ekkor már a kommunista propaganda által felépített mesterterv szerint próbálta egymással szemben kijátszani a „haladó" protestáns és a „reakciós" katolikus egyházak politikai törekvéseit. A cél a történelmi egyházak lehetséges közös fellépésének megakadályozása, illetve az egyházak vezetésének lejáratása volt. Ehhez pedig arra volt szüksége, hogy a besározni kívánt vezetéssel szemben kreáljon a múltban egy vállalható alternatívát, ami az egyház követendő példája lehetne. Máthé meglátása szerint tehát a magyar protestantizmus haladó és hitvalló korszaka a századfordulóig tartott, onnantól kezdve folyamatos a küzdelme a politikai katolicizmus nyomásával szemben. A liberális protestánsok számára kifejezetten a Horthy-korszak volt a legsivárabb korszak, amikor a reakciós erők kerültek hatalomra, melynek protestáns kiszolgálói is bőven akadtak. Ilyen komor háttérkép előtt a Baltazárról kialakított kép még pozitívabb lett: „De felbecsülhetetlen értéke volt annak, hogy Debrecen püs-

201 Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. i. m. 251–274.

202 „Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók, 1914 –1954. Szerk. Szabó Julianna, Bp., 2001. 173.

pökének, Balthazár Dezsőnek az 1848-as idők szellemi hagyományaiból táplálkozó, nemes és tiszta liberalizmusa a húszas években rendíthetetlenül küzdött a mind követelődzőbb és az egyházakra is mind nagyobb nyomást gyakorló reakcionarizmus ellen. Balthazár Dezső ebben az időben a református egyház legfőbb adminisztratív és törvényhozó szervének, a konventnek és a zsinatnak volt az elnöke, de még nagyobb hatást gyakorolt a papság széles köreiben, mint az Országos Református Lelkész Egyesület elnöke."[203] Nem sokkal később Baltazárt mint a Horthy-rendszer üldözöttjét látjuk, aki a rendszer kegyeltjével, a zsidótörvényeket támogató Ravasz Lászlóval állt szemben az egyházán belül.[204]

Ravasz László 1948-as lemondásával[205] és háttérbe szorításával azonban egy csapásra megszűnt az oka annak, hogy Baltazár szellemét időről időre megidézzék, és szembeállítsák püspöktársával. Valójában furcsa módon éppen Ravasz püspöki működésének befejezése vetett véget Baltazár közéleti és egyházpolitikai utóéletének, és -hatásának is. Míg Ravasz a „Gutenberg előtti" magányába, csöndes leányfalui házába vonult vissza,[206] addig Baltazár innentől kezdve teljesen elvesztette a jelentőségét az aktuális közélet, de még az egyházi közbeszéd számára is. Az egykor nagy hatalmú excellenciás úr 1948 után szinte teljesen elfelejtődött. Olyannyira igaz ez, hogy az 1945-ben átnevezett kicsiny debreceni utácskáról, a Baltazár püspök utcáról egészen 1961-ig elfelejtették levetetni a névtáblát. Ám ekkor egy lelkes kommunista közíró, Mocsár Gábor „kutatásai" nyomán elkezdődött a püspök beágyazása a történeti emlékezetbe. Mindez azonban a püspök emlékezetének egy egészen új fejezetét nyitotta meg.

203 Máthé Elek: Hitvalló egyház felé… In: *Haladás*, 1948/13. 6.

204 Ravasz László külföldre utazik... In: *Haladás*, 1948/18. 3.

205 Lányi Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős" Ravasz László lemondatásának körülményei (1948). In: Ravasz100. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., 2023. 49–52.

206 Kósa László: A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtt időben él". In: Ravasz László emlékezete. i. m. 136–159.

Összegzés

A Baltazár Dezső tiszántúli református püspök életútját bemutató kötetünk több szempontból is túlmutat az életrajz keretein. Bízunk benne, hogy a kutatás eredményei a hazai protestáns egyháztörténeti szakirodalom, illetve a jelenkori egyházi közvélemény egyház és politika kapcsolatáról folytatott diskurzusa számára általános értelemben is előrelépést jelentenek. Az életút egészét vizsgálva meggyőződésünk, hogy Baltazár Dezső politikai pályája a maga kacskaringóival együtt is értelmezhető bizonyos motívumok mentén. A politikai cselekvés és közéleti megnyilvánulások mozgatórugói között kimutathatóak meghatározott meggyőződések és eszmék, melyek végigkísérik az egész életutat. A pályája és tevékenysége minden egyediségét figyelembe véve is tehát egy típus megtestesítése, amint azt számos kortárs észrevételezte a személyével kapcsolatosan. Tevékenységének tüzetes vizsgálata pedig tipikus jellegéből fakadóan kiválóan alkalmas arra, hogy rajta keresztül szemléltessük a református egyházon belüli „felekezeti-kulturális tömbök" különbségeit és ebből fakadó egymásnak feszülő ellentétét a 20. század első évtizedeiben. A püspök működését tehát nem önmagában, hanem a református egyházon belüli regionálisan és szociokulturálisan meghatározott identitások között meghúzódó konfliktusok mentén értelmezhetjük. Baltazár életében a debreceni szabadelvű hagyományokból táplálkozó, filoszemita és a baloldali politikai mozgalmak irányában nyitott kálvinista irányzat a fővárosi, konzervatív és jobboldali irányzat egyenrangú társa volt. Egészen az első világháború végéig talán még a református egyház domináns hangját is adta ez a sajátosan tiszántúli eszmeiség. A két világháború közötti időszakra azonban ez a debreceni irányzat az irányadó politikai kurzus nyomására fokozatos utóvédharcokra kényszerült, az 1930-as évekre pedig szinte elvesztette a talajt a lába alól. Baltazár hosszú püspöki működése tehát egybeesett ezzel az egyházon belüli szemléletváltással, halála pedig szimbolikusan is lezárta ezt a küzdelmet. Kultusza, a személyét, konzekvens ellenálló, ellenzéki attitűdjét övező csodálat azonban egészen az 1950-es évekig élénk maradt.

A történeti életrajz műfaja azonban mindezen túl nem csupán lehetővé tette, hanem egyenesen megkövetelte, hogy az életutat a kapcsolati háló változatos dinamikája mentén is értelmezzük. Baltazár egész közéleti pályája a különböző – egyházon belüli és kívüli – kapcsolati hálók mozgását mutatja be. A politikai eszmék és ideológiák mellett kiemelkedő szerepe volt tevékenységének sikerességében a kapcsolatrendszer megfelelő működtetésének. A protestáns egyháztörténet-írás eddig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta az egyházi folyamatokon belüli személyes konfliktusok szerepét. A püspök és Bernát István személyes ellentéte vagy éppen Ravasz László és Baltazár közötti habitust, stílust és gondolkozást érintő különbségek mind-mind meghatározták az egyes szereplők döntésein keresztül az egyház történetét is. Az egyházpolitikai küzdelmek nyomán nemegyszer a vesztes fél teljesen kiesett az egyházi vezetésből. A több nehéz helyzetből is győztesen kikerülő

Baltazár politikai elmagányosodásának okát részben abban találhatjuk meg, hogy 1919 után sorsára hagyta vagy éppen személyes ellentétek miatt leszámolt a korábbi szövetségeseivel, a hozzá eszmeileg talán legközelebb, tőle inkább balra állókkal, Ferenczy Gyulával, Zoványi Jenővel és Jánosi Zoltánnal. Tagadhatatlan, hogy talán éppen ennek a leszámolásnak a következtében kerülhette el a sokak szerint rá joggal váró számonkérést, ám az egyházon belül a Horthy-korszak első éveire társak nélkül maradt a sokat kritizált szabadelvűségével. Politikai pályája során ezen kapcsolati háló dinamikája, a személyes ellenfelek felvállalt pozíciója nemegyszer meghatározta következményeiben jelentős politikai lépéseit. Így például Baltazár kezdeti helyezkedési próbálkozásai és későbbi bizalmatlansága az őszirózsás forradalmat követő hónapok során nagyrészt nem elvi ellentétekkel, hanem leginkább korábbról datálható személyes konfliktusokkal magyarázható. Meglátásunk szerint a református egyház újabb kori történetének egyik, sajnálatosan mindeddig kellőképpen ki nem aknázott szegmense a teológiai és egyházpolitikai viták felszíne mögött megbúvó kapcsolati hálózatok dinamikájának részletes feltérképezése. Ezen hálózatok feltérképezése számos, az utókor által már csak nehezen értelmezhető, esetleg irracionálisnak tűnő folyamat okait is megvilágíthatja.

Kötetünk fókuszában Baltazár Dezső politikai pályája állt, így megkerülhetetlen a korszak református egyháza és a politikai szféra kapcsolatának a kérdésköre. A kortársak által is érzékelt zavarba ejtő jelenséget Sebestyén Jenő és Szabó Imre 1930-ban a találó „politikai sokarcúság" jelzőjével írta körül.[1] Ez a „sokarcúság" és a hozzá kapcsolódó „politikai protestantizmus" fogalmának körülhatárolása és értelmezése régóta okoz nehézségeket az egyháztörténet-írásnak. A magyar protestantizmus politikai palettát majdnem teljesen lefedő politikai aktivitása korábban zavarba hozta a kutatókat, hiszen majd minden dualizmus kori és Horthy-kori politikai pártban találunk elkötelezett református világiakat és lelkészeket. Baltazár Dezső életén keresztül ennek a jelenségnek az egyetlen életútban megjelenő elgondolkodtató, de nem feltétlenül rendhagyó sokszínűségét dokumentáltuk. Politikai karrierje – kronológiai sorrendben: függetlenségi párti eszmélődés, Mezőfi-féle szociáldemokrácia, Tisza István Munkapártja, a Polgárok és Munkások Szövetsége, majd Bethlen István kormánypártja, ahonnan kilépve önálló politikai programot adott, majd egy földműves párt szervezésén tevékenykedett, végül belépett Gömbös Gyula Nemzeti Egység Pártjába – ezt a szinte értelmezhetetlen „sokarcúságot" egyetlen életpályába sűrítve képviseli. Az okokat azonban részben legalábbis megtalálhatjuk a püspök megnyilvánulásaiban. A 19. századi liberális protestantizmus számára az egyén lelkiismereti szabadságának dogmája nem engedte meg a felekezeti színezetű párt alapítását. A kálvinista világnézeti politizálás alapjait Sebestyén Jenő kísérelte meg lerakni Abraham Kuyper nyomán a Horthy-korszakban, ám törekvéseivel még a református közösségen belül sem sikerült egyöntetű támogatásra szert tennie.

1 Szabó Imre: A mai reformátusság politikai sokarcúsága. In: *Református Figyelő*, 1930/48. 586–587.; Sebestyén Jenő: A mi politikai sokarcúságunk. In: *Kálvinista Szemle*, 1930/50. 403.

A „politikai sokarcúság" mellett azonban kimutathatóak bizonyos alapértékek, melyek Baltazár számára pártállásától függetlenül hangsúlyosak voltak: a liberalizmus individualista, szabadságot hangsúlyozó felfogása; a katolikus egyházzal szemben a protestáns felekezetek egyenjogúságának a követelése az állam–egyház viszonyrendszerén belül; a zsidósággal szemben a befogadás, az emancipáció hangoztatása és annak védelme, a faji gondolat tagadása; végül pedig a szélsőbaloldali és -jobboldali, diktatórikus eszmék egyöntetű elutasítása.

A közéleti és egyházi tevékenységének értékelése számos, mindeddig csupán részlegesen ismert, vagy szórványos jelenségként elkönyvelt folyamatot tett láthatóvá. Így például Baltazár személyén keresztül láthatjuk meg, hogy a 20. század első évtizedében a református egyházon belül a tiszántúli lelkészek körében komoly érdeklődés mutatkozott a szocialista eszmék iránt. A pártállami idők alatt megbélyegzett vagy feledésre ítélt alternatív szocialista eszmék és mozgalmak ezekben az években utat találtak a 67-es és 48-as pártok közjogi politizálásával elégedetlen, szociálisan érzékeny lelkészek és tanítók felé. Baltazár személyes motivációin, az egyéni karrierépítés szándékán túl, tudatosan vállalta fel a Mezőfi Vilmos által vezetett Újjászervezett (majd később 48-as Függetlenségi) Szociáldemokrata Párt programját. Ez a saját bevallása szerint vallásos – legalábbis semleges –, nemzeti retorikájú, függetlenségi szemléletű mozgalom a földmunkások érdekeit vette a politika napirendjére. Az egyházi vezetés elutasítása, illetve a Magyarországi Szociáldemokrata Párt erős ellenérdekeltsége nyomán ez a kapcsolat később ellehetetlenült a karrierépítésén fáradozó Baltazár számára. Az eltávolodást katalizálta a párt egyre erősebbé váló antiklerikális, sőt vallásellenes irányvonala, mindeközben pedig Baltazár maga is egyre szorosabban tagozódott be Tisza István holdudvarába. A szocializmus és a protestantizmus közötti szálak éppen ezért majd csupán az első világháborút követő forradalmak idején lesznek egy rövid időre újra szorosabbak.

A püspök 1920-as években megjárt észak-amerikai útjai szintén tágabb egyháztörténeti folyamatokba illeszkednek be. Az amerikai utak a Debreceni Református Kollégium anyagi helyzetének javításán túl az USA magyar református közösségeinek a jövőjét hosszú távon is meghatározták. A püspök személyes és közvetlen politikai érdekeinek rendelte alá a csatlakozási küzdelmekben szétforgácsolt gyülekezetek közötti egység kérdését. Ezzel az aktusával hozzájárult az amerikai magyar reformátusok közötti ellentétek mélyüléséhez, amely évtizedes távlatokban sem tudott teljesen megoldódni. Baltazár első komolyabb nemzetközi fellépése hozzájárult a Trianon utáni Magyarország helyzetének megismertetéséhez, és tematizálta az óhazai zsidóság üldöztetését az amerikai közvélemény előtt.

Külön kell szólni az egész életpályát kisebb hangsúlyeltolódásokkal tarkított, de annak végéig meghatározó attitűdről a római katolikus egyházzal, illetve a szűkebben értelmezett politikai katolicizmussal szemben. Ennek az alapvetően negatív beállítódásnak a kialakulásában szerepet játszott számos tényezőn túl az a sajátos

tiszántúli szociokulturális környezet, a tömbreformátus vidékeken is visszaszoruló kálvinista túlsúly érzete, mely egy jellemző lélektani helyzetet teremtett. A korszak református közgondolkodásának markáns színezete volt a felekezeti egyensúlyt – materiális és szellemi értelemben is – mindenáron, a liberális magyar állam fokozott igénybevételével, segítségül hívásával is megvédeni kívánó szemlélet. Ez a gondolkodás az egyházra leselkedő veszélyeket sokkal inkább a közélet terein és a vallásos piacon egyre inkább hegemóniára törekvő katolicizmusban látta, mintsem a vallást mint olyat, megkérdőjelező modern eszmékben. Baltazár Dezső pedig mintegy megtestesítette a politikai katolicizmussal kapcsolatos félelmekre reagáló, határozottan fellépő „vezért", aki mögé a tiszántúli református települések lelkészei egyként sorakozhatnak fel. Ez az egyházpolitikai irányzat a politikai katolicizmussal szemben az 1848. évi XX. tc.-re alapozta egész mozgalmát, bár sajátos módon, míg a katolikusokkal szemben egyenjogúságot követelt, és a törvény adta keretek közé a zsidóságot is bevonni kívánta, ugyanakkor a különféle újprotestáns kisegyházakkal szemben mereven elzárkózott a jogkiterjesztéstől. Egyházpolitikai értelemben a tiszántúli református antiklerikalizmus maximális követelése az ORLE által napirendre vett korlátozott szekularizációs program volt, amelyet azonban a gyorsan radikalizálódó közbeszéd hamar meghaladott. A szekularizáció, illetve az iskolák államosításának eszméje olyan programnak bizonyultak, melyek a felekezetek közötti versenyelőnyök kiegyenlítése helyett végül néhány évtizeddel később egy egészen más politikai konstellációban a magyarországi keresztyénség egészével szemben fellépő egyházellenes politika sarokköveivé váltak.

A kötet fontos célkitűzése Baltazár Dezső filoszemitizmusának elemzése, illetve a zsidósággal fenntartott sokrétű kapcsolatának történeti bemutatása. A püspök filoszemitizmusának forrásvidéke több szempontból került megvilágításra. A kapcsolati háló felvázolása megmutatta, hogy Baltazár számára a személyes nexusok jelentették az első pozitív benyomást a zsidósággal szemben. Lényeges elem továbbá a hagyományosnak tekinthető református szimpátia az Ószövetség iránt, illetve a liberális, emancipatorikus eszmeiség, mely a tiszántúli kálvinizmust a 19. századtól kezdve jellemezte. Baltazár már közéleti pályája kezdetétől, 1907-től úgy tekintett a hazai zsidóságra, mint amely az egyik leghasznosabb szövetségese a politikai katolicizmus, illetve az újkonzervatív politikai erők elleni küzdelemben. Ki kell emelni, hogy a püspök anyagi és egyéb erőforrások biztosítását is elvárta a zsidóság politikai jellegű védelméért cserébe. Az pedig tagadhatatlan, hogy Baltazár Dezső elvi és teológiai meggyőződése alapján küzdött a faji gondolat és az antiszemitizmus ellen. Nem csupán a numerus clausust kritizálta, hanem a kibontakozó magyar nemzetiszocialista mozgalom egyik első, konzekvens ellenlábasát is tisztelhetjük benne. Mindezen túl pedig a zsidósággal és a Szentfölddel szembeni érzelmi kötődését is hangsúlyozni kell. Megtalálta a hangot mind a neológ, asszimilációpárti, mind az ortodox zsidóság csoportjaival, élete végén pedig a cionista eszméhez is közeledett.

Baltazár közéleti pályájának a kulcsa valójában éppen abban rejtőzött, hogy az egyházat kívánta szolgálni a gazdasági és politikai szféra segítségével. Kicsit patetikusan ugyan, de találóan fogalmazta meg mindezt Czeglédy Emánuel több alkalom-

mal is idézett biográfiájában. „Baltazár életének heroikus műve abban áll, hogy ő megmutatta és tettekkel igazolta, hogy a református misszió kérdése nemcsak abban áll, hogy az egyén mintegy élményében: „Krisztusban újjászülessék, hanem annak a kétségtelen beigazolásában, hogy a politikában is és a gazdasági és hiteléletben, s a bankok világában is Krisztus az Úr s ezt nemcsak hírdetni lehet, hanem át is lehet élni és világrendszerré is lehet tenni. […] Ez nem sikerült neki teljesen, mert nagyon sokszor megtörtént, hogy vele és egyházkerületével a református egyetemes egyház másik négy egyházkerülete állott szemben" – írta Baltazár jóváhagyásával 1931-ben.[2] Ez a szemlélet, melyben az egyház életében, missziójában az anyagi biztonság, valamint a politikai és közéleti befolyás, elismertség biztosítása prioritást élvezett, alapvető a püspök közéleti működését tekintve. Ez az értékválasztás mintegy forrása is annak a feszültségnek, mely Baltazár politikai pályáját egészen a végéig elkísérte, hiszen mind a gazdasági, mind pedig a politikai tevékenység számos kompromisszummal, nehezen vállalható, még egyházon belül is támadható döntéssel járt.

Baltazár ráadásul egy olyan korszakban képviselte az egyház gazdasági és politikai súlyának növelését célzó programot, amelyben már hallatszódtak a hangok, melyek az egyház igazi küldetésének missziói gyökereire, a teológiai megújulásra mutattak rá. Az ő liberális politikai programja éppúgy elkésett, időszerűtlen volt, követők nélkül maradt, és ezért eleve kudarcra ítéltetett, mint Sebestyén Jenő konzervatív világnézeti alapú politikai szerveződése. Az első világháborút követően a protestáns teológiai közbeszédet meghatározó dialektika teológia ugyanis hamar zárójelbe tette ezeket a késő 19. századi gyökerű programokat. A nagy kortárs Ravasz László életműve éppen az egyház belső megújulására koncentráló fókusza miatt bizonyulhatott tartósabb, a 21. században is ismételten megújulni képes, üzenettel bíró és inspiráló szellemi örökségnek. Meglátásunk szerint, kettejük közül Ravasz életműve, egyházvezetői programjának iránya a maga egészében folytatásra méltó örökség marad, még úgy is, hogy bizonyos részleteiben a jogos kritika tárgyát képezi. Ellenben Baltazár egyházpolitikai szemlélete a maga egészében, alapjaiban vált meghaladottá, míg bizonyos részletei, döntései a maguk egyediségében valóban a magyar református egyház történetének szebb lapjain találják meg a helyüket. A kötetünk címét adó, Ravasz Lászlótól származó, félreérthetőségében dacára is találó bibliai jelző: „az erős fegyveres" ezt az ellentmondásos utat a maga tömörségében foglalja össze. Baltazár közéleti pályáját a küzdelmek, harcok jellemezték, melyben országos jelentőségű tényezővé vált, ám az általa felvállalt konfliktusok végső értelme és célja felől kortársaiban és az utókor képviselőiben is számos kérdőjel maradt.

2 Czeglédy Emánuel: Baltazár Dezső. i. m. 5.

Irodalomjegyzék

Források

Levéltári és kézirattári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
BFL XIII. 42. Bodoky-Biberauer Gyűjtemény

Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár – Kézirattár (DENK Kt)
Pálffy József hagyatéka

Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár – Kézirattár (TtRENK Kt)
R 3048. Uray Sándor: Ötven év a debreceni református egyház életéből. 1903–1953. Történelmi vázlat. Debrecen, 1967.
R 6062. Jánosi Zoltán fegyelmi ügyének iratai

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára – Kézirattár (DMREK RK Kt)
DMERK RK Kt K. O. 645. Enyedy Andor: Az egyház, ahogy én láttam

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)
RL A/1. Elnöki iratok
RL C/35. Hamar István iratai
RL C/39. Imre Sándor iratai
RL C/68. Sebestyén Jenő iratai
RL C/81. Szilassy Aladár iratai
RL C/101. Zoványi Jenő iratai
RL C/141. Ravasz László iratai
RL C/197. Kováts J. István iratai

Evangélikus Országos Levéltár, Budapest (EOL)
Raffay Sándor iratai
Zsilinszky Mihály iratai
Rell Lajos hagyatéka

Evangelisches Zentralarchiv, Berlin (EZA)
EZA 5/230. Akten betreffend Ungarn

Magyar Nemzeti Levéltár – Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár (MNL HBML)
MNL HBML IV. B. 1402/b. Debrecen város kormánybiztos főispánjának iratai
MNL HBML IV. B. 901/a. Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának iratai

MNL HBML IV. B. 1416. Baltazár-féle igazolóbizottság iratai
MNL HBML VI/127/ee. Magyar Királyi Állami Földmérési Felügyelőség iratai
MNL HBML XI. 35. Tiszántúli Ref. Egyházkerület és Debrecen Város Könyvnyomdavállalatának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (MNL OL)
MNL OL K 26 Miniszterelnökség iratai
MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek
MNL OL K 64 Külügyminisztérium iratai
MNL OL K 440 A Nemzeti Tanács iratai
MNL OL Mikrofilmtár – X 5049 – 25576. d. Public Record Office – Foreign Office (PRO FO) iratai.

Magyarországi Református Egyház Zsinati és Konventi Levéltára (MREZSLt)
MREZSLt Fond 2/b. Konventi bírósági iratok
MREZSLt Fond 2/f. Konventi külügyi iratok
MEZSLt Fond 26. Magyar Kálvin Szövetség iratai
MREZSLt Fond 47. Kiss Ferenc iratai

Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár
OSZK Kt Fond 184. Juhász Nagy Sándor iratai
OSZK Kt Fond 371. Vásáry István iratai

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)
PIL 867. f. r-74. Rassay Károly: Politikai visszaemlékezéseim.

Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL)
TtREL I. 1. e. Elnöki iratok
TtREL I. 2. 16. d. Baltazár Dezső iratai
TtREL I. 2. 17. k. Baltazár Dezső amerikai naplója
TtREL I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai
TtREL I. 18. b. Országos Református Lelkészegyesület iratai
TtREL I. 99. c. Debreceni Református Egyházközség iratai
TtREL II. 27. c. 2. d. Balogh Ferenc iratai

FamilySearch.org anyakönyvi adatbázis
Hajdúböszörményi Református Egyházközség Házassági Anyakönyve, 1863
Nagyrőcei Evangélikus Egyházközség Keresztelési Anykönyve, 1826–1832
Szarvasi Evangélikus Egyházközség Keresztelési Anyakönyve, 1796

Forráskiadványok, nyomtatványok
A Debreczen keletén dolgozó Haladás és Kőrösi Csoma Sándor szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. Hiteles anyakönyvi adatok alapján közzéteszi és ki-

adja: a debreczeni „Fehér Újság”. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat R. T., Debrecen, [1920.]
A debreczeni lelkészválasztás ügye. Írta: Oculus. Debrecen, 1895.
„A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943). Szerk. Kránitz Zsolt, Pápa, 2013.
A Kir. József-Műegyetem tanárai és hallgatói 1851/2-től 1881/2-ig. Bp., 1883.
A Magyarországi Református Egyház Budapest székesfővárosában 1917. évi október hó 22. napján megnyílt országos zsinatának naplója. III–VI. Budapest, 1926.
A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenkint. Bp., 1902.
A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Bp., 1917.
A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1959.
A Tiszántúli Református Egyházkerület 1922. évi jegyzőkönyvei. Kiadta: Kiss Ferenc, Debrecen, 1922.
A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1925. év második feléről. Kiadta: Révész Imre. Debrecen, 1925.
A történelem hétköznapjai 1867–1944. Dokumentumok Hajdú és Bihar megye lakossága életmódjának történetéhez. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1984.
Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Ev. Ref. Egyházmegye 1901. augusztus 29-én Debreczenben tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúböszörmény, 1901.
Az Alsószabolcs-hajdúvidéki Ev. Ref. Egyházmegye 1903. márczius 26-án Hajdúdorogon tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúböszörmény, 1903.
Az Alsószabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye 1904. szept. 8-án Debreczenben tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Hajdúszoboszló, 1904.
Az új genfi egyházalkotmány. Ford. Kováts J. István, Klny. a Lelkészegyesületből. Bp., 1909.
Aczél Gáspár [Szalay Károly]: A szabadkőművesség titkai. Bp., 1911.
Ágoston Sándor: Hogyan lettem lelkipásztor. Bp., 2010.
Balogh István: Dr. Ecsedi István naplójegyzetei (1920. ápr. 10. – 1928. febr. 15.) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1985. Debrecen, 1986.
Dr. Baltazár Dezső református püspök beszéde a hadikölcsön jegyzésre buzdító nagy értekezleten 1915. november hó 7-én Debrecenben. Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-vállalata. 1915.
Baltazár Dezső: A háború az evangélium világításában. Debrecen, 1918.
Baltazár Dezső: A próbáltatások idejéből. Debrecen, 1920.
Baltazár Dezső: „Az én hitvallásom”. Debrecen, 1920.
Baltazár Dezső: Csokonai Vitéz Mihály. In: Csokonai Vitéz Mihály munkái. Versek – Dorottya – Karnyóné. [Bp.,] Franklin, [1928.] V–XVI.
Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység. h. n., 1920.
Barabás Samu: Harctéri utunk. Kolozsvár, 1915.
Bernát István: Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékek. Bp., 1936.
Bernát István: Keresztyénség és haladás. Bp., 1911.
Bernát István: Az általános választójog eredményei. Bp., 1912.

Béber László: Botrány Debrecenben. In: Uő: Debreceni érdekességek (Válogatott írások Debrecen múltjából.) Szerk. Bényei Miklós, Debrecen, 1977. 198–205.
Czeglédy Emánuel: Dr. Baltazár Dezső református püspök életrajza. Debrecen, 1931.
Die Speyerer Protestationsgedächtnisfeier 1529–1929. An den Pfingsttagen des Jahres 1929.; Festbericht. Predigten, Reden und Ansprachen. Hrsg. Speyerer Festausschuß. Speyer, 1929.
Dunamelléki Református Egyházkerület 1900. évi közgyűlésének jegyzőkönyve, Budapest, 1900.
Durovics Alex: Evangélikus líceumok felsőfokú hallgatói. 1771–1850. Bp., 2020.
Egyházi törvények az Evangeliom Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházban. A Budapesti 1891–93-ik évi országos zsinat megbízásából. Közzéteszi: Tóth Sámuel. Bp., 1894.
Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére. (Forrásközlés) In: Csohány János: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. Debrecen, 2004. 53–79.
Emlékfüzet a Debreczeni Ev. Ref. Hittanszaki Önképző Társulat huszonötéves fennállásának emlékünnepélye alkalmából. Összeáll. Lencz Géza, Debrecen, 1895.
Evangéliumot Magyarországnak! Soos Géza Emlékkönyv 1912–1953. Bp., 1999.
Erdős József: Baltazár Dezső, a tanítvány. Debrecen, 1936.
Erőss Lajos: Püspöki jelentés. Debrecen, 1909.
Forgács Gyulától Deme Lászlóig. Dokumentumok a péceli református egyházközség 20. századi történetéhez. Szerk. Molnár Sándor Károly, Bp., 2017.
Fónyad Dezső: Bevezetés a diákmissziós munkába. A „Soli Deo Gloria" Diákmozgalom története és módszere. Mezőtúr, [1936.]
Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete. 1–2. k. Bp., Gondolat, 1968.
Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r. Szinai Miklós és Szücs László. Bp., 1963.
Imák és beszédek melyeket főtiszteletű Dr. Baltazár Dezső úrnak a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé 1911. augusztus hó 15-én Debreczenben történt ünnepélyes beiktatása alkalmával az egyházkerület rendkívüli közgyűlésén a főiskola dísztermében és a püspök-szentelés szertartásán a nagytemplomban elmondtak. Debreczen. 1911.
Jakabffy Elemér: Nemzetiségpolitikai írások. Vál. és bev. Balázs Sándor, Bukarest, Kriterion, 1993.
Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll. Litván György – Varga F. János, Bp., Magvető, 1991.
Kardos Gézáné Vásáry Erzsébet: Naplótöredékek, emlékmorzsák életemből. Hajdúböszörmény, 2000.
Kálvin jubileumi emlékkönyv. A magyarok genfi útja. Szerk. B. Pap István – Kováts J. István. Bp., 1910.
Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerk. Litván György, Bp., Akadémiai, 1978.
Ki volt, mi volt. 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek. Bp., 1928.
Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak. Bp., 1974.

Kováts J. István: Karcolatok az amerikai útról. Bp., 1929.
Kováts J. István: Egy élet prédikációja. Önéletrajz. h. n. é. n.
[sic!] Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből. Szerk. Ladányi Sándor – Keresztes Dániel – Hamarkay Ede, h. n., 2006.
Magyar Compass, 1912.
Magyar országgyűlési almanach. 1931–1936. Szerk. Lengyel László – Vidor Gyula, Bp., 1931.
Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Szerk. Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző. Bp., 1995.
Magyar-török almanach. A Vörös félhold javára. Szerk. Mezey István, Bp., Athaeneum, 1915.
Máthé Elek: Seregszemle magyar reformátusok között az Amerikai Egyesült Államokban. Bp., 1941.
Megyercsy Béla: Keresztyén Magyarország és a Magyar Kálvinszövetség. Bp., 1920.
Mezőfi Vilmos: Emlékeim a Kommün idejéből. Bp., 1920.
Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter A zsidók útja című munkájára. Bp., 1917.
Mocsár Gábor: Szellem és századok. Betekintő Debrecen múltjába. Debrecen, 1962.
Mocsár Gábor: Délibábjaim városa. Bp., 1981.
Nagy Magyar Compass, 1922.
Nagy Vince: Októbertől októberig. h. n., 1991.
„Nekem itt zsidónak kell lenni" Források és dokumentumok (965–2012). A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény. Szerk. Komoróczy Géza. Pozsony, Kalligram, 2013.
Nemzetgyűlési Alamanch, 1920 –1922. Szerk. Vidor Gyula, Bp., 1921.
Németh László: A magyar élet antinómiái. In: Uő: Sorskérdések. Bp., Szépirodalmi, 1989.
Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. Németh Pál, Bp., 1997.
Oláh Gábor: Naplók. Szerk. Lakner Lajos, Debrecen, 2002.
Pályi, Eduard: Deutschland und Ungarn. Leipzig, 1915.
Patai, Raphael: Apprentince in Budapest. *Memories of a World That is No More.* Salt Lake City, Utah University Press, 1988.
Paulus [Haypál Benő]: Bibliás szabadkőművesség. Bp., 1912.
Pokoly József: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1910.
Pokoly József: A geszti otthon. In: Tisza-emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára. Debrecen, 1928.
Programmbeszéd. 1918. évi február hó 2-ik napján elmondotta: János Zoltán Debreczen I. kerületének képviselőjelöltje. Debreczen, 1918.
Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992.
Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948.

Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., DRE – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023.
Rákosi Jenő: Trianontól Rothermereig. 1–2., Bp., é. n.
Révész Imre: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok, 1944–1949. szerk. Barcza József, Bp. 1990.
Réz Mihály: A protestantizmus és a magyar fajpolitika. In: uő: A magyarság uralma és a kor szelleme. Publicisztikai dolgozatok. Bp., 1909. 130–140.
S. Szabó József: Magyar református Sion. Emlékkönyv a református egyház megalapítójának, Kálvin Jánosnak 400 éves születési évfordulójára. Debreczen, 1909.
Sass Béla emlékezete. A Tiszántúli Református Egyházkerület kegyelete. Debrecen, 1929.
Sassy Csaba: Hét ország frontján. 2. k. Miskolc, 1931.
Schiller József: Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései. Bp., 1933.
Stern Samu: Emlékirataim – Versenyfutás az idővel! A zsidótanács működése a német megszállás és a nyilas uralom idején. Bp., 2004.
Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. Bp., 1993.
Szabó Dezső: Életeim. 1–2. Bukarest, Kriterion, 1982.
Szeremley Sámuel: Vallás-erkölcsi és társadalmi élet Magyarországon 1848 óta. Bp., 1874.
Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., Maecenas, 1989.
Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919. Bp., 2001.
Gróf Tisza István összes művei. 1–6. k. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1923–1937.
Tóth Pál Péter: Messiások. Bp., Akadémiai, 1982.
Varga A. József: Soltész Elemér. Dokumentumok és visszaemlékezések dr. Soltész Elemér altábornagy protestáns tábori püspök életéről és munkásságáról. Bp., 2000.
Válogatott források a szlovákiai református egyház történetéhez (1918–1938). Szerk. Simon Attila – Tömösközi Ferenc, Komárom, 2019.
Páter Zadravetz titkos naplója. Szerk. Borsányi György. Bp., 1967.

Korabeli heti- és napilapok
8 Órai Újság
A Cél
A Munkás
Alkotmány
Amerikai Magyar Hírlap
Amerikai Magyar Népszava
Amerikai Magyar Reformátusok Lapja
Amerikai Magyar Zsidó Szemle

Az Est
Az Újság
Az Út
Berliner Tageblatt
Bécsi Magyar Újság
Brassói Lapok
Budapesti Hírlap
Budapesti Közlöny
Debreceni Protestáns Lap
Debreceni Független Újság
Debreceni Képes Kalendárium
Debreceni Reggeli Újság
Debreceni Újság
Dunántúli Protestáns Lap
Egyenlőség
Egyetértés (debreceni)
Egyetértés (országos)
Egyházi Újság
Előre
Erdélyi Protestáns Lap
Evangélikus Egyház és Iskola
Evangélikus Lap
Evangélikus Őrálló
Fehér Újság
Fővárosi Lapok
Frankfurter Zeitung
Független Hajdúság
Független Magyarország
Gazdaszövetség
Hajdúböszörmény és Vidéke
Hajdúföld
Hajnal
Herkules
Hit és Élet
Hit és Szolgálat
Jüdische Korrespondenz
Kálvinista Szemle
Keresztény Magvető
Közlöny
Közpapok Lapja
Lelkészegyesület
Le Temps
Magyar Egyház
Magyar Gazdák Szemléje
Magyar Kálvinizmus
Magyar Kultúra
Magyar Szemle
Magyar Szó
Magyarország
Magyarság
Nemzeti Újság
Neues Wiener Journal
Népszava
Múlt és Jövő
Összetartás
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező
Protestáns Pap
Protestáns Szemle
Református Szemle
Reformátusok Lapja
Reichspost
Sárospataki Lapok
Sárospataki Református Lapok
Szabad Egyház
Szabad Szó
Szabadság
Szózat
Szövetkezés
Tanítók Lapja
The Jewish Advocate
The Jewish World
The Manchester Guardian
The New York Times
The Outlook
The Scotsman
Új Barázda
Új Nemzedék
Új Reformáció
Világ
Virradat

Szakirodalom

Lexikonok

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. 1–2. k., Pesten, 1851.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 5. k. Bp., 1897.

Schoeps, H. J.: Philosemitismus. In: Religion in Geschichte und Gegenwart[3] 5. k. 348–349.

Brenner, Michael: Philosemitismus. In: Religion in Geschichte und Gegenwart[4] 6. k. 1289–1290.

Könyvek, monográfiák, tanulmánykötetek, disszertációk

Ablonczy Balázs: Keletre magyar! A magyar turanizmus története. Bp., Jaffa, 2016.

Balogh Margit: Mindszenty József (1875–1971). 1–2. k. Bp., MTA Bölcsészettudományi Központ, 2015.

Baráth Béla Levente: Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millenium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetője. h. n. Helikon, 2012.

Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920). Sárospatak, Hernád, 2014.

Barth, Karl: Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Berlin, Ev. Verlagsanstalt, 1961.

Besier, Gerhard: Religion – Nation – Kultur. Die Geschichte der christlichen Kirchen in den gesellschaftlichen Umbrüchen des 19. Jahrhunderts. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1992.

Bihari Péter: Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán. Bp., Napvilág, 2008.

Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Online kiadás (www.arcanum.com)

Bottyán János: Hitünk hősei. Bp., Kálvin, 1998.

Bratt, James D.: Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat. Grand Rapids, Eerdmans, 2013.

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945. Bp., Gondolat, 1985.

Burleigh, Michael: Earthly Powers. Religion and Politics in Europe from the Enlightenment to the Great War. London, New York, Harper Collins, 2006.

Busch, Eberhard: Karl Barths Lebenslauf. Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten. München, Kaiser, 1975.

Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., Akadémiai, 1966.

Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950.

Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei-kör története (1908–1919). Bp., Napvilág, 2017.

Csűrös András Jakab: Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben. Doktori értekezés. Bp., 2017.
Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció. Bp., Akadémiai, 1960.
Fazakas Gergely Tamás: Emlékezet és térhasználat. Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben a 19. század második felében. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022.
Fehér György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906. Bp., Gondolat, 2019.
Kiss Ferenc életműve. Szerk. Fekete Károly, Bp., 2012.
Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986.
Gáborjáni Szabó Botond: A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben. Debrecen, 1999.
Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923. Bp., Akadémiai, 1977.
Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember." Bp., Gondolat, 1994.
Gergely Jenő – Pritz Pál: A trianoni Magyarország 1918–1945. Bp., Vince, 1998.
Gergely Jenő: A Keresztény Községi (Wolff-) Párt. Bp., Gondolat, 2010.
Géra Eleonóra Erzsébet: Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952. Doktori értekezés. Bp., 2006.
Gianone András – Klestenitz Tibor: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Bp., MTA Bölcsészettudományi Központ, 2017.
Giczi Zsolt: A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán. Doktori értekezés, Bp., 2009.
Graf, Friedrich Wilhelm: Die Wiederkehr der Götter. Religion in der Modernen Kultur. München, C. H. Beck, 2007.
Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918. 1–2. k. Bp., Akadémiai, 1992.
Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., Osiris, 2006.
Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Bp., Osiris, 2001.
Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp., Osiris, 2012.
Hanebrink, Paul A.: In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism and Antisemitism, 1890–1944. Ithaca and London, Cornell University Press, 2006.
Hatos Pál: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., Jaffa, 2016.
Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. Bp., Jaffa, 2018.
Havas Gábor – Kulifay Albert: A Soli Deo Gloria Szövetség története. h. n., 1992.
Heinrichs, Wolfgang E.: Das Judenbild im Protestantismus des Deutschen Kaiserreichs. Köln, 2000.
Herger Csabáné: Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században. Bp., Új Mandátum, 2010.

Hesse, Hermann Klugkist: Hermann Friedrich Kohlbrügge. Wuppertal-Barmen, Emil Müllers Verlag, 1935.
Illyés Endre: Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. sz.). Debrecen, 1941.
Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben. 1867–1918. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézet, 2002.
Janz, Oliver: Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914. Berlin – New York, De Gruyter, 1994.
Kádár Imre: Egyház az idők viharaiban. A magyarországi református egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp., Bibliotheca, 1957.
Kempelen Béla: Magyar nemes családok. 1–11. k. Bp., 1911–1932.
Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben. Bp., 2002.
Klestenitz Tibor: Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége. Bp., Századvég, 2020.
Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. Bp., MRE Zsinati Sajtóosztálya, 1984.
Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. 1–2. k., Pozsony, Kalligram, 2012.
Kovács Ábrahám: Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával. Bp., 2010.
Kovács Dávid: Szabó Dezső nemzetszemlélete. Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
Kovács I. Gábor: Hit-Tudomány-Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2014.
Kovács I. Gábor: Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2016.
Kósa László: Paraszti polgárosulás és a nép kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Bp., Planétás, 1998.
Kuhlemann, Frank-Michael: Bürgerlichkeit und Religion. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der evangelischen Pfarrer in Baden 1860–1914. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2002.
Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921.) Bp., 1979.
Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1986.
L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.) Bp., Akadémiai, 1980.
L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp., Akadémiai, 1986.
L. Nagy Zsuzsa: Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly. Bp., Napvilág, 2006.
Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső a püspök. Esztergom, 2000.
Litván György: Jászi Oszkár. Bp., Osiris, 2003.
Márkus Jenő: A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia. Bp., Kálvin, 2005.

McLeod, Hugh: Secularisation in Western Europe, 1848–1914. Basingstoke, Macmillan, 2000.
Mommsen, Wolfgang J.: Der Erste Weltkrieg. Frankfurt a. M., 2004.
Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942. Nagyvárad, 1999.
Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon, 1919–1921. Bp., Akadémiai, 1962.
Nottmeier, Christian: Adolf von Harnack und die deutsche Politik 1890–1930. Eine biographische Studie zum Verhältnis von Protestantismus, Wissenschaft und Politik. Tübingen, Mohr Siebeck, 2004.
Ötvös László: Balogh Ferenc életműve. Egyháztörténeti doktori értekezés. Debrecen, 1997.
Pálfi József: „Uraim! Sursum corda! Fel a szívekkel!" Sulyok István, akinek volt világképe Királyhágómellékről – Kismonográfia. Királyhágómelléki egyház(kerület)történet, a püspöki jelentések (1926 –1941) tükrében. Nagyvárad, 2021.
Pályi Zsófia: A Pályi család prédikátori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története. Pápa, 2012
Pásztor János: A svájci vallásos szocializmus és hatásai a magyar reformátusok között. Bp., 1969.
Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban (1880–1940). Bp., Akadémiai, 1982.
Raffay Ernő: Szabadkőművesek Trianon előtt. Bp., 2010.
Rébay Magdolna: Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület oktatási politikájára. Debrecen, Csokonai, 2011.
Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Sommerville magyarországi körútja (1887–1888). Debrecen, 1943.
Romsics Gergely: Összeomlás és útkeresés 1917–1920. Bp., HUN-REN BTK, 2023.
Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., Osiris, 2005.
Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., Osiris, 2005.
Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp., Osiris, 2011.
Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. Bp., Auróra, 1973.
Schick, Manfred: Kulturprotestantismus und Sozialer Frage. Versuche zur Begründung der Sozialethik, vornehmlich in der Zeit von der Gründung des Evangelisch-sozialen Kongresses bis zum Ausbruch des 1. Weltkrieges (1890–1914). Tübingen, Mohr Siebeck, 1970.
Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. 3. k. Bp., Századvég, 2018.
Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp., Napvilág, 2004.
Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp., Új Mandátum, 2003.

Szabó Zoltán: A díszpolgár püspök. Dr. Baltazár Dezső Hajdúböszörményi munkássága. Debrecen, 2006.
Szatmári Judit:A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860. Bp., 2015.
Szendrei Ákos: Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19 –20. század fordulóján. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2012.
Takács Béla: A magyar református lelkészek öltözete. Debrecen, Hernád, 2004.
Takács József: A földmunkásmozgalom története. Bp., 1926.
Tengely Adrienn: A magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, Líceum, 2011.
Tóth Gábor: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években 1929–1939. Bp., Akadémiai, 1982.
Tóth Pál Péter: Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig. Bp., Akadémiai, 1983.
Tőkéczki László: Tisza István eszmei, politikai arca. h. n., Kairosz, 2000.
Ungvári Tamás: Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés" Magyarországon. Bp., Akadémiai, 1999.
Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Pécs–Budapest, Jelenkor–OSzK, 2013.
A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Szerk. Varga Lajos, Bp., 1999.
Varga Lajos: Kormányok, pártok és választójog Magyarországon 1916–1918. Bp., 2004.
Varga Lajos: Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július–1919. március. Bp., Napvilág, 2010.
Veress Géza: Vásáry István politikai pályája. Debrecen, Csokonai, 1999.
Vermes Gábor: Tisza István. Bp., Osiris, 2001.
Veszprémy László Bernát: 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története. Bp., Jaffa, 2021.
Wallmann, Johannes: Geschichte des Christentums in Deutschland seit der Reformation. Tübingen, 2006.
Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Bp., Osiris, 2001.
Zinner Tibor: Az ébredők fénykora. 1919–1923. Bp., Akadémiai, 1989.
Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. 1–2. k. Debrecen, 1939.
Zoványi Jenő: A magyarországi protestantismus története. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2004.
Zsigmond Ferenc: A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938. Debrecen, 1938.

Tanulmányok, cikkek

Ablonczy Balázs: Bethlen István erdélyisége. In: Gróf Bethlen István és kora. Bp., Osiris, 2014. 49–55.

Anka László: Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/3. 21–33.

Balogh Margit: Igével, tollal, tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907–1957). In: A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka. Szerk. Petrás Éva, Bp., 2021. 157–192.

Barcza József: A Magyar Református Lelkészegyesület gyökerei. In: *Református Egyház*, 1989/11. 211–213.

Besier, Gerhard: The Great War and Religion in Comparative Perspective. Why the Christian culture of war prevailed over religiously-motivated pacifism in 1914. In: *Kirchliche Zeitgeschichte / Contemporary Church History*, 2015/1. 21–62.

Blaschke, Olaf: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter? In: *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/1. 38–75.

Bolyki János – Ladányi Sándor: A református egyház. In: A magyar protestantizmus 1918–1948. Bp., Kossuth, 1987. 25–127.

Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. In: *Kommentár*, 2016/1. 68–86.

Brandt, Juliane: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. In: *Századvég*, 1998/11. 167–193.

Brandt, Juliane: „Jesus und der Weltkrieg": Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg. In: Nationalisierung der Religion uns Sakralisierung der Nation im östlichen Europa. Hrsg. Martin Schulze Wessel, Stuttgart, Steiner Verlag, 2006. 155–179.

Bucsay Mihály: A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig. In: A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Szerk. Bartha Tibor. Bp., MRE Zsinati Sajtóosztálya, 1965. 205–260.

Csíki Tamás: Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/1. 70–82.

Csohány János: A reformátusság és a politikai, szociális kérdések. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Szerk. Barcza József, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 91–103.

Csohány János: Korszakváltások évszázada (1849–1950). In: A Debreceni Református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, MRE Zsinati Sajtóosztálya, 1988. 192–300.

Csohány János: Reformátusok reformprogramja, 1918–1925. In: uő: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen, 2004. 48–52.

Csohány János: Magyar református békekezdeményezés 1917-ben. In: uő: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról. 3. k. Debrecen, 2006. 147–156.

Csohány János: Simai Erdős József. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/3. 68–76.

Csohány János: Trianon és a magyar református egyház. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2012/2. 75–83.

Csomasz Tóth Kálmán: Emlékezés Seprődi Jánosra. In: Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára. Bp., 2003. 692–699.

Csurgó Bernadett – Kiss László: Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közti református egyházi elit történetszociológiai vizsgálata. In: Kötő-jelek. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve. 2002. Szerk. Némedi Dénes – Fonyó Attila – Szabari Vera, 2002. Bp., 2003. 85–115.

Dankó Imre: A hajdúság eredete. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk. Módy György. Debrecen, 1969. 3–12.

Dezső Kinga Julianna: „Évêque malgré lui." Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban. In: *Korall*, 2023/94. 44–68.

Dienes Dénes: Ravasz László az északamerikai magyarok között. In: Ravasz László emlékezete. Szerk. Kósa László, Bp. Dunamelléki Református Egyházkerület, 2008. 102–110.

Erényi Tibor: Liberalizmus és szociáldemokrácia Magyarországon a dualizmus korában. In: *Múltunk*, 1998/3–4. 76–111.

Fancsovits György: Szegényparaszti egyletek közjogi törekvései. In: *Honismeret*, 1991/3. 16–20.

Fazekas Csaba: A „likvidáló hivatal". Megjegyzések a Tanácsköztársaság egyházpolitikájának intézményi hátteréről. In: A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, kereszténygyűldözés, egyházi útkeresés. Szerk. Fejérdy András, Bp., 2020. 102–113.

Filep Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármasúton. In: *Kommentár*, 2008/4. 76–87.

Filipi, Pavel: Die Schüler Eduard Böhls in Böhmen und Mähren. In: Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996. Hrsg. Karl Schwarz – Falk Wagner, Wien, WUV-Universitätsverlag, 1997. 453–468.

Géra Eleonóra Erzsébet: Nagypénteki Református Társaság. In: Reformátusok Budapesten. 2. k. Szerk. Kósa László, Bp., Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 1049–1075.

Giczi Zsolt: Egy eszmecsere és előzményei: vélemények a katolikus-protestáns egység megvalósításának lehetőségéről Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. CVIII. Szeged, 1999. 65–83.

Hajdú Tibor: 1914: A magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2014/3. 611–627.

Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Hitvédelmi Szövetsége, 1931–1933. In: *Zempléni Múzsa*, 2018/1. 22–27.

Hatos Pál: A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 2005/1. 89–117.

Hatos Pál: 1919 paradoxona: a bolsevizmus egyházgyűlölete és vallásos vonzereje. In: A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, kereszténygyűldözés, egyházi útkeresés. Szerk. Fejérdy András, Bp., 2020. 114–140.

Hörcsik Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története. In: Tovább… Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára. Szerk. Barcza József, Debrecen, 1989. 161–182.

Hudi József: Adatok a pápai Kölcsey Ferenc Szabadkőműves Páholy történetéhez (1875–1892). In: *Acta Papensia*, 2011/1–2. 25–82.

Imre László: Ravasz László és a Protestáns Szemle. In: uő: Új protestáns kulturális önszemlélet felé. Cikkek, tanulmányok. Bp., Kálvin, 2010. 81–91.

Imre Mihály: Protestáns mártirológia a kora újkorban (Recepció- és kutatástörténeti specimen). In: uő: Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából. Debrecen, 2015. 15–50.

Kahler Frigyes: Adalékok Debrecen román megszállásának történetéhez. In: A Déri Múzeum Évkönyve, 1979. Debrecen, 1981. 231–252.

Kaiser, Jochen-Christoph: Erwägung zu Begriff und Geschichte des politischen Protestantismus. In: uő.: Politischer Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte. Szerk.: Rolf-Ulrich Kinze, Roland Löffler, Konstanz, 2008. 27–38.

Kerepeszki Róbert: „Éljen I. Miklós, Magyarország királya!" – Egy politikai gyűlés háttere és körülményei. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Zoltán – Püski Levente, Debrecen, 2010. 135–152.

Kerepeszki Róbert: Terror és megszállás. Debrecen megpróbáltatásai 1919/20-ban. In: Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti tanulmányok. 2. Szerk. Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor, Bp., 2019. 65–75.

Kertész Botond: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. In: *Protestáns Szemle*, 1997/4. 256–281.

Kinzig, Wolfram: Philosemitismus. I–II. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1994/2–3. 202–228., 261–383.

Kittel, Manfred: Konfessioneller Konflikt und politische Kultur in der Weimarer Republik. In: Konfessionen im Konflikt. Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter. Hrsg. Olaf Blaschke. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2002. 243–297.

Klestenitz Tibor: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2020/1. 7–22.

Klestenitz Tibor: A Magyar Szó mint protestáns napilap? In: Uő: Fejezetek az egyházi sajtó történetéből. Bp., 2020. 21–32.

Klestenitz Tibor: Az egyházi sajtó és a Tanácsköztársaság. In: A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, kereszténygyűldözés, egyházi útkeresés. Szerk. Fejérdy András, Bp., Szent István Társulat, 2020. 86–101.

Klestenitz Tibor: Az első világháború a magyar protestáns sajtó tükrében. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2022/1. 57–74.

Koloh Gábor: Református lelkészi mobilitás a Dunamelléki Egyházkerületben a két világháború között. In: *Korall*, 2023/94. 27–43.

Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Szerk. Barcza József, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 271–294.

Kovács Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: VERITAS Évkönyv, 2015. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2016. 13–32.

Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/4. 3–36.

Kónya István: Az 1918/19-es forradalmak és a magyar református egyház. In: uő: Tanulmányok a kálvinizmusról. Bp., Akadémiai, 1975. 126–136.

Kósa László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata. In: uő: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, Ethnica, 1993. 161–174.

Kósa László: Bevezetés: Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban. In: Reformátusok Budapesten. Szerk. uő. 1. k. Bp., Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 11–35.

Kósa László: Szabó Aladár és az Új óramutató. In: Reformátusok Budapesten. Szerk. uő. 1. k., Bp. Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 511–522.

Kósa László: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: uő: Művelődés, egyház, társadalom. Bp., Akadémiai, 2011. 155–184.

Kósa László: A kunágotai áttérés. In: uő: Művelődés, egyház, társadalom. Bp., Akadémiai, 2011. 267–288.

Kovács Ábrahám: A Debreceni Református Kollégium teológiai oktatásának története 1850–1912. A teológiai akadémia a kollégium oktatási rendszerében. In: *Gerundium*, 2017/4. 30–51.

Körtner, Ulrich H. J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie. In: Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996. Hrsg. Karl Schwarz – Falk Wagner, Wien, WUV-Universitätsverlag, 1997. 427–451.

Kövér György: A biográfia nehézségei. In: *Aetas*, 2002/2–3. 245–262.

Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Bp., Osiris, 2014.

Krumreich, Gerd: »Gott mit uns«? Der Erste Weltkrieg als Religionskrieg. In: „Gott mit uns": Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Hrsg.: Gerd Krumeich, Hartmut Lehmann. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. 273–283.

Kulcsár-Szabó Zoltán: Protestantizmus-értelmezések. Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései. In: *Protestáns Szemle*, 1994/1. 33–41.

L. Nagy Zsuzsa: A Horthy-rendszer liberális ellenzéke. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós, h. n. Kossuth, 1984. 226–278.

L. Nagy Zsuzsa: A liberális ellenzék és Debrecen az 1920-as években. In: Magyar Történelmi Tanulmányok, 17. 1984. 89–101.

Lányi Gábor: Abraham Kuyper (1837-1920) és a neokálvinizmus. In: Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen: Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére. Szerk. Literáty Zoltán, Bp., 2018. 215–228.

Lányi Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus. In: A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka. Szerk. Petrás Éva, Bp., 2021. 13–32.

Lányi Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség. In: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, 2022/1. 226–240.

Lányi Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős" Ravasz László lemondatásának körülményei (1948). In: Ravasz100. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., 2023. 49–52.

Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat." In: uő: Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok. Bp., Osiris, 2008. 15–104.

Matkó László: Él móré rahanaim… Baltazár Dezső református püspök. In: *Múlt és Jövő*, 1997/1. 59–62.

Máté Csaba Sándor: A debreceni katonateológusok és emlékezetük. In: Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáraira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk.: Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 43–56.

Nagy János: Református püspökök társadalmi eredete a két világháború közötti Magyarországon. In: *Valóság*, 2007/9. 86–100.

Nagy Zsombor: Haypál Benő, a budai gyülekezet első lelkésze. In: Reformátusok Budapesten. Szerk. Kósa László. 1. k. Bp., Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 523–527.

Olasz Lajos: Horthy Miklós dinasztikus törekvései – tények és feltételezések. In: A Horthy-korszak vitatott kérdései. Bp., Kossuth, 2020. 288–293.

Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. In: Gróf Bethlen István és kora. Bp., Osiris, 2014. 137–157.

Peres Imre: Erdős József (1856–1946). In: Őrállóvá tettelek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és a református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez. Szerk. Baráth Béla Levente–Fekete Károly, Debrecen, 2019. 416–425.

Püski Levente: A bethleni politikai berendezkedés az 1920-as években. In: Gróf Bethlen István és kora. Bp., Osiris, 2014. 61–62.

Rébay Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. In: *Kút*, 2003/3–4. 165–175.

Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In: *Valóság*, 1993/6. 61–82.

Romsics Ignác: „Magyarország helye a nap alatt". Lord Rothermere és a magyar revízió. In: uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Bp., Osiris, 2004, 249–263.

Simon Ervin: Harcos apologéta vagy felelősségre vont bűnbak? Egy református lelkészi életpálya mikroszintű elemzése a kisegyházak csetényi térhódítása tükrében. In: Bárth Dániel: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Bp., ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2013. 256–285.

Síró Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. In: *Debreceni Szemle*, 1993/2. 228–237.

Síró Béla: A debreceni zsidó gimnázium. In: *Századok*, 1993/5–6. 676–705.

Somogyi Alfréd: „A memorandumos évek." Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján. In: Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről. Szerk. Lévai Attila, Szentendre, 2013. 77–123.

Stark Tamás: Egy református „másként gondolkodó". Baltazár Dezső református püspök. In: H I T 2018. Hagyomány – identitás – történelem. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., KRE – L'Harmattan 2019. 471–480.

Szabó Éva: A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/4. 51–59.

Szabó Dániel: Vallás és háborús lelkesedés. In: Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. Rendi társadalom – polgári társadalom 25. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete. Szerk. Lukács Anikó, Bp., 2013. 338–348.

Szabó László: Sebestyén Jenő politikai nézetei és azok fogadtatása. In: *Mediárium*, 2013/3–4. 14–38.

Szabó Gyula: A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában. In: Történeti Tanulmányok VIII., Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2000. 167–182.

Szász Lajos: Egy több évszázados református „ároni ház": a Dávidházy család története. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/1. 3–47.

Szász Lajos: Lelkészi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: „Vidimus enim stellam eius..." Konferenciakötet. Szerk. Szávay László. Bp., L'Harmattan, 2011. 425–433.

Szász Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe" – Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25). In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat…" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Bp., 2012. 465–482.

Szász Lajos: „A háború után..." A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: Az I. világháború lelkészeire, tanáraira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente, Debrecen, 2014. 135–152.

Szász Lajos: A református „közpapok mozgalma" a 19. század utolsó évtizedében. In: „Hiszek, hogy megértsem!" Konferenciakötet. Szerk.: Gér András László – Jenei Péter – Zila Gábor. Bp., L'Harmattan, 2015. 256–261.

Szász Lajos: „Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek" – Magyar református csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz az 1920-as években. In: *Valóság*, 2017/9. 22–32.

Szász Lajos: A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821–1918). In: Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János, Bp., 2017. 175–187.

Szász Lajos: Protestáns uniómozgalom a dualizmus korszakában. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2017/4. 5–41.

Szász Lajos: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumsjahr und der ungarische Protestantismus. In: Blick ins Ungewisse. Visionen und Utopien im Donau-Karpaten Raum 1917 und danach. Hrsg. Angela Ilić – Florian

Kührer-Wielach – Irena Samide – Tanja Žigon, Regensburg, Friedrich Pustet, 2019. 183–185.

Szász Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban. In: HIT 2018. Hagyomány, identitás, történelem. Szerk. Kiss Réka–Lányi Gábor, Bp., KRE–L'Harmattan, 2019. 375–390

Szász Lajos: Anglofóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje az első világháború éveiben. In: Hagyomány Identitás Történelem 2021. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet 2022. 197–215.

Szász Lajos: Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában. Bernát István pályája. In: Hagyomány, Identitás, Történelem 2022. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023. 185–196.

Szász Lajos: Református egyházi elit a 19. században. A Tiszántúli Református Egyházkerület esperesei. In: *Korall*, 2023/94. 5–26.

Szigeti Jenő: A békési paraszt-ecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1891). In: „Mert ezt Isten hagyta..." Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk. Tüskés Gábor, Bp., Magvető, 1986. 444–478.

Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök. In: *Valóság*, 1998/12. 26–48.

Tóth Endre: Jánosi Zoltán életműve. In: *Egyháztörténet*, 1959/1–2. 3–46.

Tóth Endre: A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon. In: A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Szerk. Bartha Tibor, Bp., MRE Sajtóosztálya, 1967.

Tóth Gábor: Debrecen a második világháború előtti évtizedben 1931–1941. In: Debrecen története. 4. k. 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986. 235–284.

Tóth-Szöllős Mihály: Söderblom Nathan, az ökumenizmus atyja. In: *Theologiai Szemle*, 1981/5., 300–303.

Tőkéczky László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919). In: *Protestáns Szemle*, 1992/1.

Varga Lajos: Az országgyűlési képviselő Mezőfi Vilmos. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Szerk. Gergely Jenő, Bp., 2000. 615–626.

Várdy Huszár Ágnes – Várdy Béla: Az amerikai magyar egyházközségek megszületése és kifejlődése. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1996/3–4. 91–105.

Veress Géza: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. In: Magyar Történeti Tanulmányok 15. Debrecen, 1982.

Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede 1919–1931. In: Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986.

Welker Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. In: *Korall*, 2007/27. 94–109.

Zakar Péter: Haynau egyházi áldozatai. In: *Aetas*, 2000/1–2. 62–81.

A Reformáció Öröksége-sorozat (ISSN 2676-9824)

eddig megjelent kötetei:

1. Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2018, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. Vértelen ellenreformáció, szerk. Csorba Dávid, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 310 pp.

3/1. Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, I. kötet, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 470 pp.

3/2. Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, II. kötet, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 468 pp.

4. Lányi Gábor: Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 255 pp.
5. Szabó Gábor: Emlékeim. Alsósegesdtől Kecskemétig, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 271 pp.
6. Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2020, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 428 pp.

7/1. „…Tanácsaid Hűség és Igazság" Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, I. kötet, szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. - Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Tiszáninneni Egyházkerület, 2021, 383 pp.

7/2. „…Tanácsaid Hűség és Igazság" Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára, II. kötet, szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. – Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Tiszáninneni Egyházkerület, 2021, 399 pp.

8. Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2021, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 400 pp.
9. Ravasz100 Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából / Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Dunamelléki Református Egyház-

kerület, Kálvin Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 478 pp.

10. Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2022, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 612 pp.
11. Kihívások és útkeresések a magyar református egyház 20. századi történetében, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor – Bárány Zoltán, Bp., Kálvin Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2025.

ISSN 2676-9824
ISBN 978 963 558 564 9

Kiadja a
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának
Egyháztörténeti Kutatóintézete
1092 Budapest, Ráday u. 28.
és a
Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója
1113 Budapest, Bocskai út 35.
Felelős kiadó:
Literáty Zoltán, Galsi Árpád

Grafikus tervezés, tördelés, borítóterv:
Jármy Noémi
A borítófotó: Baltazár Dezső arcképe, 1925.
Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Arcképgyűjtemény 194.
Nyomtatta és kötötte: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter vezérigazgató